

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

UC-NRLF

B 3 009 153

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

VROEGER DOOR

Mr. Is. An. NIJHOFF en P. NIJHOFF

THANS DOOR

Dr. R. FRUIN,

HOOGLEERAAR TE LEIDEN

DERDE REEKS

ZESDE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1892.

BIJD R A G E N

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS
EN OUDHEIDKUNDE.

DERDE REEKS.

VI.

~~~~~
Typ. Gebr. Giunta d'Albani, den Haag.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

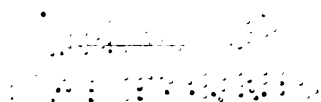
• VROEGER DOOR

Mr. Is. An. NIJHOFF en P. NIJHOFF

THANS DOOR

Dr. R. FRUIN,

HOOGLEERAAR TE LEIDEN

DERDE REEKS

ZESDE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1892

DJ1
B5
ser. 3
v. 6

TO VIMU
SINDHIAO

I N H O U D.

Studiën over Friesche toestanden in de middeleeuwen, door Dr. P. J. BLOK	Blz. 1
De Nederlandsche ballingen in Engeland, betrokken in den opstand hunner landgenooten tegen Spanje, 1568—70, door Dr. R. FRUIN	57
Collatierecht en ambtsbejag, naschrift door Mr. S. MULLER FZ.	75
De buitengewone ambassade naar het Zweedsche hof in den jare 1672, door Dr. F. G. SLOTHOUWER . . .	81
Een nog onuitgegeven geheim tractaat van Willem den Derden, door Dr. F. J. L. KRÄMER	133
Het ontstaan en de ontwikkeling van het eigenlijke stads- bestuur te Groningen tot in het begin der 15de eeuw, door Mr. S. GRATAMA	165
Terechtstelling van een lijk in 1560, medegedeeld door Mr. P. A. N. S. VAN MEURS	267
De jaarstijl te Rotterdam voor de hervorming door Mr. S. MULLER HZN.	268
Hoe in het jaar 1830 de stad Bergen (Mons) in opstand kwam en wat den Nederlandschen officieren al is weervaren, door Dr. GERARD SLOTHOUWER	271

Wybo Fynje, door A. J. K.	Blz. 294
Grondbezittingen der abdij van Echternach op Walcheren.	
Op nieuw uitgegeven door Dr. R. FRUIN.	291
Dagblad-vervolgingen in België, 1815—1830, door Mr.	
W. P. SAUTYN KLUIT	307
Beredeneerde lijst van boekwerken en tijdschrift-artikelen	
over Nederlandsche Geschiedenis in Nederland en in	
het buitenland, verschenen in de jaren 1888—1891,	
door Mr. J. E. HEERES	1

STUDIEN OVER FRIESCHE TOESTANDEN IN DE MIDDELEEUEWEN.

DOOR

P. J. BLOK.

De geschiedenis van Friesland in de Middeleeuwen heeft sedert het begin der 17de eeuw slechts zeer weinig wetenschappelijke beoefenaars gevonden. Ubbo Emmius heeft geene school van beoefenaars der Friesche historie gesticht; zijn beroemd werk, de *Historia rerum Frisicarum*, heeft geene andere werken uitgelokt, die daarmede verband hielden. En die weinige wetenschappelijke beoefenaars der Friesche historie: Winsemius, Gabbema en Schotanus in de 17de eeuw b. v., hebben zich niet altijd gehouden aan de beginselen van gezonde kritiek, die door Ubbo Emmius tegenover Sufrius Petri en Furmerius werden gehandhaafd; zij hebben zich dikwijls ten onrechte bij de laatsten aangesloten, Hamconius vooral, gehoor gevende aan zekeren nationalen trots, die aan de eervolle verdrinking boven de minder eervolle waarheid de voorkeur gaf. Ook de Oostfriezen Harckenroht en Brenneysen hebben die klip niet weten te ontzeilen. De besten hielden zich aan Ubbo Emmius: Wiarda in zijn *Ostfriesische Geschichte*, later in onze eeuw Onno Klopp in zijn gelijknamig werk. Maar ook Emmius bleek met betrekking tot de Middeleeuwen vele fouten te hebben begaan; Möhlmann in Duitschland, Bolhuis van Zeeburgh ten onzent hebben zijne beschouwingen aan een nader onderzoek onderworpen en zijn tot de conclusie gekomen, dat deze eene herziening dringend noodig hadden.

Had Emmius' streven omstreeks 1600 den nationalen zin der Friezen tegen zijn werk in opstand gebracht, allengs waren de gemoederen bedaard en nam men zijne resultaten aan, ook in Friesland zelf, al was het dan ook niet ten volle dan toch in substantie. Toen nu echter de beide genoemde geleerden, Möhlmann en Bolhuis, de eerste vooral, ook Emmius in sommige opzichten aanvielen, werd dit velen aan deze en de andere zijde van de Eems te sterk en met vrees vroeg men zich af, wat er ten slotte van de Friesche geschiedenis — vroeger zoo heerlijk, zoo vleierend voor den ~~nazaat~~ zou overblijven. Treffende gehechtheid aan de nationale overlevering! Het is waar, de talrijke dilettanten, die de eerste deelen van « de Vrije Fries » vulden, die in den Frieschen Volksalmanak de resultaten hunner nasporingen en overwegingen nederlegden, hebben niet voldoende rekening gehouden met de eischen der historische kritiek, maar hunne verdiensten zijn daarom nog niet gering te schatten. Zij hebben de belangstelling in de Friesche geschiedenis levendig gehouden; zij hebben bewaard, wat anders in den maalstroom der tijden verloren gegaan zou zijn; zij hebben de oprichting voorbereid van het belangwekkende Museum, dat thans Friesland's hoofdstad versiert; zij hebben de lamp brandende gehouden, waaraan anderen nieuw licht konden ontsteken. Eere daarom zij hunner werkzaamheid!

Men mag zeggen, dat met Von Richthofen het nieuwe licht over de Friesche toestanden in de Middeleeuwen is opgegaan. Zijne uitgave der Friesische Rechtsquellen (1840) was eene openbaring. Onder den indruk van Eichhorns colleges over het oud-duitsche staatsrecht en van diens Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte; aangevuurd door niemand minder dan Jacob Grimm zelven, die de Friesche taal en oudheden liefhad en met J. H. Halbertsma briefwisseling hield¹, heeft

---

¹ Mijn ambtgenoot Symons gaf in de Zeitschr. für D. Philol. Bd. XVII, S. 267—292, deze merkwaardige briefwisseling uit.

Von Richthofen liefde opgevat voor de rechtsgeschiedenis der oude Friezen, die hij voor een deel uit Emmius had leeren kennen. Op hoogen leeftijd begon hij met de uitgave zijner in vele opzichten voortreffelijke *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte* (1880—1886), het resultaat der studiën van een menschenleven.

Ook onze landgenooten lieten zich in dezen niet onbetuigd. Jhr. de Haan Hettema, Prof. de Geer, Mr. J. Telting, Prof. Fockema Andreae en Mr. A. Telting als kenners van het oude friesche recht; Mr. Dirks en Hooft van Iddekinge als beoefenaars der oude friesche muntgeschiedenis; Dr. Bolhuis van Zeeburgh en Dr. Wybrands als nauwkeurige onderzoekers der friesche kronieken; de reeds genoemde Mr. Dirks en Dr. Pleyte als oudheidkundigen, hebben — ik verzwijg vele namen — het hunne toegebracht tot de betere kennis van het oude Friesland. Over onze grenzen hebben vroeger Ehrentraut, later leden van de in 1874 opgerichte Emdersche Gesellschaft, Dr. Bartels, Dr. Friedlaender, Dr. Pannenberg in de eerste plaats, zich hoogst verdienstelijk gemaakt door het onderzoeken van menig duister punt in de friesche oudheid en door het uitgeven van oude friesche oorkonden.

Het meest intusschen is gedaan voor de politieke en rechtsgeschiedenis van Friesland. Men heeft tot op zekere hoogte afgerekend met de oude schromelijk overdreven verhalen omtrent de friesche vrijheid in de Middeleeuwen. Het zoogenaamde privilege van Karel den Groote is naar den rommelzolder verhuisd. Geen mensch gelooft meer aan de waarheid der mededeelingen van den mythischen «*Occo Scarlensis*». De aanbidders van het «*Oera Linda Bok*» hebben den strijd opgegeven. Het bestaan van Graven in geheel Friesland tot de 11de of 12de eeuw, in verscheidene deelen er van ook in lateren tijd, is niet twijfelachtig. De «*Upstallesbòm*» heeft zijn aureool gedeeltelijk verloren. De eerbied voor de oude friesche vrijheid maakte plaats voor medelijden met de anarchie in Friesland van de 13de tot de 16de eeuw. Men heeft zich

rekenschap gegeven van den omvang van het oude Friesland; men heeft b. v. opgehouden zonder blikken of blozen de oorspronkelijk Drentsche stad Groningen en het land Westerwolde tot Friesland te rekenen en hunne rechtsbronnen als friesch recht aan te merken.¹ Men is begonnen te letten op de sporen van friesch recht in Holland, Zeeland en elders. In het kort, eene geschiedenis van Friesland in de Middeleeuwen zou er thans gansch anders dienen uit te zien dan Eekhoff ze beschreef in de vóór 40 jaren verschenen «Beknopte geschiedenis van Friesland».

Minder aandachtis gewijd aan de economische, in het algemeen aan de maatschappelijke verhoudingen in het oude Friesland². Dit gedeelte van het Duitsche Rijk in de Middeleeuwen is in dit opzicht niet minder stiefmoederlijk bedeed dan andere deelen van noordwestelijk Germanië. Het is mijn doel in deze bladzijden daarover een en ander in het midden te brengen, voor zoover de zeer spaarzaam vloeiende bronnen het veroorloven.

Een enkel woord over die bronnen. Het ontbreken van eene centrale landsregeering in verreweg de meeste deelen van het friesche gebied; het verdwijnen der cartularia en losse oorkonden van de meeste der talrijke kloosters met die kloosters zelve tijdens de woelingen van de 16de eeuw; de woeste anarchie, die van de 13de tot de 16de eeuw Friesland teisterde; het ontbreken van groote heerlijkheden in deze streken; dit alles maakt, dat het aantal der friesche oorkonden uit den tijd, dien wij ons voorstellen te behandelen — van de 8ste tot de 14de eeuw — betrekkelijk zeer gering is, nauwelijks een honderdtal. Zij liggen verspreid in een

¹ Toch deed Mr. J. Telting dit nog in zijn „Schets van het oud fr. privaatrecht” Themis 1867, blz. 689 en 711. Ook Richtshofen in zijne uitgave der Fries. Rechtsq. (1840); later kwam hij hiervan terug, vgl. Unters. II, 686.

² Voor de oudste tijden tot op Karel den Groote vindt men veel bij Dirks, Koophandel der Friezen (N. Verh. Prov. Utr. Gen. XV).

aantal oorkondenboeken, ¹ slechts weinige zijn nog onuitgegeven.

Daarnaast heeft men de goederenlijsten en inkomstenregisters van Fulda en Werden, abdijen, die in ouden tijd op rijk grondbezit in Friesland konden bogen. Deze lijsten zijn helaas vol fouten in getallen en namen, vol gedachteloze herhalingen en misvattingen. ²

De friesche wetten leveren eveneens groote moeielijkheden op wegens de onzekerheid omtrent den tijd, waarin de meeste oude bepalingen zijn opgesteld of nog van kracht waren. ³

De kloosterkronieken van Wittewierum, ⁴ Aduard, ⁵ Mariëngaarde ⁶, Lidlum ⁷ en Oldeklooster ⁸, benevens losse aantekeningen omtrent andere kloosters in de friesche landen geven voor de 12de en 13de eeuw menige bijzonderheid. Eene enkele ook

¹ Voor Westfriesland (tusschen Flie en Zwin) in het Oork. van Holland en Zeeland; voor Friesland tusschen Flie en Lauwers in het Charterboek van Schwartzenberg en het Register van Colmjon; voor dat tusschen Lauwers en Eems in Driessen's Monumenta Groningana; voor Oostfriesland in Friedlaender's Ostfriesisches Urkundenbuch. Eindelijk vindt men verspreide stukken bij Ehrentrant, Fries. Archiv; in de oorkondenboeken van Munster, Bremen en Hamburg enz.

² Het best zijn zij, wat Friesland betreft, uitgegeven in het Ostfr. Urk. van Friedlaender. Die van Fulda zijn uit de 8ste en 9de eeuw. In 945 toch (Friedl. II, S. 793) wordt gesproken van groote verliezen, geleden door de „buitenlandsche aanvallers," de Noren, uit wier handen de streken aan de zeekust omstreeks dien tijd voor goed waren gered, zoodat Utrecht en andere plaatsen konden herbouwd worden. In dat jaar wordt het beheer der bezittingen gereorganiseerd. Deze zelve dagteekenen dus wel niet uit den Norentijd maar uit den tijd van Bonifacius en van niet later dan eene eeuw na zijn dood, toen de Norentochten deze streken begonnen te teisteren.

De bezittingen, in de drie lijsten van Werden genoemd, zijn blijkens de mss. uit de 9de en 10de, wat de laatste lijst betreft, voor een klein deel misschien uit de 11de of 12de eeuw.

³ Uitgegeven in Von Richthofen's Friesische Rechtsquellen; een enkele nog bij Hettema, Oude Friesche Wetten, en Het Fivelgoër en Oldampster Landregt.

⁴ Uitg. in de Mon. Germ. Script. T. XXIII en door Feith en Acker Stratingh (Hist. Gen.); de laatste uitgave is, hoewel zij minder nauwkeurig is, hier gebruikt, omdat zij meer onder het bereik onzer landgenooten valt.

⁵ Uitg. Koppius, Gesta ac vitae abbatum Aduardensium (Diss. Gron. 1840).

⁶ Uitg. Wybrands, Gesta abbatum Orti S. Mariae (Leeuw. 1879).

⁷ Uitg. Matthaeus in Analecta (4o) T. III.

⁸ Nog onuitgegeven Ms. Gabbema Bibl. Fr. Gen., hier aangehaald naar eene kopie van Prof. Reitsma te Groningen.

de oudere heiligenlevens en de mededeelingen van Caesarius van Heisterbach uit de 13de eeuw in zijn *Dialogus Miraculorum*.

Deze bronnen zijn met de munten¹ en de eigenlijke oudheden² het eenige, wat ons van Oud-Friesland is overgebleven.

I.

De grenzen.

Wie van Oud-Friesland spreekt, dient zich te verklaren omtrent den omvang, dien hij aan het friesche gebied meent te moeten toekennen. De naam Friesland toch duidde niet altijd dezelfde streek aan. Men doet wel het veiligst bij de beschouwing van de oude friesche toestanden van de 8ste tot de 14de eeuw uit te gaan van het Friesland, zooals de Karolingers het kenden, tusschen Sincfal (Zwin) en Weser — het hertogdom Friesland, *ducatus Fresiae*, van de rijksverdeeling van 839,³ het Friesland, dat in de *Lex Frisionum* beschreven wordt.

Was in het begin van den Romeinschen tijd het gebied der Friezen door den Rijn bepaald,⁴ bij de verzwakking der Romeinsche macht aan die grensrivier — vermoedelijk in de 4de eeuw na Chr. — hadden de Friezen zich zuidwaarts uitgebreid en de Kaninefaten in zich opgenomen of verjaagd. Ongeveer tegelijkertijd verdween, vermoedelijk op dezelfde wijze, ook de naam der Chauken — misschien die van den Celtischen stam, die hier vóór de Germaansche Friezen woonde, terwijl hij later diende om de

---

¹ Beschreven door Van der Chijs in zijne bekende verzameling; behandeld door Hooft van Iddekinge in zijn *Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen*, voor Oostfriesland bij Tergast, die *Münzen Ostfrieslands*.

² *Friesche Oudheden*, uitg. Fr. Genootschap, en Pleyte, *Oudheden van Nederland*, Afd. Friesland en Groningen.

³ *Mon. Germ. Leges* I, 373.

⁴ Tacitus, *Hist.* IV, 15: *Transrhenana gens est*. Op het eiland der Bataven woonden in het tegenwoordige Holland aan de zeekust de Kaninefaten, met de oostelijker gevestigde Bataven verwant.

Friezen zelf aan te wijzen.¹ Van de scheiding in twee deelen: Frisii majores en minores, waarvan de oude Romeinsche schrijvers spreken, weten wij verder niets dan die namen zelve.

Zoo vinden wij de Friezen omstreeks 650 op de gansche zeekust tusschen de beide genoemde stroomen, Zwin en Weser². Later kromp dit gebied weder in, zoowel in de lengte als in de breedte.

De Graven van de friesche gouw Kennemerland, nog in de 11de eeuw als « Graven in Friesland » betiteld, vormden zich in het Westen eene eigene kleine monarchie, die meer en meer het friesche karakter verloor, dat hier ook in den Karolingischen tijd reeds blijktens de Lex Frisionum door frankischen invloed gewijzigd was.³ Zij waren reeds in de 10de eeuw meester in geheel Friesland westelijk van het Flie. Wel verloren zij wederom een groot deel van hun bezit benoorden en beoosten Alkmaar, waar het water de Zijp bijna drie eeuwen lang na dien tijd de grensstroom van Friesland was⁴, maar op het einde der 13de veroverde Floris V ook dit deel weder en nu voor goed. Een ander recht, een ander bestuur, andere toestanden dan de friesche deden hier vervolgens hunnen intocht. Men dient dus Holland en Zeeland minstens sedert de 11de, het latere Westfriesland sedert het einde der 13de eeuw bij de beschouwing van friesche toestanden buiten rekening te laten.

Iets dergelijks vindt men in de oostelijker streken, waar niet het frankische maar het saksische element binnendrong, vooral door den invloed van de graven van Ravensberg en de Munstersche bisschoppen in de Eemsgouw, dien van Groningen in de

---

¹ De Oostfriesche Generalsuperintendeut Bartels, de beste kenner der geschiedenis van Oostfriesland, verdedigt deze meening in zijn belangrijk stuk *Ostfriesland in der Römerzeit* (Jahrb. der Gesellsch. für Gesch. und Kunst II, 2). Vgl. Siebs, *Zur Gesch. der engl. fries. Sprache*, S. 8 u. 11.

² Wat Beda (*Hist. Eccl.* V, 10) „*Fresia citerior*” noemde, zal wel altijd onzeker blijven; vermoedelijk was dit Westfriesland, dat tusschen Zwin en Flie.

³ Pols over de *Lex Frisionum* in *Themis* 1871, blz. 589.

⁴ *Ann. Egm.* (Ed. *Hist. Gen.*), p. 88 en elders.

Ommelanden, dien van Bremen en van de graven van Oldenburg in de streken aan Jahde en Weser. Deze invloeden zijn zeer duidelijk merkbaar van de 13de eeuw af.

Tegenover deze inkrimping is de kleine uitbreiding over de Weser, het smalle gebied der Wursten, en over de Elbe, het iets breedere der Noord-Friezen, van weinig beteekenis: wij weten bovendien zoo weinig van de geschiedenis dier streken in ouden tijd. Het schijnt, dat deze uitbreidingen eerst van de 12de en 13de eeuw dagteekenen ¹.

Veel belangrijker is de wijziging, die Friesland's grenzen door de werking der zee heeft ondervonden. Eilanden zijn gevormd, bijeengevoegd, gescheiden, verdwenen; meren zijn met de zee verbonden; inhammen zijn door het woeste element ingevreten in het kustland; riviertjes hebben hunnen loop gewijzigd, hunne beddingen zijn verstopt; gansche landstreken, met bloeiende dorpen bedekt, zijn door het water in wadden verkeerd. Geen Duitsch land heeft, vooral in de 12de en 13de eeuw, zooveel verandering van den bodem gezien. Geen pen schetst ons het nameloos lijden van de bewoners dezer streken in zijn vollen oinvang, maar uit den tijd, waarvan onze kloosterkronieken dagteekenen, beschrijft menige bladzijde de ellende, door de onophoudelijke watervloeden te weeg gebracht. Tragisch is de strijd der kustbewoners met het altijd weder terugkeerende zeewater. Tal van Friezen gaven den strijd op en vestigden zich elders, hoogerop aan Weser en Elbe, in Wagrië, in Sleeswijk, in de Marken ². De groote watervloeden van 1163, 1170, 1195, 1218—1221, 1248, 1249, 1267, 1287—1290 staan met een zwarte kool in onze kronieken aangeteekend; de omgekomenen werden soms bij tienduizenden geteld, gansche vee-

---

¹ Richthofen, *Unters.* I, 145.

² Contin. Menconis, p. 255; Caesarius van Heisterbach, *Dial. Mirac.* II, 247; Helmold. *Chron. Slav.* I, 88. (*Mon. Germ. Script. T. XXI.*) Vgl. Mensinga, *Bijdrage tot de gesch. der Middel. kol.* (Nijhoff's *Bijdr. 2de Serie X*, 34 vlg.); Langhans, *Ursprung der Nordfriesen* (Progr. Weenen, 1879).

stapels werden vernietigd, uitgestrekte landstreken voor langen tijd bedorven door het zilte nat of voor altijd bedolven. Tal van kleinere waterrampen teisterden bij tusschenpoozen enkele deelen van het ongelukkige kustland. Onze tegenwoordige kusten dragen de onmiskenbare sporen van deze vernielende overstromingen. De wadden en banken langs de geheele Noordzeekust spreken van het verdronken land, bijna even uitgestrekt als wat er nog van Friesland overbleef. De Zeeuwsche en Zuidhollandsche eilanden wisselden onophoudelijk van vorm.

De Zuiderzee vormde zich uit het Almeri en de Rijnmonding door het Flie als kern tusschen de 12de en 16de eeuw, bij tusschenpoozen maar met onverbidde vasthoudendheid. De Bornzee, reeds in de 8ste eeuw aanwezig, drong steeds dieper tusschen Ooster- en Westergoo in. De Lauwerszee verbreedde zich van de 11de tot de 13de eeuw ¹. De Dollart drong in de 15de en 16de eeuw diep in het Oldambt, bedolf bijna geheel Reiderland ² en tastte ook de kusten van Federgoo en Eemsgoo aan. Bij Norden werd in de 14de eeuw een diepe inham, de Ley, gevormd; in Harlingerland de Harle. De Jahde, vroeger, als de Lauwers, een smalle stroom ³ was in de 14de eeuw een zeeboezem. Ook de Weser- en Elbemondingen verbreedden zich.

Daartegenover staat de aanwinst van vroeger verloren land door indijking aan de kust, door droogmaking van meren, plassen en poelen, vooral in Noordholland, Friesland en Groningen, waar tal van kleine meren verdwenen, waar de Bornzee geheel land werd, waar de Lauwers tot op $\frac{1}{3}$, de Dollart tot op de helft werd teruggebracht; maar ook elders aan de kust, waar men reeds in de 13de eeuw overal in meerdere of mindere mate overwinningen op de zee behaalde.

---

¹ Andreae, de Lauwerszee, blz. 8 vlg.

² Blok, het Oldambt in oude tijden (Gron. Volksalm. 1890), blz. 44 vlg.

³ Richthofen, Unt. II, 112.

Die overwinningen heeft Friesland grootendeels te danken aan de werkzaamheid der kloosterlingen, die in de 12de en 13de eeuw ter wille van hunne landerijen het dijkwezen met krachtige hand hebben verbeterd. In deze laatste eeuwen zijn de meeste friesche waterschappen ontstaan, waarschijnlijk ten gevolge van de vreeselijke verwoestingen, toen door de herhaalde watervloeden veroorzaakt; in de 14de eeuw vindt men verscheidene codificatiën van het bestaande dijkrecht.

Neemt men dit alles in aanmerking, dan wordt het duidelijk, dat de beschouwing van land en volk in het oude Friesland eigenaardige moeielijkheden aanbiedt, die zich op die wijze en in die mate nergens elders in het Deutsche Rijk opdoen. Wie er aan twijfelen mocht, hij vergelijke de fraaie kaart, door Mr. de Vries ontworpen van Noordholland boven het IJ op het einde der 13de eeuw, met eene kaart van den tegenwoordigen toestand dier provincie! Hij denke aan het uiteenslaan van het eiland Bant, vroeger een groot eiland op de kust, dat meerdere nog tegenwoordig bestaande eilanden en banken omvatte, ¹ aan de scheiding van Texel en Vlieland, die vroeger een geheel uitmaakten, gelijk misschien Terschelling met Ameland.

Was de zeegrens wisselend, de zuidergrens van Friesland is niet moeielijk te bepalen. Het vasteland van Brabant en Vlaanderen; de veenplassen in Zuidholland, Utrecht en Overijsel; het voormalige Almeri, dat tusschen Naarden en Urk lag; de heidegronden van Drente en Westerwolde; de punt van den Hondsrug, waarop Groningen ligt; de voormalige Bourttanger moerassen; de zuidelijke grenzen van het door geestgrond afgewisselde Hoch- en Vennemoor in Oostfriesland en Oldenburg; de veenen ten N.O. van Bremen vormen de natuurlijke grenzen van het oude land der Friezen. Aan de overzijde van de oudtijds onbewoonde maar reeds in de 13de eeuw hier en daar

---

¹ Jahrb. der Ostfr. Gesellsch. II, 1, S. 31 ff.

vrij sterk ontgonnen veenen woonden de ervijanden van den frieschen stam, de Franken in het W., de Saksers in het O. ¹

Zoo was het oude Friesland de kuststrook tusschen de veenen en heiden en de Noordzee, hier smaller, daar breeder, maar overal een echt waterland. Men begrijpt, dat en de Romeinen en lateren het Friesche land konden beschrijven als eene reeks van eilanden aan de kust, door meer of minder diepe wateren van elkander gescheiden. Die wateren vormden de grensscheiding tusschen de talrijke pagi — de scholiast op Adam van Bremen ² uit de 13de of 14de eeuw, stelt hun getal op 17 — wier namen ons ten deele in de oorkonden, ten deele in de beide registers van Fulda en Werden in grooten getale overgeleverd zijn.

Met recht kon de schrijver der aantekening op Adam van Bremen zeggen: « *Fresia regio est maritima inviis inaccessa paludibus.* »

II.

De grond en het daarvan gemaakte gebruik; handel en verkeer.

In den toestand van Friesland tijdens de door ons behandelde eeuwen kan men drie tijdperken zeer duidelijk onderscheiden, wier verschil afhankelijk is van drie hoofdfeiten in de geschiedenis van deze streken: de verovering door de Franken, de Norentochten, de kloosterstichtingen. Eene korte beschouwing dezer drie hoofdmomenten dient vooraf te gaan, wil men de ontwikkeling van het Middeleeuwsche Friesland begrijpen.

De verovering door de Franken in de 7de en 8ste eeuw — zij deze dan ook niet geschied in de drie scherp afgescheiden tempo's, die Richthofen in zijne Inleiding op de *Lex Frisionum* aanneemt met het oog op de drie deelen, waarin deze wet Friesland verdeeld kent — heeft

¹ Vgl. Siebs, *Zur Geschichte der Engl.-fries. Sprache*, S. 9.

² *Mon. Germ. Script.* VII, 289.

voor de kuststreken aan de Noordzee eene groote beteekenis gehad. Daardoor werd een einde gemaakt aan de vijandige houding tegenover de naburen aan den Rijn, die sedert de 3de en 4de eeuw de grootste onzekerheid en onveiligheid in de friesche streken had veroorzaakt; daardoor werd Friesland in staat gesteld zijne voortbrengselen wederom op de zuidelijke markten te brengen; daardoor werd niet alleen de voorwaarde voor hooger en bloei van de kunsten des vredes maar ook voor het toenemen der welvaart in Friesland vervuld. Het leven van Ludger geeft ons eene beschrijving van dien bloei omstreeks het einde der 8ste eeuw: ¹ de «vriendelijke kuststreek» met hare talrijke landgoederen, bloeiende dorpen, hare kloosters en kerken, hare dichte bevolking schonk in dien tijd een beeld van geluk en welvaart. Dorestad ontwikkelde zich tot eene koopstad van den eersten rang, wier beteekenis op menige bladzijde der gelijktijdige kronieken wordt geroemd, wier munten in het toenmalige Friesland blijkens de muntvonden overal verspreid waren.

Maar de 9de eeuw zag een ander schouwspel. Zij zag de «grimma herna» naderen over de zee, de drakenkoppen den steven wenden naar deze kusten, bij talloze tochten plunderende zwermen van Noren neerstrijken op het land, de kerken en hoeven verwoesten, ² de beesten slachten, de bewoners als slaven verkoopen, ³ de steden en dorpen verbranden; in het kort, Friesland was tegen het midden der 9de eeuw eene woestenij, overgeleverd aan de Noren, door Noorsche vorsten soms beheerscht onder goedkeuring van den frankischen koning zelve, die Friesland aan deze roovers ten buit liet. Eerst tegen het midden der 10de eeuw kwam er verademing, eerst in het begin der 11de hielden de rooftochten der Noren voor goed op. Toen was Friesland een land gelijk, waar de sprinkhanen alles hebben geraseerd. Met moeite hief het zich op uit zijn verval.

¹ Geschichtsch. der D. Vorzeit, Bd. XIV, S. 78.

² Vgl. de aangehaalde plaats, S. 81, en Register Fulda, n°. 10.

³ Petitio XIV. Vgl. ook Register Werden, n°. 5.

Dat het dit gedaan heeft, is voor een groot deel toe te schrijven aan de werkzaamheid der kloosterorden, die hier in de 12de en 13de eeuw, zooals wij straks zullen zien, orde en rust bevorderden, landbouw en veeteelt tot nieuwen bloei deden komen, een verschijnsel, tot welks verklaring men ook het oog moet vestigen op het ontstaan van ordelijke toestanden in de naburige gewesten, op de meerdere welvaart, die zich door verschillende oorzaken in deze eeuwen over West-Europa verspreidde.

De buitenste eilandenreeks, onmiddellijk aan de zeekust, zal ook in de vroege Middeleeuwen weinig minder onherbergzaam geweest zijn dan in de dagen, toen Drusus en Germanicus met hunne vloten daar langs zeilden naar de Eems- en Wesermonden en hunne soldaten geen woorden genoeg vonden om de doorgestane ellende en de woestheid dier meerendeels onbewoonde streken te schetsen.¹ De kustbewoners maakten zich ook in de latere Middeleeuwen nog schuldig aan zeeroof en plundering van gestrande schepen, waarover reeds de Romeinen klaagden; ook in de 13de eeuw beklagden de kooplieden zich over zeeroof op de Eems;² in de 14de en 15de waren de Oostfriesche kusten beruchte zeerooversnesten, gelijk zij in de 16de den Watergeuzen eene voortreffelijke schuilplaats schonken. Het in de Middeleeuwen oorspronkelijk tot de regalia behorende strandrecht, werd hier door de kustbewoners onbelemmerd voor eigen rekening geëxploiteerd, zoodra de Graven van deze kusten waren verdwenen.

De kale zandige duinstreek leverde ook later weinig anders op dan de eieren der zeevogels,³ waarmede de kustbewoners zich voedden, wanneer de in dezen schralen grond geteelde boonen, of

---

¹ Tacitus, *Annales* I, 70; II, 5—25.

² In de 12de eeuw was Helgoland een bekend zeerooversnest (Adam van Bremen in *Mon. Germ. Script.* VII, 369).

³ Caesar, de *Bello Gallico* IV, 10. Volgens Von Wicht, *Ms. Gron. Bibl.*, leefden de arme menschen aan de kust van Westfriesland in zijn tijd (1600) nog van visch en eieren. Vgl. ook Worp van Thabor, p. 3.

op boonen gelijkende vruchten, die op Burchana (Borkum) volgens Plinius in het wild voorkwamen, ¹ ontbraken. Waar evenwel kleigrond zich aan de oppervlakte vertoonde, was de toestand beter. Texel en Bant b. v. blijken eene betere cultuur bezeten te hebben; misschien ook Ameland, in het register van Fulda als Ambla genoemd. Op Texel lagen aanzienlijke hoeven; ² Bant strekte zich langs de Oostfr. kust uit als een groot bloeiend eiland; ³ Ameland ⁴ bezat in het Benedictijner klooster Foswerd, dat daar sedert de 9de eeuw schijnt bestaan te hebben, een middelpunt van cultuur; Borkum was door zijne ligging aan den Eemsmond een geschikte havenplaats. ⁵ In de 13de eeuw waren de meeste eilanden op de Oostfriesche kust bewoond. De Zeeuwsche en Zuidhollandsche eilanden, vooral Walcheren, hadden in de 9de en 10de eeuw, in Willebrord's tijd, ja onder Rome reeds eene gezeten bevolking: Domburg was eene oude vestiging; de Noren hebben op Walcheren gelet; keizerin Theophania had er bezittingen; die van de abdij Epternach toonen in de 11de eeuw reeds een vrij hoogen trap van sociale ontwikkeling verkregen te hebben, ⁶ wat waarschijnlijk ten deele verklaard zal moeten worden uit de verbinding dezer streken met het bloeiende Vlaanderen, maar vooral uit de vette kleilaag, die den bodem van Walcheren bedekte.

Bloeiend waren ook de meer binnenwaarts gelegen friesche streken. De vette kleibodem, die zich hier breeder, daar smaller achter de duinstreek van het Zwin tot aan de Elbemonding, tusschen het zeestrand en de veenen en hooge zandgronden uitstrekt, is wederom de voorname oorzaak van dien bloei. Wanneer men in het oog houdt,

---

¹ Plinius en Strabo, aangehaald bij v. d. Bergh, *Middelned. Geogr.* (2de dr.) blz. 22. Zie echter Acker Stratingh, *Aloude staat* II, 1, blz. 241.

² Vgl. Oork. v. H. en Z. I, No. 64, 476; II, No. 502. Register Fulda bij Friedl., n°. 7.

³ *Jahrb. der Ostfr. Gesellsch.* II, 1, S 31 ff.

⁴ Register Fulda, n°. 2 en n°. 9. Oudh. en Gest. van Friesl. I, 378; II, 386.

⁵ Menco, p. 227.

⁶ Zie de studie van Lamprecht in de *Westd. Zeitschr.* VII, Heft III.

dat de verdrinken gronden eveneens deel uitmaakten van die lang-gerekte kleistroom, wordt de beteekenis van de klei voor de sociale ontwikkeling van het oude Friesland nog duidelijker.

Inderdaad, de klei was naast het water het element van den ouden Fries; hij was een geboren kleiboer of een geboren zeeman. Aan het water, het zeewater, dat de klei deed bezinken, had de Fries zijn land te danken. De economische toestand van het oude Friesland staat dan ook met zijn bodem in onverbrekelijken samenhang.

Aan de klei dient te worden toegeschreven, dat van oudsher de veeteelt het hoofdmiddel van bestaan bij de Friezen is geweest. De uitgestrekte kleigronden leverden voortreffelijke weilanden op voor het vee. Van ouds, zoo lang wij van de Friezen vernemen, wordt dan ook hun vee geroemd. Zij brachten het op de Romeinsche markten aan den Rijn; ¹ hunne ossen leverden het leder voor de pantsers en schildbedekkingen (*ad usus militares*, zegt Tacitus) der Romeinsche soldaten. De goederen- en inkomstenlijsten van Fulda en Werden vloeien over van *terrae pascuales* of *prata*, weilanden, gemeten naar het aantal beesten, dat er op kan weiden. ² Daarnaast komen ook de hooilanden in grooten getale voor, waarschijnlijk de minder kostbare aan het water blootgestelde, laaggelegen landerijen, gemeten naar het aantal voeren, *carradae*, hooi, dat zij opleverden. De gewone vlaktemaat in Friesland in lateren tijd, het gras, gramen, wijst op groenland als het voorname bestanddeel der friesche gronden, hoofdzakelijk voor veeteelt bestemd. ³ De veeteelt

¹ Eumenius (op het einde der 3de eeuw) spreekt hiervan.

² *Terram 10 boum sicut apud illos mos dicendi est, apud nos* (n. l. in Fulda) *vero jugera* (Register van Fulda, n. 3). *Terram 28 pecudum pascualem* (Ibid. n. 2). *Terram pascualem pecoribus 16, id est tantum prati, quantum sufficiat 15 (bubus vel) animalibus per hiemem cum feno pasci, quod potest computari ad 15 carradas* (Ibid. n. 5); 16 zal hier wel een fout zijn voor 15, te weeg gebracht door den volgenden i van id („XVI id” voor XV id”).

³ Het gras komt sedert de 12de eeuw in friesche oorkonden voor (zie het derde register van Werden, uit de 12de eeuw, bij Friedl.; v. d. Bergh, Oork. I, N. 106); het omvat ongeveer $\frac{1}{4}$ H. A. In de goederenlijsten vindt men dikwijls de niet friesche morgen, juger, jurnale genoemd (vgl. noot 2).

wordt ook in de kronieken genoemd als de voorname bezigheid der kloosterlingen, als het hoofdmiddel van bestaan der kloosters. ¹ Ook de groote uitvoer van friesche mantels reeds in den Karolingischen tijd wijst op uitgestrekte kudden van schapen, die de wol leverden, waaruit het «fresum» ², het friesche wolgoed, werd gemaakt; de mantels «pallia» spelen tot in de 12de eeuw een aanzienlijke rol in de inkomstenlijsten van Fulda en Werden; de herdershond wordt in de oude Karolingische wet afzonderlijk genoemd als een dier van waarde. ³ Zoo maakt ook de bisschopszoon van 1276 melding van de runderen en paarden, door de Friezen op de Munstersche markten ten verkoop geboden, en blijkt omstreeks dien tijd Groningen eene aanzienlijke paarden- en veemarkt te bezitten. Wij behoeven ons dan ook niet te verwonderen, dat op de beroemde muurschildering in den Dom te Munster, ⁴ waar de Friezen worden voorgesteld als hunne gaven brengende aan S. Paulus, het vee en de daarmede in verband staande artikelen kaas en boter op de voorgrond treden. Kaas en boter behooren ook in de inkomstenregisters van Werden van de 11de en 12de eeuw tot de dikwijls genoemde zaken. In Westfriesland bestaat de rijkdom der bewoners, die door de plunderende Hollandsche ridders wordt medegevoerd, hoofdzakelijk in vee en kleedingstukken van wol ⁵. Ook voor Zeeland kan het bestaan van groote kudden schapen in den ouden tijd worden geconstateerd ⁶.

Runderen en schapen treden het meest op den voorgrond. Paarden waren ook in grooten getale aanwezig, wat alleen reeds

---

¹ Voor Lidlum: Matth. Anal. III, p. 576: Vaccae, boves, oves et pecora sine quibus monasterii domestica institutio consistere nequit. Voor Wittewierum: Emo p. 57; p. 72. Aduard was de groote veehouder in den omtrek van Groningen. Dergelijke berichten omtrent andere kloosters.

² Lex Frisionum aan het slot (Judicia Wulemari).

³ Lex Frisionum, Tit. IV, VI.

⁴ Zie Friesche Volksalmanak 1883.

⁵ Ann. Eg. p. 34, 64 etc.

⁶ Oork. van H. en Z. I, No. 52.

blijken kan uit het feit, dat de abten en mindere kloosterlingen zelfs de kleinste tochten te paard verrichten en friesche paarden op de Munstersche markten worden uitgevoerd. Ook het varken, «het oudste Germaansche kultuurdier»¹ was in de 9de en 10de eeuw nog sterk vertegenwoordigd; het recht om varkens in de gemeene bosschen te laten weiden heette, gelijk het aandeel daarin zelf², *scara*. Geiten worden minder genoemd, het hoen daarentegen dikwijls; eieren komen als voortbrengsel der Munstersche gouwen op de genoemde muurschildering voor. De bijenteelt schijnt blijkens het telkens noemen van honig in de 11de en 12de eeuw in Friesland niet onaanzienlijk geweest te zijn.

Groote rampen bedreigden dikwijls den veestapel. De waterfloeden bedierven de weiden en veroorzaakten runderpest, paarden- en schapenziekten,³ wanneer zij niet tallooze menigten van deze dieren deden verdrinken. Wolven zwierven zoowel in de 9de als in de 13de eeuw nog rond,⁴ ten minste in sommige deelen van de friesche streken, waar nog uitgestrekte bosschen en wildernissen te vinden waren.

Het groote woud uit den Romeinentijd, *Baduhennae* genaamd⁵, zal wel grootendeels verdwenen zijn. Worden in het Fuldasche register (8ste en 9de eeuw) nog dikwijls «*silvae*» vermeld, in de 10de en 11de eeuw vindt men⁶ aan deze zijde van de Eems weinig of geen bosch genoemd, aan de overzijde nog meer, vooral naar den kant van de heide en op de geestgronden. Het verdient de aandacht, dat ten oosten van de Lauwers de brakken en wolfshonden in den Karolingischen tijd hooger in waarde waren

¹ Lamprecht, *Skizzen zur Rhein. Geschichte*, S. 36.

² Friedl. Urk. II, 771: *alterum (nemus) in Hurniholta scare videlicet 12 porcorum*. Vgl. ook S. 770 en 774.

³ Runderpest in 1193, 1206, 1249 en volgende jaren blijkens Emo, p. 110 en 119. Schapenziekte in 1225 en 1272 (Emo, p. 108 en 243). Paardenziekte in 1226 (Emo, p. 116).

⁴ *Lex Frisionum*, Tit IV, VI en VIII; *Cont. Menconis*, p. 256.

⁵ Tacitus, *Annales* IV, 73.

⁶ *Werdeusche registers*, n°. 4 en n°. 9.

dan ten westen dier rivier ¹. De Hollandsche duinstreek, het Z. W. en Z. O. van de tegenwoordige provincie Friesland, de « Wolden » in Groningen zullen toen wel ook het boschachtig karakter, dat zij nog vertoonen, hebben bezeten maar een land, gecultiveerd als het toenmalige Friesland, waar de overgroote meerderheid der landerijen weiland was, bood voor groote bosschen geen plaats aan. Uit de namen van vele plaatsen blijkt wel, dat zij in vroeger boschrijke omgeving lagen, maar voor de 13de eeuw weten wij b. v. uit Emo en Menco, dat de Groningsche « wolden » reeds grootendeels waren ontgonnen en in roggevelden veranderd. ²

Veel minder van beteekenis dan de veeteelt was de landbouw in Friesland. De *terra arabilis*, *area*, *terra araturae* komt in verhouding tot de weide en het hooiland zeer weinig voor in de schenkingen uit den oudsten tijd. ³ Van uitvoer van landbouwproducten is in Friesland, voorzoover onzen tijd betreft, geen sprake. Ook in den Romeinschen tijd werd wel het vee maar niet het koren voor de Romeinsche legerplaatsen aan den Rijn uit Friesland aangevoerd: Brittannië was het toenmalige korenland voor deze streken. Men verbouwde hier alleen voor eigen gebruik. Wel is waar treedt in onze kronieken van de 13de eeuw het landbouwbédrijf meer en meer op den voorgrond maar dit is waarschijnlijk toe te schrijven deels aan de vermeerdering der bevolking, deels aan de toen sterke neiging tot handenarbeid in de talrijke friesche kloosters. Ook toen bleef de landbouw nog in de schatting der Friezen een minder edel bedrijf dan de veeteelt; eene apologie van den landbouw scheen soms nog noodig ⁴.

De kloosterstichtingen van de 12de en 13de eeuw hebben in dit opzicht voor de economische geschiedenis van Friesland groot belang. De Cisterciënser en Praemonstratenser orden vooral hebben

¹ Lex Frisionum, Tit. IV, VI en VIII.

² Emo, p. 78, 196, 199, 242 etc.

³ Fulda, n°. 1: „terra arature” gesteld tegenover „in pratis.”

⁴ Vgl. de Gesta abbatum Orti S. Mariae, p. 100—102.

in dien tijd Friesland tusschen Flie en Weser overdekt met een aantal kloosters, dat zonder overdrijving op 50 kan worden gesteld ¹. Steinfeld in den Eifel kon er zich op beroemen het moederklooster te zijn van niet minder dan 15 kloosterinrichtingen tusschen Flie en Weser ², allen van de Praemonstratenser orde: Oostergoo droeg naar hen den naam van Alba-Ostergoo, Wit-Oostergoo; Mariëngaarde, Lidlum, Veenklooster, Wittewierum, Langen waren de voornaamste friesche Praemonstratenserkloosters. Daarnaast stond de Cisterciënser orde met eene niet minder aanzienlijke reeks, aan wier hoofd Klaarkamp genoemd dient te worden met Bloemkamp, Aduard, Termunten, Ihlo enz. Oudere stichtingen van Benedictijnen als Egmond, St. Odulf te Staveren, Foswerd op Ameland, Reepsholt in Oostfriesland werden door de kloosters der nieuwe orden overvleugeld. Weldra begonnen nevens deze ook Johannierstichtingen, Dominikaner en Franciskaner kloosters zich te verheffen. Kortom, geene streek in Duitschland misschien toont een aantal kloosters zoo groot als dat, waarop Friesland in de 13de en 14de eeuw kon bogen. En die kloosters waren welbewoond. Na den grooten watervloed van 1287 werd eene telling gehouden van de monniken en nonnen tusschen Flie en Weser, behoorende tot de Praemonstratenser orde: men telde er niet minder dan onstreeks 4000, terwijl het vaststond, dat er zeer velen waren omgekomen bij die ramp ³. Behalve de eigenlijke monniken bezaten deze kloosters een groot aantal conversen ⁴, die van de eigenlijke monniksgeloften alleen die van gehoorzaamheid en kuischheid (niet van armoede) aflegden.

Voor het onderhoud van zooveel kloosterlingen was een intensieve landbouw bij de kloosters een vereischte. Op de landerijen

---

¹ In de volgende en de 15de eeuw kwamen er nog bijna evenveel bij.

² Vgl. mijne *Archivalia* 1886, blz. 39.

³ Matth. Anal. III, p. 550.

⁴ Waarschijnlijk zijn deze onder het zoo even genoemde getal begrepen.

der kloosters werden dan ook hier en daar uithoven, voorwerken, grangiae gebouwd als woonplaatsen voor een aantal kloosterlingen. Daar werd onder leiding van den magister grangiae, den «hofmeester» van het voorwerk, niet alleen de veeteelt maar ook de landbouw krachtig ter hand genomen. Wat er meer werd geteeld dan de grangia zelf voor hare bewoners behoefde, werd aan het klooster afgestaan, dat dit overschot, voorzoover het zelf niet daarvan leefde, op de nabijliggende markten verkocht, eene werkzaamheid, waarmede meestal de conversen werden belast. Men ziet de conversen welhaast op de buitenlandsche markten verschijnen en handel drijven, hetzij voor eigen rekening, hetzij voor het klooster. Zoo werden de kloosters op dezelfde wijze als de oude Karolingische hoofdhoeven middelpunten van verkeer, en deden de marktplaatsen in hunne nabijheid opkomen.

Het is dan ook geen wonder, dat men in de 12de en 13de eeuw aanzienlijke plaatsen, kleine landsteden, in Friesland ziet optreden. Naast het oude Staveren, de reeds in de 9de eeuw genoemde handelsstad van Friesland, wier rijkdom de Noren aantrok en wier bloei na hun vertrek tot in de 14de eeuw stijgende was, totdat de toenemende verzanding der haven haar van de zee afsloot; naast Groningen, dat in de 13de eeuw, gelijk Staveren, met de Hansa in nauwe verbinding treedt en het debouché is voor den Frieschen handel in zijne omgeving, gelijk Alkmaar voor Westfriesland, gelijk de Munstersche markten, Oldenburg en Bremen voor de oostelijker streken; naast deze oudere plaatsen van beteekenis beginnen zich nu ook in het binnenland van Friesland kleine landsteden te ontwikkelen: Medemblik in Westfriesland, Leeuwarden, Franeker, Bolsward, het oude Dokkum, Appingadam, Leer, Emden, Norden, Jever, allen kleine stapelplaatsen voor den omtrek.

Maar ook het eigenlijke platteland komt tot grooteren bloei. Ten behoeve van den landbouw leggen de monniken afvoerkanalen en wegen aan, bouwen sluizen, regelen in het algemeen den waterafloop,

werpen hoogere dijken op tegen de werking van de zee, polderen in, ¹ in het kort verbeteren den toestand des lands.

In vroegeren tijd vond men alleen of ten minste hoofdzakelijk woningen op de tallooze terpen of wierden, ² wier namen ons in groote getale door de registers van Fulda en Werden worden genoemd. De uitgang werd, werth, vurth is met heim, hem, hum (= hof, woning, huis) de gewone bij de oude friesche plaatsnamen. Daarheen, op die terpen, vluchtte de boer met zijn vee voor den wassenden vloed; daar bouwde hij voor zich en zijne bureu een huis en eene kerk, deze vroeger gelijk zijne woning eenvoudig van leem of hout, later, in de 12de eeuw nog, van Andernachschen tufsteen ³, dien hij uit Deventer of Utrecht haalde, nog later, in de 13de, meer en meer van inlandschen baksteen ⁴; het soliede bouwhout — in Friesland weinig of niet meer aanwezig — werd toen uit Hamburg gehaald, daár vermoedelijk uit Scandinavië ingevoerd ⁵. In de 13de eeuw ziet men, dat ook op de laag gelegen landen huizen verrijzen. Wel bleven de wierden nog hoofdpunten van bewoning maar de meerdere veiligheid van het lagere land lokte weldra tot vestiging ook daar uit.

Op en onmiddellijk bij de wierde dient men het bouwland van den Frieschen boer te zoeken, vooral op de glooiing der wierde. In den regel toch heeft deze niet zulk een grooten omvang, dat zij behalve de boerenwoningen, kerk en kerkhof, de stallen voor het vee en de plaats, noodig om in geval van watervloed een en ander te bergen, ook nog ruimte voor akkers zou kunnen op-

¹ Vgl. hierover vooral Emo en Menco *passim*.

² De laatste naam is blijkens de meermalen aangehaalde goederenlijsten de oudste; thans vindt men den eersten vooral in Friesland, den laatsten in Groningen in gebruik.

³ Vgl. *Gesta abbat. Orti S. Mariae*, p. 56.

⁴ Deze zelfde plaats wijst door het gebruik van „illo tempore” op het gebruik van baksteen in de 13de eeuw, tegenover den tufsteen van vroeger. Zie ook *Matth. Anal.* III, p. 546; *Gesta ac vitae abb. Aduard.*, p. 7.

⁵ *Gesta abbat. Orti S. Mariae*, p. 221; *Matth. Anal.* III 1. 1.

leveren. De vurthaccher, wierdeakker, wordt dan ook slechts eenmaal in onze registers genoemd ¹.

De meeste friesche wierden zijn zelfs van zoo kleinen omvang, dat men genoodzaakt is aan te nemen, dat de oude wijze van bewoning der friesche landen het hoevestelsel is geweest, iedere hoeve, huba, mansus op zichzelf. De grootere wierden, waarop geheele dorpen plaats vinden, vormen den regel niet; de kerken staan gewoonlijk zelfs op eene afzonderlijke wierde. Op dergelijke grootere wierden moeten de oudtijds reeds bloeiende dorpen: Warffum, Uskwerd, Holwierde gebouwd zijn, waarvan in het leven van den heiligen Ludger gesproken wordt en die dus reeds in de 8ste eeuw bestonden ².

Werd het land allengs geschikter voor den landbouw, van groote kwalitatieve uitbreiding van dit middel van bestaan blijkt uit onze bronnen niet. In de Werdensche en Fuldasche registers worden in zeer ouden tijd hier reeds boonen, haver, gerst, rogge ³ en vlas ⁴ genoemd; dezelfde artikelen vindt men terug in de kronieken der 13de eeuw, de tarwe blijkt in de friesche streken toen hare intrede nog niet gedaan te hebben. Daarnaast komen appel- en pereboomen in de boomgaarden voor, leliën, rozen en crocussen in de bloemtuinten. Alleen boonen blijken uitgevoerd te zijn ⁵. Haverbrij en haverbrood was gelijk in den Romeinschen tijd ⁶ ook nog in de Middeleeuwen het gewone voedsel voor den arme, terwijl de rijke zich op roggebrood vergastte ⁷.

¹ Fulda, n°. 5.

² Geschichtsschr. der D. Vorzeit. Bd. XIV, S. 78—81.

³ De gewone naam is siligo; triticum is winterkoren; annona, frumentum en granum worden of in het algemeen voor alle granen of voor rogge gebruikt.

⁴ Vgl. Westerhoff in Gron. Bijdr. VIII, 324 vlg.

⁵ Menco, p. 242.

⁶ Plinius XVIII, 44: Germaniae populi serunt avenam neque alia pulte vivunt.

⁷ Emo, p. 65. Het roggebrood gold in 1182 in het Oostfriesche klooster Reepsholt voor eene lekkernij. (Friedl. Urk. I, N°. 8).

De gerst, waarvan een bijzondere soort, *braccium*, in hooge eer stond, werd gebruikt ter bereiding van den gewonen drank, het bier, dat afwisselde met mede, honigwater, of met *sicera*, appelwijn ¹. Het vlas werd voor kleedingstukken gebezigd. Haver en gerst worden blijkens de in de Werdensche registers genoemde hoeveelheden verreweg het meest verbouwd, de haver zeer zeker in de eerste plaats.

Bij misgewas, hetzij ten gevolge van ongunstige weersgesteldheid, hetzij ten gevolge van overstroming, nam men zijne toevlucht tot de minder gebruikelijke voeding met dierlijk voedsel, vleesch en melk ². In de 13de eeuw reeds werd in zulke gevallen door de kooplieden in de grootere steden, als Groningen, koren uit « Dacië » en « Slavië » d. i. uit de Oostzee-streken en Rusland ingevoerd, waarbij men echter van den ongelukkigen toestand der Friezen gebruik trachtten te maken door de prijzen zeer hoog te stellen ³. In den Romeinschen tijd zal het koren, gelijk voor de Romeinsche legerplaatsen aan den Rijn, in zulke gevallen ook voor de Friezen uit Brittannië — toen gemakkelijker bereikbaar dan de Oostzeelanden — aangevoerd zijn ⁴.

Het zeewater en de slechte afvoer van het hemelwater ⁵ ten platten lande, soms ook lang aanhoudende droogte, waren de voornaamste oorzaken van deze ongunstige toestanden in den landbouw. In zulke tijden steeg de prijs van het koren onrustbarend: een maat, *modius* ⁶, moest met 18 solidi betaald

---

¹ Het vinum, wijn, in de Werdensche registers, is of aangevoerde druiven- of misschien deze appelwijn. Vgl. Menco, p. 206. Oudtijds schijnt bier ook uit haver bereid te zijn.

² Menco, p. 243 en 244.

³ Ibidem, p. 201 en 242.

⁴ Zie boven, blz. 18.

⁵ Emo, p. 125.

⁶ Dit was de gewone korenmaat, de *modius major* van Karel den Groote (Inama-Sternegg, D. Wirtschaftsgesch. I, 459). Grootere hoeveelheden waren de *amphora* (= 6 modii) en het *buld* (= 2 amphorae). Vgl. Werden, no. 14 en volg. De *modius* was in de 12de en 13de eeuw lang niet overal even groot: men hoort

worden¹, terwijl zij gewoonlijk² slechts enkele denarii kostte. Bij niet prompte betaling steeg de woeker soms tot 400 %.

Zoo krijgen wij dus van den frieschen bodem in den door ons behandelenden tijd het volgende beeld. Veel weiland, weinig bouwland, weinig bosch; naast het weiland op de lagere gronden veel hooiland. Het zeewater dringt telkens en telkens weder het land binnen en noodzaakt de bewoners hunne woningen op wierden te bouwen. Groote stukken lands worden of voor goed door het water bedolven of voor langen tijd bedorven. In de 12de en 13de eeuw komt er verbetering in den toestand des lands. Vooral wordt deze bewerkt door de talrijke kloosterstichtingen, die het land overdekken met een groot aantal middelpunten van veeteelt, landbouw en verkeer. Dan komen betere dijken, betere afvoerkanaalen, betere wegen, dientengevolge meer verkeer. Zoo vindt men langzamerhand behalve de vele alleenstaande hoeven, gehuchten en dorpen weldra in de 13de eeuw kleine landsteden, markten voor den omtrek. De nabijgelegen steden: Groningen, Osnabrück, Bremen ontwikkelen zich tot belangrijke koopsteden. De friesche zeeplaatsen zelf beginnen een rol te spelen in de handelswereld. De door de Norentochten vernietigde bloei begint in de 13de eeuw zich op nieuw te verheffen.

Aan dien bloei hadden de beide voorname takken van industrie, die in de vroegere tijden in Friesland hoofdmiddelen

---

in friesche oorkonden van Alkmaarsche, Groningsche en andere modii. Een onderdeel van den modius was het „fiertel.” Het gewone gewicht is het pond, talentum, libra, verdeeld in 4 fertones; voor was had men de tabula = 3 pd., voor vlas het fasciculum. De maten voor natte waren zijn: de beker, de modius en de amphora. (Vgl. Register Werden, passim).

¹ Menso, p. 243.

² In Lotharingen in de 12de eeuw kostte de modius avenae 5 denarii, in 1162 echter 5 solidi, de modius gerst 7, de modius rogge zelfs 10 solidi (Ann. Egm., p. 59). De gewone rekenmunt is de solidus, van Romeinschen oorsprong; daarnaast vindt men de mark van verschillend gewicht en het pond, verdeeld in oncen. De denarius is de gewone geslagen zilveren munt.

van bestaan waren, geen deel — de lakenfabricage en de zoutwinning. In de dagen van den grooten Karel hadden de friesche mantels van allerlei kleur — bont, wit, grijs, lichtblauw — reeds eene groote beroemdheid.¹ De Keizer zond ze den kalief Haroen al Raschid ten geschenke, in de kloosters stonden zij in de 11de eeuw nog als voorwerpen van weelde bekend; Bonifacius spreekt er van in zijne brieven, een fransche roman uit de 12de eeuw roemt den « mantelet cher, que tressurent Frisons »; wij vinden ze ook als belangrijk voortbrengsel van Friesland in de registers van Fulda en Werden tot in de 12de eeuw genoemd; bij de Westfriezen zijn zij een voorwerp van rijkdom. In de 12de en 13de eeuw echter beginnen de groote fabriekscentra van Vlaanderen, later die van Holland, de friesche lakens van de wereldmarkt te verdrijven. Het schijnt, dat vooral de vrouwen in de vrouwenvertrekken zich met het spinnen en weven dezer mantels bezig hielden.

Ook van de zoutwinning vernemen wij in lateren tijd veel minder. In de 9de eeuw wordt er gesproken van « terrae ad sal acquirendum », ² in de 12de nog van tollén, die te Utrecht en Sleswijk betaald worden door Friezen, die zout aanbrengen.³

De visscherij daarentegen, reeds in den Romeinschen tijd in Friesland geregeld geëxploiteerd ⁴ en voor de kustbewoners een rijke bron van bestaan, komt ook in de Middeleeuwsche oorkonden telkens en telkens weder ter sprake. De tallooze netverzwaringen, in deze streken gevonden, wijzen op den bloei der visscherij, voor den Fries een aangewezen bedrijf. De handel in gedroogde visch was op den Rijn in de 11de en 12de eeuw zeer aanzienlijk, zooals blijkt uit de Coblenzer tollijsten. Ook in lateren tijd blijft de visch een hoofdartikel van handel, hetzij zij aangevoerd werd uit de

¹ Dirks, Kooph. der Friezen, blz. 133 vlg.

² Colmjon, Reg., No. 16 en 17. Het werd waarschijnlijk uit turfascb bereid.

³ Ibid. No. 29 en 35.

⁴ Zie Vrije Fries XVII, blz. 325 vlg.

Oostzee, hetzij zij in de friesche wateren zelf werd gevangen.

Het voornaamste handelsartikel van Friesland bleef echter het vee, waarmede de Friezen verschenen op de markten van Engeland en Vlaanderen, aan den Rijn en in de zeesteden aan Noord- en Oostzee. Engeland, dat reeds in Ludger's tijd, de tweede helft der 8ste eeuw, druk door Friesche kooplieden bezocht werd, ¹ zag hen ook na den Norentijd terug. De stad Staveren, in 991 door de Noren verwoest, drijft in de 13de eeuw weder een levendigen handel met Engeland, zoowel als met Bremen, Hamburg, Lubeck en andere plaatsen aan de Oostzee. Het wordt met Groningen, dat zijn bloei als handelsstad niet aan het arme Drente, maar aan zijn achterland, de rijke friesche Ommelanden, te danken heeft, onder de aanzienlijke Hansasteden gerekend. Daarnaast komen ook Leeuwarden en Hindelopen op den voorgrond en sluiten verbonden met de verre Oostzeesteden. Friesche ossen verschijnen op de markten te Damme in Vlaanderen, te Hamburg en in Frankrijk. Veel vroeger reeds (in de 9de eeuw) vinden wij friesche kooplieden in Soest in Westfalen, in Keulen, in Mainz.

Dit alles bewijst, dat de Friezen aan het Middeleeuwsche handelsverkeer een uiterst levendig aandeel hebben genomen. Dat aandeel werd naar de zijde van de Hansa in de 14de eeuw nog veel grooter. Kleine friesche gouwen, friesche kloosters sloten handelsverdragen met het machtige handelslichaam. Maar de verzanding der friesche havens aan de Zuiderzee; de vreeselijke anarchie, die in de 14de en 15de eeuw in Friesland heerschte; de zeeroof op de Noordzee, maakten een einde aan de grootsche ontwikkeling van den frieschen handel. In de 16de was de tijd van rust te kort van duur om het handelsverkeer op verre streken weder te doen ontluiken en later trokken de steden van Holland partij van hare schoone ligging. De friesche scheepvaart werd in hoofdzaak kustvaart.

Dat het verkeer in de 12de en 13de eeuwen zeer toegenomen

---

¹ Geschichtsschr. der D. Vorzeit. XIV, S. 68.

is, blijkt ook uit de geschiedenis van het Friesche muntwezen. ¹

Het is niet twijfelachtig, dat de Friezen, gelijk de overige Germanen, het gebruik van het geld van de Romeinen hebben geleerd. De talrijke Romeinsche munten, met uitsluiting van andere overal in den frieschen bodem gevonden, bewijzen, dat zij in ouden tijd de eenige waren, die de Friezen gebruikten. Later zien wij Byzantijsche en Frankische munten optreden, vooral die van Dorestad, waar sedert de 7de eeuw gemunt werd. Na den rampzaligen ondergang dezer bloeiende koopstad, blijkbaar vóór de Norentochten de hoofdmarkt voor Friesland, kwam de Keulsche munt in de friesche gewesten op den voorgrond, omstreeks 1000 te samen met de toen pas geslagen munten van Tiel, Deventer en Utrecht.

Eerst in de 11de eeuw begonnen de Friezen hun eigen munten te slaan en wel van lichter gewicht dan de oude zware Frankische en Keulsche denariën. Te Medemblik, Bolsward, Staveren, Leeuwarden, ² Winsum, Garreweer, Leer, Emden en Jever werd toen friesche munt, de friesche *denarius*, gemunt. Daarnaast evenwel komen ook munten van niin of meer nabijgelegen plaatsen als Dordrecht, Groningen, Utrecht, Munster, Osnabruck, Bremen in grooten getale voor, in de 13de eeuw ook Engelsche sterlingen en Toursche grooten, Leuvensche penningen enz., alles bewijzen voor het omvangrijke handelsverkeer in het toenmalige Friesland, welks vee en lakens op die buitenlandsche markten in gereede munt werden omgezet.

Voor groote bedragen kon men natuurlijk noch met den lichter denaar van lateren tijd noch met den vroegeren zwaren terecht. Men rekende daarom grootere sommen in rekenmunten:

---

¹ Zie hierover Hooft van Iddekinge, Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen, bij wiens hoofresultaten ten opzichte van de gebruikte munt ik mij volgaarne aansluit.

² De theorie van Hooft omtrent de indentificatie van „Liuvert" op de munten met het nooit op den voorgrond tredende en niet eens friesche gehucht Leeuwte (bij Vollenhove) komt mij zeer zwak voor.

solidi, marken, ponden. Onder solidi of schellingen waren oudtijds ook geslagen zilveren munten verstaan, na Constantijn het eerst gouden munten. Sedert het midden der 8ste eeuw werd, alleen als rekenmunt, een zilveren solidus ingevoerd, waarvan er omstreeks 800 niet meer dan 20 in een pond van omstreeks 400 gram gingen. De denarius was toen $\frac{1}{12}$ van den solidus. Bij de Friezen was ook een nog lichtere solidus in gebruik. Overigens werd naast den solidus ook gerekend met het pond, dat wederom in 12 oncen verviel, en met de mark, die in verschillende tijden en op verschillende plaatsen verschilt. De meest gewone mark was in Oostfriesland de Bremer, overeenkomende met de Keulsche, in geheel Noordduitschland de gewone ².

Het blijkt dus, dat er in Friesland met zooveel verschillende munt werd gerekend, dat de muntopgaven in die streken de grootste moeilijkheden moeten opleveren; deze zijn dan ook nog volstrekt niet ten volle tot klaarheid gebracht, zoodat de beste schrijvers over die zaken het friesche muntstelsel van den ouden tijd als tot nog toe onbegrepen kenschetsen. ³ Voor de 12de en 13de eeuw is dit minder moeilijk. Voor ons doel is het voldoende de groote verscheidenheid op te merken als een getuigenis voor het omvattend handelsverkeer.

Wat de prijzen der dingen aangaat, wij merkten reeds op, dat deze uiterst afwisselend waren. Geen geregeld handelsverkeer hield de prijzen tamelijk onveranderlijk. Plotselinge rampen, als watervloeden en stormen, hadden de noodlottigste gevolgen voor den ganschen economischen toestand. Misgewas veroorzaakte bij den gebrekkigen aanvoer onmiddellijk groote duurte. Men heeft voor de bepaling van den prijs der dingen in ouden tijd dikwijls gegevens gezocht in de boetebepalingen der oude wetten. Deze

---

¹ Zie Hooft, blz. 21.

² Grote, Münzstudien III, S. 37.

³ Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte I, S. 215, vooral noot 12.

zijn evenwel daartoe niet geschikt, want zij dienen alleen om aan te wijzen, in hoeverre de meest in gebruik zijnde voortbrengselen kunnen worden aangewend bij de betaling van het weergeld, en voor niets anders: de prijs der dingen in het verkeer is van hen volkomen onafhankelijk ¹. Zeer onzekere aanknoopingspunten geven ons ook de overigens zoo hoogst belangrijke inkomstenregisters van het klooster Werden. In welken tijd de opbrengsten oorspronkelijk waren vastgesteld, is met eenige moeite te bepalen maar geen enkel middel wordt ons aan de hand gedaan om na te gaan, of niet de hier en daar in geld uitgedrukte waarde van koeien, granen enz. door latere overeenkomst gewijzigd is, of alle wijzigingen uit denzelfden tijd zijn enz. Toch brengt ons eene nauwkeurige vergelijking tot het volgende resultaat. In het oudste register, van de 9de eeuw, is de normale waarde van een voet land = $\frac{1}{4}$ ons zilver ² = 6—8 modii rogge ³.

. III.

Het volk.

Van den bodem en de voortbrengselen wenden wij ons tot de Friezen zelve. De omstreeks 800 vigeerende Lex Frisionum kent onder den Frieschen stam vier standen: edelen, vrijen, liten of hoorigen en slaven of lijfeigenen. Deze vier standen komen ook in de hoogstwaarschijnlijk tot het begin der 11de eeuw te brengen ⁴

---

¹ Zie hierover vooral Inama—Sternegg, D. Wirtschaftsgesch. I, S. 195 fig.

² Vgl. de opgaven in de nummers 1—8 van dit register.

³ Vgl. n°. 5.

⁴ Tegenover Richthofen, die de Petitiones (keuren) in het midden der 12de, de Constitutiones (landrechten) iets later, de Overkeuren in het begin der 13de eeuw stelt, houd ik mij aan Hooft van Iddekinge, die op muntkundige en andere gronden de 17 keuren tot het begin der 11de eeuw bracht, en de Additio Sapientum bij de Lex Frisionum tot het midden der 11de eeuw. (Zie zijn Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen, vooral Hoofdst. I, II en V). De Overkeuren kunnen dan in verband met Richthofen's opmerkingen in de 12de eeuw gesteld worden.

friesche *Petitiones* en de iets latere *Constitutiones* voor, de beide laatsten onder de namen *letar*, *letma* en *scalç*, *eyna mon* (eigen man) naast de latijnsche vormen *letarius* en *servus*. Zij treden ook op in de tot het midden der 11de eeuw gebrachte ¹ *Additio Sapientum* bij de *Lex Frisionum*. Wij mogen dus zonder vrees voor een te laat stellen der onvrije standen aannemen, dat deze omstreeks 1100 nog in Friesland te vinden waren.

Men ziet ook, dat de oorkonden uit de Friesche streken inderdaad voor de 9de en 10de eeuw van onvrijen melding maken ², onder den naam van *servi* of *mancipia* ³. De naam *litus* of *lita* wordt evenwel slechts driemaal genoemd in onze friesche oorkonden en deze keeren nog wel op eene wijze, die zeer gegronnen twijfel wekt, of wij daar wel met Friezen te doen hebben ⁴. Het is evenwel mogelijk, dat de klasse der hoorigen onder de namen *servi* en *mancipia* begrepen is, wat niet onwaarschijnlijk kan heeten bij de historisch zekere samengroeiing deze beide klassen in de latere Middeleeuwen.

Het is een zeer merkwaardig verschijnsel, dat na den door ons aangegeven tijd, dus na de 10de eeuw in oorkonden uit zeker friesche streken geen sprake meer is van *servi* ⁵. Ook de kronieken uit

¹ Hooft van *Iddekinge*, blz. 152 vlg. *Richthofen* plaatst ze zonder voldoende grond in de 9de eeuw.

² Oork. van H. en Z. I, N°. 7 (772), N°. 8 (776), N°. 21 (889), N°. 26 (922), N°. 29 (944), N°. 41 (968), N°. 51 (975), N°. 52 (976), in het latere Holland, Zeeland, Westfriesland, Gooiland, Urk; de *Fuldasche registers* passim (van vóór 945) in alle friesche streken.

³ Huisgezinnen van onvrijen worden *familiae* genoemd.

⁴ N°. 11 in het *Werdensche register* ($\pm$ 1000). Is deze gift wel in Friesland gedaan? Ik meen het te moeten betwijfelen. De *lita* *Thietsuidis* (bij *Friedl. I*, N°. 4) is hoogstwaarschijnlijk geene Friezin; er is in allen gevalle geen zweem van bewijs, dat zij het wel is. De *litus* *Henricus Hotinch* onder *Zwischenahn* (*Friedl. Urk. II*, 214) woont in eene streek, waar Friezen en Saksen kunnen wonen; zijne nationaliteit is niet uit te maken, zijna naam schijnt niet friesch te zijn, de uitgang is saksisch.

⁵ Op het eerste gezicht schijnt er in den bekenden *Bisschopszoen* van 1276 (*Friedl. I*, N°. 30; *Richth. Rechtsq.* 8. 140; *Beninga* bij *Matth. IV*, p. 124)

de 12de en 13de eeuw maken geen melding van onvrijen in Friesland, n. l. in de toenmaals friesche streken ¹. In de talrijke overdrachten van eigendommen uit de 14de en 15de eeuw is nergens sprake van de vroeger (in het Fuldasche register enz.) mèt het goed verkochte of weggeschonken servi. De Friezen beroemen er zich in de 13de eeuw en later op, dat zij vrij zijn. Zij beweren van Karel den Groote het recht verkregen te hebben ², « ut cum omni prole sua nata vel nascitura in perpetuum liberi permaneant et a servitute proprietaria penitus sint absoluti ». Tegenover de spottende bewering van ongeloofige Hollanders, dat Karel's privilege « met botren gebullet » was en « ne conste ghene sonne gedogen » ³; tegenover de kritische opmerkingen van Melis Stoke wezen de Friezen triomfantelijk op hunne feitelijke vrijheid sedert de dagen, toen de Noren de Friezen wederrechtelijk houten halsbanden als teeken van onvrijheid hadden

sprake te zijn van de mogelijkheid, dat er ook „onvrije Friezen” zijn. Daarin wordt namelijk gesproken van „Frisonos conditionis libere,” waaruit men zou kunnen opmaken, dat er daartegenover ook friesche servi bestaan. De vertaling bij Beninga heeft ook „frier gebornen Friesse,” maar zij is uit de 16de eeuw, terwijl de oudere vertalingen bij Richthofen (14de en 15de eeuw) spreken van „eng Fresa, der fon seken fri se” en „enich Frese (de) zijn goed sulven nicht heft verbroken,” zoodat wij zullen dienen te vertalen: „een Fries, die alle ruchten van een vrij man op zijn goed bezit” of „die zijn goed niet verbeurd heeft.”

¹ De „famulus” (pag. 15 van Wybrand's uitgave der *Gesta ac Vitae* van de Mariengaarder abten), de „domestica” (Ibid.), de „ancilla, servitio monialium delita” (p. 137 en 143) in de Mariengaarder kroniek zijn blijkbaar vrije bedienden van het mannelijk en vrouwelijk geslacht. Evenzoo de „servi” (boerenknechts) van p. 204 en de „clientulus” op p. 124. In de kronieken van Lidlum en Aduard is geen spoor van lijfeigenschap of hoorigheid te vinden, evenmin in die van Wittewierum, Oldeklooster en in de aantekeningen omtrent andere kloosters. In de kroniek van Wittewierum wordt op ééne plaats gesproken van „serviles personae” (p. 75) maar... in een citaat uit de Decretalen. De „servus vel ancilla” op p. 4 zijn blijkbaar weder dienstboden. Zie Ducange op al deze woorden.

² Richthofen heeft m. i. bewezen, dat het beruchte privilege uit de 13de eeuw dagteekent.

³ Maerlant, *Spiegel Historiae*.

jaten dragen ¹. Mij dunkt, wij kunnen wel aannemen, dat zij toen, in de 13de eeuw, geene hoorigheid meer kenden.

Maar . . . de wetten. Het valt inderdaad niet te ontkennen, dat de Friesche wetgeving tot het einde der 15de eeuw, tot in de « *Jurisprudentia Frisica* » toe ², melding maakt van *liten* en *servi*, van « *letslachta* » en « *eyna monna* », van hoorigen en lijfeigenen dus — dezelfde klassen, die wij in de oudste friesche wetgeving zagen voorkomen en ook in de oorkonden vóór de 11de eeuw, in onbetwist friesche streken zeker vóór de 10de eeuw, ontmoetten. Het is evenwel reeds herhaaldelijk opgemerkt, dat die latere friesche wetten veel bevatten, wat klakkeloos uit de oude rechtsbronnen is overgenomen, zonder dat men behoeft aan te nemen, dat de in die bepalingen onderstelde toestanden inderdaad nog aanwezig waren. Maar zelfs aangenomen, dat dit betwijfeld mag worden; aangenomen, dat er inderdaad in de 13de, 14de en 15de eeuw — den tijd der latere wetten — nog onvrijheid in Friesland heeft bestaan; wie zegt ons, dat met deze onvrijen Friezen bedoeld zijn? Kunnen het niet vreemden geweest zijn, voor wie nog in de 15de eeuw de bepalingen golden, dat zij geen getuige, geen advocaat, geen rechter mogen wezen. ³ Wordt dat niet waarschijnlijk, als men in dezelfde wetgeving leest, « dat er volgens rechte natuur geen eigene lieden mogen zijn, want alle menschen zijn van nature vrij en hierom hebben de Keizers menig recht ingesteld, waarbij zij den eigenen lieden de vrijheid geven »? ⁴ Mij dunkt, de nabijheid van steden als Groningen en Bremen, waar men tot in de 15de en 16de eeuw lijfeigenen had; van landen als het graafschap Holland en het bisdom Utrecht, van Oldenburg, waar men in tal van oorkonden uit de grensplaatsen, onmiddellijk

¹ Er was dus veel later nog eene herinnering aan onvrijheid in den Norentijd d. i. in de 9de en 10de eeuw!

² Zie de plaatsen bij Telting in *Themis*, 2de Verz. XV, 373 vlg.

³ *Jurisprud. Frisica* VI, 2; XI, 5; XV, 2.

⁴ *Ibid.* II, 141. Vgl. II, 44, 192, 292.

buiten de friesche landpalen lijfeigenschap in eenigen vorm vindt; ¹ de omstandigheid, dat Oostfriesland misschien niet in de 15de maar zeker toch in de 16de onder de Graven weder heerendiensten ingevoerd zag en lijfeigenschap zag opkomen — dit alles kan het voorkomen van lijfeigenen van niet-friesche geboorte in Friesland ten volle verklaren. ² In grooten getale evenwel kunnen zij er niet geweest zijn, daar anders in onze kronieken en oorkonden wel sporen van lijfeigenschap te vinden zouden zijn.

De kronieken en oorkonden uit de 12de, 13de en volgende eeuwen kennen, zooals gezegd is, slechts twee standen in Friesland: *nobiles* en *liberi*, edelen en vrijen. Het hoofdondercheid tusschen deze beide klassen blijkt bestaan te hebben in de geboorte. Hij, die behoorde tot eene van ouds als edel bekende familie, werd tot den stand der *nobiles* gerekend; de anderen heeten eenvoudig vrijen. Alleen vindt men onder die vrijen twee categorieën van personen, die, hoewel persoonlijk vrij, toch niet alle rechten van vrijen bezitten. Het zijn de conversen en de meiers der kloosters.

De eersten komen in de 13de eeuw in onze kloosterkronieken voor als eene niet juist toen ontstane maar reeds algemeen bekende klasse. Zij zijn in de 12de eeuw in de Duitsche en Fransche kloosters ingevoerd, met het doel om den monniken zelve meer tijd te laten om zich aan hunne geestelijke plichten te wijden. Zij legden drie geloften af: 1° die van gehoorzaamheid (aan den abt en de andere bestuurders van het klooster); 2° die van kuisheid (zij mochten dus niet huwen); 3° die van *stabilitas loci* (d. i. dat zij verbonden bleven aan het klooster, waarin zij zich hadden laten opnemen). Hunne voornaamste bezigheden waren de

---

¹ In Egmond, IJsselham, Drente, de Oldenburgsche grensstreken enz. Vgl. Oork. v. H. en Z. I, No. 408; II, No. 25, 115, 394.

² Het Groningsche archief bezit twee vrijheidsbrieven voor zulke lijfeigenen uit veel lateren tijd.

landbouw, de veeteelt, de jacht, het handwerk, de handel, de krijg, in het algemeen die, welke de monniken eigenlijk niet goed met hunne kerkelijke plichten konden overeenbrengen. Zij leefden afgezonderd van de monniken ¹, hadden eene afzonderlijke plaats in de kerk ² en stonden onder leiding van een magister conversorum ³, een « brodermester » ⁴. In den loop der 14de en 15de eeuw nam hun getal en daarmee hun invloed zeer toe. Terwijl Innocentius III reeds bepaald had, dat zij niet meer dan het dubbele aantal der eigenlijke monniken mochten uitmaken en wij in overeenstemming met die bepaling voor de 13de eeuw in Aduard b. v. 200 conversen tegenover 100 monniken vinden, zien wij er in de 14de eeuw veel meer, in Aduard zelfs 500 ⁵. Bij die verhouding is het niet te verwonderen, dat zij zich weldra als heeren en meesters gedroegen, de monniken geheel en al in bedwang hielden, de kloostergoederen naar hunne behoeften gebruikten, zich op de grangiae — door hen vooral bewoond — geheel onafhankelijk gedroegen en zich aan allerlei ongeregelde schuldigheden maakten ⁷. Zij hebben dan ook in de friesche twisten een zeer aanzienlijke rol gespeeld. Zoo is het gekomen, dat men in de 15de en 16de eeuw in de friesche kloosters tot de opheffing van het conversenstelsel is overgegaan. Zoo kon Sibrandus Leo omstreeks 1570 schrijven: « het was in alle friesche kloosters de gewoonte hunne belangrijkste bezittingen, uithoven en eigendommen door den handenarbeid van conversen en leekbroeders te

---

¹ Matth. Anal. III, 563; Aduard, p. 15 (dormitorium, infirmatorium conversorum).

² Aduard, p. 11: chorus conversorum.

³ Ibid. p. 20.

⁴ Driessen, Mon. Gron., p. 420.

⁵ Aduard, p. 7 en p. 19.

⁶ P. 20. Aan de pest omstreeks 1350 stierven te Aduard 120 conversen tegen 44 monniken.

⁷ Aduard, p. 19 vlg.; Lidlum bij Matth. Anal. III, p. 553; Oldeklooster (ms. Reitsina); Klooster Langen in Oostfriesland bij Friedl. Urk II.

bebouwen». ¹ In het midden der 16de eeuw schijnen zij nergens in Friesland meer te bestaan.

In eene ondergeschikte positie leefden in de kloosters ook de leekbroeders en zusters, die als bedienden fungeerden; de *donati*, die zich met hun goed aan het klooster hadden overgegeven en daarvoor gedurende hun verder leven werden onderhouden; de *oblati*, die door hunne ouders aan het klooster waren geschonken. Deze beide laatste klassen worden gewoonlijk onder de leekbroeders begrepen.

Deze klassen van kloosterlingen stonden dus tot het klooster in eene soort van afhankelijke verhouding, waarvan ons evenwel tot nog toe de nauwkeurige kennis ontbreekt.

Naast deze conversen en leekbroeders, die men echter evenmin als de monniken zelve alleen wegens hunne kloostergeloften als onvrijen mag beschouwen, worden bij de kloosters de kloostermeiers, *coloni*, *servi* ², genoemd. Hun toestand herinnert in sommige opzichten misschien iets meer aan dien der voormalige hoorigen en lijfeigenen, hoewel ook zij tot den stand der vrijen moeten gerekend worden.

In den tijd, waaruit de Fuldasche en Werdensche registers dagteekenen (9de tot 12de eeuw), zien wij op de landerijen dier kloosters behalve lijfeigenen een groot aantal vrije boeren, die van hunne gehuurde landen een zekere vaste huur, *justa hura* ³, aan het klooster betalen, hetzij in geld, hetzij in *naturalia*. Deze verpachting had blijkbaar reeds in den oudsten tijd van deze registers, dus zeker omstreeks het begin der 9de eeuw, het karakter van pacht voor het leven; bepaalde personen staan in het register aangewezen als blijvende betalrs dier pachtsummen. In sommige streken — in en

¹ Matth. 1. 1.

² Den naam *servi* vond ik voor hen alleen in de kroniek van Mariëngaarde, p. 204.

³ Friedl. II, S. 773 en 781.

om Reiderwolde, Garnwerd ¹, Groningen, Loga ten minste zeker ² — moest om de 6 jaren door alle huurboeren eene formida of formeda, ook forahura ³ genaamd, worden opgebracht, eene recognitie, die onder den naam voermiede, vorhure veel later ook in andere streken ⁴ en als meide nog in de 16de eeuw in Oostfriesland voorkomt; dan echter meer als het geschenk aan den eigenaar bij eene nieuwe verhuring als heergewade. Misschien is de voorhuur oorspronkelijk ook niet anders geweest dan een heergewade. Gewoonlijk bestaat dit geschenk in de huur van één jaar. Uit een dezer plaatsen schijnt opgemaakt te moeten worden, dat ook in de 12de eeuw de pacht nog pacht voor het leven, geen erfpacht was ⁵. Erfpacht komt in deze streken eerst later voor.

Zij waren afhankelijk van het klooster, welks landen zij bebouwden. Sommige kloosters, b. v. Gerkesklooster, misschien ook Aduard, bezaten de jurisdictie over hunne meiers ⁶. In lateren tijd sprak men te Aduard zelfs van het « imperium », dat aan het klooster tegenover zijne meiers toekwam, die soms te veel vrijheid genoten en zich niet hielden aan de oude bepalingen ⁷. Wanneer men hoort spreken van den colonus tegenover zijn dominus, den landheer ⁸. dan schijnt inderdaad deze betrekking voor den vrijen man wel eenige vrijheidsbeperking ingesloten te hebben. Wij weten voor den ouden tijd van deze verhouding evenwel wederom te weinig

---

¹ Bij Friedl. II, S. 780 staat het geheel onbekende Grunavurth, ik emendeer: (Granavurth (Vgl. S. 778).

² Ibid. S. 773 en 779 flg.

³ Ibid. S. 793.

⁴ Zie Lamprecht, D. Wirtschaftsleben I, 2, p. 941, n. 4; p. 924 n. 3; p. 926 n. 1. en n. 3, p. 927, p. 954, p. 1187 n. 6. Verder Oork. v. H. en Z. I, n°. 545 en II, n°. 419; Blok, L. Rechtsbr., n°. 64 (p. 128); enz. Vgl. Aduard, p. 42.

⁵ Als een huurboer binnen den termijn van zes jaren sterft, betaalt een ander der huurboeren) diens aandeel in de formida (Friedl. II S. 781).

⁶ Feith, Beklemrecht, II, 350 met de noot.

⁷ Aduard, p. 41.

⁸ Driessen, Mon. Gron., p. 317 vlg. Zoo meen ik ook den naam dominus te moeten verklaren in plaatsen als Art. IV der Upstalb. wetten van 1323.

om er meer van te zeggen dan dat dergelijke betrekkingen ook wel tusschen den wereldlijken landeigenaar en zijne huurboeren bestaan zullen hebben. Duidelijk is het, dat ook zij bepaald niet tot de onvrijen behoorden. In de 13de eeuw ontmoet men in Friesland tegenover de *nobiles* en *divites* of *potentes* dan ook alleen de *pauperes*, tegenover de adellijke en niet adellijke grondbezitters de kleine landeigenaars en huurboeren; behalve het verschil tusschen adellijk en niet adellijk kent de Fries geen verschil in stand tusschen Friezen, dan alleen dat, hetwelk door de al of niet aanwezigheid van vermogen wordt te weeg gebracht.

De vraag rijst thans, hoe is het geschied, dat twee klassen — hoorigen en lijfeigenen — in den tijd van de 10de tot de 12de eeuw zijn verdwenen, dat niet anders dan edele en vrije Friezen zijn overgebleven? Moeten wij aannemen, dat het geschied is ten gevolge van eene geleidelijke ontwikkeling? Hoe komt het dan, dat in de landen, die onmiddellijk aan Friesland palen, dat in de gebieden, die vroeger Friesch waren maar in de 11de eeuw reeds buiten het eigenlijk Friesland moeten gerekend worden: in Zeeland, Holland en Kennemerland, in het land van Vollenhove, in Groningen en Drente, in het Munstersche en Bremensche, overal onvrijheid, hier in sterker, daar in zwakker vorm wordt aangetroffen in denzelfden tijd, wanneer in Friesland alles vrij is?

Het schijnt, dat men de geleidelijke ontwikkeling hier niet als eene voldoende verklaring mag aannemen, dat wel degelijk exceptioneele toestanden hier invloed moeten hebben gehad. De geleidelijke ontwikkeling zou bovendien veroordeeld zijn eene eeuwige hypothese te blijven, want geen bronnen geven ons een denkbeeld van den gang dier geleidelijke ontwikkeling. De Friesche *mancipia* en *servi* der 9de en 10de eeuw zijn niet te onderscheiden van die in andere streken in dezelfde eeuwen. Terwijl wij in Holland b. v. in de 13de eeuw de keurmede als de hoofdverplichting der onvrijen, der toenmalige *ministeriales*, genoemd

zien ¹ en zoo een tusschentrap tusschen hoorigheid en vrijheid, een overgang kunnen opmerken, is er dan reeds in Friesland van onvrijheid niets te bemerken.

Wanneer men denkt aan exceptioneele toestanden, dan moet in de eerste plaats gedacht worden aan den bijzonderen staatsrechtelijken toestand van Friesland in de 11de en 12de eeuw, in de tweede aan de vreeselijke watervloeden, waaraan Friesland — in de 12de eeuw zeker — heeft blootgestaan. Zou de ondergang van groote landstreken, de belangrijke emigratie, die er het gevolg van was, de desorganisatie dientengevolge van de friesche maatschappij, geen invloed gehad hebben op de sociale verhoudingen? Maar, toegegeven dat deze invloeden bij gebrek aan bronnen niet naar hunne eigenlijke beteekenis zijn te schatten, meer vat hebben wij op de staatsrechtelijke verhoudingen.

Men merke op, dat in de genoemde aan Friesland palende landen overal het zoogenaamde Leenstelsel zich heeft kunnen ontwikkelen op ongeveer dezelfde wijze als in andere deelen van het Duitsche Rijk. Dank zij de aanwezigheid van Graven in die landen, van zich tot landsheeren ontwikkelende wereldlijke en geestelijke waardigheidsbekleeders, omstuwd door een stoet van leenmannen, op hunne beurt weder de overheerschers van kleinere gebieden, heeft zich in die naburige streken de feodaliteit meer en meer in de maatschappij ingedrongen: het « nulle terre sans seigneur » heeft zich met al zijne gevolgen in die landen tot eene sociale wet verheven, heeft de mindere klassen — hier meer, daar minder — van hare vrijheid beroofd.

Niet alzoo in Friesland.

Ook hier heeft het Leenstelsel onder de Karolingen, ja nog onder de Saksische en Salische koningen, in zijn toenmalig stadium van ontwikkeling geheerscht. Niemand ontkent thans, dat tot in de 10de eeuw Friesland ingezeten Graven heeft gehad,

---

¹ Vgl. Oork. v. H. en Z. I, n°. 293 en 325.

zoo goed als andere deelen van het Duitsche Rijk¹. De grafelijke *curtis*², waar de Graaf de rechtspraak uitoefent, komt voor in de *Lex Frisionum*; de Graaf leidt er blijkens de kronieken den heerban; hij en de vasallen worden in Friesland uitdrukkelijk genoemd³ naast de vermogende edelen, die te paard strijden, en de armere gewone Friezen, van wie er zes den zevenden man moeten uitrusten. Gerulf en Gardolf worden in 885 genoemd als Graven der Friezen⁴. Deelen van Friesland heeten *comitatus*, graafschap, en worden aan Noorsche zeekoningen weggeschonken. In Kennemerland en Westfriesland, in gansch Friesland bewesten het Flie komen in de 9de en 10de eeuw friesche Graven voor. Ook in Groningerland had men in de 10de eeuw Graven, onder wie ons Graaf Wichman, de bekende machtige stichter van Elten, als bezitter van verscheidene graafschappen wordt genoemd. De registers van Fulda en Werden kennen de namen van vele friesche Graven. Er schijnt geen onderscheid te zijn tusschen de positie van al deze Graven en die in andere deelen des Rijks.

Maar in de 11de eeuw zien wij geheel iets anders.

Dan zijn eigenlijke friesche Graven in het gansche friesche gebied niet meer te vinden. In de graafschappen ten westen van het Flie heerscht de Kennemer dynastie en sticht het graafschap Holland, dat tegenover Friesland eene aanvallende houding aanneemt en zeer sterke inwerking, ja overheersching van het frankische element vertoont. Tusschen Flie en Weser zijn de graafschappen in het bezit van veraf wonende en werkende heeren. De hertogen

¹ Vgl. hierover vooral Prinz, *Studien über das Verhältnis Frieslands zu Kaiser und Reich*, ins besondere über die frisischen Grafen im Mittelalter (*Jahrb. der Emd. Gesellsch.* V, 2). Kluit, *Exc. de pristina Oostergoae et Westergoae conditione*, in *Hist. Critica* I, 2, p. 395 seq.

² Er staat eigenlijk „in *curte ducis*” maar Waitz bewees (*D. Verf. gesch.* III, 319), dat hier aan een graaf gedacht moet worden (*Lex Fris.* XVII, 2 en 3).

³ Capit. 807.

⁴ *Regino ad annum.*

van Saksen, onder wie hertog Bernhard en zijne zonen Herman en Ordulf uit het beroemde geslacht der Billungen worden genoemd, bezitten Ostringen, dat op het laatst der eeuw overgaat aan het aartsbisdom Hamburg—Bremen, later aan Oldenburg. De naburige Ravensbergen bezaten in de 12de en 13de eeuw de eigenlijke Eemsgoo, die zij bij hun uitsterven in 1252 aan het bisdom Munster overdroegen. Hunsingoo en Fivelgoo kwamen uit de erfenis van de Hertogen van Lotharingen aan de Markgraven van Friesland uit het Brunwijksche huis der Brunonen, na wier ondergang tijdens Hendrik IV zij aan Bremen vervielen, dat er zich niet wist te handhaven. De westelijker gebieden tusschen Lauwers en Flie stonden in de 11de eeuw evenzoo onder de beroemde Brunonen maar vervielen na hunnen ondergang en dien van de zich in het begin onder aartsbisschop Adalbert krachtig ontwikkelende Bremensche heerschappij aan de Noordzee aan het bisdom Utrecht, dat zich weldra door Holland in het rustig bezit dezer streken bemoeielijkt zag en eerst in het midden der 12de eeuw met Holland een vergelijk trof tot gemeenschappelijk beheer van de graafschappen Ooster- en Westergoo. De 11de en 12de eeuw zagen dus in Friesland eene groote onzekerheid, eene herhaaldelijk afwisselende regeling van het grafelijk gezag ontstaan. In het westen streden de bisschoppen van Utrecht met de Brunonen, later met de Hollandsche Graven; oostelijker stonden de Brunonen tegenover Bremen, over de Eems de Billungen tegenover de Bremer kerkvorsten.

Juist in die tijden dus, waarin het grafelijk gezag in Holland zich consolideerde, in Drente en Overijsel door de bisschoppen van Utrecht werd georganiseerd, in Veluwe, Betuwe en Zutphen in het bezit van de Graven van Gelder kwam, onder de Graven van Ravensberg en Oldenburg zich in de Saksische streken over de Eems krachtig begon te ontwikkelen — juist in die tijden was het grafelijk gezag in Friesland in een vlottenden toestand. Is het wonder, dat de Friezen in de 11de en 12de eeuw achter

hunne veenen zich tegen de uitbreiding der grafelijke macht verzetten ¹?

Men ziet hen strijden tegen den hun door keizer Hendrik IV opgedrongen markgraaf Hendrik den Dikke, den erfgenaam der Billungen, dien zij in 1101 in Ooster- of Westergoo versloegen en doodden met hulp van den door hen erkenden Utrechtschen bisschop ². Men ziet hunne landrechten bestaan, waarin feitelijk de republieken zich vertoonen, zooals wij die in de 13de eeuw kennen. Zoo kon in Friesland het Leenstelsel zich niet verder ontwikkelen en invloed oefenen op den socialen toestand. Past niet in dezen tijd ook zeer goed het verdwijnen van twee standen, hoe dan ook, wier positie trouwens ook elders — en hier zien wij de geleidelijke ontwikkeling werken — in de voorafgaande eeuwen reeds met rassche schreden de vrijheid begon te naderen?

*Vgl. Noth, Hist.
I, N° 215
"comitatus quatuor"
"libere in manu"
"mea tenetam"
Noth N° 226.*

Bij het gebrek aan bronnen is eene afdoende verklaring van het verschijnsel onmogelijk, maar mij dunkt, dat het aangewezen feit invloed moet gehad hebben: de snelle ontwikkeling van hoorigheid tot vrijheid moet bevorderd zijn door de afwezigheid in Friesland van de feodale machten, die in de latere Middeleeuwen hier meer, daar minder die ontwikkeling belemmerden.

Zoo vindt men in het Friesland van de 13de eeuw geen Graven en heeren, gelijk in andere Duitsche streken, tenzij het aan een der bovengenoemde naburen gelukt zich tijdelijk in sommige friesche territoriën te handhaven. De Graaf van Holland Floris III en zijn zoon Dirk VII schijnen in Ooster- en Westergoo inderdaad gezag uitgeoefend te hebben; Willem I resideerde een tijd lang als Graaf van Friesland te Staveren. Ook onder Floris IV schijnt het gezag in dit deel van Friesland voor de Hollandsche dynastie bewaard te zijn gebleven, maar Floris V moest in 1292 Staveren weder

¹ Vgl. boven, blz. 11.

² Ekkehard van Aura, Mon. Germ. Script. VI, 225; Ann. Wirzib. Mon. Germ. Script. II, 246.

veroveren. Precair bleef dit bezit nog lang, totdat het in de 15de eeuw voor goed verloren ging. Westfriesland daarentegen werd sedert 1289 duurzaam met Holland vereenigd, wat voor een deel zeker geweten moet worden aan de watervloeden, die de landstroken tusschen Staveren en Enkhuizen, tusschen Texel en de Friesche kust deden ten onder gaan en zoo de Westfriezen van het land tusschen Flie en Lauwers scheidden. De Friezen tusschen Lauwers en Eems wisten de geestelijke heeren van Bremen en Munster buiten hunne landpalen te houden en ook de Graaf van Gelder, door koning Rudolf in Juli 1290 met deze en andere deelen van Friesland begiftigd en door koning Adolf en koning Albrecht in die gift bevestigd, kon er zijn gezag niet vestigen. Over de Eems bezaten in de 13de eeuw de Graven van Ravensberg en de Bisschoppen van Munster; aan die rivier zelve, in Harlingen en Astringen en om Aurich de Graven van Oldenburg ¹ en de Kerk van Bremen grafelijke rechten, die zich echter tot de heffing van enkele tollën en lasten, het bezit van enkele sloten en dergelijke schijnen beperkt te hebben.

In Friesland is dan ook geen feodale adel kunnen opkomen, gelijk deze in alle aangrenzende gewesten bestond. De eenige friesche heer, waarvan de geschiedenis spreekt, is de heer van Kuyne, op de grens van het friesche gebied, die zich in de 12de eeuw onder bescherming van den Utrechtschen bisschop schijnt verheven te hebben en omstreeks 1200 in den strijd tusschen Willem I en Utrecht een rol speelt. De inrichting zijner heerlijkheid verschildte niet van die der hollandsche ambachtsheerlijkheden.

Overigens is de regeeringsvorm van Friesland in de 13de eeuw die eener reeks van kleine, soms aristocratisch getinte republieken. De gansche kuststreek is verdeeld in een groot aantal terrae, distrikten, wier gezamenlijk gebied, volgens de friesche overlevering

---

¹ Richthofen, Unters. I, 329 fig. Vgl. Ehrentraut, Fries. Archiv, II, 432 ff.

overlevering, eenmaal in zeven « Zeelanden » verdeeld was geweest ¹, eene verdeeling, welker feitelijk bestaan door geen enkel stuk wordt bevestigd.

Uit die zeven zeelanden zou dan — altijd volgens de overlevering — een algemeen friesch bestuur zijn verkozen, het gericht van den Upstalboom, belast met het maken van wetten voor geheel Friesland, met de verdediging van het land tegen buitenlandsche vijanden, met de handhaving van den landvrede. Inderdaad maakt de geschiedenis melding ² van zulk een gerecht, door de « universitas Fresonum » volgens overoude gewoonte, « more vetustissimo », bij den Upstalboom gekozen. Het bestaan daarvan wordt voor het begin der 13de eeuw geconstateerd en niets belet ons ons voor te stellen, dat die « overoude » gewoonte toen reeds 200 jaren oud was. Zoo komen wij tot het begin der 11de eeuw..... den tijd, waarin wij het ontstaan der Keuren en Landrechten stelden. Onwaarschijnlijk is het dus niet, dat de slotzin der 17 Keuren, zooals die in sommige handschriften voorkomt, gelijk heeft met deze Keuren, en dan ook de Landrechten, aan dit gerecht toe te schrijven ³. Het zal evenwel altijd een moeielijk probleem blijven, hoe het bestaan van dit algemeene friesche gerecht vereenigbaar kan geweest zijn met de zeer zeker in het begin der 11de eeuw, ja die gansche eeuw door, nog in Friesland bestaande grafelijke regeering.

Hoe het zij, vóór de 12de en 13de eeuw kan men ten minste, boven de regeeringen van de terrae, het bestaan vaststellen van rechters, die minstens voor de streken aan beide oevers van de Eems een soort van gemeenschappelijk gerecht uitmaken.

Deze « Upstalboomsche rechters » uit dien tijd worden jaarlijks bij den Upstalboom ⁴, een ouden eik nabij Aurich, gekozen en

---

¹ Zie Richthofen, Unters. II, S. 80 fig.

² Emo, p. 78, 102, 106, 120.

³ Richthofen, Unters. I, S. 200.

⁴ Emsiger tekst der Eerste Overkeur.

moeten een eed afleggen, waarnaar zij «jurati apud (de) Upstallesbome», ook «jurati orientales» heeten. Eene vergadering (thing) van deze jurati (fr. liud witen) heeft plaats op Pinkstermaandag, later misschien op Pinksterdonderdag. Het ligt voor de hand, dat zij even te voren gekozen worden. Zij zijn zeven in getal, ieder uit een der zeven «zeelanden» ¹, d. i. der toenmaals verbonden landstreken aan de Eems ². Wij vinden ze aan het werk in 1216, 1224 en 1231 tot handhaving van den landvrede tegenover onrustige edelen en geestelijken en tot beslechtiging van een strijd tusschen twee dorpen; tweemaal zien wij hen hunne uitspraak met geweld van wapenen handhaven, in het eene geval met hulp van de Friezen over de Eems (de «orientales Fresones»), in het andere met hulp van de Fivelgooërs.

Aan deze Upstalboomsche rechters zullen waarschijnlijk de uit de 13de eeuw dagteekende Overkeuren zijn toe te schrijven; de tekst dezer bepalingen wijst op een dergelijken oorsprong ³. Misschien zelfs moet men hun ook de samenstelling der Keuren en Landrechten zelve toeschrijven, die immers voor geheel Friesland hebben gegolden.

Na 1231 komen de Upstalboomsche rechters bijna eene eeuw lang niet meer voor. Hevige onderlinge twisten schijnen hun gezag te hebben gebroken, hun bestaan te hebben vernietigd. Zij treden op in geen der ook na dat jaar zoo menigvuldige twisten in de landen tusschen Lauwers en Weser en wanneer in 1323 een nieuwe bond wordt gesloten, draagt deze bond een ander karakter: de oude namen worden op nieuwe zaken toegepast.

¹ Toevoeging op de 17 Keuren in de Emsiger en Fivelinger teksten.

² Richthofen, I, S. 408 fig. In allen gevalle behooren daartoe Hunsingoo, Fivelgoo, Eemsgoo en Asterga. Volgens Richthofen zijn de drie anderen misschien Oostergoo, Westergoo en Rüstringen (Ibid. S. 41); het komt mij waarschijnlijker voor, dat de kleine aan de Eems gelegen gouwen: Oldampt, Reiderland en Federgoo, die in de 13de eeuw als afzonderlijke terrac voorkomen, bedoeld zijn.

³ Richthofen, I, S. 419.

De 17 Keuren en 24 Landrechten, hoe dan ook ontstaan, maar tot de 11de eeuw te brengen, kennen in de plaats van den veraf wonenden Graaf ¹ slechts zijn vertegenwoordiger, den scultetus, schout, frana, die de rechtspraak leidt en daarvoor een aandeel in de boeten ontvangt ², het vonnis uitvoert ³, den heerban oproept, ook de koningsbelasting, huslotha, int ⁴, alles in naam des Konings; de rechtspraak geschiedt in coetu publico, in de warve ⁵, door het volk, onder voorlichting van den asega, den wetkenner, door het vrije volk gekozen, beëdigd namens den Koning ⁶, tevens een priesterlijk karakter dragend; de partijen worden opgeroepen door den gerechtsbode, den bedellus of bonnerus ⁷.

In de 13de eeuw, wanneer de grafelijke macht bijna overal in Friesland niet meer bestaat, vindt men dezelfde vormen maar veel grootere zelfstandigheid der terrae. Bijna overal is het gerecht in handen van consules, jurati of judices, redgen, redjeva. Hun voorzitter heet in sommige streken edictor, keder, elders orator, in Ooster- en Westergoo gretman. In Westfriesland vindt men als vertegenwoordigers des volks bij de onderhandelingen met den Graaf van Holland, eenvoudige boeren uit de communitas, de gemeente, aangewezen. Van consules of judices blijkt daar niets. Alleen van seniores, ductores, principes wordt in deze streken gesproken ⁸. Op Wieringen echter vindt men bij de onderwerping schout, gezworenen en consules aan het hoofd der gemeente genoemd ⁹.

---

¹ Vgl. blz. 40.

² Petitio 9, Const. 12, 13, 20; voor het tweede de Petitiones en Constitutiones passim.

³ Const. 2.

⁴ Vgl. Richthofen, Unters. II, 1055.

⁵ Tertia causa (wende).

⁶ Petitio 3, 4, 15, 16, 17.

⁷ Const. 1.

⁸ Pols, Westfr. Stadrechten, I, xxii vlg.; Ann. Egm., p. 82.

⁹ Oork. v. H. en Z. II, no. 504.

In sommige terrae (Astringen, Rüstringen) bedroeg het aantal der consules 16, voor andere kennen wij het juiste getal niet; voor Fivelgoo weten wij, dat zij jaarlijks aftraden en door anderen werden vervangen ¹, voor andere streken is ook dit onbekend. Zij waren in hoofdzaak belast met de rechtspraak in de terra; zij vormen ook tegenover andere terrae, steden of vorsten de vertegenwoordiging van de gemeente hunner terra. Onzekerheid heerscht omtrent het punt, of de consules overal alleen uit den adel zijn verkozen; voor Hunsingoo en Fivelgoo kan men dit wel aannemen, ook voor Ooster- en Westergoo ², maar overigens is het wederom onbekend. Het is echter waarschijnlijk, dat de adel, die van oudsher in Friesland eene gunstige positie bezat, zoo geen uitsluitenden, dan toch een grooten invloed op de samenstelling dier rechterlijke en besturende colleges had ³.

Voor den graventijd mogen wij als grondslag van de staatkundige verdeling van Friesland de gouw aannemen, voor den lateren tijd de terra, die soms de vroegere gouw in haar geheel, maar in den regel slechts een onderdeel van die gouw omvat ⁴. De terra vervalt soms weder in kleinere deelen: coetus, districtus, over de Eems quadrantes ⁵, onder eigene judices of consules. Als onderdeel van de terra is dan verder het dorp te beschouwen, waar de rijke grondbezitters, de majores, potentes, of hoe zij meer genoemd worden — zijn zij van adel, dan is de naam

¹ Richthofen, Unters. I, 112 flg.

² Zie Emo en Menco passim.

³ Richthofen heeft de gewoonte in dergelijke zaken te generaliseeren en wat hij in ééne gouw vindt, ook voor andere aan te nemen, hetgeen niet geoorloofd is bij de uit allerlei bijzonderheden blijkende groote verschillen tusschen de friesche gouwen.

⁴ Oldampt b. v. is een deel van het oude Fivelgoo, Brokmerland van de oude Eemsgoo.

⁵ Zoo heeft men in Westergoo. de coetus Wijldinghe, Fronacker, Winbirge, Hemlem, Harich (Richth. I. p. 155). Over de quadrantes van Brokmerland zie Ibid. p. 323, van Rüstringen, II, 138 flg.

nobiles, capitales, capitanei, hoofdelingen — het meest te zeggen hebben. Die edelen vormen eene zeer talrijke klasse, waarvan in bijna elk dorp minstens één vertegenwoordiger te vinden is. In Westfriesland vindt men in de 13de eeuw geen adel, hoewel de *Lex Frisionum* vijf eeuwen vroeger juist bewesten het Flie een zeer hoog geplaatsten adel aanwijst, wiens weergeld hooger was dan ergens elders in het friesche gebied; ook de *Annales Egmundani* maken geen melding van een frieschen adel in die streken, hoewel er aanleiding genoeg bestaan zou hebben om ze te noemen ¹. In de overige deelen van Friesland echter zien wij den adel én in de oorkonden én in de kronieken én in de wetten op den voorgrond treden.

De edeling ² bezat een van alle lasten vrij stuk grond, een erfgoed, ethel genaamd, dat hij onder zijne zonen kon verdeelen en dat hem alleen verplichtte tot het optrekken ten oorlog op bevel des Konings, overeenkomstig datgene, wat wij reeds in het Capitulaire van Karel den Groote van 807 zagen; waar te eeniger tijd een Graaf was, trad deze later natuurlijk in 's Konings recht om den heerban op te roepen. Aan deze adellijke goederen, tusschen Flie en Lauwers stathe, tusschen Lauwers en Weser herth, heerde genaamd, was in de 13de eeuw — waarschijnlijk sedert overouden tijd — de rechtspraak verbonden, zoodat alleen de bezitter van zulk een goed het ambt van consul of judex terrae kon bekleeden.

De adel was dus zeer invloedrijk in Friesland en wist in de 12de en 13de eeuw zijne vertegenwoordigers ook in de hooge geestelijke waardigheden te brengen, zoodat de toenmalige abten in de kloosters bijna allen van adellijke geboorte zijn. Men dient daarbij in het oog te houden, dat de kloosterstichtingen in Friesland in den regel ook

---

¹ Isbrant Ethelig in de oorkonde van 1162 (Oork. v. H. en Z. I, 91) is geen Fries, zooals duidelijk uit het stuk blijkt. Richthofen, II, p. 1030 vergist zich hierin.

² Richthofen, II, 1041 fig.

van adellijke personen uitgegaan zijn, die door hunne aanzienlijke goederen tot de begiftiging van kloosters in staat waren. In het Munstersche Friesland — d. i. het land tusschen Lauwers en Eems en over die rivier, dat kerkelijk onder Munster behoorde — was de adel sedert de 12de eeuw in het bezit, in het erfelijk bezit zelfs, van de eigenaardige wereldlijke dekanaten; als dekens van Uskwerd en Leens in Hunsingoo, van Farmsum en Loppersum in Fivelgoo, misschien ook een tijd lang van Oldehove in Humsterland, traden zij als vertegenwoordigers op van den Bisschop, die hun bepaalde inkomsten uit de kerkelijke bangelden en tienden overliet ¹. Hier was de adel dus wel het machtigst, in het bezit van geestelijk en wereldlijk gezag.

Tegenover dien machtigen adel en de veeltijds met dezen verbonden geestelijkheid der talrijke kloosters, waarbij ook nog een groot deel der dorpspastoors moet geteld worden, die door het patronaatrecht evenzeer van den adel afhankelijk waren, stonden nu de friesche eigenerfden (*huesman*) en huurboeren (*huerman*) als vrije mannen. De kroniekschrijvers noemen het meest de *pau-peres*, de kleine eigenerfden en huurboeren, de *vulgares*, in tegenoverstelling tot de rijken. Zij betaalden aan den Koning of aan dengene, wien deze zijn recht had afgestaan, de *huslotha*, in lateren tijd ² *huslaga* genoemd, ook *regium debitum*, koningsschielde, geheeten, eene belasting van 1—3 denarii op ieder door een gewonen vrije bewoond huis. De huurboer bracht bovendien den cijns aan den landheer op ³.

Een geluk was het voor de gewone vrijen, dat de adel zichzelven voortdurend door onderlinge veeten de ingewanden verscheurde. Ware dit niet het geval geweest, het zou de vraag geweest zijn,

---

¹ Vgl. Richthofen, II, 939 fig.

² In de 16de eeuw (Richth. II, 1053).

³ Register Fulda, no. 4 noemt eenige van die cijnsen op: de *lantsture*, de *rosbannus*, de *heribannus*, de *rutforst*, de *naschpendinge*.

of de friesche vrijheid niet spoediger verdwenen ware, of de omstreeks 1400 naar de positie van een feodalen adel strevende edelen niet veel vroeger beter in hun toeleg waren geslaagd, hetzij door eigen kracht, hetzij met vreemde hulp.

Gelukkig voor de « vulgares Frisones » echter was de onderlinge naijver tusschen de edelingen inderdaad groot genoeg. Nu eens was het een twist over een decanaat of consulaat, dan een over een erfenis, over een huwelijk, soms ook een verschil bij maaltijd of andere bijeenkomst, waardoor langdurige veeten ontstonden tusschen aanzienlijke geslachten ¹. Dan weder stonden twee of meer gouwen tegenover elkander in de wapenen, tien, twintig, dertig jaren lang. In 1148 begon een 20-jarige strijd tusschen Wangeren Astringerland, waarin zich ook de Harlingerlanders en die van Rustringen mengden ². In 1222 begon eene lange veete tusschen Norderland, Harlingerland, de Brokmen en die van de Eemsgoo ³. Eerst in 1277 gelukte het den door de Norder hoofdelingen ingestelden « Fredemans » eenigermate de orde in die streken te herstellen ⁴.

In Hunsingoo en Fivelgoo zagen wij tusschen 1215 en 1231 de rechters van den Upstalboom herhaaldelijk tusschen beiden komen in de burgertwisten. Van 1228 tot 1250 voerden de beide gouwen een onderlingen krijg, dien zij alleen eindigden om gezamenlijk tegen Groningen op te trekken ⁵. Eerst vijf jaren daarna werd de vrede hersteld.

De strijd van de Utrechtsche bisschoppen tegen de Drenten deed zich ook in Friesland gevoelen: het gansche land tusschen Staveren en de Lauwers streed voor Utrecht tegen de Drenten en de met

---

¹ Over die twisten zie Emo en Menco en hun Continuator, ook de kroniek van Mariëngaarde passim, voor Oostfriesland de Ms. kroniek van Von Wicht.

² Ms. Von Wicht.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Menco, p. 201.

hen verbonden Fivelgooërs ¹. De ruwe Reiderlanders lagen ook met hunne bureu, de Ravensbergen, telkens overhoop. Jaren van vrede, zooals voor Fivelgoo van 1255 tot 1267, waren eene merkwaardige zeldzaamheid, waarvoor aan den inlandschen adel geen lof werd onthouden ². De eeuwige strijd van Westfriesland tegen Holland, die van de Stellingwerfers tegen den bisschop zijn algemeen bekend.

Op den duur zouden die twisten aan buiten- en binnenlandsche heeren gelegenheid geven zich de oppermacht te verschaffen maar in de 13de eeuw, de eerste, waaruit wij iets meer van den inwendigen toestand van Friesland in den ouden tijd weten door beschrijvingen in gelijktijdige kloosterkronieken, zag men dit gevaar in den regel nog niet en waar men het inzag — gelijk in den strijd aan de Eems tegen den bisschop van Munster van 1276 — stelde men voor een oogenblik de onderlinge twisten ter zijde om zich tegen den overweldiger te keeren en . . . behaalde dan ook de zege. Ook de stad Groningen zag hare aanspraken tegenover de omgeving op die wijze in het midden der eeuw afgewezen, toen Fivelgooërs en Hunsingooërs zich tegen haar vereenigden. De ongelukkige Willem IV van Holland zou bij Staveren dezelfde onderverinding opdoen en zijn voorzaat Willem II volgen in het bloedige graf, waarin lang vóór hen Graaf Arnulf was nedergedaald. Maar in de 14de eeuw zou de friesche vrijheid te midden van de burger twisten ernstiger gevaar loopen en in de 15de en 16de zou zij dientengevolge verloren gaan.

In tijden als de 12de en 13de eeuw kon de Kerk haar zegenrijken invloed ook op dit gebied doen gelden, optredende met den palmtak, manende tot vrede. En zij liet het niet na. Menige bladzijde in de geschiedenis van Friesland in de 13de eeuw toont, dat de geestelijkheid nog meer voor het friesche volk deed dan

---

¹ *Narracio de Groninghe* (Ed. Pijnacker Hordijk), C. 32—40.

² Menco, p. 220.

zorgen voor de dijken en landerijen, dan bevorderen van landbouw en veeteelt. Menige abt van de talrijke kloosters treedt op als vredestichter in zijne omgeving, getrouw aan zijne roeping om den vrede op aarde te verkondigen. Het waren mannen des vredes, die Emo en Menco van Wittewierum, die Frederik, Siard en Sibrand van Mariëngaarde, die abten van Lidlum en Oldeklooster, van Aduard en Termunten, van wier levensloop hunne kronieken verhalen. De volgende eeuw zou ook strijdbare abten en monniken zien opkomen, die aan het hoofd hunner kloosterlingen een levendig aandeel namen in de burgertwisten, maar aan die der 13de eeuw kan men dit niet verwijten. En mocht er al eens een schurftig schaap onder de kudde zijn, gelijk Herderik, de proost van Schildwolde, jaren lang de doodvijand van de abten Emo en Menco, eindelijk moest hij dan toch wijken voor het recht ¹.

Eén groote grief hadden deze abten tegen hunne landgenooten, n. l. dat zij geene tienden aan de Kerk wilden betalen. Menco wijdt aan dat feit eenige bladzijden van zijne kroniek ² en beklagt er zich over dat «sola inter omnes nationes christianorum Frisia decimas et primicias non solvit». Het schijnt evenwel, dat bij deze klacht moet gedacht worden aan den toestand van verwarring, waaraan de regeering van Friesland toen sedert een paar eeuwen ten prooi was. Tegenover Menco's sterke en positieve uittaling is voor zijn tijd en den onmiddellijk daaraan voorafgaanden en onmiddellijk daarop volgenden wel geen twijfel aan het door hem geboekstaafde feit te koesteren ³ maar even zeker is het, dat in sommige deelen van Friesland in vroegeren tijd tienden werden betaald.

Men moet hier natuurlijk een onderscheid maken tusschen de tienden, voortgesproten uit koninklijke giften, van koninklijke inkomsten, zooals die, welke door Pippijn van Herstal en zijne

---

¹ Zie voor dit alles Wybrands, De abdij Bloemhof.

² P. 221—223.

³ Wybrands l. l. blz. 214—216.

opvolgers, de Karolingers, aan den bisschop van Utrecht over zijn geheel bisdom werden gegeven ¹, en de kerkelijke tienden, krachtens kanoniek recht door de geestelijkheid gevorderd. Tot deze laatste soort behooren de tienden, die Bremen van ouds en nog in de 14de en 15de eeuw bezat te Nesse, Arle en Hage in Oostfriesland ², die te Norden ³, die van het Munstersche klooster Ueberwasser in Hunsingoo nog in de 15de eeuw ⁴, die van St. Jan en St. Pieter in Holland en Zeeland ⁵ enz. Men dient dus aan te nemen, dat ook hierin de overstromingen en de zwakheid van het centrale gezag haren invloed op de sociale toestanden deden gelden.

Overigens had de geestelijkheid zich in Friesland niet te beklagen. Zij was er machtig en invloedrijk en talrijk tevens. Naast de duizenden kloosterlingen ⁶ vond men er tal van kluizenaars, inclusi ⁷, die zich in de sympathie der bevolking verheugden. De omstandigheid, dat het priesterhuwelijk in deze streken niet ongewoon was, zal tot de populariteit der geestelijkheid hebben medegewerkt. Talrijk waren in Friesland de clerici conjugati, zij, die een niet kerkelijk ingezegend huwelijk hadden gesloten, wel te onderscheiden van de concubinarii of focaristae, die er eene maitresse op na hielden; voor de eerste huwelijken sloot de Kerk dikwijls het oog, de laatste toestand werd afgemeen afgekeurd. Dat het friesche volk godsdienstig van aard was — wat de kruispredikers van 1234 ook mochten zeggen van de geestelijke verwantschap der Fivelgooërs met de ongelooovige Stedingers en de bisschopsmoorders, de Drenten ⁸ — blijkt uit de talrijke kloosters en

---

¹ Daartoe behoort de in onze oorkonden herhaaldelijk genoemde tiende „ex debito regio”, van de koningsschuld, de huslotha. Zie boven.

² Friedl. II, 230 en 1718.

³ Ibid II, 1680 en 1686.

⁴ Cartularium van het klooster Selwerd (Ms. Arch. Gron.) p. 182.

⁵ Oork. van H. n Z. I, n°. 127, 129, 131 enz.

⁶ Zie blz. 19.

⁷ Emo, p. 126.

⁸ Ibid.

kerken, uit het krachtig partij trekken der Friezen voor de bisschoppen van Utrecht bij de kruisprediking tegen de Drenten; vooral uit hunne deelneming aan de kruistochten naar het Heilige Land; zij waren de medestrijders van Olivier van Keulen en Willem I van Holland, later van Lodewijk IX.

Neen, de friesche geestelijkheid had zich over het algemeen over de Friezen niet te beklagen. Hoe dit ook zij, de friesche geestelijkheid mocht met eere genoemd worden. Zij bevorderde de welvaart door hare goede zorgen voor landbouw en veeteelt; zij legde in de omgeving harer kloosters en kerken wegen en vaarten aan, wier namen nog thans aan de oude monniken herinneren; zij deed veel voor de goede regeling van het dijkwezen; zij trachtte door hare vermaningen rust en orde te handhaven. Zij deed dit en kon dit doen, daar zij in Friesland een groot deel van het grondbezit in handen had.

Dat grondbezit was op hoogst eenvoudige wijze georganiseerd. Fulda en Werden waren van de 9de tot de 12de eeuw wel de grootste grondbezitters in Friesland en hunne registers veroorloven ons een blik te slaan op de organisatie van het kloosterbeheer. Oudtijds had Fulda hier eenvoudig een aantal «ministeria» en «possessiones», ieder bestuurd door een beambte, die aan het klooster den cijns van de onder hem staande landen verantwoordde. Met het toezicht op dat alles werd de «advocatus Frisiae» belast ¹. In 945 werd de friesche advocatie tegen een jaarlijkschen cijns van 35 pond of 600 mantels opgedragen aan Gerbertus, waarschijnlijk een aanzienlijken Fries, den zoon van een comes of praefectus Regenbertus ²; hij kreeg bovendien $\frac{1}{2}$ van de forahura ³. Naast hem schijnt een tweede advocatus bestaan te hebben.

Het grondgebied van Werden in Friesland was omstreeks 1000

---

¹ Zie het register, n°. 4 en n°. 10.

² N°. 10, vgl. n°. 8.

³ Zie blz. 36.

verdeeld in een aantal «officia» ¹, bestuurd door kloosterbeambten (villici), die soms hun zetel hadden in hoofdhoeven, als Weener en Loga ². De boden van den abt kwamen jaarlijks den verschuldigten cijns innen ³.

Werden verkocht in 1282 zijn afgelegen friesche bezittingen aan Munster ⁴, dat ze in 1284 wederom gedeeltelijk overdeed aan de Johannierterkommende te Steinfurt, ten behoeve van de nieuw opgerigte Johannierterhuizen te Warffum en Jemgum, gedeeltelijk aan Munstersche kloosters als dat van Uebermasser. Naar het schijnt was reeds vroeger een deel der bezittingen van Werden in handen der friesche kloosters overgegaan. Over de wijze, waarop de inlandsche kloosters hunne bezittingen exploiteerden, is reeds vroeger gesproken ⁵.

Maar niet alleen op stoffelijk gebied waren de geestelijken der 13de eeuw Friesland ten zegen. De kloosters waren middelpunten van beschaving en ontwikkeling. Onder leiding van geleerde abten als de hoogst bekwame Emo van Wittewierum, die zich veel moeite gaf voor de boekerij van zijn klooster; als de bekende bouwkundige abt Sibrand van Mariëngaarde; als de dichterlijke abt Jarich van datzelfde klooster; als de smaakvolle abt Hoyto van Lidlum; als de geleerde abt Geyko van Aduard, die aan de Parijsche Sorbonne gedoceerd had; als Emanuel van Aduard, werd de ontwikkeling van de Friezen krachtig bevorderd. In kleine dorpen

¹ Register Werden, n°. 13 en 15.

² Ibid. n°. 14 en 19.

³ Ibid. n°. 20.

⁴ Friedl. I, n°. 34.

⁵ Zie blz. 20. Bij het gemis aan Cartularia van de oude friesche kloosters kan men de bijzonderheden van de bebouwing van den grond niet nagaan. Dit is alleen tot op zekere hoogte mogelijk voor het op oorspronkelijk friesch gebied gestichte Egmond, waar wij een duidelijk onderscheid zien tusschen landen, die in eigen beheer worden geëxploiteerd door de kloosterlingen, die „operantur” en dus overeenkomen met de *terrae salariciae, dominicatae, dominicales*, en die welke verhuurd worden (Oork. v. H. en Z. I, n°. 66 (van 989) en 68 (van vóór 993)). Verg. ook Register Werden, n°. 8 en n°. 10, waar van dezelfde onderscheiding blijkt, en Oork. v. H. en Z. I, n°. 33.

zien wij dan ook scholen aanwezig; tal van friesche namen vinden wij in de studenten-lijsten der toenmaals beroemde hoogeschole van Bologna, Parijs en Oxford, ook reeds uit deze eeuw. De kloosterkronieken, die of nog bestaan of eenmaal voorhanden zijn geweest, wijzen op de ontwikkeling der kloosterlingen en al moeten wij verreweg de meesten van de talrijke friesche auteurs, die Suffridus Petri in zijn boek *De Scriptoribus Frisiae* vermeldt, naar het rijk der fabelen verwijzen, men dient toch de ontwikkeling der Friezen niet laag te stellen, vooral niet lager dan die in Holland, waar b. v. het bezoeken van vreemde universiteiten nog in de volgende eeuw niet tot de vaste gewoonten der geestelijken en edelen des lands behoorde, wat in Friesland toen wel het geval was. Dat de kerkelijke bouwkunst in Friesland op een hoogen trap stond, bewijzen de talrijke oude kerken in Friesland, Groningen en over de Eems, die onder den invloed van den kloosterbouw in deze streken tot stand kwamen.

Zoo leefden de oude Friezen in hun eigenaardig land, dat reeds in de 14de eeuw door Bartholomaeus Anglicus, een Minoriet uit Engeland, in zijn boek «*De proprietatibus rerum*» wordt beschreven als bewoond door «het woeste volk der Friezen, aan de wapenen gewoon, sterk en van forschen lichaamsbouw, onvervaard, trotsch op zijn vrijheid, met eigenaardige zeden . . . zij leven vooral van veeteelt, hun land is vlak en moerassig, biedt een rijkdom van gras aan maar geen hout; vuur stoken ze uit harsachtige zoden (turf) en droge uitwerpselen van koeien» ¹.

De ontembaarheid der Friezen was ook in de 13de eeuw welbekend. De kruispredikers van 1234, die het friesche volk kwamen oproepen tot den kruistocht tegen de Stedingers, zagen zich gedwongen Fivelgoo te ontruimen ten gevolge van de aanvallende houding der bevolking en vergeleken de Fivelgooërs met de Drenten,

---

¹ Overgenomen in de Europa van Aeneas Sylvius, ook bij Kempius, *De situ, qualitate et quantitate Frisiae* I, 7.

de moordenaars van hun eigen bisschop, zoowel als met de Stedingers zelve¹. De Fivelgooërs zagen wederom van hunne zijde met eenige minachting neder op de onbeschaafde Reiderlanders². En dat bovenstaande schildering, ook wat hun uiterlijk betreft, juist is, kunnen wij evenzeer constateeren.

Het uiterlijk dier Friezen wordt ons namelijk weergegeven door de reeds vroeger besproken Munstersche muurschildering, waarop monniken en krijgslieden, edelen en boeren, mannen en vrouwen uit het oude Friesland ten voeten uit afgebeeld zijn — eene voorstelling, zooals wij er maar weinigen uit de Middeleeuwen zoo duidelijk gekenmerkt bezitten³. Dat waren de menschen, wier toestand het onderwerp van deze studiën was, de vertegenwoordigers van het fiere vrije ras, dat, mag het zich al niet beroemen op autochthonie, op geboorte uit en van den grond zelf, toch kan wijzen op eene geschiedenis van meer dan twintig eeuwen, waarin het zich — ten minste in een deel van zijn oorspronkelijk gebied — onvermengd bijna, heeft weten te handhaven op den grond, dien het eenmaal in bezit had genomen. Elders zijn de stammen uit den Romeinschen tijd verplaatst, verjaagd, verdwenen, maar de Friezen wonen nog grootendeels onder hun ouden naam in het oude gebied, dat zij in de dagen van Caesar en Tacitus, en lang vóór hen, bezet hielden.

---

¹ Emo, p. 126.

² Ibid. p. 131.

³ Vgl. de plaat bij Janitschek, *Gesch. der D. Malerei*; Prutz, *Staatengeschichte des Mittelalters* II, S. 723; Dr. Otto Henne am Rhyn, *Kulturgeschichte des D. Volkes* I, 186; verkleind in *Friesche Volksalmanak* 1889. Ik zag het origineel in 1888 te Munster; het is blijkbaar opgefrischt bij de restauratie van den Dom in onzen tijd.

**DE NEDERLANDSCHE BALLINGEN IN ENGELAND, BETROKKEN IN
DEN OPSTAND HUNNER LANDGENOOTEN TEGEN SPANJE,
1568—'70**

DOOR

R. F R U I N.

Op het eerste deel van *Ecclesiae Londino—Batavae Archivum*, uitgegeven door den heer J. H. Hessels, waaruit ik in deel IV dezer Bijdragen een paar voor onze geschiedenis belangrijke brieven overdrukte, is met loffelijke voortvarendheid reeds in het vorige jaar een tweede gevolgd, zonder dat de spoed der uitgaaf in het minst schade heeft gedaan aan de zorgvuldigheid der bewerking. Met dezelfde stipte nauwkeurigheid als in het eerste deel is de tekst der bescheiden ook in dit tweede weergegeven, gelijk de uitgever hem uit het soms moeielijk te ontcijferen schrift meende te lezen, zoodat wij op de weinige plaatsen, waar hij zich schijnt vergist te hebben, gemakkelijk gissen kunnen wat er waarschijnlijk staat. Er wordt, ook van scherpziende oogen, heel wat inspanning gevorderd om tot een stellige uitkomst te geraken, en zooveel bladzijden schrift, van allerlei handen afkomstig, in duidelijken afdruk den lezers voor te leggen; en het is dan ook met erkentelijkheid dat wij ons voordeel doen met de moeite, die zich te onzen bate de geachte uitgever wel heeft willen getroosten. En hiertoe bepaalt zich zijne hulpvaardigheid niet. Hij heeft bovendien in aantekeningen, die in dit deel veel talrijker voorkomen dan in het vorige, meegedeeld wat tot recht verstand van

den inhoud der stukken noodig is te weten, en ons zodoende veel naslaan bespaard, ook van boeken die een ieder niet zoo binnen zijn bereik heeft. Vooral de aantekeningen van bibliografischen en van biografischen aard zijn van belang om het vele nieuws dat zij bevatten. Als voorbeeld wil ik alleen wijzen op de noot, op p. 896 seq., over Antonius Corranus en zijn geschriften. Aan dat onderwerp had onder ons Dr. Sepp reeds veel nasporing en studie te koste gelegd en veel wetenswaardigs erover bijeengebracht. Toch is het den heer Hessels gelukt uit de schatten van het Britsch Museum en van elders daaraan nog allerlei nieuwe bijzonderheden toe te voegen. — Niet het minst aangename bericht in de voorrede is de aankondiging van de vondst eener menigte tot nog toe verholten brieven en oorkonden in het archief van Austin Friars Church en de belofte om een keur daaruit als vervolg op deze twee bundels eerlang het licht te doen zien. Wat wij al ontvangen hebben verhoogt den trek naar dat overige.

Gelijk ik uit het eerste deel met toestemming van den heer Hessels eenige voor de politieke geschiedenis van ons land merkwaardige bescheiden aan de lezers der Bijdragen heb meegedeeld, zoo wil ik thans uit het nog rijkere tweede deel insgelijks een en ander overdrukken. Ik begin¹ met drie stukken, die ons omtrent de geldheffingen in Engeland ten behoeve van den opstand tegen Alva, en omtrent den overlast, dien ook welgezinde ballingen van de roovende watergeuzen te lijden hadden, merkwaardige zaken verhalen.

I.

¹ Le XIXe d'Avril anno 1568 furent mandez les Ministres et aulcuns des Anciens, par un Jehan Spenckhousen, en une cer-

---

¹ Ten einde het verstaan gemakkelijker te maken veroorloof ik mij eenige wijziging in de interpunctie, de accenten en de spelling.

taine maison, où il leur fit ostension de certaines lettres de credence et aultres memoriaulx de la part du Prince d'Oraigne, signées de la propre main d'iceluy Prince: contenant comme le dict Spenckhousen estoit deputé par mondict Seigneur vers les eglises du pays bas estants en Engleterre, et qui de tout leur coeur desiroient l'avancement de la vraye religion et delivrance de leur patrie, afin de faire sur eulx une collecte de deniers, du moins de prendre d'eux quelque assurance qu'ilz seroient prests à satisfaire selon leur pouvoir et faculté à la requeste de mondict Seigneur, quant la nécessité le requereroit; lesquelz deniers s'emploieroient en la levée de gendarmes que mondict Seigneur entendoit faire pour la delivrance du pays. Sur quoy fust respondu par le consistoire: Que ilz n'entendoient rien faire ny resouldre sans préalablement avoir ouy les François ¹, à qui l'affaire competoit aussy bien qu' à eulx.

Depuis par l'avis des ambedeux consistoires a esté trouvé bon que l'affaire se communicast au Conte de Bettford, afin d'en avoir son avis. Et à celle fin sont esté deputez vers ledict Conte du costé des Franchois monsieur Taffin, et des Flamengs Loys Thiery ². Lesquelz ont rapporté pour response au consistoire Flameng, le 28 d'Avril: Que ledict Seigneur Conte ayant communiqué l'affaire avecq monsieur le Secrétaire Cecile, trouva la requeste raisonnable, et que les estrangiers estoient obligiez d'y tenir la main à ce qu' elle fust mise en effect, sans qu' il y trouva difficulté, pourveu que l'affaire se demenast sagement et secretement, et qu'on donnast à entendre que c'estoit pour secourir et subvenir à la nécessité des povres affligez; et ce à l'occasion de l'ambassade d'Espagne.

---

¹ De Waalsche ballingen, die een afzonderlijke gemeente vormden.

² Nicolaas Taffin, de bekende Waalsche predikant, en Louis Thierry, niet-tegenstaande zijn Waalschen naam ouderling der Nederduitsche Gereformeerde Gemeente.

Sont esté choisis huict du consistoire Flameng audict 28 d'Avril pour commencer à mettre en oeuvre la requeste dudict Spenckhousen.

Le 2e de May sont aucuns des nostres esté appelez au consistoire des François, où nous fust monstrée nouvelle commission du Prince d'Oraignes, subsignée par les propres mains de luy et du Conte d'Hoochstrate, adressant à monsieur Nicolas Taffin, et expédiée sur le rapport et poursuite de monsieur de Lumbres, avecques aussy certaines lettres de credence dudict Sieur de Lumbres, adressant les aux gentils hommes fugitifs du pays bas.

Le 3e de May fust conclu par nostre Consistoire, combien qu'ilz ne scavoient à quelles des deux commissions ilz se devoient tenir, toutesfois voyant que toutes deux tendoient à une mesme fin, qu'il estoit expedient de mettre en effect la requeste dudict Prince au plustost que faire se pourroit, et que les deniers collectez seroient envoyez par un homme ou deux es mains dudict Sieur Prince.

Le 3e de Juillet comparut en nostre Consistoire Monsieur Ymbiese, gentilhomme de Gand, avecq certaine commission de monsieur de Lumbres, requerant bien instamment certaine quantité de deniers des églises, affin d'en avancer certaine occasion que se disoit presenter pour le bien et delivrance de nostre patrie. Sur quoy luy fust respondu: Combien que nous attendismes response du Prince d'Oraignes sur noz escriptz, que luy avions fait tenir par Hans Spenckhousen, toutesfois qu'en ceste endroit nous ne voulismes encore fallir à faire nostre devoir, selon nostre petite faculté et le moyen que Dieu nous avoit donné. Cependant que nous estions deliberez préalablement communiquer la chose avecq les François, et enaprès luy donnerions response absolute.

Le 13e de Juillet comparurent en consistoire Jehan des Maitres, monsieur Cornille Taymont et , avecq commission du Prince d'Oraignes, soubscripte de sa main; par les quelles lettres estoient encore IX aultres personnes commises pour requerir certaine collecte de deniers sur toutes les eglises Belgicques, pour avancer le fait

d'armes, que ledict Sieur Prince avoit entrepris à la delivrance de nostre povre patrie, repulsion de l'inquisition d'Espagne et l'establissement de la vraie religion. Lesdicts commissaires demandoient aussy à scavoir, combien de deniers avoient esté receuilliz par les commissaires precedents; item specification des noms et surnoms de ceulx qui avoient contribué. Car (comme ilz disoient) ledict Prince vouloit bien estre informé de tout, afin de scavoir ceulx qui se seroient bien acquitez au debvoir qu'ilz ont à leur Patrie, et qui non: afin aussy qu'a l'advenir personne ne s'eust à vanter de quelque contribution, qu'il n'eust point prestée

Fust aussy fait ostension par monsieur Taffin, en presence desdicts commissaires, de certain escript du Prince d'Oraigne, par lequel derogue ¹ à la commission de Hans Spenckhousen, protestant se vouloir tenir à la commission dernière desdicts douze personnes, et que par icelle luy pourroit estre satisfait.

Il fust respondu par nous: Qu'en toute diligence et fidelité nous nous emploierions selon le contenu de ladicte commission, tant que nostre petite faculté le porteroit.

Le 30e d'Octobre monstroit au Consistoire monsieur de Dolhaing certaines lettres de credence du Prince d'Oraignes, datées du 22 d'Aougst, requerant assistance d'argent sur le camp et sans dilay, pour l'avancement de l'entreprinse dudict Prince, requerant aussy de pouvoir lever les deniers recueilliz par les commissaires precedents. Fust respondu: Que nous ferions comme les François, et selon l'adveu desdicts commissaires.

[Op den rug aangeteekend:]

Aengaende de collecten, versocht van wegen des Prinsen van Oraignen.

---

¹ De heer Hessels drukt: par lequel fust derogne, maar teekent aan dat fust boven den regel bijgeschreven is; het wordt beter gemist: par lequel (le Pr. d'O.) déroge..., protestant. Ook zal er niet derogne staan maar derogue. Voor het tegenwoordige déroger schreef men toenmaals deroguer of desroguer.

Het bovenstaande vereischt eenige toelichting.

Wij wisten reeds door Bor ¹, dat de Prins in 1568 ter voorbereiding zijner aanslagen «aen alle zijden groote vlijt ende naerstigheid deed ende commissiën zond om collecten te doen onder de uytgeweeckene Gereformeerde gemeenten, zoo te Londen als in den Lande van Cleve, Embden ende elders.» Maar de bijzonderheden, die ons hier omtrent de zending naar Londen worden meegedeeld, zijn even nieuw als welkom. Wij zien Spenckhousen (van elders mij niet bekend) met zekere geheimzinnigheid opening geven van wat hij komt doen ², en de hoofden der beide gemeenten in verlegenheid over die boodschap. Zonder voorkennis van de Engelsche regeering durven zij den Prins geen hulp tegen Alva bieden; zij wenden zich om advies in de eerste plaats tot den Hertog van Bedford, een der leden van den Raad der Koningin, die bekend stond als de zaak der Hervorming van harte toegedaan te zijn en welgezind jegens de vervolgden om den geloove op het vasteland. Bedford treedt op zijn heurt in overleg met Cecil (wel dra als Lord Burleigh wereldberoemd); en deze, die door Katholieken en Spaanschgezinden verdacht werd van zijn meesteres een hun vijandige staatkunde aan te bevelen, toont dat men zich niet in zijn bedoelingen heeft bedrogen en raadt de verlangde ondersteuning aan den Prins te verleen, doch heimelijk en onder een valsch voorwendsel, ten einde den Spaanschen gezant — toen nog den geduldigen Don Guzman de Silva, die weldra voor een heftiger opvolger plaats zou moeten maken, — geen aanstoot te geven. Terstond na dit geruststellend advies ingewonnen te hebben

---

¹ I, blz. 233. — De heer Hessels heeft deze plaats over het hoofd gezien toen hij aanteekende: There seems to be no direct allusion, in any of the ordinary sources, to these endeavours of Pr. W. o. O. to raise money among the Netherlands residing in England.

² Hij brengt behalve zijn geloofsbriefven nog „aautres memoriaux” mede. Ongetwijfeld hebben wij daaronder in de eerste plaats de Declaratie te verstaan van 27 Maart, gedrukt in de Archives, III p. 200. De zending van Spenckhousen is van gelijken aard als die van Basius ter zelfder tijd, waarover zie de Archives, t. a. pl. p. 196.

beginnen de consistoriën met het collecteeren onder hun lidmaten en zenden Spenckhousen met brieven aan den Prins en met goede beloften terug.

Maar — wel een bewijs van de wanorde, die toentertijd aan het Hof van Prins Willem heerschte — terwijl dit gaande is, ontvangt de predikant Taffin, die meer dan zijn medebroeders met de groote heeren in betrekking staat, een nieuwe aanvraag, ditmaal van den Prins van Oranje en den Graaf van Hoochstraten beiden onderteekend, en door den heer de Lumbres inzonderheid bij de uitgeweken edelen aangedrongen. Niet wetende waaraan zich bij voorkeur te houden, besluiten nu de kerkeraden, als het veiligst in dit geval, het ingezamelde geld rechtstreeks door een of meer uit hun midden aan den Prins zelven ter hand te laten stellen.

Twee maanden later — wij weten niet of aan het genomen besluit toen al uitvoering gegeven en geld overgemaakt was — meldt zich weer een afgevaardigde van de Lumbres aan, thans Willem van Hembyze van Gent ¹, en vraagt dringend om geld, «afin d'avancer certaine occasion qui se disoit presenter». Gaarne hadden wij van hem vernomen, welke onderneming het was, waarvoor Lumbres in het begin van Juli de kans schoon zag staan. Ongeukkig echter weten wij van het bedrijf van Lumbres gedurende dit jaar zoo goed als niets. Ik vermoed dat het een onderneming te water is geweest, tot ondersteuning van Lodewijk van Nassau in Groningerland en aan de Eems. Bekend is het dat Lumbres later door den Prins aan het hoofd der watergeuzen is gesteld, en ook Willem van Hembyze behoorde tot de eerste kapiteins, die in het volgend jaar commissie van Z. Exc. verkregen. Mijne gissing wordt te waarschijnlijk door een reeds lang bekenden brief, van

---

¹ Willem, zoon van Jan, den meer beruchten Voorschepen van Gent. De heer Hessels denkt hier verkeerdelijk aan den vader. Zie over Willem Hembyze *Te Water*, Herv. Kerk v. Gent, blz. 11; Van Vloten, *Nederl. Opstand*, blz. 290.

iets later tijd van Lodewijk van Nassau aan dezelfde Taffin, waarin herinnerd wordt aan een vroeger schrijven, tijdens het geuzenleger voor Groningen lag, derhalve in Juni, aan hem gericht «touchant la preparation et dressement de quelques navires de guerre d'Angleterre pour nostre secours et assistance» ¹. In hoever aan het verzoek, dat Hembize kwam overbrengen, voldaan is, blijkt uit ons stuk niet met zekerheid. Waarschijnlijk zal het slechts een begin van uitvoering gehad hebben ², en zal de voortgang verhinderd zijn geworden door weer eene nieuwe bezending, die de zijne op den voet volgde.

Twee dagen namelijk na de komst van Hembyze kreeg Taffin officieel bericht, dat de commissie van Spenckhausen was ingetrokken, en dat de Prins met de taak om bij de Nederlandsche gemeenten in ballingschap geld in te zamelen ten behoeve van zijn voorgenomen inval in Brabant, twaalf vertrouwde mannen had belast, waarvan er zich ter zelfder tijd bij de Londensche gemeenten drie aanmeldde: Jehan des Maitres, Cornille Taymont en een ongenoemde. ³ Wij herinneren ons, dat juist omstreeks dienzelfden tijd, den 24sten Juni, Adriaan van Swieten en Pieter Adriaansz. van der Werf met gelijk doel van Embden naar Holland gezonden werden ⁴. Misschien behoorden ook zij beiden

¹ Archives, III p. 272.

² In een bericht uit Londen van 24 Juli wordt gemeld:

Li fuggitivi di Fiandra comparsi in questo regno hanno fatto da circa 3 m. fanti, et datogli una paga, ajutati de denari dalli ministri et hora godono li beni di chiesa, et hanno comprato armi d'ogni sorte con pezzi 6 di artigleria, et nollegiato cinque navi inglesi per passar in Frisia in soccorso delli ribelli del Re Cattolico." Kervyn, Relations, V. p. 135. Op zulk bericht is echter niet te bouwen; afgezonden is in alle geval de hulpbende niet.

³ Wie Jehan des Maitres is, weet ik niet te zeggen. Corn. Taymont werd in de lente van 1674, nadat Middelburg was overgegaan, door den Prins van Oranje tot een der secretarissen benoemd van den Raad, waaraan hij de regeering van Zeeland tijdens zijn afwezigheid toevertrouwde. Zie de instructie van den Raad afgedrukt achter P. Paulus' Betoog van Zeelands regt tot het stigten eener Hoogeschole, blz. 126, en bij van Vloten, die het stuk nog onuitgegeven waande, Middelburgs Beleg, blz. 123.

⁴ Kluit, Holl. Staatsreg. I, blz. 490.

tot de twaalfen, die in sub-commissiën gedeeld, naar het schijnt, overal heentogen. De Londensche kerkeraden verklaarden zich terstond bereid om aan 's Prinsen verlangen te voldoen. In welke mate, wordt ons niet gezegd. Maar een Engelsch geschiedschrijver, die uit officieele bronnen pleegt te putten, Froude, spreekt van 30,000 £, die door de Engelsche kerken in het jaar 1568 aan den Prins van Oranje verstrekt zouden zijn ¹. Als dit cijfer juist is, moeten wij de bescheidenheid der consistoriën roemen, die slechts hulp beloven «*tant que nostre petite faculté le portera.*»

Eer het jaar ten einde was kwam nog eens een nieuwe zending aankloppen en om geld vragen, de welbekende heer van Dolhain ². Wat echter de kerkeraden toen niet wisten, weten wij thans, dat dit verzoek slechts bijzaak voor Dolhain was. Het hoofddoel, waarmee hij door den Prins naar Engeland gezonden werd, was aan de Koningin en haar regeering kennis te geven van diens voorgenomen krijgstoct tegen Alva en van de redenen die hem daartoe drongen. Van denzelfden 21 en 22 Augustus, waarvan zijn geloofsbriefven aan de consistoriën dagteekenen, zijn ook de brieven van den Prins aan Koningin Elisabeth en aan Cecil gedateerd, die eerst al door Froude gebruikt en vervolgens door den heer Kervyn de Lettenhove in het Vde deel der *Relations des Pays-Bas et de l'Angleterre*, p. 150, afgedrukt zijn. Jammer dat de heer Hessels dit groote en belangrijke werk, waaruit de door hem uitgegeven bescheiden menigmaal toegelicht hadden kunnen worden, niet schijnt gekend te hebben. Onder andere vernemen wij er uit, dat de Prins reeds vroeger, kort nadat zijn indaging voor Alva en de beschuldigingen daarin tegen hem ingebracht wereldkundig waren geworden, zijn stalmeester Jérôme Tseraerts, met brieven van 29 Februari, aan de Koningin had afgevaardigd «*pour la très-humblement prier ne vouloir adjouster*

---

¹ IX, p. 357.

² Dolhain had den afgeloopen zomer den vijand in Vlaanderen bestookt. *Archives III* p. 230.

foy aux charges et accusations contre moy et aultres seigneurs à tort et contre verité publiés par ledict Duc d'Alve», in afwachting van de Justificatie, die z. Exc. reeds bezig was samen te stellen. Tseraerts was goedgunstig ontvangen en aangehoord, en in de tweede helft der maand April bij Oranje teruggekeerd met een schriftelijk antwoord der Koningin, hetwelk zoo welwillend luidde, dat de Prins in een brief van dankzegging de hoop mocht uitspreken, « que Vostre Majesté, selon sa bonté nayve, nonobstant les faulses calumnies, que l'on a semé de moy, ne changera jamais la bonne opinion qu'elle a tousjours eu de mes actions... suppliant vostre Majesté qu'il plaise à icelle continuer en la bonne affection, qu'il luy a pleu jusques oires me demonstren ». Dat bij die gelegenheid ook Cecil zijn invloed op Elizabeth ten voordeele van den Prins en van de zaak, die deze voorstond, had gebruikt, leeren wij uit een anderen brief van dankbetuiging, te gelijk met dien aan de Koningin, door Z. Exc. aan hem gericht. Geen wonder dus dat Cecil, toen hem Bedford in de maand April over de verlegenheid, waarin zich de consistoriën wegens 's Prinsen verzoek om ondersteuning bevonden, spreken kwam, ten antwoord gaf dat hij daartegen geen bezwaar had, zoo men het maar voor den Spaanschen ambassadeur verborgen hield.

Om op de zending van Dolhain terug te komen; indien hij zich dadelijk na zijn aankomst in Engeland tot het consistorie heeft gewend, moet hij al een bijzonder tegenspoedige reis hebben gehad. Zijn geloofsbrieven dateerden, gelijk wij zagen, van 22 Augustus en eerst den 30 October bood hij ze aan den Kerkeraad aan. De tocht van den Prins, waarvoor hij hulp kwam vragen, was toen reeds nagenoeg afgelopen en volkomen mislukt. Vooreerst kwam geen ondersteuning uit Engeland meer te pas. Toch bleef Dolhain geruimen tijd aldaar, en wel als commissaris van den Prins. Dien titel geeft hem in een brief aan Cecil van 5 Januari 1569 de beroemde Dr. J. Junius, die zich toen ook te Londen ophield: zie de Relations, V. p. 75, 98, 212.

II.

Al waren de schepen, die Lodewijk van Nassau uit Engeland te hulp had gevraagd, niet bij tijds tot hem gezonden, toch dagteekende de oorlog te water, de kaapvaart der Geuzen, van de dagen toen hij in Groningerland te veld lag. Wij weten vooral uit de belangrijke stukken, die van Vloten voor zijn Nederland's opstand tegen Spanje heeft gebruikt, met welke baldadigheid en overmoed die Watergeuzen te werk gingen, en hoeveel daarvan niet slechts de aanhangers van Spanje maar ook vreedzame kooplieden, en zelfs vrienden van den Prins en van den opstand te lijden hadden. Om hun losbandigheid zoo goed hij kon te beteugelen stelde de Prins hen onder het opperbevel van een hunner, van zijn commissaris in Engeland Dolhain, maar deze vermocht zijn gezag niet over hen te handhaven en was buitendien even overmoedig als zij. Een voorbeeld uit vele bevat de volgende brief aan den Kerkeraad van de Nederduitsche gemeente te Londen, die wel geen verklaring behoeft.

Ghenade ende vrede van God onsen Hemelschen Vader door
Jesum Christum, Amen.

Zeer gheliefde broeders in den Heere, Dewijle ons de Heylighe Schrift leert dat wij an alle menschen sullen goedt doen ende inzonderheyt an de huysghenooten des gheloofs, zo zijn wij, dienaers der verstroyder Ghemeynte van Amsterdam, uut hertgrondelicke medelijden veroorzaect gheweest an u lieden te schrijven, om u lieden mits desen hooghelic te recommanderen eenen vroomen schipper van Amsterdam, met namen Dierick Allertzoon, alias zwarten Dierick. Dewelke alhier binnen Embden uut Enghelandt bij ons ghecommen zijnde, heeft ons zijn groot ongheluck ende ellende voorghedraghen, namelic, hoe dat zijn schip aldaer (voor een papist ende voor een vijandt onser religie ghehouden zijnde)

aenghehaelt is, tot zijn groote schade ende tot groote droefheyt ende smerte van zijn lieve huysvrouwe ende kinderen, daarvan hij een goet ghetal heeft. Ende omme dieswille datter noch goede hope is, door de toezaghe van Mons. Dolheyn, om zijn schip wederom te krijghen, zo verre als hij, Dierick voorseid, konde bewijzen dat hij gheen papist en ware, oft dat hij de bekende waarheyt met huychelen niet verzaect hadde: zo heeft hij tot onschuldighen zijns persoons twee gheloofwaardighe ghetuyghen voor ons ghebracht, met namen Willem Bruyn van Zwarte Sluis ende Claes Willemzoon vander Gouwe, die beyde langhen tijt binnen Amsterdam ghewoont hebben. Waervan de eene voor de waarheyt betuyght, hoe dat de voorseide zwarten Dierick hem niet alleenlic van de Papistische afgoderije afghezondert heeft, als de openbare predicatie des Euangeliums in onse Vaderlandt gheweest is, maer heeft hem ook bij de ware religie ghevoeght ende zijn kindt in de Ghemeynte Christi laten doopen, belijdende eerst zijn ghelove ende latende zijnen name aenteecken en van onse broeder Jan Arentzoon, dienaar des woordts ¹. De andere ghetuyght, hoe dat hij zelve uut den name vanden voorseiden Dierick zijn schip heeft met groot perikel uut Amsterdam ghesteken, omdat hij, Dierick, van weghen der ware religie al te suspect was bij der Overheyt ende bij den boomslyter. Derhalven en dorste hij hemselves op het schip niet betrouwen, om buyten de palen van Amsterdam te varen int openbaer. Ende naerdat hij uut de stadt gheweest is, zo heeft hij hem altijt vroom ende christelic ghedraghen, ende en heeft hemselves tot gheen huychelijc (als wel leyder Gods vele schendelic ghedaen hebben) begheven, maer is volstandigh ghebleven bij de waarheyt des Heylighen Euangeliums, ende is ooc door de ghenade Gods also ghesint, dat hij begheert in de aenghenomen waarheyt goeden voortganc te doen. Dewijle wij nu dan zodanighe onder-richtinghe van den voorseiden Dierick uut der ghetuyghen mondt

---

¹ Zie over dezen Brandt, *Gesch. der Reformatie*, I passim.

ende uut andere goede coopliden van Amsterdam , alhier ghevlucht , ghehoort hebben , zo heeftet ons niet ongheraden ghedocht (vriendelic daertoe verzocht zijnde) het selve den broederen aen te dienen , verhopende dattet hem niet weynigh in zijn bedroefde zake voorderlic zal wesen. Derhalven willen wij ulieden , zeer beminde broeders , om Christi wille ghebeden hebben , dat ghij de groote schade des voorseiden Dierick ende de smerte zijner bedructer huysvrouwe ende kinderen aenziende , den selven uwe hulpe ende bijstandt naer den aert der Christelicker liefde in dese droevighe zake allesins wilt bewijzen , opdat hij eenmaal uut zijnen noodt magh gheholpen zijn , ende zijn huysghesin eerlick (als hij pleeght) den cost winnen. Dit doende , lieve broeders , zo zult ghij Gode (die een verghelder alles goeds is) eenen aenghenaemen dienst doen , ende ons beyden een zonderlinghe vriendschap bewijzen. Ende waerin dat wij ulieden eenichsins kunnen dienstelic zijn , zo zult ghij ons altijt naer onse kleyn vermoghen ghewilligh ende bereyt vinden.

Hiermede blijft Gode bevolen , die u met Zijnen Heylighen Gheest zegene , dat ghij met eenerley ghesintheit de opbouwinghe der Ghemeynte Christi muecht zoeken ende den bandt des vredes vast behouden , opdat Godes eere verbreyt ende Zijnen Heylighen name onder allen menschen magh ghepresen worden. Ggeschreven uut Eembden in Oostvrieslandt , desen 26 Augusti , anno 1569.

Bij ons uwe welgheliefde broeders ende dienaers der verstroeyder Ghemeynte van Amsterdam

Petrus Gabriel ¹.

Joannes Arnoldi.

III.

In de derde plaats neem ik een merkwaardige oorkonde over , uit het jaar 1570 , die de heer Hessels evenwel , in spijt van de

---

¹ Zie over hem Wagenaar , Beschr. v. Amsterdam , III blz. 154 , 260.

juiste dagteekening waarvan zij voorzien is, zonder reden en alleen omdat zij volgens hem «clearly refers to the transactions recorderd above» (in n^o. I), tot November 1568 brengt en zoo van haar eigenlijke beteekenis berooft.

Zij dagteekent zeker, zooals er op vermeld staat, van 1570 en wel van het najaar, nadat de heer de Lumbres in de plaats van Dolhain, wegens wanbestuur ontslagen, tot «Overste ende Kaptein-generaal van alle de schepen, groot ende klein, wezende op Zee» was aangesteld, hetgeen bij brieven van 10 Aug. 1570 geschiedde. Zijn commissie en de aanschrijving aan alle kapiteins en scheeps-oversten, die er bij behoort, zijn door Bor ¹ in hun geheel afgedrukt, naar wien ik verwijs. Hoe Lumbres zich al aanstonds als heer en meester voordeed, leert de oorkonde, die ik zonder meer inleiding laat volgen.

Daer sijn diversche broederen die swaricheit vinden ontrent deser sake van Monsieur de Lumbres, de welcke sij particulierlick ende privatum den auderlinghen anghegeven hebben. Waeromme oock de auderlingen deselve metten notablen wel hebben willen communicieren.

Sy segghen angaende 't overgheven van alle de namen der genen die inde ghemeinte sijn, dat daerinne te considereren sijn de naervolghende poincten:

Eerst datter vele persoonen sijn inde ghemeinte die groote coop-luyden dienen over zee.

Item diversche die niet ghebannen sijn, ende noch liberlick mueghen int landt gaen.

Item diversche die huerlieder huusvrouwen noch over zee hebben.

Alle de welcke bij 't overleveren vande catalogue souden mueghen gheinteressert werden, in diversche respecten.

Daer sijn oock etlicke die niet ghewillich sijn tot deser sacke

---

¹ I blz. 233 en vlg.

eenighe leeninghe te doene, ofte om der consciencie wille, die sij in dien deele niet vrij en hebben, ofte om ander oorsaeken. Daer sijn anderen die meer duer schaemte oft persuasie dan anderssins leenen sullen.

Alle dese sullen oorsaeke nemen vande auderlinghen te beschuldighen, dat se hare namen overghegheven hebben buuten haren weten; ende dat se hierinne haren officinnen ¹ ende beroepinghe te buuten ghegaen sijn; sonderlinghe indien sij om 't refuus ² deser leeninghe, hier oft hierna, hemlieden ghemolestert vonden in hare persoonen oft goeden.

Daeromme so vele dit punct van 't overleveren des catalogums angaet, soude schinen voor 't beste advys, dat men monsieur de Lumbres dese zwaricheden angave, ende seyde dat hij middel vonde om de persoonen der ghemeinte te spreken ende met hemlieden te handelen naer sijnen goeden raedt, bruyckende hierinne den dienst der genen die hij ghewillich vinden sal.

Voorts, dat hij hem verdraeghen ³ wille van sodane dreeghementen te ghebruycken, als hij alreede begonnen heeft over de genen die niet sullen willen leenen. Als van dat hijse van alsnu uuter name van den Prince van Oraegnen declarirt voor rebellen, verlaeters vande ghemeene saeke, vijanden des vaederlandts, hemlieden interdicerende alle trafficque te watere oft te lande. Item van alsnu alsdan, ende van alsdan alsnu, confisquiert hare goedinghen etc. Want voorwaer dit en competeert niemant dan den Coninck; ende 't en es niet gheloofvelick dat den Prince meeninghe heeft den Cueninck uut sijnen Lande te stooten, ende hem selven daarvan met ghewelde heer ende meester te maeken. Indien men hier teghen werpt: den Prince zalt doen als generael gouverneur: daer jehens dient gheconsiderert, dat hem dien tijtle

---

¹ Zoo dit woord dus geschreven staat, zal de bedoeling toch zijn: officie, of in het meervoud: officiën.

² Bij Hessels: trefnus, zonder zin.

³ D. i. onthouden.

nyet toe en compt, noch noit en dede. Ende een gouverneur en mach oock sijne commissie niet excederen, sonderlinghe in sodane handelighen. Men besie de cronicque van Vranckerijcke van dese letste tijden, men zal niet bevinden dat den Prince van Condé sodane autoriteit ofte superintendencia oyt heeft willen usurperen up den Cueuinck sijn landt ofte volck. Emmers sijne protestatiën, in drucke uitghegaen, en bringhen sulcx niet mede, maer veel meer de contrarie.

Ende, als men dese saeke wel insien wilt, so en can den Prince hierdmee nyet weynich ghediffamert worden. Want 't gene dat den Ducq d'Alva hem als een crime capitael opgheleit heeft, namelick alsdat hij altijts van den beghinne ghestaen heeft naer den staet van gouverneur generael vande Nederlanden, dat soude hiermede gheverifiert worden, etc.

't Es insghelijcx van quaeder consequentie, dat men 't remboursement vande gheleende pfennighen belooft te doene up de goederen vande ecclesiasticquen, temporisaers ¹ etc. Item dat mense toesecht vrijheit van assijsen, tollen, imposten ende diergheliken lasten. Want voorwaer dit ware naectelick gheusurpeert up de autoriteit ende domeinen ² van den Cueninck. Waeruut ontwijfelick volghen will eene generale confusie, mutinerie ende verderfvenesse des Landts. 't En es niet ghenough dat de saeke recht is, diemen begheert, maer men moet oock rechte middelen bruyken om daertoe te comen.

[Op den rug aangeteekend:]

Aengaende de Collecten, versocht van wegen
des Princen van Orangien, voorgheuwende ³
zwarigheyt, anno 1570.

---

¹ D. i. die zich niet bij tijds verklaren, weifelaars.

² D. i. heerlijke rechten en inkomsten.

³ D. i. daartegen ingebrachte.

Wij zien uit dit merkwaardige beklag, dat de nieuwbenoemde Admiraal, niet tevreden, gelijk de Prins van Oranje twee jaren te voren, met een opgaaf van de namen dergenen die voor de goede zaak het hunne bijgedragen hadden, ook de namen wenschte te vernemen van hen die in gebreke waren gebleven, ten einde hun, als zijnde «rebellen» en «verlaaters van de gemeene zaecke», «alle trafique te water ende te lant», te verbieden.

Die maatregel nu hing samen met het uitgeven der licenten, verlofbrieven om met hen die onder den vijand zaten koophandel te drijven en hun havens te bezoeken, en der convooien, brieven van vrijgeleide ter zee en van vrijwaring tegen het aanhouden door de kapers die onder commissie van den Admiraal voeren. Gewoonlijk neemt men op gezag van Van Reydt, blz. 9, 13, aan, dat beide middelen, convooien en licenten, eerst van na 1572 dagteekenen: uit dit stuk blijkt opnieuw dat die meening niet geheel juist is.

Evenzoo is het aanwijzen der verbeurde goederen van geestelijke personen en van glippers, als onderpand voor de voorgeschoten penningen, een zaak die wel eerst na 1572 in zwang is gekomen, doch die in beginsel, zooals dit stuk leert, reeds van vroeger tijd dagteekent.

Opmerking verdient ook hetgeen hier gezegd wordt, dat sommige schippers en reeders van de hervormde religie «niet ghewillig zijn tot dese saecke eenige leeninghe te doen om der conscientie wille, die zij in dien deele niet vrij en hebben». Bedoeld worden buiten twijfel doopsgezinden en libertijnen, die het keeren van geweld met geweld niet geoorloofd achtten, en uit dien hoofde ook geen vrijheid vonden om door vrijwillige bijdragen de middelen van geweld aan den Prins van Oranje te verschaffen. Dat er onder de schippers veel mennonieten waren, is een bekende zaak.

Niet minder opmerkelijk is de strekking van het geheele stuk. Het toont ten duidelijkste dat de overmoed van Lumbres wrevel

wekte niet slechts tegen hem, maar ook tegen zijn lastgever, den Prins van Oranje. Wij zien hier geheel andere gevoelens doorschemeren, dan die zich in het verslag van het vroeger gebeurde (n^o. I) uitspraken. De neerlagen, in 1568 slag op slag geleden, hadden bij de ballingen den moed uitgedoofd en het vertrouwen op den Prins geschokt, en bijgevolg den lust in nieuwe ondernemingen, die geen beteren uitslag beloofden en al dadelijk op nieuwe offers en nieuwe ongemakken te staan zouden komen, geheel benomen. Eerst in 1572, toen het invoeren van den tienden penning andermaal gewapend verzet had uitgelokt, en dat verzet aanvankelijk gelukte en meer en meer veld won, herleefden ook bij de ballingen in Engeland de hoop en de offervaardigheid.

De stukken, dien lateren tijd betreffende, die in het tweede deel verder voorkomen, hoop ik in eene volgende aflevering, althans gedeeltelijk, over te drukken en toe te lichten.

COLLATIERECHT EN AMBTSBEJAG.

N A S C H R I F T

DOOR

Mr. S. MULLER Fz.

Reeds nu moet ik een toevoegsel geven op het artikel, dat ik in het vorige deel der Bijdragen onder dezen titel plaatste. Het hierachter volgende stuk werd niet door mij over het hoofd gezien, doch is eerst nadat mijne bijdrage was afgedrukt door de welwillendheid van Jhr. M. P. Smissaert met andere handschriften, afkomstig uit de collectie van Dr. C. Booth, aan de Utrechtsche rijksarchieven geschonken. Het is een brief van den stadssecretaris Jan Claess. Van Leerdam aan het lid der Vroedschap, tevens afgevaardigde ter Generaliteit, Antonis De Rode, die in zijne qualiteit te 's Gravenhage verblijf hield. Het stuk zou, indien ik het vroeger gekend had, ongetwijfeld bij de andere eene plaats gevonden hebben, daar het le dessous des cartes toont van de geschiedenis, die ik verhaalde over de collatie eener prebende van den Dom aan de Utrechtsche diaconie, en wel beter en duidelijker dan het korte extract uit Buchell's Observationes, dat ik daarbij deed afdrukken. Ik acht het zelfs gewenscht, het stuk alsnog te doen afdrukken ter toelichting van enkele bijzonderheden, die in het verhaal der gebeurtenis nog onduidelijk gebleven waren.

1°. Blijkt uit den brief, dat de verdeeling der tourbeurten geen definitief karakter had. Zij was bestemd om te dienen voor de vier kapittelen, waar de stad « op den tour stond ». Zoodra eene prebende in het vijfde kapittel (dat van St. Jan, dat wij met

verwondering misten, daar het toch in de resolutie van 26 September 1625 genoemd werd) openviel, zou eene nieuwe verdeeling gemaakt worden. Het reglement zelf was echter bestemd om duurzaam te zijn en wordt dan ook terecht bij de nieuwe regeling van 1636 aangehaald.

2°. Het was uit de medegedeelde stukken niet zeer duidelijk, hoe het mogelijk was, terwijl de collatie der prebende door het decurionaat aan een zijner leden (door het lot aangewezen) werd gegeven, dat allen toch recht konden hebben op de daarvoor betaalde uitkeering. De brief leert ons, wat het geval was: de collatie zelve viel eenen persoon ten deel, de uitkeering echter aan allen, zoodat de totale som onder hen verdeeld werd. Trouwens dit was de natuurlijke consequentie van het systeem: om geschillen tusschen de 40 te voorkomen, was de vroedschap in 4 deelen verdeeld, om twist tusschen de 10 te beslechten, moest men deze weder bij loting uitmaken.

3°. De gewoonte van het koopen van prebenden geeft aanleiding tot het vermoeden, dat feitelijk het bezit eener prebende eene geldbelegging was, waaraan (door het onzekere van den leeftijd, dien de koper bereiken zou) een speculatief element niet ontbrak. Inderdaad gaf dit later aanleiding tot de berekening, of het voordeliger was eene prebende dan wel eene lijfrente te koopen. Zóó erg blijkt echter de toestand in 1625 nog niet geweest te zijn. De begiftigde had recht op de toevallige inkomsten, aan de prebende verbonden (zooals de voordeelen, verbonden aan de collatie van vicariën in het kapittel of van de aan het kapittel behorende pastoorsplaatsen); maar bovendien bleef er na afbetaling der uitkeeringen aan den collator en aan de armen steeds nog (tenzij de koper zeer spoedig stierf) eene goede som over, groot genoeg om het onderwerp te zijn van eene gift aan de diaconie.

4°. Het blijkt uit het schrijven, dat Dr. Nellesteyn niet het eenige lid der Vroedschap was, die het ongeoorloofd achtte door de ontvangst eener uitkeering voordeel te trekken van de collatie:

twee of drie leden weigerden mede te loten, terwijl van de loters (waaronder ook Nellesteyn behoorde) eenige zich voornamen dit geld niet te behouden («se niet te willen hebben off, dselve crygende, den armen der diaconie te willen geven»). Zelfs blijkt dit verschil de reden geweest te zijn van de lange vertraging, die het vaststellen van het reglement onderging: de beide uiterste meeningen toch waren in de Vroedschap vertegenwoordigd, sinds «andere (voornemens waren, ze) selfs te houden om haere kynderen off vrienden (daer)mede te beneficiëren».

5°. Het bezwaar, door het kapittel gemaakt tegen de toelating van den benoemden kanunnik, wordt door den brief ook duidelijker: men vreesde, «dat die canonicken-provens der armen gelijk souden geacht off gestelt worden». Er waren namelijk te Utrecht verscheidene stichtingen tot uitdeelingen aan armen, die ook «preuves» (of «proven») genaamd werden: het voorname kapittel wenschte nu niet gelijkgesteld te worden met hen, die de inkomsten daarvan genoten, d. i. met bedeeden, en de bewering, dat de kapittelsprebenden dienen moesten «tot onderhoudinge van de kinderen dergcenre, die het lant regierden,» wordt nu duidelijker.

6°. Eindelijk trekt de aanbeveling van «secretesse», die ook hier voorkomt, de aandacht als eene aanduiding, dat de heeren zelve de geheele zaak toch wel een weinig als eene knoerij beschouwden.

S. M.

Mijn Heere,

Hyerby gaet de forme, waernac voortsien die prebenden, in stadts-tour vervallende, sullen worden geconfereert, ende is nu al twee off meermael hervat ende gedresseert, om die diversiteyt van opiniën. Sijnde sommige van sinne die niet te willen hebben, andere dselve crygende, den armen der diaconie te willen geven,

andere selfs te houden om haere kinderen off vrienden mede te beneficiëren. Ende sal alsulcx noch al connen verandert worden d'voorseyde ordre, oorsake waerdeur mijn dienstich bidden es, dat daarvan emmers geen copie en wert gegeven. In conformite van deselve ordre is het collegie van Vroetschappe verdeelt in vieren, bestaende als volcht:

Domcapittelen.

Burgermeyster Buth.
 Doctor Nellesteyn.
 Johan Wittenwael.
 Mr. Peter Foeyt.
 Gilles van der Heggen.
 Mr. Adriaen Helmijs van Welle.
 Damiaan van Cauwenhoven.
 Aernt Foeyt.
 Cornelis van Werckhoven.
 Jacob Henricx van Bemmell.

Outmunster.

Borgermeyster Duverden.
 Johan Nypoort.
 Dierck van Velthuysen.
 Evert van Schoonevelt.
 Gerrit van Brouckhuysen.
 Pauls Moreelz.
 Gijsbrecht Verwoert.
 Roeloff van Zijll.
 Wilhem Mijs.
 Roelant Gerobulus.

St. Peters.

Cornelis van de Poll.
 Anthonis de Roode.
 Mr. Peter Ploos.
 Jacob Janss. van Bommel.
 Cornelis Knijff.
 Dierck a Mathe.
 Gerrit van der Hoolck.
 Jacob van Wijck.
 Anthonis de Goyer.
 Cornelis Bor.

St. Marien.

Borgermeyster van der Lingen.
 Elbrecht van Byler.
 Jacob van Medenblick.
 Aernt van Eck.
 Philips Ram.
 Cornelis van Swanenburch.
 Dierck van Ratingen.
 Willem van Steenberch.
 Ernst van Leuwaerden.
 Johan van Weede.

Het collegie van Vroetschap is voor dese eerste reyse daeromme in vieren gedeeylt, omdat in de voorseyde vier capittelen de stadt haer tour hebben, alse alreede in den Dom ende St. Marien twee

vervallen, ende staende in de andere twee op de wacht. Ende als St. Johans in stadts tour vervalt, oock d'voorseyde andere twee mede sijn genooten, sall weder een ander repartitie gemaectt worden.

Tusschen beyden can ick niet laten (doch secretelyck) U. E. mede te communiceren het gepasseerde in de vacerende proven ten Dom onder de personen, daerop gerepartiëert, te weeten: dat zy naer lange onderlinge communicatiën verdragen sijn, briefkens om dese proven te trecken, op conditiën wye de proven tooge, dat die boven die 1100 pont aen de armen noch geven soude aen syne medelooters elck hondert ende twyntich gulden, behoudende voor sich gelijke portie, uutbrengende die 1200 pont, veroorloft tot een gratuiteyt daervoor te moogen genieten. Evenwel isser twee off drye geweest, die niet en wilden looten om d'selve, maer andere haer briefkens overgaven; oock die die niet wilde hebben. 't Is desenvolgende gebeurt, dat dese prebende getogen sijnde by de heere doctor Nellesteyn, hy datelyck verclaerde die te geven aen de diaconie, als hy oock gedaen heeft. Waerover tot twee dagen geduyrende die van den kerckenraet gecommitteert hebben om den voorseyden medestanders daertoe te bewegen, dat zy elck haer portie van 120 pont den armen mede te goede souden willen laten, dat eenige gedaen ende andere geweygert hebben; doch sijn gescheyden deur het weygeren van de approbatie by de heeren Staten, soe dyenaengaende een contract soude wesen gemaectt, als ick onseker hoore seggen, dat des voorseyden heere doctors swager N. van Wijckersloot soude worden genomineert ende geintroduceert, hy genietende de presentiën ende andere emolumenten, oock verwachten andere prebenden ende vicariën, die in sijn beurte als canonick souden mogen vervallen, ende het innecomen van de prebende responderen aen de diaconie, met nog andere restrictiën, die ick niet weet; ende het capittelle als contrarie haer statuten sulx oock contradiceerden, niet connende verstaen, dat die canonicken-provens der armen gelijk souden geacht off gestelt worden;

waerdeur de heere Nellesteyn die alnoch aen sich behoudt. Mijn heere neme dit myne schryvens niet voor auctentijck, maer voor een tydinge aen, daervan ick niet en hebbe als van hooren seggen. Aengaende die vervallen proven Ste. Marien daervan en hebbe ick niet verstaen, dat alssnoch eenige lotinge es gedaen.

Ende niet vorders voor dese tijt hebbende, sall met besluyt van desen my dienstelick gebieden in Uwe E. goede gratie, ende voorts den Almogenden bidden, Mijn Heere, Uwe E. te willen nemen in Sijn heylige bescherminge.

Geschreven tUtrecht desen VIIlen Octobris 1625.

Uwer E. gansch dienstwilligen

J. C. de Leerdam.

De heere out-burgermeyster Buth omtrent een maent lang met een coortse beladen ende bedvast sijnde geweest, is naer oordeel van doctoren in groote pericule van sterven, daerby de stadts-gerechtigheyt all well wat sall verliesen; doch Godts wille moet geschieden.

Hyerby gaet dvoorseyde provisionele ordre.

Mijn Heere

Mijn Heere Anthonis de Rode

in de Houtstraet

's Gravenhaghe.

DE BUITENGEWONE AMBASSADE NAAR HET ZWEEDSCHE HOF IN DEN JARE 1672 ,

DOOR

Dr. F. G. SLOTHOUWER.

Door de Triple-alliantie in zijne veroveringsplannen belemmerd, besloot Lodewijk XIV wraak te nemen op de Nederlandsche gewesten, die hij als de hoofdaanleggers van dat verbond beschouwde. Sinds was het zijne bedoeling de verbonden mogendheden van ons te verwijderen en ze tot aansluiting bij hem of tot neutraliteit te bewegen. Mocht hij daarin slagen en bovendien kunnen verhinderen, dat eene mogendheid ons hulp kwam bieden, dan zou hij ons met een slag kunnen vernietigen. Daartoe werd het verdrag van Dover gesloten, waardoor Engeland geheel tot Frankrijks zij overging, en werd een jaar later de Pomponne naar Stockholm gezonden om Zweden te bewegen de Triple-alliantie te verlaten. Intusschen deed de Koning te onzen opzichte allerlei stappen, die achterdocht moesten opwekken, doch steeds bleven onze staatslieden en vooral Jan de Witt ondanks alle waarschuwingen op behoud van den vrede hopen. Willem Boreel, onze gezant te Parijs, was overleden en werd nu diens plaats door iemand vervuld, die aan Lodewijk aangenaam was, dan konden, meende de Witt, de zaken misschien eene wending nemen ten gunste onzer gewesten. Daarom werd aan Pieter de Groot, wiens vader bij de Fransche regeering zeer in eere was geweest, deze taak opgedragen. Deze was toen juist gezant in Zweden, van waar hij werd teruggeroepen. Welke nu zijne bemoeiingen aan het Fransche hof zijn

geweest, kan men elders omstandig vernemen ¹. Na zijn vertrek uit Stockholm lieten de Staten-Generaal hunne zaken daar korten tijd waarnemen door den Resident Nicolaas Heinsius. Zie hier wat Wicquefort aangaande dezen verhaalt: « Hoewel zijne Latijnsche werken, zoowel in proza als in poezij, met die uit den tijd van Augustus konden wedijveren, was hij toch, waar de bewijsgronden meer noodzakelijk waren dan de woorden, minder gelukkig. Zijn berichten betroffen hetgeen men in den Haag begeerde, maar daaruit bleek volstrekt niet die scherpzinnigheid, die men van een onderhandelaar kon verwachten. Hij verzekerde, dat de Pomponne er niets had verricht en dat de minister, dien de Staten-Generaal er heen zouden zenden, er welkom zou zijn en zou slagen ². » Op welke gronden Wicquefort dit kon zeggen, is mij duister, daar Heinsius reeds spoedig na het vertrek van de Groot naar Rusland vertrok en niet voor den 26sten Sept. 1670 naar Stockholm terugkeerde. Daar vertoefde hij nog tot den 9den Juli 1671, op welken dag hij zijne reis naar Holland aanvaardde, hetgeen hem bij resolutie van den 30sten April was toegestaan. Gedurende deze afwezigheid werden evenals tijdens de vorige onze belangen behartigd door den Secretaris Hendrik Cletcher. Neemt men nu in aanmerking dat de Pomponne eerst in het laatst van Juni den Haag verliet ³, waar hij tot nog toe gezant was geweest, om naar Zweden te gaan, dan kon deze niet zijn aangekomen, voordat Heinsius was vertrokken en wordt de beschuldiging, door Wicquefort naar het hoofd van den laatsten geslingerd, niet weinig ontzenuwd.

« Het was niet gemakkelijk », zegt Wicquefort verder, « in een land, waar zij, die ambten bekleedden, hunne eigen belangen niet minder dan die van het land behartigden, een persoon te vinden, die bereid was dit gezantschap op zich te nemen. Eindelijk be-

---

¹ Mr. H. A. van Dijk, Bijdrage tot de Geschiedenis der Nederlandsche Diplomatische handelingen met Frankrijk en Spanje in de jaren 1668—1672.

² Wicquefort, Tome IV blz. 325 326.

³ Den 30sten Juni deed hij zijne afscheidsrede in de Staten-Generaal.

lastte zich Willem van Haren, een Friesch edelman en een der bekwaamste onderdanen van het land er mee en bood aan op dezelfde reis twee ambassades, die naar Zweden en naar Denemarken, waar te nemen ». Dat deze daartoe een geschikt persoon was, lijdt geen twijfel, wanneer men nagaat, dat hij reeds in 1659 en 1660 met eenige anderen op waardige wijze ons land bij de Noorder Kronen had vertegenwoordigd. Grietman van het Bilt en lid van de Gedeputeerde Staten van Friesland ontving hij den 14den Oct. 1671, terwijl hij te Leeuwarden vertoefde, het besluit der Staten-Generaal, dat twee dagen te voren was genomen. Terstond deed hij daarvan mededeeling in het collegie der Gedeputeerde Staten, waar men hem verzocht en aanspoorde het gezantschap op zich te nemen, en, nadat de geloofsbriefen in orde waren gebracht, vertrok hij reeds den 18den naar 's-Gravenhage, ten einde zitting te nemen in de vergadering van haar Hoog Mogende om bij te wonen de beraadslagingen over het « formeeren der Instructie ». Tevens gebruikte hij dien tijd om in gereedheid te brengen alles, wat voor dien tocht noodzakelijk was. Den 18den Nov. keerde hij naar Leeuwarden terug in afwachting op den trein en de bagage, die volgen zouden. Daar werden hem den 25sten Nov. door zijn gezantschapssecretaris Wolfson overhandigd de instructie en verdere depesches, die op de ambassade betrekking hadden. Duidelijk blijkt dus hieruit, dat, wanneer Valckenier verhaalt, dat van Haren in Zweden is aangekomen zonder commissie, die hem zou worden nagezonden ¹, hij dwaalt. Wel was de instructie nog niet gereed, toen van Haren 's Gravenhage verliet, maar reeds zeven dagen later werd hem deze te Leeuwarden ter hand gesteld. Op een gezantschap naar de beide Noorder Kronen had zij betrekking, doch reeds den dag na haar ontvangst kreeg hij een nader aanschrijven van de Staten-Generaal, waarbij hem werd gelast zich ten spoedigste en zonder tijdverzuim naar den

---

¹ Valckenier. Verwerd Europa. blz. 286.

Koning en het hof van Zweden te begeven, zonder zich onder weg ergens op te houden. De buitengewone gezant van Zweden bij haar Hoog Mogende Appelboom was terstond daarmede in kennis gesteld, en gemakkelijk was een voorwendsel gevonden, waarmede onze resident aan het Deensche hof Le Maire deze wijziging aan dien Koning aangenaam moest maken ¹. Wat mag wel de aanleiding tot deze verandering zijn geweest? Uit het besluit der Staten-Generaal blijkt slechts, dat van den Secretaris Cletcher een brief uit Zweden was ontvangen, die gedagteekend was Stockholm den 7den Nov., doch waarvan de inhoud niet nader wordt medegedeeld. Naar ik gis, had hij betrekking op de vorderingen, die de Pomponne aan het Zweedsche hof maakte.

Opmerkelijk is het, dat men van deze ambassade, evenals van die van Van Beverningh naar Spanje, bij onze geschiedschrijvers slechts ter loops iets vindt vermeld. Wat daarvan de reden is, valt moeilijk te zeggen, of het moest zijn, omdat zij voor ons tot weinig resultaat heeft geleid. Dit mag evenwel geen beweegreden zijn, te meer wanneer men nagaat, dat Zweden toen nog veel gewicht legde in het Europeesch Staten-concert, en zijne verhouding tot de andere Staten van Europa ook voor ons niet van belang was ontbloot. Toen ik dan ook op de boekerij dezer provincie eenige bescheiden vond aangaande het gezantschap van Van Haren, gevoelde ik mij opgewekt, daarover het een en ander mede te deelen. Ik trof daar aan het verbaal en de brouillons van dien gezant zelve. Beide waren door den brand, die het kasteel te St. Anne verwoestte, zwaar gehavend, zoodat van het eerste slechts een gedeelte over is, dat loopt tot de eerste dagen van Mei 1672, terwijl de brouillons zich voortzetten tot den 5den October. Toen was ook het gewichtigste deel der ambassade afgelopen en, wat nog verder heeft plaats gegrepen, vindt men gedeeltelijk opgeteekend in het Journaal van den gezantschaps-secretaris Wolfson, waarvan

¹ Zie verbael. Resolutie der Staten-Generaal van 24 Nov. 1671.

² Mr. H. A. van Dijk blz. 381.

een afschrift mede op de provinciale boekerij berust, en gedeeltelijk kan men het nagaan uit de brieven van Van Haren, die zich op het Rijksarchief te 's Gravenhage bevinden en wier inhoud met dien der brouillons overeenkomt. Maar terwijl deze ons in den steek laten, loopen zij voort tot even voor het vertrek van den gezant uit Zweden.

In de instructie, zooals zij in overleg met Van Haren was opgesteld, werd in de eerste plaats hoog opgegeven van het groote misnoegen, dat de Koning van Frankrijk tegen den Staat van haar Hoog Mogende had opgevat, hetgeen vooral bleek uit de vele belemmerende bepalingen, waaraan de handel hunner onderdanen door den Koning werd onderworpen. Wel had dit van hun kant tot represaille-maatregelen aanleiding gegeven, doch daarbij waren door hen nauwkeurig het 19de en 20ste art. van het tractaat van 1662 in acht genomen, wat niet zoo in Frankrijk geschiedde. Terwijl toch de Koning in de edicten tot belemmering van handel en scheepvaart zijne onderdanen boven vreemdelingen had ontzien, ja zelfs afzonderlijke edicten tegen het in- en uitvoeren van waren door Nederlanders had uitgevaardigd, het overigens niet alleen aan eigen onderdanen, maar ook aan vreemde natiën toelatende, hadden haar Hoog Mogende het verbod van invoer van brandewijn en het belasten van manufacturen uit Frankrijk algemeen gemaakt, en zoowel over eigen onderdanen als over vreemden uitgestrekt. Tegen hun zin en niet dan door de uiterste noodzakelijkheid gedrongen, waren deze maatregelen door hen genomen en bereid waren zij alles op den vorigen voet te herstellen, zoo zij de zekerheid hadden, dat de Koning, dien zij alle eer en eerbied wilden bewijzen, welke redelijkerwijze van hen konden worden verwacht, de vijandelijkheden zou staken. De Koningen van Zweden en Denemarken zouden mogen beproeven, overeenkomstig vroegere tractaten, door het zenden van een gezant of door andere minnelijke middelen bij te leggen de geschillen, die tusschen haar Hoog Mogende en den Koning van Frankrijk waren gerezen. Doch indien onverhoopt een

oorlog mocht uitbarsten, dan hadden haar Hoog Mogende het vaste vertrouwen, dat beide vorsten hun met de wapenen zouden bij-springen. In dat geval meenden zij van den Koning van Dene-marken overeenkomstig de verdragen, die in de jaren 1649 en 1657 waren gesloten, den steun van zes duizend man te kunnen verwachten. En uitdrukkelijk werd Van Haren gelast den Koning van Zweden er op te wijzen, dat het ongenoegen van den Franschen vorst alleen zijn oorsprong had in de Triple-alliantie, volgens wier 5de art. Zweden was verplicht de onheilen, die daaruit mochten voortvloeien, te helpen afweren. Mocht ook de verhouding van Engeland tot Frankrijk eenige zorg inboezemen, toch meenden zij niet te mogen twifelen aan de herhaalde verzekering van Engeland, dat het getrouw wenschte te blijven aan de eenmaal gesloten verdragen, en inzonderheid aan het drievoudig verbond. Zoo evenwel Zweden het noodig mogt oordeelen, den ijver van Engeland tot instandhouding der verdragen te prikkelen, dan waren zij bereid daartoe het hunne bij te dragen. Aldus luidde in hoofdzaak de instructie. Op het gezantschap naar Zweden en Denemarken had zij betrekking, doch diende na de bovengenoemde wijziging slechts voor het gezantschap naar Zweden.

Eerst den 2den December aanvaardde Van Haren zijne reis. Over Groningen ging hij naar Delfzijl, waar hij in den avond van den 3den December aankwam. Dienzelfden dag waren daar ook aan-gekomen de trein en de bagage, die eerst op de binnenwateren van Holland, daarna op de Zuiderzee met het ijs en andere tegen-spoeden te kampen hadden gehad. Van daar vertrok hij den vol-genden dag en zeilde over Wangeroog naar den mond van de Elbe. Door een zwaren mist in de vaart op deze rivier belemmerd, bereikte hij niet voor den avond van den 7den Altona, waar hij overnachtte, om zich den volgenden morgen naar Hamburg te begeven. Deze stad, waar hij zijn intrek had genomen bij onzen Resident Roemers, meende hij onopgemerkt te kunnen doortrekken, doch, toen zijn verblijf was ontdekt, werd hij door twee raads-

heeren begroet en namens den magistraat met verschillende verscheiningen vereerd. Hier toefde hij slechts kort, want reeds den 10den zette hij zijne reis voort naar Lubeck, dat hij ondanks een zeer lastigen en moeielijken weg reeds den volgenden dag bereikte. Bij het binnenkomen werd te zijner eere het geschut gelost, en ook hier verzuimde de magistraat niet hem te laten verwelkomen. Langeſten tijd was hij genoodzaakt in deze stad door te brengen, daar het opsporen van een vaartuig, dat hem naar Kopenhagen zou overvoeren, nog al moeite kostte. Wel slaagde hij daarin naar wensch, doch wegens het winterseizoen moesten hooge vrachten door hem worden betaald. Met dit vaartuig stak hij den 16den van Travemunde in zee en kwam drie dagen later te Kopenhagen aan ¹.

Gedurende den tijd, dien hij hier besteedde om de noodige maatregelen te nemen voor zijne verdere reis naar Stockholm, werd hem door verschillende personen van aanzien, die hij tijdens zijn vorige ambassade in de jaren 1659 en 1660 had leeren kennen, een bezoek gebracht. Van hen vernam hij, dat men aan het hof van Denemarken groote genegenheid koesterde voor het welvaren onzer landen, doch zij schenen te meenen, dat ons de vriendschap van dit Hof zeer weinig ter harte ging. Naar hun oordeel toch, was dit niet alleen op te maken uit het dralen, om de nog achterstallige subsidie-penningen, welke wij sedert den laatsten oorlog met Engeland schuldig waren, te voldoen, maar ook uit de ongenegenheid, welke wij betoonden, om de geschillen, die sinds den vrede van Kopenhagen tusschen ons en dezen Staat aanhangig waren, op minnelijke wijze bij te leggen. Deze meening werd nog versterkt door het achterwege blijven van een gezantschap, dat de Staten-Generaal geruimen tijd geleden hadden beloofd aan den Koning te zullen zenden; en werd de wijziging, in Van Haren's instructie gebracht, beschouwd als meer te zijn geschied in het belang van

---

¹ Missieve aan haar Hoog Mogende van 19 Dec. 1671.

eene goede verstandhouding met Zweden. Van Haren liet niet na hen tot andere gedachten te brengen en mocht daarin slagen. Maar om nu deze gezindheid te doen voortduren, spoorde hij de Staten-Generaal aan den gezant, die voor dit Hof was bestemd, ten spoedigste te doen vertrekken en tevens aan de andere grieven te ontmoet te komen.

Hem was bij zijne aankomst te Kopenhagen bericht, dat de ministers van Frankrijk en Brandenburg, die kort te voren langs deze stad waren gereisd, beleefdelyk den Koning waren komen begroeten. Zij hadden dit gedaan zonder eenige formaliteiten, omdat zij geen lastbrief aan dit Hof hadden. Tevens was hem te kennen gegeven, dat men het als een bewijs van geringschatting zou beschouwen, zoo hij de stad verliet, zonder evenals zij den Koning een bezoek te hebben gebracht. Meenende dezen wenk te moeten opvolgen, ging hij Zondag den 20sten December, vergezeld van den Resident Le Maire, ten hove. Terstond bij den Koning toegelaten, heeft hij hem in de meest eerbiedige termen begroet, waarna verder het gesprek gevoerd werd over den oorlog, met welken Frankrijk ons bedreigde, en de middelen van verdediging, die wij daartegen konden aanwenden. En nadat de Koning hem een voorspoedige reis had toegewenscht en veel geluk in het volbrengen zijner Zweedsche zending, werd hem op beleefde wijze uitgeleide gedaan ¹.

Twee dagen later vertrok hij naar Elseneur, waar hij wegens een hevigen tegenwind tot den 25sten werd opgehouden om de Sond over te steken naar Elsenburgh. Vandaar zette hij zijne reis over land met den grootsten ijver voort en kwam zonder eenigen tegenspoed den 7den Januari 1672 te Stockholm aan. Misschien zou hij dit deel zijner reis iets spoediger hebben kunnen afleggen, zoo er sneeuw was gevallen, dat des winters in deze streken het reizen zoo veel gemakkelijker maakte. Te Stockholm aangekomen

---

¹ Missive aan Fagel van den 15/25 Dec. 1671.

vond hij deze stad door den Koning, de Koningin-weduwe en alle heeren van de regeering verlaten, die volgens een oud gebruik de Kerstdagen en de geheele maand Januari op hunne landgoederen waren gaan doorbrengen, zoodat alle zaken, van welk belang zij ook mochten zijn, stil stonden. Tevens vernam hij dat, al mocht ook de regeering voornemens zijn den 1sten Februari terug te keeren, nog wel de helft der maand zou verlopen, voordat iets van gewicht kan worden gedaan. Dat deze berichten onzen gezant, die vol ijver voor zijne taak was, onaangenaam moest aandoen, kan men begrijpen; evenwel hoopte hij dien tijd niet ongebruikt te laten voorbijgaan. «T'is mij leet,» zoo schrijft hij aan de Staten-Generaal, «dat ick sooveel weecken hier sal moeten verblijven, sonder den dienst van Uwe Ho. Mo. behoorlijk te kunnen waarnemen; ende omme mij daerontrent sooveel doenlijk te quiten, sal ick ondertusschen trachten eenige Heeren van de meer hooghgem. regeringe, die niet verre buyten dese stadt resideren, en oock diegene, die van tijt tot tijt hier binnen souden mogen komen, te visiteren ende t' onderhouden over 't subject van mijne aenbevolen commissie, opdat deselve preparatoirlijk van Uwe Ho. Mo. salutare meeninge ende intentie ten besten souden mogen worden geïnformeert» ¹. Dat hij ook hierin werd teleurgesteld, zullen wij spoedig zien.

Daar het huis, dat voor de ambassade was gehuurd, nog in gereedheid moest worden gebracht, nam hij voorloopig zijn intrek bij den Secretaris Cletcher. Dit vertraagde de officieele bekendmaking van zijne aankomst aan de vreemde Ministers bij dit Hof, hetgeen niet voor den 21sten Januari kon geschieden. Niettemin kwamen Courtin en Coventry, Petkum en Muller, respectievelijk gezanten van Frankrijk en Engeland, Denemarken en Lunenburg, zonder deze formaliteit af te wachten, hem ten huize van den Secretaris bezoeken ², waarbij, evenals bij het tegenbezoek,

¹ Missive aan haar Hoog Mogende van den 9den Jan. 1672.

² Missive aan haar Hoog Mogende van den 16den Jan.

Coventry niet minder dan Courtin vermeed over de moeilijkheden, die tusschen onzen Staat en Frankrijk waren gerezen, te spreken. De bijzondere vriendschap, die deze Ministers elkaar betoonden, had reeds bij dit Hof de overtuiging gevestigd, dat Engeland geheel voor Frankrijks plannen was gewonnen. Voorzoover Van Haren toen meende te kunnen nagaan, was nog niets van belang tusschen Zweden en Frankrijk tot stand gekomen, hoewel men zeide dat de Pomponne, die in het laatst van het voorgaande jaar weder vertrokken was, omdat hij door Lodewijk XIV tot opvolger van den inmiddels overleden Minister van buitenlandsche zaken Lionne was benoemd, aan deze kroon *carte blanche* had aangeboden, zonder iets anders te ontvangen dan de verzekering van dit Hof van niets liever te willen, dan met Frankrijk in eene goede vriendschap te verkeerren. Voordat toch eenig besluit op dit aanbod kon worden genomen, wilde men, naar hij vernam, eerst weten, wat de gezant van haar Hoog Mogende had voor te stellen, opdat uit beider aanbiedingen eene keuze zou kunnen gedaan worden, die voor dit land het meest heilzaam zou zijn. Daar hem nu in zijne instructie was gelast om in geval van een vredebreuk met Frankrijk van deze kroon te eischen de hulp, waartoe zij krachtens de Triple-alliantie en andere verdragen was verplicht, zonder daartegenover nieuwe aanbiedingen te doen, die stellig werden verwacht, was hij bevreesd, dat zijne zending zonder gevolg zou blijven. Hij schreef daarom aan de Staten-Generaal, dat, indien zij wilden dat Zweden in deze omstandigheden hunne belangen zou blijven behartigen, het noodzakelijk was een nader verbond met dezen Staat aan te gaan onder belofte van subsidie. Zoo dit niet mocht geschieden, dan dachtte hij, dat men zich in de armen van Frankrijk zou werpen, waartoe reeds eenige voorname regenten en senatoren genegen waren ¹.

Daar het Hof te Jacobsdall in de nabijheid van Stockholm ver-

---

¹ Missive aan Fagel van den 6/16 Jan.

toefde, heeft hij, om geene onbeleefdheid te begaan, den Koning en de Koningin-weduwe vóór hun vertrek naar de Cooperbergh, waarheen zij voornemens waren te reizen, bekend laten maken, dat hij het zich tot groote eer zoude rekenen, indien hem werd vergund Hunne Majesteiten te komen begroeten, voordat zij hunne reis zouden aanvaarden. Hij zou dat doen zonder de gebruikelijke plechtigheden en daarna met geduld afwachten de terugkomst van Hunne Majesteiten, om hun dan eerbiedig voor te stellen, hetgeen hem door de Hoog Mogende was gelast. Hem werd evenwel geantwoord, dat, hoe aangenaam hun ook zijne aankomst in Zweden mocht zijn en hoezeer zij zijne beleefdheid op prijs stelden, zij toch om verschillende redenen liever zagen, dat hij zijne begroeting uitstelde, totdat zij binnen Stockholm waren teruggekeerd. Ook hield bij zijne aankomst de Rijkskanselier verblijf op een buitengoed in de nabijheid van deze stad, doch ternauwernood was deze van zijne aanwezigheid verwittigd, of hij trok eenige mijlen verder landwaarts in naar een ander landgoed, zonder een enkele maal stadwaarts te komen, hetgeen anders alle Zaterdagen placht te geschieden. Bovendien vertoonde zich, in strijd met de gewoonte, niemand van de andere hooge leden der regeering binnen Stockholm, zoodat Van Haren geen gelegenheid had met hen te spreken. Hij meende uit dit alles te kunnen opmaken, dat men vooralsnog vermeed met hem in eenige gemeenschap te treden, zooals hem dan ook verzekerd werd door een der vreemde ministers aan dit Hof, die beweerde van een aanzienlijk heer te hebben vernomen, dat men zeer tevreden was, dat haar Hoog Mogende gezant niet was aangekomen vóór het scheiden der regeering. Ook was die heer van meening, dat dit in betrekking stond met het antwoord, dat men uit Frankrijk verwachtte, over eenige punten van belang, waarover de Pomponne op zich genomen had zijn Koning te onderlichten. Wie die vreemde minister en wie die aanzienlijke heer was, zegt Van Haren niet ¹.

---

¹ Missive aan Fagel van den 13/23 Jan.

Middelerwijl had hij zijne aankomst aan de vreemde gezanten, die zich aan dit Hof ophielden, op plechtige wijze bekend gemaakt, waarna hij ook van het meerendeel hunner bezoeken heeft ontvangen. Bij deze gelegenheid bevond hij, dat onder hen zeer uiteenlopende gevoelens heerschten over het afscheid van de Pomponne. Eenigen waren van oordeel, dat het zou hebben bestaan in eene algemeene verklaring, om de vriendschap tusschen beide rijken te onderhouden; anderen dat de Pomponne zou hebben getracht het tienjarig verdrag, dat door den Graaf Tott in 1661 was gesloten en in dit jaar ten einde liep, wederom te vernieuwen, doch daaraan voordeelen te verbinden, die voor Frankrijk zeer voordeelig waren. En wijl dit Hof er tegenover voorwaarden had gesteld, die Frankrijk nog al zwaar zouden vallen, zou hij hebben aangenomen daarover eerst het gevoelen van zijn Koning in te winnen. Een dezer voorwaarden zou zijn, dat Frankrijk het verbond met de kroon van Denemarken zou laten varen. Er waren ook eenigen die beweerden, dat Zweden zich gedurende de minderjarigheid van den Koning in geene moeilijkheden zou begeven en dat het gedurende de twisten, die tusschen Frankrijk en de Nederlanden mochten ontstaan, onzijdig zou blijven. Van Haren meende evenwel, dat men op al die gissingen geen staat moest maken, daar alles, wat met Frankrijk werd onderhandeld, met zorg werd geheim gehouden ¹.

In het laatst van 1671 hadden de Staten-Generaal nog eenmaal getracht met Lodewijk XIV in vrede en vriendschap terug te keeren, en hadden daarbij aangeboden den Koning alle voldoening te geven. Doch toen een geenszins vredelievend antwoord volgde, zonder dat uitdrukkelijk werd vermeld, wat toch eigenlijk 's Konings ontevredenheid had opgewekt, zette zich bij de Staten-Generaal de overtuiging vast, dat niets anders dan de Triple-alliantie daarvan de reden kon zijn. Op dien grond werd aan Van Haren, evenals aan onzen gezant bij het Engelsche Hof, bij besluit van den 14den

---

¹ Missive aan Fagel van den 13/23 Jan.

Januari nader gelast, bij beide Kronen er op aan te dringen, dat, zoo het tot een oorlog mocht komen, ons overeenkomstig het 5de art. dier Alliantie hulp zou worden verschaft. Zoodra Van Haren dezen lastbrief had ontvangen, zond hij Cletcher naar den Rijkskanselier, die zich toen op zeven mijlen afstands van Stockholm bevond, om bij dezen er op aan te dringen, dat hij door diens invloed spoedig mocht worden in staat gesteld zich te kwijten van de taak, die de Hoog Mogende hem hadden opgedragen, omdat de tijdsomstandigheden geen langer uitstel duldden. Daar het de 30ste Januari was en de Senaat gewoonlijk niet voor de helft van Februari bijeenkwam, zou hij nog meer dan veertien dagen moeten wachten, zonder iets in ons belang te kunnen doen. Hij hoopte dus, dat door het zenden van Cletcher naar den Rijkskanselier de terugkomst van de heeren der regeering binnen Stockholm zou worden bespoedigd ¹.

Door de vreemde gezanten werd niet meer getwijfeld, of dit Hof wachtte nader bescheid uit Frankrijk, wat aldaar naar aanleiding van het rapport van de Pomponne besloten zou zijn aangaande de voorwaarden, die men van deze zijde had gesteld. En daar Van Haren meende te weten, dat stellig werd verwacht, dat van den kant van haar Hoog Mogende gunstige aanbiedingen zouden worden gedaan, spoorde hij hen nogmaals aan zich te haasten een nader verbond met Zweden te ontwerpen, zoo dit niet reeds mocht zijn geschied, om alzoo te voorkomen, dat deze Staat tot anderer belangen werd overgehaald. Noodig was het subsidiën te beloven, daar de schatkist geheel was uitgeput en de jaarlijksche uitgaven verre de inkomsten overtroffen. Zonder subsidiën zou het de macht niet hebben ons bij te staan, al mocht het ook genegen zijn onze zaak te omhelzen, hetgeen evenwel, volgens Van Haren, nog lang zoo zeker niet was ².

---

¹ Missive aan Fagel van den 20/30 Jan.

² Missive aan Fagel van den 20/30 Jan.

Weinige dagen later kwam Cletcher terug met het bericht, dat de Rijkskanselier hem op zeer beleefde wijze zijn leedwezen had betuigd, dat de gezant van haar Hoog Mogende zoo lang te Stockholm had moeten vertoeven, zonder audientie te verkrijgen. Hij hoopte evenwel, dat de Senaat, lettende op de tijdsomstandigheden, stipt in acht zou nemen den tijd van reces. Zelf was hij voornemens reeds spoedig binnen deze stad terug te keeren, om dan alles met Van Haren te bespreken. Met Frankrijk was, verzekerde hij, niets verhandeld, wat strekken kon tot nadeel van ons land. Maar uit de verklaring van den Rijkskanselier, dat Courtin had laten verwittigen, dat hij binnen twee weken niets had voor te stellen, doch na verloop daarvan het besluit van zijn Koning zou mededeelen, meende Van Haren nu met zekerheid te mogen opmaken, dat op het rapport van de Pomponne een nader besluit te verwachten was ¹.

Inderdaad bleef de Rijkskanselier niet lang meer afwezig en ternauwernood had Van Haren vernomen, dat hij den 5den Februari was teruggekeerd, of hij liet om eene audientie verzoeken, die hem reeds den volgenden dag werd toegestaan. Nadat hij had uiteengezet, wat de Staten-Generaal hadden bewogen hem in eene buitengewone ambassade naar Zweden te zenden, antwoordde de Rijkskanselier, dat men, toen in Zweden uit verschillende omstandigheden met leedwezen was bespeurd, dat de groote oorlogstobereidselen van Frankrijk gemunt waren tegen den Staat der Vereenigde Nederlanden, de gezanten, die de Koning van Frankrijk onlangs achtereenvolgens aan dit Rijk had gezonden, gewezen had op de ellendige gevolgen van een algemeenen oorlog, waarmede de Christenheid hierdoor werd bedreigd, en dat men hun had aangeboden door bemiddeling van deze Kroon de twisten, die tusschen beide Staten waren gerezen, bij te leggen. Zij hadden evenwel voor dit aanbod bedankt onder voorwendsel, dat nog niet zulk

---

¹ Missive aan Fagel van den 3 Febr./24 Jan.

eene verwijdering was ontstaan, dat eene bemiddeling noodzakelijk was. Om deze reden en omdat haar Hoog Mogende nog geen verzoek aan deze Kroon hadden gedaan tot het zenden van een gezantschap naar Frankrijk, had men nog niet tot eene ambassade besloten. Men zou echter niet behoeven te twijfelen of de beslissing, die deze Koning zou nemen, zou geschieden tot tevredenheid van haar Hoog Mogende, en alles zou worden aangewend, wat strekken kon tot afwending van den oorlog, alhoewel de Rijkskanselier meende, dat een vredebreuk niet meer was te voorkomen, daar het manifest van den Koning van Frankrijk tegen haar Hoog Mogende te Parijs al in druk zou zijn verschenen. Wat Van Haren overeenkomstig zijn lastbrief gezegd had aangaande den bijstand, dien Zweden krachtens de tractaten verplicht was te leveren, was, beweerde de Rijkskanselier, eene zaak van groot gewicht. Nog was het wat ontijdig daarover te spreken, doch hij vertrouwde, dat deze Kroon, wanneer het juiste tijdstip verschenen was, dien aangaande zoodanige besluiten zou nemen, dat zij de goedkeuring van haar Hoog Mogende zouden wegdragen. Zij konden verzekerd zijn dat de Koning, ondanks alle ernstige bezendingen van den kant van Frankrijk, geen verdrag had willen aangaan tot nadeel zijner verbondenen, maar daarentegen de handen had vrijgehouden om datgene te volbrengen, waartoe hem de tractaten zouden verplichten. Wat aanging de voorstellen, welke men zeide, dat Zweden aan de Pomponne zou hebben gedaan, werd door den Rijkskanselier bevestigd. Dagelijks werd daarop het antwoord te gemoet gezien, doch zij waren volgens zijne verzekering van dien aard, dat, al werden zij ook alle door den Koning van Frankrijk aangenomen, daardoor geen nadeel aan den Staat van haar Hoog Mogende zou worden toegebracht. Uit vrees voor Denemarken was men genoodzaakt geweest op deze wijze met de Fransche gezanten te handelen, daar steeds die Staat op de loer lag zich met Zweden's vijanden te verbinden. Verder zeide de Rijkskanselier, dat Frankrijk Zweden had willen bewegen om ongewapend te blijven, ten einde te voor-

komen den naijver, die door eene wapening zou worden opgewekt, maar dat het desondanks besloten had een leger van 16 à 18000 man op de been te brengen in het hertogdom Bremen. Het zou moeten dienen tot handhaving van de rust in de Christenheid en inzonderheid tot behoud van den Evangelischen godsdienst, welke door den voortgang der Fransche wapenen zeer in gevaar werd gebracht. Hij bekende, dat het na de voldoening, die haar Hoog Mogende aan den Koning van Frankrijk hadden aangeboden, niet goed te begrijpen was, dat deze mogendheid ons een rechtvaardigen oorlog kon aandoen, en oordeelde, dat het voor de belangen van onzen Staat zeer dienstig zou zijn, indien wij een dergelijk aanbod aan den Koning van Engeland deden, die hij anders vreesde, dat zich geheel in de armen van Frankrijk zou werpen. Ten slotte beweerde hij, dat, indien wij onze belangen bij de Kroon van Zweden wilden bevorderen, het noodig zou zijn, dat wij ons inschikkelijk toonden ten opzichte van twee punten, die daarin bestonden, dat een vaste voet zou worden opgemaakt voor de onderlinge handelsbetrekkingen, en dat door ons aan een verbond met Zweden de voorkeur gegeven werd boven een met Denemarken ¹.

Van Haren betuigde daarop den Rijkskanselier zijn dank voor de opening der zaken, en verzocht hem eene nadere verklaring te geven aangaande de adsistentiën, die uit de respectieve traktaten voortvloeiden. Verder antwoordde hij, dat haar Hoog Mogende ook wel hadden opgemerkt, dat de Koning van Engeland stond in nauwe vriendschapsbetrekking tot Frankrijk, doch dat zij zich overtuigd hielden, dat die vorst zou volharden bij de herhaalde verzekering van niet te zullen afwijken van de eenmaal gesloten verdragen. Vertrouwde hij, dat van onzen kant geene aanleiding aan dien Koning was gegeven om deze belofte te schenden, stellig wist hij dat haar Hoog Mogende alle krachten zouden inspannen om hem in goede vriendschap met ons te houden. Wat den handel

---

¹ Missive aan Fagel van den 10 Febr. '31 Febr.

aanging, moest hij bekennen niet te weten, dat sinds het laatste verdrag eenige oneffenheden waren overgebleven, en ten opzichte van Denemarken kon hij verzekeren, dat haar Hoog Mogende nimmer een verdrag met dezen staat zouden aangaan tot nadeel van Zweden. Vermits Van Haren bemerkte, dat de Rijkskanselier zich niet in eene nadere verklaring wilde begeven, heeft hij van hem afscheid genomen na hem te hebben verzocht onze belangen bij den Koning en den Senaat te helpen bevorderen ^T.

Ondanks de verklaring van den Rijkskanselier, dat de voorstellen, die aan de Pomponne waren overhandigd, niet nadeelig waren voor den staat van haar Hoog Mogende werd toch door eenige gezanten voor zeker gehouden, dat daaronder was een aanbod van Zweden om onder genot van subsidie in den aanstaanden oorlog onzijdig te blijven, en dat het leger, dat in het hertogdom Bremen op de been zou worden gebracht, alleen zou moeten dienen om te beletten, dat eenige Duitsche vorsten aan haar Hoog Mogende hulp zouden komen bieden.

Naar aanleiding van het advies van Van Haren was den 26sten Januari door de Staten-Generaal tot een nader verbond met Zweden besloten en dien gezant gelast aan den Zweedschen koning aan te bieden met hen een verdedigingsverdrag aan te gaan onder belofte van zoowel te land als te water diengenen op het krachtigst te zullen aantasten, die dien Koning in zijne landen, waar die ook mochten gelegen zijn, zou aanvallen, zonder eenige andere voorwaarde, dan eene wederkeerige belofte van den kant van Zweden van eveneens met hen te zullen breken, die tegen den staat van haar Hoog Mogende vijandelijkheden zouden plegen. Te dien einde zou Zweden hen binnen drie maanden na de ontvangst van het bericht van oorlogsverklaring moeten bijstaan met zestien duizend man, bestaande uit vijf duizend ruiters en elf duizend voetknechten, doch daarvoor bij wijze van subsidie alle drie maanden ontvangen

---

^T Dezelfde missive.

honderd tachtig duizend rijksdaalders. Daarvan zou evenwel worden afgetrokken de subsidie van zestien duizend rijksdaalders, waartoe die staat maandelijks krachtens vroegere tractaten in dergelijke gevallen was verplicht, of anders moesten de hulptroepen met vier duizend man worden vermeerderd, zonder dat de subsidie zou worden verhoogd.

Geenszins toonde Van Haren zich na de ontvangst van dit besluit voldaan en schreef aan den Griffier Fagel, dat het wenschelijk was, dat haar Hoog Mogende zich wat nader in bijzonderheden uitlieten. Immers bleek niet voor hoe lang zij genegen waren dat verbond te sluiten, evenmin was iets bepaald aangaande de werfgelden. Het was toch aan te zien, dat de staat der Vereenigde Nederlanden eerlang in een oorlog zou worden gewikkeld en dat dus Zweden van beide de eerste zou zijn, die hulp zou moeten leveren en zonder twijfel zou eischen, dat het in de onkosten werd te gemoet gekomen, die de werving zoude veroorzaken. Ook vreesde hij, dat de eisch om met hen te breken, die haar Hoog Mogende zouden willen aantasten, geen bijval zou vinden, dewijl hem van goeder hand was bericht, dat men zich tijdens de minderjarigheid van den Koning niet in een oorlog zou wikkelen. Hij verzocht daarom, dat die uitdrukking mocht worden veranderd in de krachtigste termen van bijstand ¹.

Eerst den 22sten Februari zijn de Koning, de Koningin-weduwe en vele aanzienlijke heeren van de regeering wederom binnen Stockholm teruggekeerd. Zooals men kan nagaan, liet Van Haren, die al lang met ongeduld op deze terugkomst gewacht had, geen oogenblik voorbijgaan om te trachten tot eene audientie bij den Koning te worden toegelaten. Om de behandeling der zaken te bespoedigen wees hij de officieele receptie en het defroyement, welke door den Koning werden aangeboden, van de hand, waaraan de Staten-Generaal bij besluit van den 8sten Maart hunne goedkeuring hechtten; en verzocht zelfs dat, indien het den Koning

¹ Missive aan Fagel van den 7/17 Febr.

niet gelegen mocht komen hem spoedig audientie toe te staan, toch reeds commissarissen mochten worden benoemd, aan wie hij de zaken zou kunnen blootleggen. De Koning maakte evenwel geen bezwaar hem reeds den 26sten gehoor te verleen, op welken dag hij door de Rijksraden Bannier en Steenbock uit zijn hotel werd afgehaald en in s'Konings tegenwoordigheid werd geleid. Hij vond Zijne Majesteit staande in de audientie-zaal onder den troonhemel naast een leuningstoel en omringd door den Rijksadmiraal, Rijkskanselier en andere heeren van den Rijksraad, terwijl zich vele ministers van vreemde hoven, edellieden en andere personen in de zaal bewogen. Nadat hij hem de handen had gekust en in navolging van hem zijn hoofd had gedekt, sprak Van Haren hem in de latijnsche taal op zeer hoffelijke wijze toe. Hij prees den Koning gelukkig met den vreedzamen toestand, waarin de rijken van Zijne Majesteit verkeerden; wenschte hem toe den zegen des Allerhoogsten over de besluiten, die hij in deze kommervolle tijden mocht nemen; bekende de hooge achting, welke haar Hoog Mogende de verbonden toedroegen, die zij met Zijne Majesteit hadden gesloten; verzekerde dat haar Hoog Mogende niet alleen volkomen genegen waren deze nauwkeurig te onderhouden, maar ook uit te breiden; en verzocht ten slotte dat door hem eenige heeren mochten worden benoemd, aan wie hij spoedig opening zou kunnen doen van den bijzonderen last, die hem door haar Hoog Mogende was opgedragen. Daarna zijne geloofsbriefven overhandigende, heeft hem de Koning door zijnen Hofkanselier Grijffenhelm doen beantwoorden. In tegenwoordigheid der Koningin-weduwe gebracht, heeft hij haar verzocht de aanneming van hetgeen hij namens haar Hoog Mogende zou voorstellen, bij Zijne Majesteit te helpen bevorderen, betuigende dat zij altijd zouden blijven gedenken de bewijzen van genegenheid, die deze Kroon hun door haar toedoen in de laatste jaren had gegeven. Vervolgens is hij onder geleide van dezelfde heeren die hem hadden afgehaald, naar zijn hotel teruggekeerd ¹.

¹ Missive aan haar Hoog Mogende van d 17/27 Feb

Tot Commissarissen, die met Van Haren in conferentie moesten treden, werden benoemd Tott, Steno Bielke, Niels Brahe en Guldestern, die ook met de Pomponne en Courtin hadden onderhandeld. Reeds den 29sten Februari had de eerste bijeenkomst plaats ². Van Haren deed daarbij uitkomen, dat de Koning van Frankrijk zoo ontevreden scheen te zijn op den Staat van haar Hoog Mogende, dat hij duidelijk zijn voornemen liet blijken, om ze met de wapenen aan te tasten, zonder dat zij zich bewust waren daartoe aanleiding te hebben gegeven. Hij rechtvaardigde hunne handelingen ten opzichte van dien Koning met de redenen, die in zijne instructie waren vermeld, en wees op hunne vredelievende gezindheid, zooals die nog in het laatst van het voorgaande jaar gebleken was, toen zij aan den Koning alle voldoening hadden aangeboden, doch waarop een weigerend antwoord was gevolgd. Daarom verzocht hij, dat, zoo het tot een oorlog mocht komen, de Koning van Zweden hen overeenkomstig de verdragen van 1640, 1645, 1656 en 1667 met de wapenen zou willen bijstaan, maar dat middelerwijl door hem alle pogingen zouden worden aangewend om de oneenigheden in der minne te schikken. Met te meer aandrang meende hij dit te kunnen verzoeken, omdat de onaangenaamheden voortspuiten uit de Triple-alliantie en men elkaar bij het 5de art. hulp had beloofd tegen de gevaren, die dat verdrag medesleepte. Ten slotte deelde hij mede het besluit, dat haar Hoog Mogende den 26sten Januari hadden genomen, om aan Zweden aan te bieden een nader verdedigingsverbond met hen aan te gaan, en dat wel op zulke voorwaarden, dat er voldoende uit bleek de genegenheid, die zij deze Kroon toedroegen. Nadat de Commissarissen met aandacht hadden aangehoord, wat Van Haren hun mededeelde, antwoordden zij slechts, dat zij van het een en ander rapport zouden doen aan den Koning, zonder zich in een verder gesprek met hem in te laten. Van Haren kon het evenwel niet

---

² Hierbij was Guldestern niet tegenwoordig, omdat hij nog afwezig was.

van zich verkrijgen, vóór dat zij vertrokken, niet met hen te spreken over eene zaak, die voor ons van het grootste gewicht was. Hij vroeg daarom opheldering aangaande een gerucht, dat zich had verspreid, of namelijk in het tractaat, dat Zweden met Frankrijk op het punt stond te sluiten, een artikel was opgenomen, waarbij Zweden zich zou verplichten die Duitsche vorsten met de wapenen aan te vallen, die ons tegen Frankrijk zouden willen helpen. Kort gaven zij hem echter ten antwoord, dat het tractaat nog in den Senaat moest worden behandeld en dat in het ontwerp geen artikel voorkwam, betreffende de vorsten van het Rijk, dat niet in overeenstemming was met den Munsterschen vrede. Vertrekkende gaven zij Van Haren de hoop, dat hij reeds in de volgende week antwoord zou ontvangen ¹.

Na deze bijeenkomst legde hij bij ieder der heeren, behalve bij Guldestern, die de conferentie niet had bijgewoond en nog steeds afwezig was, een bezoek af, benevens bij den Rijkskanselier. Uit de gesprekken, die hij met hen heeft gehouden, meende hij voldoende te kunnen opmaken, dat een stellig antwoord over het door hem aangeboden nader verbond vooreerst niet was te verwachten; hij heeft daarentegen eene neiging meenen te bespeuren om Zweden voor als nog buiten eenige verbintenis te houden, totdat men den uitslag zou hebben gezien van de minnelijke tusschenkomst, die deze Kroon voornemens was spoedig te beproeven. Dan zouden maatregelen genomen kunnen worden, die het meest met het belang van dit land overeenkwamen. Hem werd verweten, dat de ambassade van haar Hoog Mogende te laat was aangekomen, zoodat men niet had kunnen ontgaan met de gezanten, die de Koning van Frankrijk na elkaar had gezonden, in onderhandeling te treden, hetgeen reeds had geleid tot het opmaken van een ontwerpverdrag met de Pomponne. Alhoewel deze zich had voorbehouden het nader oordeel van zijnen Koning in te

---

¹ Missive aan Fagel van den 2 Maart/21 Febr.

winnen en ook van den kant van Zweden de vrijheid was bedongen het aan te nemen of te verwerpen, zoodat men zich nog door niets gebonden achtte, oordeelde men toch, dat niet zoo spoedig van den ingeslagen weg kon worden afgeweken. Van Haren gevoelde zich evenwel genoopt er op te wijzen, dat de bewering, dat het gezantschap te laat zou zijn aangekomen, in lijnrechte tegenspraak was met de verklaring, dat dit Rijk nog geheel vrij en zonder eenige verbintenis met Frankrijk was. Had de Pomponne, zooals men verzekerde, geweigerd zonder ruggespraak met zijnen Koning het ontwerptractaat te teekenen, dan was deze Kroon nog door niets gebonden. Dientengevolge moest, indien het aanbod van haar Hoog Mogende werd afgewezen, dit eer aan gebrek aan genegenheid, dan aan andere oorzaken worden toegeschreven, te meer daar reeds zulke enge verdragen tusschen beide staten bestonden. Zich te beroepen op de te late aankomst der ambassade was dus in zijne oogen een niets waardige uitvlucht. Ook verwierp hij ieder verwijt, dat deze Kroon door ons zou zijn veronachtzaamd, daar zij onder alle verbondenen de eerste is geweest, waarheen een gezantschap was gezonden en dat nog wel onder aanbieding van zulke gunstige voorwaarden. Daarentegen bestond tusschen Frankrijk en dit Rijk geen enkel verdrag. Ook bleek uit de vijandelijke plannen van den Koning van Frankrijk ten volle dat deze was aanvaller, te meer daar hij geen gehoor had willen leenen aan de billijke voldoening, die haar Hoog Mogende hadden aangeboden. Maar al te zeer vreesde Van Haren evenwel, dat het aan de gezanten van Engeland en Frankrijk mocht gelukken zijne pogingen vruchteloos te maken ¹.

Aan den Rijkskanselier had Van Haren nog te kennen gegeven, dat, indien onze aanbiedingen niet overeenkwamen met de belangen van deze Kroon, wij genoodzaakt zouden zijn andere vrienden te zoeken. Niet onopgemerkt liet deze dit gezegde voorbij-

---

¹ Missive aan Fagel van den 9 Maart/28 Febr.

gaan, maar antwoordde eenigszins spijtig, dat hij zich dat zeer goed zou kunnen begrijpen, doch dat, indien wij onder die andere vrienden Denemarken zouden verstaan, wij ons zeer teleurgesteld zouden vinden, daar dit rijk zeer Franschgezind was. Courtin toch zou hem onlangs hebben verzekerd, dat, wanneer Zweden moeielijkheden maakte met hem een verdrag aan te gaan, hij in Denemarken met open armen zou worden ontvangen. Van Haren meende hierop geen ander antwoord te moeten geven, dan dat hij van oordeel was, dat de zaken van haar Hoog Mogende daar nog zoo hopeloos niet stonden. Toen vervolgens het gesprek werd geleid op het artikel van het ontwerpverdrag met Frankrijk, waarbij Zweden zich zou verplichten dien staat van het Duitsche Rijk met de wapenen aan te tasten, die haar Hoog Mogende zou willen te hulp snellen, verklaarde de Rijkskanselier, dat men daarover in den Senaat nog volstrekt niet eens was geworden. Ook zouden wij niet behoeven te vreezen, dat, indien het werd aangenomen, het terstond zou worden toegepast. Maar zoo er eenige staat was, die ons hulp zou willen verleen, zou zich de handeling van Zweden er vooreerst toe bepalen, dit af te raden. Mocht dit niet baten, dan zou men nog onderzoeken, in hoeverre het brengen van hulp in strijd was met den Munsterschen vrede en inzonderheid met het art.: Et ut eo sincerior, waarbij de Keizer en de Duitsche vorsten zich hadden verbonden nimmer de vijanden van Frankrijk te zullen steunen, zoodat haar Hoog Mogende in allen gevalle verzekerd konden zijn, dat Zweden zich niet zou haasten het zenden van hulp te verhinderen ¹.

Niet zoo spoedig als Van Haren had gehoopt, ontving hij antwoord op hetgeen door hem in de conferentie was medegedeeld. Hij schreef dat toe aan het verschil van gevoelen, dat onder de leden van den Rijksraad was ontstaan over de gedragslijn, die dit Rijk in deze omstandigheden had te volgen. Dit verschil nam een

---

¹ Zie het Verbaal.

zoo grooten omvang aan, dat de Rijksraad ten eenenmale in partijen was verdeeld. Weinig goeds voorzag hij hieruit voor onzen Staat, te meer daar de Engelsche gezant Coventry ijverig in de weer was de belangen van Frankrijk bij deze Kroon te bevorderen, zonder wiens hulp hij meende, dat Courtin niet licht zou slagen. Wat overigens Coventry van wege zijnen Koning in het schild voerde, kon hij nog niet met eenige zekerheid te weten komen, maar wel werd hem bericht, dat deze het deed voorkomen, alsof haar Hoog Mogende zijn Koning door verschillende beleedigingen hadden genoodzaakt wraak te nemen. Dientengevolge zou hij den eisch hebben laten hooren, dat, ingeval de vrede werd verbroken, de havens van dit Rijk voor de Nederlandsche ingezetenen zouden worden gesloten, omdat zij waren aanvallers, doch voor de Engelsche onderdanen opengelaten zouden worden ¹.

Omstreeks dezen tijd ontving Van Haren een bezoek van den Graaf de Nugnes, buitengewoon gezant van Spanje bij het Zweedsche hof, waarbij deze hem kwam mededeelen bevel van zijnen Koning te hebben ontvangen, om alle pogingen aan te wenden, dat de onderhandelingen van haar Hoog Mogende bij dit Hof tot een goede uitkomst zouden geraken. Eveneens ontving hij van den buitengewonen gezant van Saksen, de Staupitz, de verzekering, dat de Keurvorst den Staat van haar Hoog Mogende groote genegenheid toedroeg en dat deze, indien dit door ons op prijs werd gesteld, wel bereid zou zijn onze belangen te steunen.

Eerst den 16den Maart had de tweede conferentie plaats, waaraan alle vier heeren en dus ook Guldestern deelnamen. Hun antwoord luidde voor Van Haren geenszins geruststellend. Hem deelden zij mede, dat de nadere alliantie, die door haar Hoog Mogende werd aangeboden, naar het oordeel van den Koning wel voordeelig was en dat deze haar ook gaarne zou hebben aangenomen, indien dat aanbod op een anderen tijd was geschied. Nu evenwel Frankrijk en misschien ook Engeland op het punt stonden ons den oorlog

¹ Missive aan Fagel van den 6/16 Maart.

aan te doen, was het voor Zweden te gewaagd zich met ons in een nader verbond te begeven, daar het zou worden opgevat als een tractaat van aanval tegen beide rijken. Bereid was volgens hen de Koning om aan het verzoek tot tusschenkomst te voldoen en pogingen aan te wenden tot bijlegging der geschillen. Eerlang zou een lastbrief aan den Graaf Coninxmarck, den gezant bij het Fransche hof, worden gezonden, om daarvan opening te doen. Verder verzekerden zij, dat de Koning voornemens was zich te houden aan de eenmaal gesloten tractaten en de verplichting na te komen om, indien de Staat van haar Hoog Mogende werd aangetast, hulp te verleen, doch daaraan verbonden zij de voorwaarde, dat door haar Hoog Mogende aan de beide Koningen geen wettige reden tot vredebreuk mocht zijn gegeven. Op minnelijke wijze zou vooraf daarnaar onderzoek worden gedaan. En wat aanging de Triple-alliantie, verklaarden zij, dat de Koning ook bij dat verbond wenschte te blijven en ons den bijstand te verschaffen, die daaruit voortvloeide, indien namelijk duidelijk kwam te blijken, dat de ontevredenheid, die de Koning van Frankrijk tegen ons had opgevat, zijn oorsprong vond in dat verdrag.

Van Haren gaf daarop ten antwoord, dat het haar Hoog Mogende ongetwijfeld aangenaam zou zijn te vernemen, dat de Koning gevoelig was over het ongenoegen, dat de Koning van Frankrijk tegen hen aan den dag legde, en over de vijandelijke plannen, waarmede zij door hem werden bedreigd, doch met nadruk voegde hij er aan toe, dat hij stellig vermoedde, dat hetgeen door hen op de voorstellen, die hij namens haar Hoog Mogende had gedaan, was geantwoord, geheel tegen hun verwachting zou zijn, daar het eene antwoord gelijkstond met eene verwerping van het aangeboden nader verbond, en het andere niets anders bevatte dan eene verklaring in algemeene termen, zoowel wat aanging de tusschenkomst tot bijlegging der geschillen, als de nakoming der onderlinge verdragen. Immers hadden haar Hoog Mogende stellig gedacht, dat, zoo al niet het nader verbond werd aangenomen, toch eene duidelijke

verklaring zou worden gegeven over de hulp, die hij vorige tractaten was gewaarborgd. Mitsdien zouden zij zich zeer teleurgesteld gevoelen.

De Gecommitteerden weigerden nadere toelichting te geven en beweerden bout, dat de Koning hun slechts had gelast aan hem zijn besluit mede te deelen, maar niet om dat met redenen te omkleeden. Toen Van Haren dan ook zag, dat hij niet met hen in een nader gesprek kon treden, voerde hij hun te gemoet, dat hij, daar hij gaarne aan haar Hoog Mogende nauwkeurige reken-schap wilde geven, voornemens was over de punten, waarover hij nu een mondeling antwoord had ontvangen, eene memorie bij den Koning in te dienen en daarop een schriftelijk antwoord te ver-zoeken, opdat, haar Hoog Mogende duidelijk zouden weten, wat Zijne Majesteit bedoelde, en daarnaar hunne maatregelen konden nemen. Geen verzet ondervond dit van den kant der Gecommitteerden; zij betuigden daarentegen hun vast vertrouwen, dat de Koning geen zwaarigheid zou maken hem zijn besluit schriftelijk te doen toekomen.

Reeds den volgende dag overhandigde Van Haren zijne memorie aan den Graaf Tott. Al spoedig vernam hij, dat zij in den Senaat in tegenwoordigheid van den Koning en ongeveer twintig leden was voorgelezen en er tot veel strijd had aanleiding gegeven. Hij ontveinsde zich evenwel niet het vermoeden, dat het schriftelijk antwoord van den Koning met de mondelinge verklaring der Gecommitteerden zou overeenstemmen, hoewel zich eenige, doch onzekere teekenen voordeden, dat de verdere onderhandelingen met Frankrijk zouden worden gestuit. In allen gevalle vertrouwde hij, dat de nadere garantie van het artikel van den Munsterschen vrede: «Et ut eo sincerior,» zoodanig zou worden uitgebreid, dat Zweden niet nader noch uitdrukkelijk zou worden verplicht den Keizer en de Duitsche Keurvorsten, wanneer zij den Staat van haar Hoog Mogende mochten willen te hulp snellen, met de wapenen daarin te verhinderen ¹.

---

¹ Missive aan Fagel van den 13/23 Maart.

Den 23sten werd hem van goeder hand bericht, dat de strijd in den Senaat nog voortduurde, en dat eenige aanzienlijke leden meer begonnen over te hellen tot de belangen van haar Hoog Mogende. Tevens werd van dezelfde zijde hem te kennen gegeven, dat de nadere alliantie, zooals die door hem in overeenstemming met het besluit van de Staten-Generaal van den 26sten Januari was voorgesteld, voor Zweden niet aannemelijk was, daar het van dezen Staat niet was te vergen, met ons in eene nauwere betrekking te treden op het oogenblik, dat tusschen Frankrijk en ons een vredebreuk dreigde te ontstaan. Verkieselijker scheen het daarom op den voorgeslagen voet in eventum te onderhandelen, dat namelijk deze Koning verplicht zou zijn haar Hoog Mogende met de vereischte krachten bij te springen, wanneer Frankrijk, weigerende te luisteren naar redelijke vredesvoorwaarden, bleef volharden om ons den krijg aan te doen. Van Haren haastte zich dit te schrijven aan Fagel, opdat deze daarover het oordeel van haar Hoog Mogende zou inwinnen ².

Ten slotte maakte de Rijkskanselier een einde aan den strijd in den Senaat met eene uitvoerige rede, waarin hij op de noodzakelijkheid wees van het sluiten van het verbond tusschen deze Kroon en Frankrijk, en waarmede hij zooveel invloed op eenige weifelende gemoederen uitoefende, dat met meerderheid van stemmen tot het aangaan van het verbond werd besloten. Wat de inhoud daarvan was, kon Van Haren slechts bij geruchte vernemen. Hem werd evenwel door degenen, die van dat verbond kennis droegen, verzekerd dat het geen nadeel zou toebrengen aan de zaken van haar Hoog Mogende en dat men in Zweden de vrijheid bleef behouden ons de hulp te verleen, waartoe men krachtens de tractaten verplicht was. Ook zou men geene zwaarigheid maken hem van alles mededeeling te doen, zoodra de onderteekening was geschied; en wilde men hem doen gelooven,

---

² Tweede missive aan Fagel van den 13/23 Maart.

dat er eene groote neiging bestond om met haar Hoog Mogende te onderhandelen in eventum.¹

Degenen, die zich tot het laatst tegen het verbond met Frankrijk hadden verzet, namen hun toevlucht tot het bijeenroepen van den Rijksdag, waartoe inderdaad op hun doordrijven werd besloten. Men vermoedde, dat, zoodra deze was bijeengekomen, eene verandering in de regeering zou worden gebracht en van de beginselen zou worden afgeweken, die sedert eenigen tijd waren gevolgd, vooral indien de Koning op den troon werd geplaatst, die niet franschgezind was. Nog was het verdrag niet gesloten; en zoolang dit niet had plaats gevonden, bestond, daar zoovele gemoederen weifelden, nog altijd de mogelijkheid, dat daarin eenige verandering werd gebracht. In zijn oordeel over den Koning was Van Haren vol loftuitingen. Hij prees zijne rijpheid van verstand, waardoor het gebrek aan jaren, dat ter nauwernood zeventien telde, rijkelijk werd vergoed. Ook heerschte volgens zijn getuigenis onder de Zweden groote blijdschap, dat hun land bezat een Koning, die bij een fraai uiterlijk met zoovele geestes eigenschappen was begaafd, dat van hem iets groots was te verwachten.²

Middelkerwyl had ook de verhouding van Engeland tot ons een vijandelijk karakter aangenomen. Zonder eenige voorafgaande waarschuwing had Karel II sedert eenigen tijd last gegeven tot het aanhouden en opbrengen van alle schepen, die aan de ingezetenen der Nederlandsche gewesten behoorden, hetgeen tengevolge had gehad, dat niet alleen verscheidene schepen in de Engelsche havens waren aangehouden, maar ook dat eene geheele vloot koopvaardij-schepen, komende van Smirna, door een Engelsch escader den 22sten Maart in de nabijheid van het eiland Wight was overvallen. Na een gevecht van twee dagen was een van de vijf convoi-

---

¹ Missive aan Fagel van den 20/30 Maart.

² Missive aan Fagel van den 6 April/27 Maart en aan haar Hoog Mogende van denzelfden datum.

schepen, die onze vloot begeleidden, benevens drie koopvaardij-schepen bemachtigd en medegenomen. Dit was in lijnrechten strijd met het 31ste en 32ste artikel van het tractaat, dat door ons in 1667 te Breda onder bemiddeling van Zweden was gesloten. Daarbij toch was vastgesteld, dat, indien tegen dit verdrag eenige overtreding mocht plaats hebben, de wederzijdsche onderdanen niet aanstonds feitelijk zouden worden lastig gevallen, maar zoowel aan de Nederlanders, die in Groot-Brittannië waren gevestigd, als aan de Engelschen, die in de landen van haar Hoog Mogende woonachtig waren, tijd zou worden gegeven om met hunne goederen te vertrekken. De Staten-Generaal hadden dan ook niet goddraald om, zoodra Engeland deze vijandelijkheden begon, van hun kant beslag te laten leggen op de Engelsche schepen, die zich in de Nederlandsche havens mochten bevinden, onder belofte van ze te zullen ontslaan, zoodra de Koning onze schepen vrijliet. Tevens hadden zij zich gehaast Van Haren te gelasten er bij de Kroon van Zweden op aan te dringen, dat door haar krachtens de verdragen, die haar Hoog Mogende met haar hadden aangegaan, hulp zou worden verschaft. Van Haren kweet zich schielijk van dien last en stelde eene memorie op, die hij reeds den 11den April den Koning aanbood. Ofschoon hij een spoedig antwoord had verzocht, twijfelde hij toch of daaraan zou worden voldaan, daar de Senaat op het punt stond uiteen te gaan en er naar alle waarschijnlijkheid wel veertien dagen zouden verloopen, voordat hij weder bijeenkwam. In Zweden immers bestond de gewoonte, dat de koninklijke familie en de leden van den Rijksraad de Paaschevenals de Kerstdagen op hunne landgoederen doorbrachten. Tevens was hij bevreesd, dat het geven van hulp door den Koning zooveel mogelijk zou worden vertraagd, opdat hij tusschen ons en Engeland eene onzijdige houding zou kunnen aannemen ¹.

Den 14den April werd het verbond met Frankrijk door Zweden

---

¹ Missive aan Fagel van den 3/13 April. Missive aan den Koning van 1/11 April.

geteekend en aan den Minister-resident Rousseau opgedragen het naar Frankrijk over te brengen. Nog steeds kon Van Haren niets aangaande den inhoud te weten komen. Hij moest zich dus vooreerst met de geruchten blijven tevreden stellen. Welke verzekeringen men hem ook deed, dat de Koning genegen was zich nader met ons te verbinden, indien onze vijanden niet naar billijke vredesvoorwaarden zouden willen luisteren, toch was hij van gevoelen, dat gedurende het loopende jaar van deze Kroon niets anders dan neutraliteit was te verwachten. Ook meende hij, dat neutraliteit de voornaamste voorwaarde was, die Frankrijk had bedongen tegen eene subsidie in geld, welke begroot werd op een millioen gulden Fransch geld. Met zekerheid vernam hij, dat terzelfder tijd in den Senaat was besloten, dat aan den Keizer en de vorsten van het Rijk mededeeling zou worden gedaan, van hetgeen men met Frankrijk was overeengekomen, voor zoover het betrof den vrede in het Rijk en de nadere garantie van het artikel van den Munsterschen vrede: Et ut eo sincerior, opdat hun daardoor alle achterdocht zou worden ontnomen ².

Courtin, meenende dat hiermede zijn taak was geëindigd, stond reeds op het punt van te vertrekken, toen hij de lastgeving ontving nog eenige maanden te blijven, ten einde de ratificatiën van het gesloten verdrag af te wachten. Ook de Spaansche regeering gelastte haren buitengewonen gezant, den Graaf de Nugnes, nog eenigen tijd in Zweden te vertoeven. Middelerwijl was Coventry er in geslaagd evenals Courtin een verdrag met Zweden te sluiten, waarvan men ook den inhoud voor Van Haren verborgen hield. Met hetgeen hem deze of gene mededeelde, moest hij zich dus vergenoegen. Zoo kwam hem ter oore, dat het zou bestaan uit eene bevestiging der tractaten, die in 1664 tusschen beide mogendheden waren gesloten; uit eene overeenkomst aangaande de waren, die voor contrabande zouden worden verklaard; uit de kwijt-

---

² Dezelfde missive aan Fagel van den 3/13 April.

schelding van eene schuld van twee honderd duizend rijksdaalders, die de Koning van Engeland in 1664 aan deze Kroon zou hebben verstrekt; en eindelijk uit eene belofte van den kant van Engeland dezen staat te zullen bijstaan tegen ieder, die hem om wille van het verdrag met Frankrijk den oorlog zou aandoen. Terwijl Coventry in Zweden bleef, bracht diens secretaris het resultaat van hetgeen met deze Kroon was onderhandeld naar Engeland over.

Niet voor den 20sten April ontving Van Haren een schriftelijk antwoord op de punten, die hij eerst mondeling aan de Koninklijke Commissarissen, daarna schriftelijk aan den Koning had voorge dragen. Het kwam overeen met het mondeling antwoord, dat hem genen den 16den Maart hadden gegeven. Hij werd dientengevolge gesterkt in zijne gedachte, dat deze Kroon zich voor dit jaar tot niets anders dan tot aanbiedingen van bemiddeling zou bepalen en voorzag dan ook dat op de memorie, waarin hij den Koning opvorderde tot het geven van hulp tegen Engeland, een uitstellend antwoord zou volgen. Daar nu Engeland en Frankrijk hun doel hadden bereikt en de voorstellen van haar Hoog Mogende zonder eenig gevolg schenen te zijn, oordeelde hij, dat zijn verder verblijf in Zweden vrij wel overbodig was en verzocht daarom te mogen vertrekken, tenzij hem werd gelast iets naders aan deze Kroon voor te stellen, hetgeen hij zich ook tot plicht rekende te moeten volbrengen ¹.

Aan Fagel werd door eenige personen, die onzen staat genegen waren en gaarne zouden zien, dat er nader verbond tusschen ons en Zweden werd gesloten, medegedeeld, dat onder degenen, die onze belangen begunstigten, behoorden de leden van den Rijksraad Curck, Guldenstern, Bielke en Bent Oxenstierna, dat de Rijksdrost vol ijver was voor de Spaansche partij en daardoor ook belang stelde in onze zaken en dat de Rijkskanselier met beleefteden zou kunnen gewonnen worden. Ternauwernood was hij hiervan

---

¹ Missive aan Fagel en die aan haar Hoog Mogende van den 10/20 April.

verwittigd, of hij draalde niet dit aan Van Haren te schrijven. Deze antwoordde daarop in een brief van den 4den Mei, die, evenals die van Fagel, grootendeels in cijferschrift was geschreven. Bevestigd werd door hem, dat Bielke, Guldenstern en Curck een goede gezindheid tegenover ons aan den dag legden. Zij hadden zelfs met hunne geestverwanten vóór zijne aankomst in Zweden door een schriftelijk protest verhinderd, dat tusschen Frankrijk en Zweden een aanvallend verbond werd gesloten, waarvoor de Rijkskanselier met zijn aanhang zoozeer had geijverd. Diezelfde heeren hadden zich ook tot het laatst toe tegen het tractaat, dat met Frankrijk onlangs was tot stand gekomen, verzet, maar waren daarbij in de minderheid gebleven, daar de Rijkskanselier de meeste stemmen in den Senaat had weten te winnen. Ook de Rijksdorst had zich aan diens zijde geschaard, die wel eerst volgens Van Haren vol ijver was voor den Keizer en het huis Oostenrijk, maar zich later zeer tegen den eerste had gekant, omdat deze, zooals hij voorgaf, Zweden in de laatste tractaten onwaardig had behandeld. Of dit nu wel de ware reden was, dan of Frankrijk, voegde Van Haren er beteekenis vol aan toe, hem door andere middelen tot zijne belangen had weten over te halen, kon hij niet beslissen, maar alle pogingen, die hij zoowel als de Graaf de Nugnes had aangewend om hem van Frankrijk verwijderd te houden, waren vruchteloos gebleven. Door welke beleefdheden de Rijkskanselier kon worden gewonnen, begreep Van Haren niet goed, indien daaronder niet verstaan werden werkelijke bewijzen van hoogachting, waartoe hij evenwel niet was gelast. Zonder twijfel, schreef hij, zouden zoodanige middelen gunstig hebben gewerkt, gelijk men dan ook algemeen overtuigd was, dat Frankrijk hem met aanzienlijke geschenken had vereerd. Indien evenwel met die beleefdheden uiterlijk vertoon werd bedoeld, dan geloofde Van Haren, dat hij zich voldoende van zijn taak had gekweten, zooals hij dan ook verzekerd was, dat de Rijkskanselier daarover zeer was voldaan. Daarmede hoopte hij het gerucht te ontzenuwen, als of hij met

dezen eene onaangename ontmoeting had gehad. Als zegsman beschouwde hij Terlon, resident van Frankrijk aan het Deensche hof, die er steeds behagen in stelde dergelijke dingen aan onzen Resident le Maire te doen gelooven. Mitsdien verzocht hij Fagel aan haar Hoog Mogende de verzekering te geven, dat er nooit iets onaangenaams tusschen hem en den Rijkskanselier was voorgevallen. ¹

Toen de oorlogsverklaring van Frankrijks zijde had plaats gegrepen, werd Van Haren door haar Hoog Mogende gelast dit aan den Koning te berichten en tevens er bij dezen op aan te dringen, dat hulp werd verleend. Zooals te verwachten was, kweet hij zich zoo spoedig mogelijk van zijn taak en begaf zich tot den Graaf Tott, eerste van de Koninklijke Commissarissen, wien hij om eene conferentie met die heeren verzocht, ten einde hun zijn last te kunnen mededeelen. Hem werd de samenkomst toegezegd, zoodra zij van hunne landgoederen, waar zij sedert het reces vertoefden, binnen de stad waren teruggekeerd. Niet lang duurde het of hij zag zijne wenschen vervuld. De conferentie had plaats in het hotel van haar Hoog Mogende. Met nadruk werd door hem geeischt de hulp, die de Koning overeenkomstig de tractaten verplicht was te leveren en tevens aangetoond, dat de verontwaardiging van den Koning van Frankrijk geen anderen grond kon hebben dan de Triple-alliantie, dewijl, indien de Koning eene andere reden had gehad, deze uitdrukkelijk in de oorlogsverklaring zou zijn vermeld. De eigenlijke en ware oorzaak had verzwegen moeten worden om daardoor niet openlijk de leden van de Triple-alliantie te noodzaken datgene te volbrengen, waartoe hen het verbond verplichtte. Nadat hij dit aldus had aangewezen, verklaarde hij, dat haar Hoog Mogende het vaste vertrouwen hadden, dat deze Kroon zou nakomen de beloften, die zij bij het sluiten dier alliantie openlijk had afgelegd, en dat zij dientengevolge zou helpen afweren de onheilen, die haar Hoog Mogende mochten overkomen. Bovendien bracht hij hun in herinnering, dat hij voor het uiteengaan van den Senaat eene

---

¹ Missieve aan Fagel van den 4/24 April.

memorie had ingediend over de vijandelijkheden, die op last van den Koning van Engeland tegen de schepen en onderdanen van haar Hoog Mogende werden ondernomen. Nog altijd zag hij daarop het antwoord met verlangen te gemoet. Hem werd evenwel door de Commissarissen geantwoord, dat zij door den Senaat niet waren gemachtigd hem op deze voorstellen bescheid te geven, doch dat zij wel zooveel kennis droegen van de gevoelens der leden van dat collegie, dat zij hem konden zeggen, dat van de hulp, die overeenkomstig de tractaten was verzocht, niets was te verwachten, voordat deze Kroon grondig onderzoek had gedaan, naar hetgeen tot dezen oorlog had aanleiding gegeven. Zooals gewoonlijk, had bij deze gelegenheid ieder der strijdende partijen haar schoonste zijde laten zien; ook had de gezant van Frankrijk verzekerd, dat zijne Koning vele dringende redenen tot den oorlog had, waarvan binnen korten tijd eene uitvoerige verklaring in het licht zou verschijnen. Twee zouden daaronder zijn van veel gewicht en wel in de eerste plaats, dat onze gezant Van Beverninck zou hebben getracht den Koning van Spanje te bewegen Frankrijk den oorlog aan te doen, en ten tweede, dat haar Hoog Mogende door den invoer van Fransche wijnen en manufacturen te verbieden in strijd zouden hebben gehandeld met de tractaten van 1662. Van Haren gaf daarentegen als zijne vaste overtuiging te kennen, dat uit gebrek aan stof geen ander manifest zou verschijnen dan de oorlogsverklaring, die den 6den April was uitgevaardigd. Hij ontkende, dat onze staat, van wien ieder wist, dat het in zijn belang was den vrede te behartigen, den oorlog zou hebben uitgelokt en nog wel een strijd, die zich tot onze grenzen zou kunnen uitstrekken. Ook wederlegde hij de tweede beschuldiging door er op te wijzen, dat in het 12de artikel van het tractaat van 1662 was bepaald, dat, al mocht ook door een der beide mogendheden overtredingen worden begaan, dit niet tot een vredebreuk aanleiding zou geven, maar zonder dralen voldoening zou worden verschaft. En daar nu haar Hoog Mogende den 10den December van het vorige jaar aan den

Koning alle satisfactie hadden aangeboden, indien door hen in eenig opzicht in strijd mocht zijn gehandeld met dat tractaat, bleek ten volle, dat de Koning van Frankrijk geen wettige reden tot den oorlog had. Nadat Van Haren aldus onze belangen had verdedigd, beloofde hij nog eene schriftelijke memorie te zullen indienen, waaraan hij den 9den Mei voldeed. Uit het geheele gesprek was hem evenwel voldoende gebleken, dat, welke pogingen men ook mocht aanwenden, vooreerst geen hulp van Zweden zou worden verkregen. Hij achtte zich daarom verplicht Fagel er op te wijzen, dat de leden van den Rijksraad, die haar Hoog Mogende genegen waren, gaarne zouden zien, dat tusschen onzen staat en Zweden onderhandeld werd in eventum, zooals hij reeds vroeger had medegedeeld. Zij meenden, dat daardoor veel voordeel aan de zaken van haar Haar Mogende zou worden toegebracht, daar de onderhandelingen groot opzien zouden verwekken en veel naijver onder onze vijanden zouden doen ontstaan ¹.

Weinige dagen later legde Van Haren een bezoek bij den Rijkskanselier af. Nog eene poging wilde hij wagen om door diens invloed eene gunstige verklaring te verkrijgen van den Koning, op hetgeen hij aan de Koninklijke Commissarissen had voorgesteld. De Rijkskanselier verzekerde hem, dat de Koning ons een zeer goed hart toedroeg en dat, zoo nog geen stellig antwoord was gegeven, dit nagelaten werd om gegronde redenen. Zweden toch was met beide strijdende partijen bevriend en verbonden, zoodat het niets anders kon doen, dan eerst aan beiden minnelijke tusschenkomst aan te bieden.

Van Haren liet zich evenwel hiermede niet afschepen, maar wees op de onvermijdelijke verplichting, die voor Zweden uit de vroegere tractaten voortvloeyde om hulp te verleenen, en uitte het vermoeden, dat de verbonden, die onlangs met Frankrijk en Engeland waren gesloten, de ware oorzaken waren, waarom men

---

¹ Missive aan Fagel van 1/11 Mei.

met de belofte van hulp draalde. Dit werd door den Rijkskanselier ontkend, die verklaarde, dat de pas gesloten verdragen aan den Koning geenszins de gelegenheid benamen om zijne bondgenooten te hulp te komen, maar dat men van oordeel was, dat aan het zenden van bijstand aanbiedingen van bemiddeling dienden voorat te gaan. De Koning zou te dien einde brieven zenden aan de strijdende partijen. Terwijl de Graaf de la Gardie, zoon van den Rijkskanselier zelve, naar Engeland zou worden gezonden om ze daar aan den Koning ter hand te stellen en de oudste Graaf Coninxmarck, die in dienst van haar Hoog Mogende was getreden, ze aan dezen zoude aanbieden, zou de jongste Coninxmarck ze overhandigen aan den Koning van Frankrijk. Ook waren reeds personen benoemd, die, indien de bemiddeling werd aangenomen, een commissie zoude vormen, waarvan Steno Bielke voorzitter zou zijn. Verder zeide de Rijkskanselier, dat hij de verzekering kon geven, dat Frankrijk niet ongaarne van eene schikking met haar Hoog Mogende hoorde spreken, daar de vriendschap tusschen dien staat en Engeland reeds naijver had opgewekt; dat de Koning van Engeland vijandelijke plannen koesterde tegen Hamburg en daarom den Hertog van Richmond had gelast met Denemarken onderhandelingen aan te knopen, en dat Courtin last had gekregen om na de uitwisseling der ratificatiën van het onlangs gesloten tractaat naar Kopenhagen te vertrekken, ten einde met dien hertog te trachten Denemarken van het verbond met haar Hoog Mogende te scheiden. Ten slotte voegde de Rijkskanselier er aan toe, dat in den Senaat neiging bestond om met ons een nader verbond aan te gaan en ons krachtig bij te springen, zoo de vijand niet naar billijke vredesvoorwaarden wilde luisteren ¹.

Tegen Pinksteren vertrokken de koninklijke familie en de leden van den Senaat weder naar hunne landgoederen om daar de feestdagen en de geheele maand Juni door te brengen. Voor hun vertrek nam de Engelsche gezant Coventry zijn afscheid, ten einde

---

¹ Missive aan Fagel van den 8/18 Mei.

zich naar Kopenhagen te begeven en, zoo men zeide, den Hertog Van Richmont in zijne onderhandelingen bij te staan. Door den Koning werd hij vereerd met diens portret, versierd met diamanten, ter waarde van 6000 rijksdaalders. Welke poging Van Haren ook had aangewend om voor het scheiden der regeering eene gunstige verklaring te erlangen op zijn verzoek om bijstand en mededeeling te ontvangen van de verdragen, die onlangs met Frankrijk en Engeland waren gesloten, het is hem niet mogen gelukken, zoodat hij nu minstens tot het einde van den vacantie-tijd scheen te moeten wachten ¹.

Aan het verzoek van Van Haren om teruggeroepen te worden, meenden de Staten-Generaal niet te mogen voldoen. Zij oordeelden het daarentegen beter, dat hij nog eenigen tijd in Zweden zou vertoeven ter behartiging onzer belangen. Hij schikte zich in dit besluit, hoewel hij zich was bewust, dat hij hun weinige redenen tót tevredenheid zou kunnen geven, daar hij overtuigd was, dat Zweden zich voor dit jaar tot aanbiedingen van bemiddeling zou bepalen. Daarbij kwam nog dat de regeering van dezen staat vooreerst niet bijeen zou komen en dat, zoodra dit was geschied, hare eerste vergaderingen zouden worden gewijd aan de beraadslaging over die punten, die op den aanstaanden Rijksdag aan de stenden ter behandeling zouden worden voorgelegd. En was eenmaal de Rijksdag bijeen, dan zou men, voordat men zijn aandacht ging vestigen op het buitenland, zich bezig houden met die zaken, die het land betroffen, en bovenal overwegen, op welke voorwaarden de regeering aan den Koning zou worden opgedragen ².

De inhoud van het verbond tusschen Frankrijk en Zweden werd door haar Hoog Mogende aan Van Haren bericht. Doch eenige dagen, voordat dit hem werd toegezonden, was het hem reeds medegedeeld door Brand, buitengewoon gezant van den Keurvorst

---

¹ Missive aan Fagel van den 22 Mei/1 Juni.

² Missive aan Fagel van den 29 Juni/9 Mei.

van Brandenburg, aan wien bij zijn audientie van afscheid een afschrift was ter hand gesteld, «zoodat», zegt Van Haren, «dit Hoff meerder haast schijnt gehad te hebben om hetzelfde in het Duitsche Rijk te doen divulgeren, als om daar van communicatie te geven aan de hier aanwezende ministers, hetwelck geoordeelt wort geschiet te sijn ter contemplatie van Vrankrijk om was 't mogelijk door de dispositie van het 4de artikel van het voorsz tractaet de Keyser en het Duytsche Rijck te houden buyten engagement met haar Hoog Mogende¹. Dit artikel luidde dat, indien de Keizer en Keurvorsten of Vorsten van het Rijk een der beide koningen direct of indirect vijandelijk bejegenden en daardoor het verbond trachtten te verbreken, de beide Koningen hen gezamenlijk met de wapenen zouden aangrijpen. Ook kwamen aan Van Haren de geheime bepalingen ter oore, die aan dit artikel waren toegevoegd en welke hij niet draalde aan haar Hoog Mogende mede te deelen. Wat deze behelsden en hoezeer zij strekten ten nadeele van ons land, acht ik overbodig nader toe te lichten. Men kan ze vinden in het toevoegsel van het «Verwerd Europa» van Petrus Valkenier.

Vergezeld van Petkum, minister-resident van den Koning van Denemarken, kwam Brand Van Haren om inlichtingen vragen over eene zaak, die zeer hunne bezorgheid opwekte. Zij hadden namelijk van den Rijkskanselier vernomen, dat haar Hoog Mogende zouden besloten hebben de bemiddeling van deze Kroon aan te nemen en dit ter kennis zouden hebben gebracht van den buitengewonen Zweedschen gezant te 's Gravenhage, Appelboom. Ook zou Van Haren daartoe eene uitvoerige instructie hebben ontvangen. Zij toch waren van meening, dat deze bemiddeling aan haar Hoog Mogende te eenen male verdacht moest voorkomen, daar zij kwam van eene Kroon, die het door hen aangeboden nader verbond had verworpen en daarentegen met hunne vijanden

---

¹ Missive aan Fagel van den 5/16 Juni.

verdragen had aangegaan. Bovendien waren zij verzekerd, dat het aannemen der bemiddeling hunne respectieve meesters onaangenaam zou aandoen en veel nadeel zou toebrengen aan de onderhandelingen van haar Hoog Mogende met Denemarken. Naar hun oordeel zouden haar Hoog Mogende het verstandigst handelen met te verklaren, dat zij bereid waren de bemiddeling aan te nemen, indien zij ook door de verbondenen werd aanvaard. Daardoor zou deze Kroon niet voor het hoofd gestooten en de gunst van andere vorsten gewonnen worden. Van Haren kon hen echter geruststellen met de verzekering, dat hij niet eene instructie had ontvangen en dat zij er niet aan behoeften te twijfelen of haar Hoog Mogende zouden met de noodige omzichtigheid handelen. In een brief aan Fagel deelde hij deze ontmoeting mede en uitte het vermoeden, dat de last, waarvan de Rijkskanselier had gewag gemaakt, vervat was in de resolutie, die den 17den Mei door haar Hoog Mogende was genomen. Hij zelf kon daaruit evenwel slechts opmaken, dat dan alleen aan de Staten-Generaal de aanbieding van bemiddeling aangenaam zou zijn, wanneer er aan werd vastgeknoopt het verleenen van hulp overeenkomstig de tractaten van 1667. Mocht zijn vermoeden onjuist zijn, dan verzocht hij Fagel hem nadere inlichtingen te willen verschaffen ¹.

Toen de ongelukkige tijdingen van het voortrukken der Fransche wapenen in de Nederlanden in Zweden vernomen werden, veroorzaakte dit groote ontsteltenis vooral onder de handeldrijvende burgerij van Stockholm, wier belangen zoo nauw met de onze samenhangen. De Rijkskanselier, die reeds onlangs van zijne landgoederen binnen deze stad was teruggekeerd, haastte zich de leden van den Rijksdag te beschrijven. Ook de Koning en de Koningin-weduwe kwamen terug. Wederom had Van Haren eene samenkomst met den Rijkskanselier, doch hij werd in zijne verwachting, dat de treurige toestand onzes lands Zweden tot krachtiger

---

¹ Missive aan Fagel van den 5/15 Juni.

handelen zou bewegen, te leur gesteld. Slechts verklaarde deze de onderhandelingen over de bemiddeling met meer spoed en ijver ter hand te zullen nemen, daar dit, volgens zijn oordeel, het eenige middel was om den staat van haar Hoog Mogende voor dit jaar van dienst te zijn. Tevens bespeurde Van Haren niet meer de genegenheid van voorheen tot het sluiten van een eventueel tractaat. Men oordeelde, dat door zoodanige overeenkomst bij voorbaat te maken deze Kroon den schijn zou hebben van partij te kiezen en dus niet meer geschikt zou worden geacht de rol van bemiddelaars op zich te nemen. Ook was het naar de meening van den Rijksdrost vrij overbodig, daar eigen belang deze Kroon wel zou nopen haar Hoog Mogende bij te springen, indien de vijanden niet naar vrede zouden willen luisteren ¹. Nog levendiger dan te voren werd bij Van Haren de overtuiging, dat van deze Kroon niet veel was te verwachten, en in zijnen brief aan Fagel van den 20sten Juli herhaalde hij dan ook het verzoek om teruggeroepen te mogen worden.

Nadat de Koningen van Frankrijk en Engeland het aanbod van Zweden om als bemiddelaar op te treden hadden aangenomen, werd overgegaan tot het benoemen van ambassadeurs. Aan den Graaf Tott werd opgedragen zich naar het hof van Frankrijk te begeben, terwijl Peer Sparre en Ehrenstein het werk der bemiddeling moesten bevorderen aan het Engelsche hof. Waren deze beiden daar met gunstig gevolg werkzaam geweest, dan was hun bevolen met hetzelfde doel naar ons land over te steken. Wel maakten zich de drie gezanten gereed om ten spoedigste te vertrekken, doch of dit zoo spoedig zou geschieden, meende Van Haren in twijfel te mogen trekken. Immers had men nog geen antwoord gekregen op den brief, die namens deze Kroon door den Graaf Coninxmarck aan haar Hoog Mogende was overhandigd, en had men dus ook nog geene zekerheid, dat dezen Zwedens bemiddeling wilden erkennen. De Rijkskanselier betuigde aan Van

---

¹ Missive aan Fagel van den 26 Juni/6 Juli.

Haren, dat de Graaf Tott was gelast bij den Koning van Frankrijk te voeren een « cordate tale » en te kennen te geven, dat, indien deze Koning niet naar billijke vredesvoorwaarden zou willen luisteren, Zweden andere maatregelen zou nemen ¹.

Bij besluit van den 20sten Juli namen de Staten-Generaal de bemiddeling van {deze Kroon aan, hetgeen in Zweden een des te gunstiger indruk maakte, omdat men was beducht geweest, dat zij zwarigheden zouden hebben gemaakt, wijl dit land nog onlangs met hunne vijanden in verbond was getreden ². Tengevolge van den oorlog stond de handel in Zweden nagenoeg geheel stil, waardoor vele kooplieden in Stockholm hun ondergang voor oogen hadden. Ook de Koning ondervond daarvan het nadeel. Van Haren althans kwam ter oore, dat hij door den geringeren opbrengst der tollén reeds meer zou hebben verloren, dan de subsidiën van den Koning van Frankrijk zouden bedragen, en dat, zoo deze toestand in Holland voortduurde, hij zoowel in Lyfsland als in Zweden in zijne voornaamste inkomsten zou worden bedreigd ³.

Vóór, zijn vertrek naar Frankrijk legde de Graaf Tott een bezoek bij Van Haren af. Met krachtige bewoordingen betuigde hij de oprechte genegenheid van deze Kroon om door minnelijk tusschen beiden te komen een einde aan den oorlog te maken. En voegde er nog aan toe, dat hij met onvermoeiden ijver zou arbeiden om bij de onderhandelingen over den vrede zooveel voldoening aan haar Hoog Mogende te verschaffen, als maar immer mogelijk was. Dergelijke verzekeringen werden ook door Peer Sparre en Ehrenstein bij hun afscheidsbezoek afgelegd. Bovendien verklaarden zij allen, zooals ook verscheidene andere heeren van den Rijksraad deden, dat deze Kroon onze partij kiezen en ons krachtig bijspringen zou, indien de beide Koningen niet tot een billijken vrede waren te bewegen. Zij beweerden, dat dit niet in strijd zou zijn

---

¹ Missive aan Fagel van den 17/27 Juli.

² Missive aan Fagel van den 7/17 Aug.

³ Missive aan Fagel van den 3 Aug./24 Juli.

met de onlangs gesloten verdragen, daar toen de beide Koningen hadden beloofd zich tevreden te zullen stellen, zoo zij van haar Hoog Mogende konden erlangen eene redelijke voldoening en een eerlijken vrede. En dientengevolge ergerden zij zich zeer over de harde voorwaarden, die door Frankrijk zoowel als door Engeland aan ons waren gesteld en waardoor onze staat nagenoeg hare vrijheid zou verliezen en van beide mogendheden afhankelijk zou worden. Met groot genoegen merkte Van Haren deze gunstige gevoelens te onzen opzichte op en liet niet na ze aan te kweeken ¹.

Den 10den Augustus legde Courtin een afscheidsbezoek bij Hunne Majesteiten af. Desniettemin zou hij zich nog in Zweden blijven ophouden tot den afloop van den Rijksdag of, zooals sommigen wilden, tot de komst van Feuquières, die als gewoon gezant Frankrijk aan dit Hof zou vertegenwoordigen.

Omstreeks dezen tijd waren eenige troepen van de landmilitie in den omtrek van Stockholm aangekomen. De Koning zelf zou ze oefenen in het aanvallen en verdedigen der versterkingen, die men buiten deze stad had opgeworpen. Men vermoedde evenwel, dat de voornaamste bedoeling der regeering met het opontbod dezer troepen was om een gedeelte van hen met eenige Lijflandsche regimenten te doen overvoeren naar het hertogdom Bremen, ten einde daardoor niet alleen te voldoen aan het tractaat, dat onlangs met Frankrijk was gesloten, maar ook meer kracht bij te zetten aan de bemiddeling, die zij op zich had genomen ².

Op het herhaalde verzoek van Van Haren om terug te mogen keeren volgde geen toestemmend antwoord. Hem werd daarentegen gelast het scheiden van den Rijksdag af te wachten. Hij schikte zich daarin, hoewel het, naar hij meende, zeer onzeker was, dat van den ijver, dien hij zou aanwenden, eenig succes was te verwachten. De verdeeldheid toch, die onder de leden van den Rijksraad heerschte, bracht mede, dat men geheel in onzekerheid ver-

---

¹ Missive aan Fagel van den 7/17 Aug.

² Missive aan Fagel van den 10 Aug./31 Juli.

keerde, welke wending hunne beraadslagingen zouden nemen. Wel scheen er in Zweden eene algemeene ontsteltenis te zijn over den ongelukkigen toestand, waarin de staat van haar Hoog Mogende was vervallen, en groote genegenheid om alles bij te brengen tot behoud van onzen staat, waaraan hun zooveel gelegen was, doch van den anderen kant was als zeker aan te nemen, dat zij, die door hun beleid het sluiten van de verdragen met de vijanden van haar Hoog Mogende hadden bevorderd, zouden trachten te beletten, dat iets daartegen geschiedde. En alhoewel voorgewend werd, dat de Koning, aan wien de Rijksdag op het punt stond de regeering op te dragen, niet zeer Franschgezind was en dus ook de gesloten verdragen geen goed hart toedroeg, zoo was echter te denken, dat deze, die zijn 17de jaar nog niet had vervuld, vooreerst in gewichtige zaken de gevoelens van den Senaat zou volgen. En dit college zou er niet zoo licht toe overgaan de verbonden te verbreken, welke het onlangs namens den Koning had gesloten. Bij Van Haren stond het daarom vast, dat deze Kroon zich vooreerst buiten alle partijschap houden zou en zich slechts met de bemiddeling zou inlaten, om dan verder haar gedrag te regelen, al naarmate de omstandigheden het medebrachten. Hij kon niet anders bespeuren dan dat de gemoederen geneigd waren om, indien de vijanden bij hunne onmatige eischen bleven volharden, met kracht de partij van haar Hoog Mogende te kiezen. Ook werd hem onder de hand te verstaan gegeven, dat men des te eerder tot een dergelijk besluit zou overgaan, indien haar Hoog Mogende het door hun invloed daarheen zouden weten te leiden, dat deze Koning door den Keizer en den Keurvorst van Brandenburg daartoe werd uitgenoodigd ¹.

Den 13den September werd op de gebruikelijke wijze door een heraut de op handen zijnde bijeenkomst van den Rijksdag afgekondigd. Ofschoon nog niet de juiste datum werd genoemd, toch

---

¹ Missive aan Fagel van den 21/31 Aug.

werden de leden aangemaand om reeds den volgenden dag hunne volmachten bij den Senaat in te leveren, opdat ze door de regeering konden worden onderzocht. Het duurde evenwel nog tot den 30sten September, voor de eerste plechtige door den Koning en de Koningin-weduwe bijgewoonde vergadering plaats had. Middelerwijl ging de tijd niet nutteloos voorbij, maar gebruikte men dien tot het afdoen van eenige voorloopige zaken en werd nu reeds door de stenden in hunne respectieve vergaderingen besloten om de regeering aan den Koning op te dragen. Toen eindelijk de plechtige zitting plaats had, waarop namens den Koning aan de stenden eenige punten ter beraadslaging zouden worden voorgelegd, geschiedde dit met grooten luister. In de rijkszaal van het koninklijk slot, die met kostbaar tapijtwerk was behangen, was in het diepste gedeelte opgericht eene vergulde ballustrade, binnen welke op eene drie treden hooge verhevenheid onder een geborduurden troonhemel geplaatst was de koninklijke troon en daarnaast aan de linkerzijde een armstoel, met zilverlaken bekleed, voor de Koningin-weduwe. Ter weerszijde van de verhevenheid, doch binnen de ballustrade stonden de stoelen van den geheelen Senaat; die der vijf heeren regenten waren op een kleinen afstand gescheiden van die der overige senatoren. Voor de vreemde ministers, die de vergadering mochten willen bijwonen, en voor dames van aanzien was aan de andere zijde der zaal tegenover den troon eene met tapijten behangen gallerie in gereedheid gebracht. Toen reeds de leden van den geestelijken-, burger- en boerenstaat hunne plaatsen hadden ingenomen, verscheen de Koning, voorafgegaan door den adel en den Senaat, in de vergaderzaal. Onmiddellijk voor hem gingen de vijf heeren regenten en hij zelf begeleidde zijne moeder, de Koningin-weduwe. Daar ziekte den Rijkskanselier had verhinderd deze plechtigheid bij te wonen, werd namens den Koning de aanspraak gehouden door den Rijks- en Kanselierij-raad Johan Guldenstern, waarna door den Secretaris werden voorgelezen de voorstellen, die de Koning aan de vergaderden had te doen. Deze behelsden: 1° een verhaal van hetgeen

sedert den laatsten Rijksdag van eenig belang zoo binnen's als buitenslands was voorgevallen, en van den neteligen toestand, waarin de Staat van haar Hoog Mogende was geraakt; 2° de opdracht van de regeering aan den Koning; en 3° een verzoek aan de Stenden tot het inwilligen van belastingen, ten einde de krijgsmacht van dit Rijk te kunnen vergrooten. Na, de voorlezing dezer punten verschenen de prestaven der respectieve stenden voor den koninklijken troon en beloofden in eene uitvoerige rede onder betuiging van eerbied en gehoorzaamheid tot de aanneming daarvan te zullen medewerken. Bij het scheiden der vergadering werd de Koning op dezelfde wijze, als hij was binnengeleid, uitgeleide gedaan¹.

De leden van den Rijksdag kozen uit hun midden eene commissie, om deze punten te onderzoeken en rapport dienaangaande uit te brengen. Wat nu in deze commissie werd verricht, bleef evenals hetgeen op den Rijksdag werd verhandeld, voorloopig geheim. Slechts hij geruchte kon Van Haren het een en ander vernemen. Zoo kwam hem ter oore, dat een strijd in de commissie was ontstaan over de wijze, waarop aan den Koning de regeering zou worden opgedragen. Terwijl toch de constitutie bepaalde, dat minderjarige koningen van hun achttiende tot hun vierentwintigste jaar slechts de halve regeering op zich mochten nemen, waren velen bereid hem reeds terstond alle macht te geven, zooals indertijd met Gustaaf Adolf was geschied. Hun gevoelen zegevierde, waartoe waarschijnlijk niet weinig bijdroeg, dat ook de leden van den Rijksdag in het algemeen daartoe genegen schenen².

Ook de geldmiddelen vormden een punt van ernstige overweging. Hadden in tijd van vrede en gedurende de minderjarigheid des Konings de inkomsten de uitgaven niet kunnen dekken, hoeveel te minder zou dat kunnen geschieden, nu de toestand van Europa medebracht, dat de legers moesten worden vergroot, en de aanvaarding van de regeering door den Koning eene luisterlijke hofhouding

¹ Missive aan haar Hoog Mogende van 5 Oct./25 Sept.

² Missive aan Fagel van den 9/19 Oct.

vereischte. Zoowel van den kant van den Koning als van dien der stenden werden verschillende voorstellen gedaan tot stijving der schatkist. Onder anderen werd er gesproken van eene verhooving der tollén op de binnenkomende en uitgaande waren ¹.

Middelerwijl verzuimde Van Haren geen oogenblik om de ge-
moederen van het Hof gunstig voor ons te stemmen en de neiging
aan te wakkeren, die er in het algemeen bestond, om zich aan
onze zijde te scharen, zoo de vijanden van geene billijke vredes-
voorwaarden wilden weten, of zoo zij zouden trachten den vrede
van het Duitsche rijk door vijandelijke invallen te verstoren. Van
geloofwaardige zijde was hem bericht, dat vooral over het laatste
geval veel in den Senaat was gesproken en dat aldaar de vraag
was opgeworpen, of niet nu reeds de Koning van Frankrijk moest
worden beschouwd als de verstoorder van den Westfaalschen vrede,
daar hij met een leger onder den Maarschalk de Turenne het
Rijk was binnengerukt. Ofschoon velen van oordeel waren, dat
inderdaad hiermede de vrede was verbroken, oordeelde Van Haren
toch, dat zoodanige verklaring van de Zweedsche kroon niet was
te verwachten, voordat men zou hebben gezien, tot welke uit-
komst de voorstellen van bemiddeling, die van dien kant waren
gedaan, geleid hadden ².

Dagelijks kwamen van de Zweedsche kooplieden vele klachten
bij de regeering in over het aanhouden van hunne schepen. In-
zonderheid klaagde men over de harde wijze, waarop met de
schepen en het bootsvolk in de havens van Engeland en Schotland
werd omgesprongen. Van Haren vond hierin eene gereede aan-
leiding haar Hoog Mogende er op te wijzen, van welk belang het
was maatregelen te nemen, dat de schepen der kooplieden, die in
onze havens mochten zijn of worden opgebracht, goed werden be-
handeld. « Sulx soude », schrijft hij, « ongetwijfelt alhier veel gunst

---

¹ Missive aan haar Hoog Mogende van den 16/26 Oct.

² Missive aan Fagel van den 9/19 Oct.

voor haar Hoog Mogende staet verwecken ende de albereyts opgenomen animositeyt tegens derselver vijanden seer vermeerderen » ¹.

In het begin van November verspreidde zich te Stockholm het gerucht, dat Courtin, die nog altijd niet vertrokken was, een voorstel had ingediend tot eene nadere verbintenis tusschen deze Kroon en Frankrijk, en Van Haren had dit aan Fagel bericht. In een later schrijven kwam hij hierop terug en deelde mede, dat het slechts een loos gerucht was geweest, dat voortgesproten was uit de pogingen, die Courtin had aangewend, om deze Kroon te bewegen nu reeds overeenkomstig het onlangs tusschen beide staten gesloten tractaat te handelen, daar Duitsche legers zich in beweging stelden om haar Hoog Mogende te hulp te komen. Zij had een beslissend antwoord vermeden door te verwijzen naar het besluit, dat de Rijksdag ten opzichte der buitenlandsche zaken op het punt stond te nemen. Ook meende Van Haren te kunnen verzekeren, dat zij zich niet haasten zou de begeerte van Frankrijk in te willigen. Meer en meer werd hij daarentegen in zijn gevoelen bevestigd, dat zij in den toenmaligen oorlog noch voor de eene noch voor de andere partij de wapenen zou opvatten, maar slechts de rol van bemiddelaars zou vervullen, en inmiddels zou trachten van ieder der oorlogsvoerende partijen alle mogelijke voordeelen te verkrijgen ².

Een verzuim in den vorm had bij deze regeering het vermoeden gewekt, dat hare bemiddeling, alhoewel zij door ons was aangenomen, ons toch niet welgevallig was. Immers op de missive van den Koning, die door den Graaf Coninxmarck en den buitengewonen Gezant Appelboom was overhandigd en het voorstel tot bemiddeling behelsde had zij een schriftelijk antwoord verwacht. In plaats daarvan hadden haar Hoog Mogende slechts bij monde van den Agent Van Heyde verklaard, dat hun dat voorstel aangenaam was. Men

---

¹ Missive aan Fagel van den 5 Oct./25 Sept.

² Missive aan Fagel van den 13/23 Nov.

sprak daarover met Van Haren, die niet naliet haar Hoog Mogende daarvan te verwittigen. Dezen haastten zich het verzuim te herstellen, en om alle achterdocht weg te nemen, kwam Van Haren nog met Niels Brahe en Guldenstern in eene conferentie bijeen, waarin hij verzekerde, dat, ofschoon haar Hoog Mogende buiten hunne verbondenen om geen stellige verklaring ten opzichte van dit voorstel hadden kunnen afleggen, zij toch eene onveranderlijke genegenheid behielden om door de bemiddeling van dezen Koning te komen tot een eerlijken vrede ¹.

Bij een bezoek aan den Rijkskanselier werd door Van Haren met dezen veel gesproken over den algemeenen stand van zaken. Van hem vernam hij, dat de Graaf Tott in zijne laatste brieven had medegedeeld, dat de Koning van Frankrijk te eenen male bereid was om door een billijken vrede een einde te maken aan den oorlog. Bij den Koning van Engeland daarentegen vreesde men aan dit Hof, dat dergelijke geneigdheid niet bestond. Wel hadden de ambassadeurs van deze Kroon, die zich in Engeland bevonden, van dien Koning verkregen eene algemeene verklaring, dat hij tot den vrede genegen was, maar men was niet zonder reden bevreesd, dat de Koning bij voortzetting van den oorlog den staat van haar Hoog Mogende zou trachten verder afbreuk te doen en inzonderheid zou beoogen hare krachten als zeemogendheid zoodanig te breken, dat voortaan van een wedijver met Englands zeemacht geen sprake meer kon zijn. De ambassadeurs zouden alle pogingen aanwenden om de waarheid hiervan te doorgronden. Mochten zij inderdaad bevinden, dat de Koning van Engeland tot voortzetting van den oorlog was besloten, dan waren zij gelast terstond naar ons land over te steken, om aldaar nadere bevelen af te wachten. In dat geval zou ongetwijfeld deze Kroon haar Hoog Mogende bijspringen, want zij zou niet kunnen gedogen, dat de macht ter zee geheel en al onder de Engelsche natie werd gebracht.

---

¹ Dezelfde missive.

Verzekerd konden wij zijn, dat zij in hare genegenheid te onzen opzichte zou blijven volharden en dat zij besloten was daarvan bij elke gelegenheid bewijzen te geven, ten ware, voegde hij er evenwel aan toe, zij door handelingen van ons en onze bondgenooten gedrongen werd een anderen weg in te slaan. Op de vraag van Van Haren, door welke handelingen de Rijkskanselier oordeelde, dat deze Kroon van ons of onze verbondenen kon worden vervreemd, antwoordde deze, dat men verwachtte, dat haar Hoog Mogende toegevendheid zouden betoonen in de begeerde verandering van het Elbingstractaat, wat aanging de vrije beschikking van dezen Koning over zijne tollën. Werd daaraan niet voldaan, dan vreesde hij, dat geen onderling vertrouwen tusschen deze Kroon en haar Hoog Mogende kon bestaan. En wat de verbondenen betrof, de voornaamsten hunner hadden onlangs eene overeenkomst te Brunswijk gesloten, niet alleen zonder kennis van dezen Koning, maar ook zonder hem uit te noodigen daarin te treden. Ook had men vrij zekere berichten ingewonnen, dat toen gevaarlijke plannen tegen Zweden waren ontworpen, inzonderheid tusschen Denemarken Brandenburg en Lunenburg. Echter zou men zich daartegen in een goed postuur stellen en met dat doel tegen het volgend voorjaar een aanzienlijke krijgsmacht bijeenbrengen op Duitschen bodem. Tevens beklagde hij zich over de minachtende wijze, waarop de Keizer sedert eenige jaren met deze Kroon had gehandeld. Zij was daardoor genoodzaakt geworden de laatste tractaten met Frankrijk te sluiten, evenals zij ook zoowel door de houding van den Keizer, als door het Brunswijksch verdrag nu wederom gedrongen was met en nevens Frankrijk een verdedigingsverbond met die vorsten van het Rijk aan te gaan, die in gemeld verdrag niet waren getreden en daarom genegen waren zich met Frankrijk en Zweden te verbinden. Of deze bewering van den Rijkskanselier waarheid bevatte, kon Van Haren niet stellig verzekeren, maar wel achtte hij het mogelijk, dat Zweden er eindelijk toe zou komen zijne wapenen bij die van Frankrijk in 't Duitsche rijk te voegen,

indien dat niet door de onzen met gepaste middelen werd voorkomen. Aangaande de begeerde verandering in het Elbingstractaat gaf Van Haren aan den Rijkskanselier ten antwoord, dat hem onbewust was of haar Hoog Mogende bereid waren deze toe te staan. Wel wist hij, dat zij vroeger meermalen een onderwerp van bespreking had uitgemaakt, niet alleen toen Isbrants gezant was aan {dit Hof, maar ook onmiddellijk voor het sluiten van het tractaat van 1667. Toen hadden de ministers van dezen Koning berust bij de redenen, die van den kant van haar Hoog Mogende tegen de verandering waren bijgebracht; en was dientengevolge het tractaat hernieuwd en bevestigd geworden, nadat de Koning had toegestemd tevreden te zullen zijn met de vernietiging der bekende Elucidaties op dat tractaat. De Rijkskanselier gaf evenwel te kennen, dat de ambassadeurs, die waren gezonden om bij haar Hoog Mogende het werk der bemiddeling te bevorderen, gelast waren aan te wijzen, dat de wortel der Elucidaties nog steeds zetelde in het genoemde tractaat en dus eene verandering noodzakelijk was ¹.

Nadat de plechtigheid, waarbij aan den Koning de regeering zou worden opgedragen, een paar malen was verdaagd, werd eindelijk vastgesteld, dat deze op den 28sten December zou plaats hebben. Twee dagen tevoren deed de Koningin-weduwe haar laatste intrede in den Senaat. Bij monde van den Graaf Bent Oxenstierna verklaarde zij in tegenwoordigheid van den Koning, dat, vermits deze de regeering zelf zou aanvaarden, zij zich van het bewind ontslagen achtte, voor zoover het haar gedurende zijne minderjarigheid was toevertrouwd geworden. Beleefd nam zij daarom afscheid van den Koning en alle leden van den Senaat, waarop de Rijkskanselier haar namens zijne Majesteit gracieuselijk bedankte voor de goede leiding en zorg, die zij gedurende dien tijd in alle omstandigheden ten beste van het rijk had aangewend ².

---

¹ Missive aan Fagel van den 20/30 Nov.

² Missive aan haar Hoog Mogende van den 18/28 Dec.

Den 28sten December vergaderden de stenden, evenals bij de opening van den Rijksdag, wederom op het slot in de rijkszaal. Gelijk toen verschenen daar ook nu de Koning, de Koningin-weduwe en alle leden van den Senaat. In de eerste plaats werd voorgelezen eene belofte van den Koning, waarbij deze zich verbond de wetten van het land te zullen nakomen en de privilegiën der respectieve stenden te zullen ontzien. Voorts werd mededeeling gedaan van de besluiten, die door de stenden op die punten waren genomen, welke hun bij de opening van den Rijksdag waren voorgesteld. En ten slotte werd door den Rijkskanselier namens de Koningin-weduwe en de leden van den Senaat de regeering in handen van den Koning neêrgelegd, die dat met veel gratie beantwoordde en onder dankbetuiging voor het gedurende zijne minderjarigheid gevoerd beheer. Nadat nog de respectieve stenden door hunne prestaven den Koning hadden geluk gewenscht en hem gehoorzaamheid hadden beloofd, is de vergadering ontbonden en werden die avond en de volgende dagen met feestelijkheden doorgebracht ¹.

Daar de Koning voornemens was zich terstond na deze plechtigheid naar zijne landgoederen te begeven en dáár tot het einde van Februari te verblijven, haastte Van Haren zich gebruik te maken van het hem door de Staten-Generaal gegeven verlof om na de sluiting van den Rijksdag naar het vaderland terug te keeren, en bij den Koning eene audientie van afscheid te verzoeken. Deze werd hem den 31sten December verstrekt. In tegenwoordigheid van den Koning geleid, hield hij eene welsprekende rede. Hij deelde mede, dat hem door zijne meesters was toegestaan afscheid te nemen, onder verzekering van hunne voortdurende genegenheid ten aanzien van deze Kroon. Wel hadden de voorstellen, die hij namens hen had gedaan, gestrekt om den oorlog te voorkomen, doch in strijd daarmede had het oogmerk van den vijand gezegevierd en was de Christenheid door een onrechtvaardigen oorlog in verwarring

---

¹ Missive aan haar Hoog Mogende van den 25 Dec. '72/4 Jan. '73.

gebracht. Niets zouden daarom haar Hoog Mogende liever zien dan dat de tegenwoordige onlusten door bemiddeling van den Koning werden bijgelegd, te meer daar zij overtuigd waren, dat deze, zoo de vijanden naar geen billijken vrede zouden willen luisteren, in gevolge der onderlinge verdragen krachtiger middelen zou aanwenden om hen tot vredelievende gedachten te brengen. Ten slotte betuigde hij zijnen dank voor de gunstbewijzen, die hij van Zijne Majesteit had mogen ontvangen. Nadat zijne rede door Guldenstern namens den Koning was beantwoord, werd hem uitgeleide gedaan, waarna hij nog afscheid nam van de Koningin-weduwe ¹.

Eenige dagen later werd Van Haren door den Opperceremoniemeester Grönbergh van wege den Koning vereerd met diens portret, omzet met drie rijen diamanten en daarboven een diamanten kroon, waarvan de waarde werd geschat op 4000 rijksdaalders. Van Haren weigerde evenwel dit kostbare huldebewijs aan te nemen, daar hij zich door den eed gebonden achtte geene geschenken te ontvangen ².

Den 26sten Januari 1673 aanvaardde hij den terugtocht, vergezeld van een groot gevolg, waarvan eenigen met hem naar het vaderland teruggingen, terwijl anderen hem uitgeleide deden om straks binnen de poorten van Stockholm weder te keeren. Zijn Secretaris Johan Wolfson liet hij achter om verder de zaken van haar Hoog Mogende te behartigen, zoolang de Resident Nicolaus Heinsius afwezig mocht blijven. Wolfson was bij een besluit van den 30sten Augustus des voorgaanden jaars tot secretaris van legatie benoemd, toen Hendrik Cletcher, die tot nu deze waardigheid had bekleed, zijn ontslag had verzocht en verkregen.

---

¹ Journaal van Wolfson.

² Zie hetzelfde.

EEN NOG ONUITGEGEVEN GEHEIM TRACTAAT VAN WILLEM DEN DERDEN.

DOOR

F. J. L. KRÄMER.

De veldtocht van het jaar 1674 zou van de zijde der Republiek en hare bondgenooten een offensief karakter dragen. Er was besloten, dat de gemeenschappelijke vijand Frankrijk van drie zijden tegelijk zou worden aangevallen. Zoo uit de Zuidelijke Nederlanden als uit het Duitsche rijk zouden de legers optrekken, terwijl Spanje zijne benden de Zuidoostgrens zou doen overschrijden.

De reeks van verdragen en verbonden, met verschillende staten gesloten, scheen dit plan kans van slagen te beloven. Het zou mogelijk kunnen worden de Franschen te dwingen zich zoo uit de Nederlanden als uit Franche-Comté terug te trekken en zich tot de verdediging hunner eigen gewesten te bepalen, of een vrede te sluiten op aannemelijke voorwaarden.

Ook de omstandigheden in het Fransche rijk schenen de plannen der bondgenooten te begunstigen. Het was geen geheim, dat de oorlog een zeer zwaren last op de schouders der bevolking legde, dat er over dien last werd gemord, en dat er meer dan één plan gesmeed werd om binnenlandsche woelingen te verwekken.

Onder die plannen behoorde, zooals later aan den dag kwam, dat van den avontuurlijken Chevalier Louis de Rohan en zijne medeplichtigen, ten doel hebbende met behulp van de Nederlandsche zeemacht Normandië en Bretagne in opstand te brengen. Een ander ontwerp beoogde een oproer in Roussillon.

Nog van een derde komplot wordt gewag gemaakt. In het voorjaar van 1674 had zich, zoo wordt gezegd, in de Nederlanden eenigen tijd een Franschman opgehouden, die met den prins van Oranje eene overeenkomst had getroffen, waarin hij zich uit naam van vier gewichtige gewesten in Zuid-Frankrijk verbond een openlijken opstand te organiseeren, ten doel hebbende de krijgsverrichtingen der geallieerden te steunen en zoo den koning te dwingen tot herstel van de geschonden rechten en vrijheden der vier provinciën. Een dergelijk verdrag was gesloten met den koning van Spanje.

Inderdaad berust in de archieven van de kanselarij der voormalige Duitsche keizers te Weenen een zoodanig tractaat met den Spaanschen koning. Het berustte er althans in de vorige eeuw, want de keizerlijke historiograaf J. Du Mont gaf het in 1731 uit in zijn *Corps Diplomatique* (vol. VII. I. pag. 277). En werkelijk blijkt uit dit document, dat het verdrag een uitvloeisel was van een ander, dat drie maanden tevoren gesloten was met den prins van Oranje.

De Fransche geschiedschrijvers, die van een en ander melding maken, besluiten daaruit, dat eene dergelijke overeenkomst met den prins had bestaan, zonder nochtans het stuk te kunnen aanwijzen. Bij Nederlandsche schrijvers wordt niet alleen van eene overeenkomst geen melding gemaakt, maar zij doelen zelfs niet met een enkel woord op eene onderhandeling of een aanzoek in dien zin. Het bedoelde document bleef tot heden onbekend.

Toch bestaat het.

In het vorige jaar werd mij door wijlen den heer Mr. F. baron Fagel, en later, na diens betreurd onverwacht overlijden, door Mevrouw de douairière Fagel, op uiterst welwillende wijze, waarvoor ik nog openlijk mijn welgemeenden dank betuig, vergund in het familie-archief op den huize Avegoor te Ellekom onderzoek te doen naar papieren, die ik daar hoopte te vinden, betrekking hebbende op eene episode uit het tijdvak van Willem III, waarmede ik mij toen bezighield.

Vóór korten tijd daar eenige van die papieren excerpereende en copieerende, kreeg ik een document in handen, met duidelijke hand geschreven op een acht- of tiental folio-vellen en voorzien van de handteekening, in de welbekende groote karakters, van Willem van Oranje, waarnaast zijn klein zegel in rood lak; daaronder eene tweede handteekening, niet zeer duidelijk geschreven, maar door den inhoud van het stuk terstond herkenbaar als die van Sardan de Pau (of Paul of Paulo, zooals hij elders heet — de laatste letters van de handteekening zijn onzeker), waarnaast eveneens een rood zegeltje, onderaan rechts een struikje of boompje, links een takje met twee vruchten vertoonende, aan de bovenhelft onduidelijk afgedrukt, het geheel gedekt met eene kroon. Het stuk is gedateerd van den 21sten April 1674 en van den volgenden inhoud. (Zie bijlage A. Onder letter B is het verdrag met Spanje daarachter geplaatst.)

Hoe dit document onder de papieren der familie Fagel is geraakt, is duidelijk. Volgens art. XII van het tractaat had zich de prins verbonden het te doen ratificeeren door de Staten-Generaal binnen eene maand na de openbaarmaking aan de bevelhebbers der troepen, die de geconfedereerde Fransche gewesten op de been zouden brengen. Reeds in de maand Mei nu trok de prins naar het leger, dat voor den veldtocht in de Zuidelijke Nederlanden bestemd was. Op welken datum zijn vertrek viel blijkt niet; ontbrak in het journaal van Const. Huyghens niet, jammer genoeg, juist het belangrijke jaar 1674, het ware niet moeilijk dien vast te stellen. Maar in elk geval viel de afreis vóór den 15den, want van dien datum is een brief van den prins voorhanden aan den raadpensionaris.

Het lag dus voor de hand, dat de prins het stuk, toen nog een geheim, aan Caspar Fagel ter hand stelde, om het, zoodra het mogelijk of noodzakelijk werd, ter generaliteitsvergadering over te leggen.

Daarenboven, in Fagels hand was het veilig. Reeds in de eerste jaren van hun gemeenschappelijken arbeid bestond tusschen die beide mannen de vertrouwelijkheid, die tot den dood van den raadpensionaris heeft voortgeduurd en het karakter van innige vriendschap droeg. Niet later dan in 1676 was Fagels medewerking den prins zoo onmisbaar geworden, dat hij zonder deze zijne taak niet wilde voortzetten. Toen in het najaar van het genoemde jaar de raadpensionaris, wiens gezondheid niet sterk en zeker niet tegen overmatigen arbeid bestand was, er over dacht eerlang zijne waardigheid neder te leggen, verzocht de prins hem in een brief (van den 6en October) zeer ernstig « uit zijn hoofd te willen stellen preparatieven te maken voor zijne retraite, zullende hij, naar hij heiliglijk verklaart, anders ook zijne bedieningen quitteeren, waarop hij (F.) zich ten eenenmale verlaten kan.»

Daar nu, gelijk bekend is, geen openlijke opstand in de vier Fransche gewesten is uitgebroken, is het stuk — een duplicaat natuurlijk van dat, hetwelk Sardan mede naar Spanje had genomen — onder Fagels particuliere papieren blijven berusten.

Uit de vergelijking van den inhoud van dit tractaat met dat tusschen de geconfedereerde provinciën en den koning van Spanje gesloten, in het bijzonder het eerste artikel ¹, blijkt, zooals boven gezegd is, dat het laatstgenoemde geheel en al het uitvloeisel is van hetgeen art. XIII van het tractaat met den prins bepaald had.

Zoowel de gansche considerans, waarop het verdrag steunt, als de hoofdartikelen, zijn in beide stukken dezelfde, of zij vertoonen slechts geringe wijzigingen. Zoo wordt in art. II bepaald, dat de koning van de Staten-Generaal eene verlenging zal vragen van den termijn, gesteld voor het op de been brengen van troepen door de Fransche gewesten, omdat deze, de 15de Juli, door de be-

---

¹ Lees in dat artikel, waar naar het tractaat met den prins verwezen wordt, het cijfer XIII in plaats van XV. Het is waarschijnlijk eene vergissing van Du Mont.

zwaren van Sardans reis naar Spanje reeds overschreden was; immers het tweede verdrag werd den 23en Juli geteekend.

In art. XV wordt den Franschen provinciën de verplichting opgelegd 12000 man uit te rusten, terwijl art. II van de overeenkomst met den prins het getal stelt op 15000, of 12000 op zijn minst.

De overige artikelen behelzen soortgelijke beloften omtrent onderstand in klinkende munt en in ruitery en schepen, vrijheid van handel en verkeer voor de contracteerende partijen wederzijds en voortzetting van den oorlog tot verkregen zal zijn hetgeen in art. IX en X ¹ van het tractaat dd. 21 April is overeengekomen.

Twee bepalingen slechts bevat het Spaansche tractaat, die in het verdrag met den prins niet waren opgenomen. Vooreerst wordt (in art. V) den Sieur de Sardan een jaargeld van 100000 livres toegelegd zolang het verbond zou duren, om door hem naar zijn goedvinden te worden verdeeld onder zijne medestanders. In de tweede plaats wordt (in art. XI) de mogelijkheid gesteld, dat de geconfedereerde gewesten sterk genoeg zullen zijn om eene republiek te vormen, en in dat geval de bescherming toegezegd zoo van den Spaanschen koning zelf als van zijne opvolgers.

Daarentegen bevat het tractaat van den 21en April (in art. VIII) eene bepaling omtrent den godsdienst, waarin de geconfedereerden de getrouwe uitvoering van een vooraf daaromtrent gemaakt reglement, en in het algemeen die van het gansche tractaat waarborgen.

In aansluiting eindelijk aan hetgeen in art. XIV de prins had bedongen, beloofde de koning van Spanje (in art. IX) pogingen te zullen doen om ook den keizer tot de verdragen te doen toetreden, terwijl hij ook zijne tusschenkomst toezeide in de onderhandelingen van de geconfedereerde gewesten met het stamhuis van Lotharingen over hunne (niet nader aangeduide) belangen, rakende Provence.

Het plan, dat, volgens den gecombineerden inhoud der beide

---

¹ Bij Du Mont staat, weder verkeerdelijk, VIII en X.

verdragen, de Fransche provinciën werden gezegd gevormd te hebben, bedoelde dus niet alleen een oproer, maar een formeelen oorlog tegen Lodewijk XIV. Eene troepenmacht, deels van de opstandelingen deels van hunne bondgenooten, zou langs de Rhône alle posten bezetten, die zij zou kunnen overvallen, terwijl het geheele land van de Cevennes en Vivarais in opstand komen zou. Tegelijkertijd zou eene onderneming worden gewaagd aan de kusten der Middellandsche zee, met behulp der Spaansche schepen, en door de verrassing van de eene of andere plaats in Guyenne zou ook dit gewest de moed worden gegeven het masker af te werpen. Eene Hollandsche vloot van 60 schepen zou deze pogingen steunen, en het in de gewesten zelf te werven leger zou verder naar gelang de omstandigheden het eischen, opereeren.

Het is de vraag of er tusschen het komplot van Sardan en de samenzwering van Rohan verband bestond. In elk geval zal het bestaan van deze laatste er toe medegewerkt hebben den prins zich met Sardans plannen te doen inlaten. Die van Rohan toch kende hij, en inderdaad heeft de Hollandsche vloot zich in Juni onder Tromp aan de Fransche kust vertoond en aldaar eene landing gedaan, over welker mislukking de prins zeer ontstemd was ¹.

Ook zonder die samenwerking kon echter het plan der beide tractaten, wanneer het ernstig bedoeld was, gevaarlijk genoeg zijn.

Het is der moeite waard te onderzoeken in hoeverre dit plan, door de Fransche schrijvers slechts voorgesteld als eene oplichterij van een bedrieger, wiens eenige doel was geld machtig te worden, een ernstigen grondslag heeft gehad of niet.

Reeds in de maand Mei was den Franschen minister Louvois ter oore gekomen, dat een onbekend Franschman het voornemen had

---

¹ Zie een brief van den Holl. correspondent van d'Estrades dd. 10 Juli 1674 in Griffets Recueil de lettres, etc. (1760), eene verzameling, die ook Rousset aanhaalt. De kennismaking met dit zeldzame boek dank ik aan de vriendelijke aanwijzing van den hoogleeraar Fruin,

met behulp der Spanjaarden oproer in eenige Fransche provinciën te verwekken.

Geruimen tijd bleef Louvois, ondanks de ijverigste nasporingen, in het onzekere wie die Franschman was. Slechts wist hij zeker, dat hij in Holland was geweest, den prins van Oranje had gesproken en, zoo het heette, met de Staten-Generaal een verdrag had gesloten, waarna hij naar Brussel en vervolgens naar Spanje gereisd was. Eerst in het voorjaar van 1675 kreeg de regeering de zekerheid, dat de bewuste persoon, die door voortdurende naamsverwisseling zijne vervolgers zoolang het spoor bijster had doen worden, Sardan heette, een hugenoot was en uit Languedoc afkomstig. Den naam aannemende van een familielid, een Sieur Paul te Montpellier, noemde hij zich later Sardan de Paul, de Paulo of de St. Paul, daarbij zich sierende met de onrechtmatige titels van graaf en ridder. Als ontvanger van de taille had hij in 1668 gelden ontvreemd uit zijne kas en was vervolgens, om zich aan de voltrekking van het doodvonnis, dat over hem gevelde was, te onttrekken, naar Vlaanderen gevlucht ¹. In 1674, tijdens zijn verblijf in Holland, noemde hij zich Mirande.

Was dus de persoon, van wien sprake was, langen tijd in geheimzinnigheid gehuld, reeds spoedig was bekend geworden wat hij in Holland had uitgevoerd. Om dit te weten te komen had Louvois zich tot d'Estrades gewend en hem opgedragen te onderzoeken, »wie de Franschman was, die beweerde een tractaat te hebben gesloten om provinciën in Frankrijk in opstand te brengen» ². Den gezant viel de beantwoording van de vraag niet moeilijk. In de onmiddellijke omgeving van den prins had hij voor ruime sommen gelds (binnen korten tijd drie malen vijfhonderd kronen,

---

¹ Zie een en ander in Roussets Histoire de Louvois, ontleend aan de officiële stukken in het Dépôt de la Guerre.

² Griffet, II. pg. 416. De brief is van 23 Juli. Rousset vergist zich dus als hij zegt, dat d'E. den minister vóór geweest was.

tijdens den veldtocht, op Louvois' bevel, driehonderd kronen s maands, of meer als het wenschelijk scheen) een van 's prinsen dienaren omgekocht, die hem van alles wat voorviel, ook van de plannen voor den veldtocht en de voorgenomen bewegingen van leger en vloot, door brieven in cijferschrift getrouw op de hoogte hield ¹. Louvois noemt hem in een zijner brieven »un homme sûr et de bonne foi»! Door dezen verklikker ingelicht kon de gezant terstond de gevraagde mededeelingen geven, en gaf in het kort aan wat Sardan — wien hij natuurlijk den naam Mirande gaf — had voorgesteld, gewag makende van eene landing te Arcasson (Arcachon) en eene wapening van 10.000 man van de Fransche bevolking.

Den Franschen minister was deze mededeeling zeker hoogst welkom, want hij had (den 1en Augustus) aan d'Estrades geschreven »dat niets ter wereld zoo belangrijk zou zijn als door diens correspondent de strekking van het verdrag te weten te komen».

Thans kon hij dus zijne maatregelen nemen. De prins vond, zoo schreef de correspondent, het plan hersenschimmig, en ook na Sardans vertrek naar Spanje stelde hij zich niets van de zaak voor. Geen wonder. Al wist hij ook niets van Sardans verleden, veel vertrouwen kan hem die vreemdeling niet hebben ingeboezemd. Daartoe was hij veel te wantrouwend van natuur, en in dezen tijd schijnt hij vooral niet goedgeloovig te zijn geweest: de correspondent van d'Estrades verklaart in zijne brieven herhaaldelijk, dat de prins »fort méfiant» is. Men moet daarom wel aannemen, dat Sardan op de eene of andere wijze eene volmacht heeft kunnen vertoonen, die bewijzen moest, dat hij inderdaad uit naam van de Zuid-Fransche gewesten sprak. Toen in April van het volgende jaar uit Bordeaux een paar andere Franschen met soortgelijke

---

¹ De brieven liggen in het D. de la G.; verscheidene vindt men er van in Griffets Recueil. Ook bij den slag van Senef was hij tegenwoordig, waar hij met de bagage van den prins ook zijn cijfersleutel en 1500 pistolen verloor, „die in de koffers van Z. H. lagen.” Zie Griffet, II. pg. 72. [Zijn naam was de Launoy. R. F.]

voorstellen of verzoeken in den Haag kwamen, werden zij, zonder lastbrief of machtiging zijnde, eenvoudig afgewezen.

Zeker is het, dat Z. H., zooals uit art. I van het verdrag blijkt, Sardan tot herhaalde conferenties toeliet. Onmogelijk is het niet, dat het hem onverschillig is geweest met wat voor een man hij te doen had, wanneer er eenig uitzicht kon bestaan, dat inderdaad binnenlandsche woelingen konden worden verwekt, die den Franschen koning konden belemmeren in eene voldoende verdediging van de Rijnstreken en van Franche-Comté. Ziet men het tractaat, dat hij eindelijk den 21en April onderteekende, aandachtig in, dan blijkt duidelijk in welke voorzichtige termen het is vervat. Immers noch hem noch casu quo den Staten-Generaal werd daarin eenige verplichting van beteekenis opgelegd.

De vloot toch van minstens 60 schepen, door de Republiek in zee te brengen, was reeds, zoo niet zeilklaar, dan toch zoo goed als uitgerust. Den 30en April schreef de agent van d'Estrades, dat de Nederlandsche vloot den 10en Mei vertrekken moest ¹. Zij was bestemd, deels voor de bovengenoemde landing in Frankrijk, deels voor de Antillen. Er was dus niet het geringste gewaagd met de hoofdverplichting, die de prins op zich nam.

De overige beloften, aan Sardan en zijne lastgevers gedaan, werden geheel afhankelijk gesteld van de vervulling van de beloften der andere partij. Binnen drie maanden zou deze eene betrekkelijk aanzienlijke macht onder de wapenen moeten brengen, waartoe van wege de Republiek slechts een geldelijke onderstand van 300 duizend Fransche livres werd toegezegd, die allengs, naar gelang de behoefte zich deed gevoelen, zou worden uitgekeerd, en zulks door een agent, dien de prins zou aanwijzen, terwijl de contanten gedeponeed zouden blijven te Avignon. Bij de toegezegde handelsvrijheid werden deugdelijke waarborgen gesteld tegen mogelijk misbruik door onbevoegden, en evenzoo werd in de be-

---

¹ Griffet, II. pg. 404. Het vertrek had echter eerst in het begin van Juni plaats.

zwaren voorzien, die mogelijk konden voortvloeien uit het verschil in religie. Bovendien werd uitdrukkelijk bepaald, dat het tractaat slechts geldig zou zijn, wanneer de troepen der geconfedereerden handelend zouden zijn opgetreden, in welk geval de prins binnen eene maand daarna voor de ratificatie door de Staten-Generaal zorgen zou. En ten slotte werd het geheele verdrag voor vervallen verklaard, zoo niet Z. M. de koning van Spanje er zich bij aansloot.

Inderdaad, voorzichtiger kon van 's prinsen zijde niet gehandeld worden. In geen opzicht gaf hij zich bloot, en bleek de heer de Sardan een oplichter te zijn, den prins zou hij niet in zijne netten hebben verstrikt. Het is waar, dat het hof van Spanje milder met zijne beloften was en het Spaansche tractaat niet zoo omzichtig is gesteld, behalve voor zoover het de bepalingen van het andere overnam, maar toch werd ook hierin de ratificatie verschoven tot eene maand na den openlijken opstand der Fransche gewesten.

Blijft nu, het zonderlinge verleden van Sardan in aanmerking genomen, de mogelijkheid geenszins uitgesloten, dat hij niets meer dan een avonturier geweest is, die poogde door hoog spel geld te verkrijgen, en dat slechts de voorzichtigheid van den menschkundigen prins dit doel heeft verijdeld, de aandachtige lezing van de overwegingen, aan het hoofd van het tractaat vermeld, in verband met de kennis der toenmalige toestanden in Frankrijk en de gebeurtenissen van het volgende jaar, noopt tot de veronderstelling, dat werkelijk in de Fransche gewesten een onweder heeft gebroed.

In den uitvoerigen considerans, den inhoud weêrgevende van een vertoog, door Sardan in naam van Guyenne, Languedoc, Dauphiné en Provence den prins aangeboden, worden drie grieven op den voorgrond gesteld.

Er wordt in geklaagd, dat de regeering, in plaats van na den

vrede van de Pyreneeën de zware belastingen, die sedert 1635 drukten, te verminderen, deze niet alleen had laten bestaan, maar voortdurend vermeerderd en verzwaard, zoodat de gewesten geheel verarmden. Daarbij wordt te berde gebracht, dat alle vier de gewesten Pays d'Etats waren, van het oogenblik hunner inlijving bij het Koninkrijk af, maar dat de regeering in twee der genoemde gewesten de Staten eenvoudig afgeschaft, in een derde ze krachteloos gemaakt en in het vierde hun alleen een vormelijk bestaan gelaten had. Om te voorkomen, dat bij den koning geprotesteerd werd tegen al die willekeurige maatregelen, was verder bij decreet den parlementen en anderen gerechtshoven sedert eenige jaren het recht ontnomen tot elk verzoeg over de edicten, die ter registratie werden aangeboden, met bevel elk edict terstond te registreeren, waardoor der bevolking de eenige hoop op verlichting van den druk voor goed was ontnomen. En zulks te meer, omdat sinds langen tijd de vergadering der Etats-Généraux niet meer werd belegd.

Op die gronden achtten de gewesten zich gerechtigd vreemde hulp in te roepen tot herwinning hunner rechten, om den koning te dwingen tot het weder instellen der Provinciale Staten in de vier provinciën, tot het bijeenroepen der Etats-Généraux en tot het herstel van de rechten der parlementen.

Al die genoemde grieven nu waren volkomen gegrond.

In gansch Frankrijk was, bepaaldelijk in het jaar 1673, de financieele druk zeer zwaar geworden. Louvois had den koning overtuigd, dat eene zeer belangrijke versterking der middelen voor het oorlogsbudget noodzakelijk was. Te vergeefs had Colbert weêrstreefd. Hij stond voor de keuze nieuwe inkomsten te scheppen of zijne plaats in te ruimen aan een ander, waarschijnlijk Louvois zelf. Colbert bleef, en zon, schoon met grooten tegenzin, op nieuwe lasten om nieuwe bronnen voor den staat te openen. Op Louvois doelt zonder twijfel de uitdrukking in het tractaat: «*les nouvelles impositions que les esprits mal intentionnés, qui ont l'oreille du Ministre des finances, ont pu inventer.*»

Verhooging van de zoutbelasting en van de taille, beide toch reeds zoo hoog, verkoop van monopolieën, van vrijstellingen van de taille en van ambten, en andere kunstmiddelen, paarden zich sedert dit jaar aan de aides, subsidies en verdere gewone en buitengewone directe belastingen ¹. Maltôtes heette deze in de wandeling, een naam, dien men afleidde van mala tolta, waarin tolta in verminkt Latijn een participium van tollere moet zijn, dus met de beteekenis van mauvaises levées, onrechtmatige belastingen. Daarbij bleven de foraines, douanes en andere uitvoerrechten op handelswaren onveranderd, tenzij eene verlaging noodig was voor den aanvoer van levensmiddelen in de legers.

Die nieuwe of verhoogde lasten waren voorafgegaan door het decreet van den 24sten Februari 1673, waarbij den parlementen het bovengenoemde bevel was gegeven, voortaan zonder eenig be-
zwaarschrift alle ingediende edicten in de registers in te schrijven, waardoor elk aandeel in de wetgeving en de administratie hun ontzegd, elk verzet hun onmogelijk gemaakt werd.

In den loop van 1674 en in 1675 is de druk der lasten nog zwaarder geworden, maar reeds vóór die nieuwe verzwaring was er reden te over voor groote ontevredenheid. Vooral in de Pays d'Etats. In de overige deelen van Frankrijk, ook in de zoogenaamde Pays d'Election, waren de koninklijke intendanten volkomen meester. De ambtenaren, die met de invordering der belastingen waren belast, de receveurs, inden daar, met hunne collecteurs en andere ondergeschikten, de penningen der taille, der aides en subsidies, die van de capitation, het hoofdgeld, en andere directe belastingen, terwijl de koninklijke pachters, de traitants en partisans, te hunnen bate die der indirecte in ontvangst namen.

Anders was het in de Pays d'Etats. Daar kon — Tocqueville heeft den toestand in die landen helder geteekend in zijne beschrijving

---

¹ Een en ander bij Rousset, Martin of elders.

van Languedoc (*l'Ancien Régiment et la Révolution, appendice*) — geenerlei belasting worden opgelegd, geene die opgelegd was worden geind, dan door en met toestemming van de Staten van het gewest, en zóó naijverig waren deze op hun recht te dezen opzichte, dat zij liever voor groote sommen het recht kochten om zelf voor de invordering te zorgen, dan deze over te laten aan koninklijke ontvangers of pachters. Languedoc heeft het langst dit recht behouden, maar met groote opoffering. In Dauphiné en elders, in Guyenne b. v., ging het allengs verloren. Het is geen wonder, dat Dauphiné in 1789 het eerste gewest was, dat voor de *droits de l'homme* en de opheffing van den druk der bevolking in de bres sprong.

Door die privilegiën nu hadden de Pays d'Etats eigenlijk, wat overal elders ontbrak, gewestelijke belastingen, waardoor zij, mits zij hun aandeel in de rijkslasten opbrachten, in staat waren over hunne inkomsten vrijelijk te beschikken ten behoeve van hun eigen gemeentelijke en gewestelijke belangen; daardoor onttrokken zij zich ten deele aan de almacht van den intendant.

Door de opheffing of veronachtzaming van dit recht der Staten in de Pays d'Etats en door de vernietiging van het recht der parlementen, waren die gewesten dus overgeleverd aan die schaar van koninklijke ambtenaren en pachters, die, zelf van *taille* en sommige *maltôtes* vrijgesteld, als bloedzuigers, zooals het tractaat het uitdrukt, de bevolking uitzogen. Nergens konden dus de drukkende heffingen meer tegenstand en bitterder ontevredenheid wekken dan in deze provinciën.

Nergens tevens kon gunstiger kans bestaan om zich van den oorlogstoestand als middel te bedienen om den koning te dwingen tot intrekking der jongste gewelddadige maatregelen. In de onmiddellijke nabijheid van Franche-Comté, waar de legers, die in den Elzas zouden strijden, de Franschen konden komen teruggedrijven, en van Roussillon, waar de Spanjaarden van een eventueelen opstand konden voordeel trekken; aan elkander grenzende,

zoodat zij één geheel konden vormen, en reikende tot aan de zee, waar de eerste haven de beste een vast punt kon worden voor de landingstroepen van Spanjaarden en Hollanders, konden zij zich van eene doortastende onderneming een goeden uitslag voorspiegelen. Van zelf sprak het, dat dan de prins van Oranje, wiens staatje midden in hun grondgebied lag en die zelf zooveel met koning Lodewijk te vereffenen had, de eerste bondgenoot of beschermmer was, dien zij zich moesten winnen, en evenzeer, dat de Spaansche koning de tweede was.

Het geheele plan nu, zooals het tractaat het geeft, is logisch in elkander gezet, en de beweegredenen, in den considerans van de beide verdragen uitgedrukt, zijn juist en naar waarheid aangegeven.

Zoo dan de mogelijkheid in elk geval niet a priori uitgesloten is, dat werkelijk eene confederatie bestaan heeft, de vraag is: of redenen zijn te vinden, die de uitvoering van het plan kunnen hebben belet, en bewijzen, dat men een opstand althans heeft willen beproeven. De eersten zijn niet moeilijk te vinden. Zooals uit de dateering van het tractaat met Spanje blijkt, was het reeds in de allerlaatste dagen van de maand Juli, vóór Sardan Spanje verlaten en dus eene werving van troepen en verdere maatregelen voorbereiden kon. Bijna terstond daarna nam de oorlog eene wending, die, voor het oogenblik ten minste, de kans voor de bondgenooten zeer ongunstig maakte. Men behoeft zich slechts te herinneren, dat den 11den Augustus de slag van Senef het voortdringen van het Spaansch-Hollandsche leger belette, dat de lauwheid van Souches, den onwaardigen plaatsvervanger van den zieken Montecuculi, en niet minder die van de Spanjaarden — waarover de prins zich zoo herhaaldelijk beklaagde ¹ en die hun betaald

---

¹ Ook hiervoor zijn de brieven van d'Estrades' correspondent bij Griffet zeer leerrijk.

werd gezet door de wederrechtelijke aanhechting van Maastricht bij de Republiek, tegen het verdrag van 1673 — den prins van Oranje noodzaakten zich te bepalen tot het beleg van Grave; zijne bondgenooten trokken zich terug.

Niet beter was — het is even bekend — de uitslag van den veldtocht der keizerlijken aan den Rijn. Turenne dreef hen terug door den slag van Sinzheim, trok verwoestend de Paltz binnen, en verhinderde in den nazomer ten tweede male den tocht langs den linker Rijn-oever; de winterveldtocht van 1674/75 bracht de Elzas geheel in Turenne's handen.

Het zou voorzeker eene dwaasheid, eene roekeloosheid zonder wederga zijn geweest, onder die omstandigheden aan een opstand in Zuid-Frankrijk te denken.

Ook in West-Frankrijk had de berg een muis gebaard. De landing der Hollanders was aanvankelijk gelukt, maar Louvois was er op voorbereid geweest en de kust van Guyenne was te goed verdedigd om het voortdringen in die streek te beproeven¹. Wat meer is, de samenzwering van Rohan en de zijnen was ontdekt; in het laatst van November bestegen de hoofden het schavot.

En ten laatste, de inval der Spanjaarden in Roussillon, mede aanvankelijk gelukt, werd ijlings gestaakt, omdat Sicilië werd bedreigd en alle misbare troepen daar noodig waren.

Dit alles samen genomen verklaart volkomen, waarom niet alleen binnen den vastgestelden termijn, maar ook later in het jaar van geenerlei woeling of oproer, laat staan legerbewegingen in Dauphiné of Guyenne, iets vernomen kon worden.

Anders was het gesteld in 1675.

De vernieuwde verhooging der lasten, vooral de drukkende zegelbelasting en die op tinnen voorwerpen, veroorzaakte in West-Frankrijk in het voorjaar zeer heftige oproeren. Met name in

---

¹ Zie het verslag der landing, van Tromp zelf, bij Silvius, Vervolg op Aitzema, en dat van de Chaune bij Griffet, II. pg. 331.

Guyenne, in Bordeaux vooral, kwam het tot allerlei gewelddadigheden, zóó ernstig, dat het parlement op eigen gezag de meest gehate belastingen voor zoover de stad betrof introk, en de koning zich genoodzaakt zag dit eigenmachtige besluit te bekrachtigen. De onrust bleef echter bestaan, en de intendant van Guyenne schreef zeer verontrustende brieven over den stand van zaken. In den zomer herhaalden zich de gewelddenarijen der bevolking, en eerst na den intocht van 7000 soldaten, die de stad als eene veroverde plaats behandelden, na de slechting der muren, de verbanning van het parlement en andere harde maatregelen, gelukte het Bordeaux en daardoor ook Guyenne te onderwerpen. ¹.

Ware in die dagen de Hollandsche vloot op de kust geweest, zij zou ongetwijfeld beter succes hebben gehad, en de toestand van koning Lodewijk ware zeer hachelijk geworden, want ook Bretagne was in opstand, ook te Toulouse braken onlusten uit en elders. ².

Mag het nu een oogenblik zonderling schijnen, dat op dit tijdstip ten minste de geconfedereerde Staten van Zuid-Frankrijk het voorbeeld hunner broeders in Guyenne niet volgden, het verklaart zich weder wanneer men nogmaals den blik slaat op den toestand aan de Saône en den Rijn. Hij laat zich in twee woorden samenvatten: hij was onveranderd. Nog was Franche-comté in handen van de Franschen, nog stond Turenne tegenover de keizerlijken zonder dat een van de beide partijen veld won. En toen, na den dood van Turenne, Condé zijn bevel overnam, eindigde de veldtocht zonder eenig werkelijk voordeel.

De vreeselijke toestand van armoede, die in het vertoog aan den prins van Oranje geschilderd was, was te dier tijde inderdaad zoo. Martin, een der geschiedschrijvers, die het tractaat voorstellen als een bedrog van een avonturier, haalt een schrijven aan

---

¹ Zie Martin, pg. 471.

² Ook toen had men zich (April 1675) tot de Republiek gewend, maar te vergeefs. Martin t. a. p. pg. 470, of Rousset, II pg. 136 vlg.

van den gouverneur van Dauphiné dd. 29 Mei 1675 aan Colbert, waarin gezegd wordt, dat de handel in dat gewest geheel stilstond en de bevolking den ganschen winter slechts geleefd had van brood, eikels en wortels (racines), terwijl zij thans, in de lente, gras at en boomschors! En Martin voegt er eene aanhaling bij van Locke, die verhaalt, dat hij in Languedoc en Poitou getroffen was door de ellende en het verval der hutten en de armoede zelfs der kasteelen van den kleinen adel.

Vat men al deze gegevens voor een oordeel over het tractaat tusschen den sieur de Sardan en den prins van Oranje tezamen, dan zal men tot het besluit moeten komen, dat waarschijnlijk de prins niets anders bedoeld heeft dan eene kans, hoe gering ook, aan te grijpen om den koning van Frankrijk in moeilijkheden te wikkelen en zoo de kansen van den voorgenomen veldtocht gunstiger te maken.

Of van den anderen kant in de Zuid-Fransche gewesten werkelijk een ernstig plan heeft bestaan tot een uitgebreiden opstand, dan wel een gelukzoeker zulk een plan heeft voorgewend, blijft twijfelachtig. Met stelligheid het eerste te ontkennen schijnt mij niet gerechtvaardigd toe. Dat Sardan een man van zeer twijfelachtig gehalte was, is daartoe geen voldoende grond. Het zou niet de eerste maal zijn, dat dergelijke lieden bij een komplot eene rol speelden. Evenmin echter schijnt het geraden het onvoorwaardelijk te gelooven.

Het tractaat, zooals het in het document uit het Fagel-archief vóór ons ligt, blijft in elk geval een stuk, waaraan historische waarde niet kan worden ontzegd.

Sardans rol was uitgespeeld. Wel verscheen hij in 1675 nog eens in Spanje en wist daar met het voorspiegelen van nieuwe onlusten in Frankrijk geld te verkrijgen ¹, maar dat was waar-

¹ Zie Rousset, II. pg. 123.

schijnlijk zijn laatste werk. Hij nam van zijn vaderland voor goed thans afscheid en vestigde zich metterwoon te Amsterdam. Waarschijnlijk deed hij dit terstond daarna: in 1681 toch wordt hij in eene resolutie van H. H. M. een persoon genoemd «die van over vele jaren is geweest een burger en ingeseten van deselve stadt.» Die resolutie werd genomen op eene klacht van den Franschen ambassadeur over het gevangen nemen van een officier en negen dragonders uit Yperen, die op last van den Franschen koning hadden gepoogd een persoon op te lichten, «die aan verschillende attentaten schuldigh was en met crimes van sulcken natuere belast, dat hij geen protectie behoorde te vinden bij wat prince het ook was, wanneer hij selfs vyant van S. M. mocht wesen.» Die persoon was de «grave van Sardam of St. Paul.» H. H. M. wezen den eisch tot invrijheidstelling, op raad van Z. H., af, er op wijzende welk een uiterst gevaarlijk antecedent het zou zijn, als dergelijke pogingen op last van vreemde vorsten straffeloos konden worden gedaan. De Staten van Holland gaven den gezant op zijne vertoogen bijna geheel hetzelfde antwoord, en het geschil eindigde daarmede, dat de officier ter dood en de soldaten tot tuchthuisstraf veroordeeld werden. Op het schavot werd echter aan allen pardon gegeven ¹.

Louvois had zijne wraak niet vergeten. Toch is zijn slachtoffer hem ontglipt.

Utrecht, October 1890.

BIJLAGE A.

Sur la Remonstrance, qui a esté faicte ² a Son Altesse Monseigneur le Prince d'Orange au nom et de la part de diverses

---

¹ Men zie de zaak in den Holl. Merc. VI. pg. 249, bij Silvius, II. pg. 163 of bij Wagenaar XV. pg. 78.

² De kopie is letterlijk, ook wat de spelling aangaat. Alleen is voor de duidelijkheid de interpunctie verbeterd.

Provinces Confédérées du Royaume de France, de la teneur et de la forme quit suit.

Dieu ayant operé en l'année 1660 la paix des Pirenées, et cette paix solennelle ayant esté cimentée par le mariage du Roy tres Chrestien avec l'Infante d'Espagne, les Nobles et les Plebées des Provinces de Guyenne, Languedoc, Dauphiné et Provence, s'estoient flattés que cette paix entraîneroit avec elle le repos de toute l'Europe, et leur produiroit en leur particulier avec letablissement de leurs privileges la suppression des tailles, gabelles, subsides et autres impositions extraordinaires et exorbitantes, que les quatre Provinces auoient souffertes avec beaucoup de patience et de soumission depuis l'année 1635 jusques en l'année 1660 (que cette guerre entre les deux couronnes auoit duré). Et ce qui les confirmoit fortement dans cette pensee, et qui doit estre remarqué, est que ces quatre Provinces ont cela de particulier et de commun entre elles, qu'elles sont toutes quatre pays d'Estats, qui, par leurs anciennes capitulations lors de leur jonction avec la France, sont naturellement exempts de ces impositions, n'y en pouuant estre faict aucunes nouvelles que de l'auou et consentement de leurs Estats Provinciaux, ce qui n'auoit pas empêché que, de toutes les manieres qu'il auoit pleu aux mesmes Ministres, elles neussent sacrifié leur sang et leurs moyens au dela de leurs forces pour le soustenement de la gloire de l'Estat dans la Continuation de cette guerre, en maniere mesmes qu'il peut estre auancé avec beaucoup de vérité, que depuis plusieurs années auant la paix les armées d'Italie et de Catalogne n'ont subsisté avec gloire que par les hommes, les denrées et les contributions, qu'elles ont fournies et par les quartiers d'hiver, qui ont esté establis dans ces quatre Prouinces.

Mais au lieu qu'un zele sy fidele ait eu le succès, que les peuples de ces quatre Prouinces auoient creu pouoir legitimement esperer, d'autant plus qu'il ne l'auoient peu pratiquer sans tomber dans une indigence digne de compassion, ces pauvres peuples ont eu la douleur de voir, qu'il a semblé que les Ministres d'Estat de France n'auoient consenti a faire la paix en dehors que pour auoir lieu de faire avec plus de facilité une guerre cruelle aux plus fidelles sujets de Sa Majesté tres Chrestienne au dedans, puis-que les tailles, les gabelles et autres impositions ont eu non seulement le mesme cours que pendant la guerre, et se sont exigées avec la mesme rigueur, mais on les a surchargées et on les surcharge tous les jours de toutes les Maltottes, subsides et nouvelles impositions, que les esprits mal intentionnés, qui ont l'oreille du

Ministre des finances, ont peu inuenter et tachent d'inuenter de nouveau, en manière que les habitans de ces quatre Prouinces, de toute sorte de qualité, se trouuans en la plus grande partie depuis plusieurs années hors de pouuoir de payer les ds subsides et impositions, et a plus forte raison leurs debtes particulieres, sont obligés d'abandonner en proye aux collecteurs, commis, sergians et autres preposés des Receueurs, traittans et partisans des d^{es} Prouinces ou a leurs autres creanciers leurs denrées, bestiaux, meubles et patrimoines et de se remettre pour le surplus de leur subsistance et de celle de leurs malheureuses familles aux soins de la diuine Prouidence.

Et comme ces desordres entraisoient notoirement cette necessité, que les deux tiers des habitans des d^{es} Prouinces sont reduits a une mendicité forcée, et que la plus part des autres, qui ne se trouuent pas dans ce cas, (a la reserve de fort peu) sont si embarassés dans leurs propres affaires ou par l'impuissance de payer ce qu'ils doiuent ou par celle de se faire payer ce qui leur est deu, qu'il est certain qu'on ne peut imaginer rien de plus deplorable, ny ayant d'accommodé et d'exempt de cette maniere que les partisans, receueurs et employez aus dites levées ou leurs participes (lees: participans), qui comme des sangsues acheuent de succher le sang et la substance de ces pauvres peuples.

Et bien loin que les Ministres d'Etat ayent voulu entrer dans aucune considération de voir que ce que ces peuples auoient fait ou souffert auoit esté, comme il a esté remarqué auparavant, par un effect de leur zele pour le seruice de leur Monarque, plus tost que par aucun legitime deuoir, auquel ils fussent obligez, et quen consequence on leur ait voulu donner quelque espérance du reestablishement de leurs priuileges, tout au contraire l'assemblée des Estats des trois ordres de la Prouince de Guienne et du Dauphiné ont esté entierement abolis et ceux de celle de Prouence ont esté en la plus grande partie eneruées et ceux de la Prouince de Languedoc n'ont conserué que leur forme et leur exterior.

Et comme si ce n'estoit pas assez des maux passés et presens, les Ministres d'Etat ne se contentans pas d'auoir supprimé entierement ou en partie les Estats Provinciaux, pour euter que le Roy ne puisse jamais estre instruit de leur pernicieuse conduite et du deplorable estat ou sont reduits ses sujets, et apres auoir aboli depuis longtemps la tenue des Estats Generaux du Royaume, ont encore de nouveau osté aux Parlemens et autres cours souveraines du Royaume l'autorité, qui ne leur auoit jamais esté

disputée, et parceque ces cours, lors que les gens du Roy presentoient quelque nouuel edict ou declaration pour en requerir le Registre, auoient droit d'en faire l'examen, mesmes d'en ordonner le surcis jusques a ce que leurs Remonstrances en eussent esté faites au Roy, Pour se deffaire de ce dernier obstacle, par une declaration expresse depuis quelques annees il a esté establi en force de loy, a peine de desobeissance, que les dittes compagnies souveraines registreront purement et simplement tous les Edicts, qui leur seront presentez, sans pouuoir estre admis a aucune Remonstrance qu' apres auoir obei: ce qui estoit l'unique moyen pour establi l'autorité des Ministres et oster pour jamais a tous ces peuples malheureux l'esperance mesme de leur soulagement.

Les deputations annuelles et reiterées, qu' aucunes des dittes Prouinces ont faict a la cour depuis plusieurs années, ainsy que leurs plaintes et doleances de mesme que celle que les autres ont faict, avec autant de respect que de justice, deuant les Intendans de leurs Provinces ayant esté traittées du dernier mespris, et aucuns mesmes des dits deputez ayant esté menacés comme Rebelles: cela joint a l'impuissance publique et notoire ou sont tous ces peuples, l'indigence malheureuse ou ils sont plongés et la conduite susdite leur ostant pour l'auenir toute esperance d'aucun soulagement, et leurs maux ainsy que ceux de leurs voisins deuenans tous les jours pires depuis le commencement de cette derniere guerre; apres auoir pris Dieu a tesmoin de la sincerité de leurs intentions pour le bien et la gloire en general de l'Estat, ainsy que de la douleur veritable qu'ils ont que l'oppression, sous laquelle ils gemissent par l'impitoyable conduite des Ministres, leur force a se seruir des derniers remedes, que la nature ne denie pas mesmes aux plus malheureux, leurs souffrances estans venues au dernier periode et l'injustice de ces Ministres a son comble, il a esté procedé en la maniere qui sensuit.

Les habitans de toutes qualités des dittes quatre Prouinces, représentées par diuerses personnes de chaqu' une d'elles, deputés et assemblés a cet effect tant pour eux que pour les autres Prouinces qui s'y (lees: se) voudront joindre à la Confederation cy apres proposée, se sont confederées a l'effect de la manutention et reestablisement entier de tous leurs anciens priuileges generalement quelconques dans l'estendue des dittes quatre Prouinces et dans celles qui s'y voudront joindre, pour ne se departir de lad^e confederation, qu' apres la tenue des Estats Generaux du Royaume en une ville libre, suiuant et conformement aux anciennes constitutions de l'Estat, reestablisement entier de tous leurs anciens priuileges ge-

neralement quelconques, ainsy que la suppression reelle et effectiue de tous les establissemens qu' on peut auoir faict dans icelles depuis la derniere tenue des Estats Generaux du Royaume sous le regne de henry le troisieme, ainsy que plus au long le contient le concordat faict et arresté sur ce sujet.

Et comme la cruelle conduite qu' on a tenue contre les dittes Prouinces Confederées se reduit a cette necessité, pour euitier leur entiere ruine et dissipation, de recourir aux Puissances, qui peuvent proteger la justice de lade Confederation, apres auoir meurement agité cette question par les mesmes deputez, il auroit esté advisé qu' on ne scauroit plus legitimement s' adresser qu' a Sa Majesté Imperiale, la serenissime Reyne d'Espagne et les Seigneurs Estats Generaux des Prouinces Unies du Pays-bas, ces trois puissances ayants interest a soustenir et proteger la liberté des dittes Prouinces.

Et parceque dans le traité, qu' on set (l. s'est) proposé de faire avec les dits Seigneurs Estats Gneraux, on ne pouuoit se promettre tout le secret, qui est absolument necessaire dans une affaire de cette nature, il auroit esté jugé a propos de s' adresser dabord a Son Altesse Monseigneur le Prince d'Orange, Prince qui a Sa souveraineté patrimoniale enclauée dans les dittes Prouinces et qui a de commun avec elles de legitimes sujets de mescontentement contre le mesme Ministere present, tant par l' inuasion de son Patrimoine contre le droit des gens que par la cruelle demolition de ses chatteau et forteresse en la ditte Principauté d'Orange, et qui d' ailleurs, par le rang qui (lees: qu'il) tient dans cette Republique et le credit, que la dignité qu'il a heritée de ses Ancestres et son merite personnel luy ont si justement acquis, pourra procurer aus dittes Prouinces Confederees la protection et le secours des d^{es} Seigneurs Estats Generaux, et la rectification des engagements et traittés, qui seroient conclus avec Sa dite Altesse pour le bien de la ditte Confederation.

Et a cet effect ayant esté député du corps de la ditte Confeder^{c h l è r}ation Jean François de Pau, seigneur de Sardan, ¹ vicomte de la houssaye, qui auroit esté chargé de toutes les instructions, volontés et desirs, en particulier et en general, de ceux qui composent la de confederation, et ledit Sr. de Sardan s' estant transporté a la Haye pour y représenter à Sa d^e Altesse tout ce que dessus.

---

¹ ch l è r (= chevalier), boven geschreven.

Après diuerses conferences sur le contenu de lad^e Remonstrance, les articles suiuaus ont esté conclus et arrestez entre Sad^e Altesse et ledit sieur de Sardan, comme député des susdittes Prouinces Confederées.

1.

Que Sad^e Altesse se fait fort et s'engage de porter les Seigneurs Estats Generaux der Prouinces Unies du Pays Bas a mettre en mer au plus tost une flotte de soixante nauires de guerre ou plus, pourueue de toutes choses nécessaires et d'y embarquer dix mille soldats, pour agir de la maniere qui sera jugée la plus auantageuse pour le bien des parties confederées.

2.

Que dabort que la flotte susdite sera en mer les des Prouinces Confederées trauailleront incessamment a mettre sur pied une armee de quinze mille hommes de pied ou de douze mille pour le moins, et seront obligées de tenir les dittes troupes prestes au plus tard au quinziesme jour de Juillet prochain, pour agir pareillement de la maniere, qui sera jugée la plus convenable.

3.

Plus a esté arresté que pour contribuer a l'entretien des dittes troupes Sad^e Altesse faira tenir un fonds prest dans la ville d'Avignon jusques a la somme de troiscent mille livres monnoye de france, qui sera distribuée selon les occasions, qui pourront naistre et a proportion du besoin qu'on en aura.

4.

Et pour la distribution de l'argent susdit il a esté arresté que Sad^e Altesse faira choix d'un commissaire, qui sera autorisé a cet effect pour juger de concert avec ledit sieur de Sardan (et autres personnes qui pourront estre choisies et deputées conjointement avec luy par les dittes Prouinces Confederées) de la necessité qu'il y aura de fournir ledit argent a mesure qu'il en sera besoin, et pour tenir la main a ce quil soit employé pour le bien de la cause commune.

5.

A esté aussi accordé que les dittes Prouinces Confederées, ainsy que les autres qui pourront s'estre jointes et ascocieez avec elles, venant a se declarer ouvertement en tout ou en la plus grande partie pour le party de la confederation susdite, seront exceptees de la defence generale que les Seigneurs Estats Generaux des Prouinces Unies ont faite au sujet des denrées et marchandises de france, et qu'en suite de la declaration ouuerte d'une ou plusieurs des dittes Prouinces en tout ou en la plus grande partie,

il sera permis aux habitans des villes ou contrees qui se seront declarées ainsy que dessus, non seulement de trafiquer et nauiger librement avec leurs nauires et autres vaisseaux, sans estre traittés hostilement ainsy que les autres sujets du Roy tres Chrestien, mais de plus leurs denrees et marchandises pourront estre transportées dans les terres de l'obeissance des dtes Seigneurs Estats Generaux, sans estre sujettes a confiscation et pourront y estre vendues en toute liberté, nonobstant toutes ordonnances et deffences a ce contraires.

6.

Et afin qu'il ne se puisse commettre des fautes ^{r d} ¹ a cette occasion et sous ce pretexte, et que cette exemption ne sestende qu'a ceux, qui sont veritablement membres de lad^e confederation et qui se seront declarez ouuertement, il a esté arresté que les habitans des dites villes ou contrées, qui se seront declarez ouuertement, ne pourront jouir du priuilege de l'exemption susdite, a moins qu'ils n'apportent et ne produisent un certificat en bonne et deue forme, signe et paraffé par le susdit Sieur de Sardan (ou telle autre personne pui pourra estre choisie et autorisée a cet effect par les dtes Prouinces Confederées de leur declaration ouuerte, ainsy que dessus.

7.

Il a esté aussi pareillement arresté, que les sujets des dtes Seigneurs Estats Generaux pourront librement traffiquer, vendre et debiter toutes les denrees et marchandises, de quelque qualité et nature qu'elles puissent estre, dans les villes et autres lieux occupez par lad^e confederation, sans payer aucuns droits ou impots quelconques, autres que ceux, qui se trouueront auoir esté payez et imposez jusques a l'année 1640 inclusiuement.

8.

Et parceque pour euitier et prevenir les desordres, qui pourront naistre de la diuersité des deus Religions que professent les habitans des dites Prouinces Confederées, les deputez, qui ont formé la confederation susdite, ont fait un Reglement et Accord entre eux pour ce qui regarde la religion et l'execution reelle et precise de tout le contenu de la conuention susdite.

9.

Et pour la seureté reciproque des parties contractantes et interuenantes dans ce traité, il a esté arresté que les susdites Pro-

---

¹ r en d bovengeschreven (fraudes).

uinces Confederées, ni celles qui se seront jointes et associées avec la confederation, ne pourront en suite de l'armement susmentionné mettre les armes bas ni accepter les conditions, qui leur pourroient estre offertes et présentées, soit par la Cour de france ou par quelque autre puissance ou personnes que ce puisse estre, de quelque nature et quelques auantageuses qu'elles puissent estre, sans la participation et le consentement de leurs Majestés Imperiale et Catholique et des Seigneurs Estats Generaux des Prouinces Unies, et qu' apres que le Roy tres Chrestien aura consenti de traiter et faire la paix de la maniere qu'il est porté et mentionné dans le traité conclu le trentieme d'Aoust dernier entre la Serenissime Reyne d'Espagne et les d^s Seigneurs Estats Generaux, comme aussi dans le traité conclu entre Sa Majesté Imperiale et les d^s Seigneurs Estats Generaux.

10.

Et reciproquement Sade Altesse se fait fort, que tant et sy longtemps que les dites Prouinces Confederées demeureront armées selon la teneur de l'article second du present traité, en tout ou en la plus grande partie, et continueront d'agir pour le bien de la cause commune, sans se destacher de l'union, les dits Seigneurs Estats Generaux en ce cas la ne pourront faire ni paix ni trefue sans la participation et sans y comprendre les d^{es} Prouinces Confederées, et qu' apres la suppression reelle et effectiue de tous les subsides et augmentations d'impositions, faites sur les tailles, aydes, foraine, douanne et generalement de toutes sortes d'impositions au dela de ce qui a esté imposé sur les sujets des dites Prouinces et autres, qui sy seront jointes, depuis la tenue des derniers Estats Generaux; retablissement des Estats particuliers de chaqu'une des d^{es} Prouinces, qui sera demeurée ferme dans l'union ainsy que dessus, suiuant les anciens priuileges et usages; ratification et execution de l'accord et conuention, faite entre les habitans des d^{es} Prouinces, pour le fait de la religion, ainsy qu'il est porté plus au long dans l'article huitième du présent traité; et la tenue des Estats Généraux en une ville libre, suiuant et conformement aux anciennes constitutions et loix du Royaume de france.

11.

A esté aussi arrêté, que dans la suite on pourra faire un traité plus ample, sy la chose est jugée necessaire et pour le bien de la cause commune.

12.

De plus a esté arrêté et conclu, qu'a l'égard de la ratification du present traité elle sera censée et tenue pour faicte de la part

des Prouvinces Confédérées, d'abord que les troupes susmentionnées seront sur pied et qu'elles commenceront à agir, en suite de quoy Sa d^e Altesse promet et s'engage de faire incessamment approuver le present traité par les Seigneurs Estats Generaux des Prouvinces Unies, pour par eux en estre donnée une ratification en bonne et deue forme dans le terme d'un mois apres la declaration ouuerte aux chefs qui commanderont les forces des des Prouvinces Confederées, ou autres personnes choisies et deputées de leur part.

13.

A esté aussi arrêté et conclu, que le present traité ni pas un de ses articles y contenus, n'aura aucune force ou vigueur et ne subsistera, qu'au cas et apres que Sa Majesté Catholique aura consenti et sera effectiuement entrée au present traité, aux conditions susmentionnées.

14.

Et finalement dautant que la distance des lieux outre diuerses autres circonstances ne souffre point, qu'on puisse a present entrer dans le mesme traité avec Sa Majesté Imperiale, il a esté arrêté que Sa Majesté Catholique et les d^{ts} Seigneurs Estats Generaux s'employeront de la maniere la plus efficace a disposer Sa Majesté Imperiale d'entrer dans le present traité et d'appuyer les troupes, que les dites Prouvinces Confederées mettront en campagne, d'un corps de cauallerie, que Sa d^e Majesté fera entrer en france par la franche-comté, pour se joindre aux troupes susdittes.

Onder staat, met andere hand geschreven: Fait et arrêté a la Haye ce 21e Avril dans l'année mil six cent septante et quatre.

(Zegel.)

G. PRINCE D'ORANGE.

(Zegel).

SARDAN DE PAUL.

BIJLAGE B.

De bepalingen van het tractaat met den koning van Spanje bij Du Mont, dat een geheel gelijkduidenden considerans heeft, zijn de volgende:

1.

Premierement, pour repondre à l'article XV (lees: XIII) du Traité, que ledit Conte de Sardan a conclu pour ce même effet avec les Estats Generaux des Provinces Unies, et qui a été en leur nom signé par le prince d'Orange à la Haye le 21e d'Avril de cette presente année 1674, a esté arrêté, que pour oster tout pretexte auxdits Hollandois de ne pas satisfaire au contenu dudit Traité, Sa Majesté donnera un Acte en particulier, pour la satisfaction desdits Estats, qui approuvera de mot à mot de sa part tout le contenu audit (lees: dudit) Traité, sans y rien altérer; mais attendu la connexité des Interests de ladite Confederation et de Sa Majesté, il demeure convenu, que sans s'arrester audit Traité, le présent contiendra capitalement ce que Sa Majesté veut accorder en son particulier auxdits Confederés, lequel present Traité sera un Acte secret d'entre Sadite Majesté et les Chefs de la dite Confederation.

2.

Et d'autant par le susdit Traité de la Haye du 21e d'Avril dernier il est porté que les premières exploitations à faire de la part de ladite Confederation s'executeroient dans (dès ?) le 15 du present mois de Juillet, ce qu'il (lees: qui) a esté impossible d'executer, pour n'avoir ledit Sieur de Sardan pû regler avec Sa Majesté les interests de ladite Confederation que jusques à ce jourd'hui, ce défaut n'étant en aucune maniere provenu de sa part ni de celle de ses Consorts, mais seulement des tems qui se sont consommés à pouvoir se transporter en seureté en cette Cour, Sa Majesté s'est chargée de faire retirer par son Ministre de Hollande un Acte en bonne forme de la part desdits Estats Generaux ou dudit Prince d'Orange, comme ils prorogent le delai susdit jusques au jour qui sera réglé ci-après; la quelle Déclaration ledit Ministre enverra au plustost qu'il sera possible audit Comte de Sardan.

3.

Et ayant égard aux grandes depen*es qu'il convient de faire pour l'execution de ce qui est proposé par lesdits Confederes et ne pouvant pas moins que d'estre grandes, et ayant pour objet principal le soulagement des Peuples, qui souhaitent de se pouvoir eximer de si intolerable poids, Sa Majesté a eu la bonté d'accorder auxdits Confederés un demi million de Livres Monnoye de France pour les fraix du premier soulevement et operations de ladite Confederation et despenses pendant cette premiere Campagne, lesquels deniers se remettront à la Ville de Genève sur les Frontieres de Suisse, pour le secours des Confederés, dès aussi-tost que le soulevement aura pris Corps et dès qu'il aura commencé.

4.

Et parcequ'il est impossible auxdits Confederés, pour le bien de la cause commune, de pouvoir soustenir solidement leurs Interests que par des forces et Armemens correspondants à la Seureté, Sa Majesté, en consideration des grands fraix et despenses qu'ils seront obligés de supporter pour ce chef, leur a accordé pour la Campagne prochaine 1675 et pour les suivantes, en soutenant un Corps d'Armée raisonnable, un Million de Livres chaque année Monnoye de France, payable, par avance, de deux Mois en deux Mois, bien entendu qu'en cas que la Hollande, par les offices des Ministres de Sa Majesté continueroit d'accorder chaque Campagne deux cent mille Livres, lesdits deux cent mille Livres seront deduites, au profit de Sa Majesté, dudit million de Livres.

5.

Et pour tant plus donner courage au Chef et Dictateur de ladite Confederation, de servir avec affection et fidelité lesdits Confederés, Sa Majesté lui a accordé une Pension de cent mille Livres chaque année, laquelle Pension sera payable aussi de deux Mois en deux Mois par avance, pour estre distribuée par lui, comme il le verra bon estre, d'entre lui et ses principaux Consorts, et sera continuée sur le pied susdit, tout autant que durera le susdit parti.

6.

Sa Majesté ayant fait consideration de la representation que ledit Comte de Sardan lui a fait de la part desdits Confederés, que, pour pousser avec vigueur les operations de leurs Troupes, il seroit necessaire qu'elles fussent fortifiées d'un Corps de Cavalerie, Sa Majesté a accordé de fournir auxdits Confederés un Corps de deux mille Chevaux, Troupes reglées et bien aguerries, lequel Corps de Cavalerie entrera dans le Terrain de ladite Confederation incontinent après ledit soulevement, fait par l'endroit qui sera le plus plausible et convenable, demeurant convenu et arrêté que ladite cavalerie etant jointe avec les Troupes des Confederés, agira sous les ordres du Dictateur de ladite Confederation. Lequel Corps de Cavalerie sera actuellement payé aux fraix de Sa Majesté, sans que lesdits Confederés lui doivent fournir que le Logement et gros fourage, et avec cette condition aussi qu'il sera convenu à l'amiable d'entre les Commissaires de Sa Majesté et lesdits Confederés, des seuretés solides, à tout événement, pour l'entrée et sortie dudit Corps de Cavalerie.

7.

Et comme Sa Majesté n'a point d'autre veue dans cette presente Guerre, que de pourvoir à la defense de ses Etats et Royaumes,

et de protéger les Peuples opprimés suivant les supplications qui lui en ont été faites, il a été arrêté qu'en ce cas lesdits Confédérés soient en état d'exécuter quelque chose de considérable sur les costes de la Mer Méditerranée, Sa Majesté donnera les ordres nécessaires à ses Amiraux et commandants de Mer, de donner toute aide et main forte, secours d'Armes et Munitions de Guerre auxdits Confédérés, sans que pourtant, en cas que les Troupes de S. M. fissent entrée ou descente dans le Terrain ou sur les costes de ladite Confédération, et qu'elles vinssent à se rendre Maître de quelques Postes, pour ôter tout prétexte aux Emissaires de la Cour de France de rendre odieuse ladite Confédération si lesdites Troupes persistoient à garder leurs Postes, elles seront tenues de les délivrer es mains des Confédérés, sous les ordres de leur Dictateur général.

8.

Ayant été représenté combien il seroit important de réussir en la surprise, qu'on a projeté de faire sur une place importante des Costes de Guienne, cette seule réussite pouvant donner moyen à toute la Basse Guienne de se déclarer ouvertement, comme il est impossible de réussir dans les Affaires de cette nature sans les secours actuels de quelques Comptans, Sa Majesté consent que des cinq cent mille Livres, accordées ci-dessus au Corps desdits Confédérés pour le fonds du premier soulèvement, il en sera pris la somme de cent mille Livres, laquelle sera envoyée à un Confident dans la Ville de Bordeaux et laquelle ne pourra estre employée qu'aux fraix legitimes de ladite Entreprise, sous le Contrôle dudit Confident; Bien entendu qu'en cas que cette Entreprise vint à faillir, ladite Somme sera comptée auxdits Confédérés après l'ouverture de cette Guerre en telle autre part qu'ils jugeront à propos, comme faisant partie de ce que Sa Majesté leur a accordé pour ledit premier soulèvement.

9.

Et pour établir d'autant plus solidement les Interests et seuretés de ladite Confédération, Sa Majesté s'est chargée de faire menager par ses Ministres auprès de Sa Majesté Imperiale, à l'effect que Sadite Majesté accorde aussi son Auguste protection à ladite Confédération et souscrive pour ce qui le regarde le Traité qui sera fait, comme est dit ci-dessus, en conformité de celui de la Haye, et s'engage de n'entendre à aucune Paix de la part de la France que conjointement avec lesdits Confédérés et sous les Conditions apposées aux Articles VIII (lees: IX) et X du susdit Traité de la Haye.

10.

La susdite Confederation ayant des Interests à regler avec les Chefs de la Maison de Lorraine pour le fait de la Provence, et ledit Sr. de Sardan, chargé des propositions à faire sur lesdits Interests, ne pouvant, à cause du bien des Affaires de ladite Confederation se transporter en Allemagne pour cette discussion, sur la très humble prière qu'il a faite à Sa Majesté de faire connoître par quelqu'un de ses Ministres au Prince Charles de Lorraine, Héritier presomptif de ladite Maison, la nécessité qu'il y auroit pour ses Interests propres, de faire aboucher par un de ses Confidens ledit Sr. de Sardan, Sadite Majesté s'est chargé de faire advertir ledit Prince, afin qu'il envoie, avec tous les Pouvoirs necessaires, un de ses Confidens à l'endroit où sera ledit Sr. de Sardan, pour l'eclaircissement et execution desdites choses susdites.

11.

Et le cas avenant que les susdits Confederés puissent reste assez forts pour former un Etat particulier ou Republique, Sa Majesté s'oblige en tel cas pour elle et ses Successeurs à continuer Sa Protection Royale, faveur et assistance, en la même forme, plus ou moins, que les Rois de France l'ont fait avec les Etats de Hollande, sous des pretextes moins justes, auquel effect l'on consentira sans aucune difficulté à faire tous les Traités, que l'exigence des cas le pourra souhaiter raisonnablement pour les Interests communs.

12.

Sa Majesté voulant procurer en toute maniere auxdits Confederés leur bien et avantage, leur a accordé le benefice du libre Commerce, tant par Mer que par Terre, dans tous les Ports et Havres, Villes, Provinces et Royaumes de sa Domination generalement quelconque, en payant les Droits ordinaires, avec les mesures, Privilèges et Exemptions, dont jouissent pour ce chef Messieurs les Etats des Provinces-Unies et la Republique de Gennes; comme aussi par reciproque les Sujets de Sa Majesté pourront aller et venir librement commercer dans tous les Ports, Villes et Lieux de ladite confederation, en payant aussi les anciens Droits, et afin que pour ce chef il ne puisse arriver aucun abus, les Marchands des Lieux de ladite Confederation seront tenus de porter avec eux un Certificat en bonne et due forme dudit Sieur de Sardan, signé et scellé, contenant leur veritable caractere, avec le quel ils auront toute sorte de support et de protection de la part des Gouverneurs et Commandans de Sa Majesté, et pour leur grande satisfaction Sadite Majesté declare aussi, qu'elle accorde de surabondant aux dits Confederés, que toutes et quantes fois ils seront rencontrés

dans les Mers de Sa Domination, ou en tous autres Lieux par ses Vaisseaux, Galeres ou autres Bâtiments, ils seront traités comme amis, en la forme qu'il est proposé, à condition qu'ils seront tenus de porter le certificat susdit.

13.

Sa Majesté par exprès s'oblige et promet par sa Royale parole, tant pour elle que pour ses Successeurs, de ne faire ni entendre à aucune Paix avec la France, qu'après la satisfaction entiere, tant des Chefs que du General des Confederés, et suivant et conformément aux Articles VIII (l. IX) et X dudit Traité du 21 d'Avril dernier, et d'abondant qu'après une Amnistie en bonne et due forme, bien et duement enregistrée et verifiée par tous les Tribunaux de France où il sera besoin, et qu'après toutes seuretés solidement etablies, pour les principaux Entrepreneurs, ainsi qu'il a été pratiqué par les Predecesseurs de Sa Majesté dans les Traités faits avec le Roy de France, et Traité de Madrid le 14 Janvier 1526 et celui des Pirennées ou l'Isle des Faisans le 7 Novembre 1659.

14.

Et reciproquement ledit Sieur de Sardan, tant de son Chef qu'en qualité de Deputé susdit, et pour tous les Corps desdits Confederés, s'engage formellement et specialement de ne pouvoir entendre aucunes propositions de Trêves ni de Paix, de quelle part qu'elles puissent estre proposées, qu'aux conditions mentionnées en l'article IX du Traité de la Haye, et que conjointement et après la satisfaction entiere de Sa Majesté ou de ses Successeurs.

15.

Ledit sieur de Sardan s'oblige de même, en qualité de Sindic general des Confederés de la Province de Languedoc et de Deputé de la Generalité de toute ladite Confederation, d'executer d'ici à la fin du Mois de Septembre de cette presente année, ou plus tost s'il est possible, un soulevement de douze mille Hommes dans les Montagnes des Cevennes et Vivarez, pour commencer à se rendre Maistre autant qu'il sera possible, de tous les Postes qui sont sur la Riviere du Rhone, et de toutes les autres Places qui se pourront surprendre par lesdits Confederés en ladite Province et autres, voisins du Corps de ladite Confederation.

16.

Et pour établir la seureté et solidité en toutes manieres du present Traité, il demeure covenue que dans un Mois, à compter du premier jour de soulevement dans les dites Montagnes du Languedoc, Sa Majesté fera expedier un Instrument en bonne forme,

contenant la Ratification d'icelui de mot à mot, pour estre delivré audit Sieur de Sardan, de la part ou il sera, la Ratification de la part des Confederés étant tenue pour faite du jour que le susdit soulèvement sera executé; et afin de n'arrester les operations du susdit soulèvement ni les secours que Sa Majesté veut bien accorder auxdits Confederés, le présent Traité a été signe double, scavoir de la part de Sa Majesté par Monsieur de Castel Rodrigo son Grand Escuyer du Conseil d'Etat, et President du suprême de Flandres, en vertu de la charge et Pouvoir par écrit que lui en a donné Sa Majesté en date du 16 de ce present Mois; et de la part des Confederés par ledit Sieur Comte de Sardan, comme Sindic General des Confederés de la Province de Languedoc et Deputé de la Generalité de ladite Confederation. Fait, conclu, signé et scellé à Madrid le vingt troisieme du Mois de Juillet de l'an mil six cent septante quatre.

El Marques de Castel Rodrigo.

Le Comte de Sardan de Raulo (l. Paulo).

Waarschijnlijk is dit stuk te Weenen terecht gekomen, doordat het óf door Sardan óf van wege de Spaansche regeering den keizer is aangeboden, om op denzelfden voet een verdrag met de confederatie aan te gaan.

HET ONTSTAAN EN DE ONTWIKKELING VAN HET EIGENLIJKE STADSBESTUUR TE GRONINGEN TOT IN HET BEGIN DER 15e EEUW.

DOOR

MR. S. GRATAMA.

INLEIDING.

Groningen, de stad bij uitnemendheid van het N. onzes lands, levert met het oog op het onderwerp aan het hoofd dezès vermeld, een belangrijke bijdrage voor de kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis der steden, niet alleen van ons vaderland, maar van die van W. Europa in het algemeen. Niet in dien zin dat men moet verwachten alle bijzonderheden dier ontwikkeling ook elders aan te treffen, integendeel, juist te Groningen zal men enkele eigenaardigheden ontmoeten, die zeer zelden in de steden der Middeleeuwen worden gevonden, maar wij zullen hier nog duidelijk sporen eener ontwikkeling kunnen constateeren, waarvan elders niets is overgebleven.

Beginnen wij daartoe met na te gaan, hoe wij Groningen het eerst in de geschiedenis aantreffen.

Het oudste bericht, en wel de bekende brief van 1040 ¹, spreekt van het keizerlijk praedium, daarbij aan de kerk te Utrecht geschonken, gelegen «in villa Cruoninga». Dit woord beteekent dorp naar het gewone spraakgebruik, in het Middeleeuwsch latijn dier

---

¹ Driessen, *Monumenta veteris aevi inedita*, IV p. 857.

dagen. Mogen wij hieruit afleiden, dat in de 11^e eeuw Groningen zich nog niet tot een stad had verheven, in de volgende eeuw is dit anders.

Immers in de kroniek van den onbekenden schrijver, nu onlangs van wege het Historisch Genootschap te Utrecht wederom uitgegeven, wordt van Groningen slechts gesproken als van een *civitas*¹ of *oppidum*². En dat reeds ten tijde van bisschop Herbert ($\pm$ 1150), aan welken ook door de *cives* onder eede wordt beloofd, « ne... ipsum oppidum muro cingerent »³. Het verhaal in de kroniek van Sicke Benninge voorkomende⁴, over het ommuren der stad in 1110 ter vervanging eener versterking van planken, is dus mogelijk, maar niet waarschijnlijk, daar in het bericht der Narracio, van het opnieuw bouwen van den muur geen sprake is. Integendeel volgt er, dat de burgers zich niet aan hunnen eed hebben gehouden⁵, en dus later den muur om hunne stad wel hebben opgetrokken.

In de kroniek van Emo en Menko is de terminologie niet zoo vast⁶. Immers Groningen komt meestal als *civitas*⁷ voor, enkele malen echter wordt het ook *villa*⁸ genoemd, zonder dat hier aan een bepaald verschil moet worden gedacht. Dit blijkt uit het volgende. Wij vinden toch in de Narracio gesproken van de portae, op het

¹ Quaedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia, uitgave van Mr. C. Pijnacker Hordijk p. 5, 9, 29, 39, 40, 41, 52, 57, 82.

² l. c. p. 11, 12, enz.

³ l. c. p. 4; op p. 12 wordt gezegd: quod iuraverant episcopo Harberto, ne murum erigerent.

⁴ In de uitgave van het Histor. Gen. te Utrecht door Mr. J. A. Feith en Dr. Blok p. 43; ook bij Emmius VI p. 101.

⁵ l. c. p. 4: quod tamen processu temporis minime servaverint.

⁶ Verg. hierover Bijdr. tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid van de Provincie Groningen (verder geciteerd als Bijdr.) IV p. 153 vlg.

⁷ Uitgave Hist. Gen. te Utrecht Feith en Stratingh p. 9, het eerst op het jaar 1208.

⁸ l. c. p. 121, 182, en 204 bijv.

jaar 1231 ¹ van den agger et munimen ², en bij Emo en Menko zelve herhaaldelijk van belegeringen. Eindelijk wordt volgens dezelfde bij het verdrag van 1251, uitdrukkelijk bepaald «ut muri destruerentur» ³.

Wij mogen dus aannemen, dat Groningen in het laatst der 12e eeuw was een stad, in den zin eener versterkte plaats, eener vereeniging van woonplaatsen, door een muur omgeven. En dat wel eene, die in de oogen van de tijdgenooten niet van belang was onthloot, immers de schrijver der Narracio noemt haar, gebeurtenissen van het jaar 1215 verhalende, een «civitas opulentissima» ⁴.

De vraag, die zich nu voordoet, is deze: welke was de aard en de inrichting van de villa, het dorp Cruoninga, waarin het praedium van den brief van 1040, was gelegen?

Het antwoord op deze vraag is bij gebreke van berichten uit dien tijd dagteekenende op zich zelf niet te geven. Maar zoo ergens, dan mag men in dezen uit toestanden in plaatsen rond Groningen gelegen, en uit die, welke wij later daar aantreffen, gevolgtrekkingen maken. Gevolgtrekkingen, die tot het onwedersprekelijke resultaat voeren, dat Groningen oorspronkelijk was een marke, of beter misschien, ontstond uit de samensmelting van althans twee aan elkander grenzende marken ⁵.

Dat de Drenthse dorpen en ook die in het Gooregt gelegen, oudtijds markegenootschappen vormden, is voor geen tegenspraak vatbaar. Dat ten aanzien van Groningen hetzelfde niet het geval zou zijn geweest, zou zoo vreemd zijn, dat, al ware het directe bewijs niet te leveren, het tegendeel toch zoude mogen worden aangenomen. Maar dat bewijs is te leveren uit de sporen van den vroegeren toestand, die wij in de berichten van lateren tijd aantreffen.

---

¹ 1. c. p. 81.

² 1. c. p. 87.

³ 1. c. p. 203.

⁴ 1. c. p. 29.

⁵ Verg. hierbij dr. G. Acker Stratingh, in Bijdr. VIII p. 162 vllg.

Vóór op bepaalde oorkonden te wijzen, herinneren wij aan de termen, voor stukken land om en bij Groningen in gebruik, die op het bestaan hebben van den marketoestand wijzen. Zoo ten eerste, het Wester- en Oosterstadshamrik, of hemmerke, namen die nog niet verdwenen zijn, en de weidelanden om de stad gelegen omvatten. Reeds in 1386 tot waterschappen geworden ¹, bestaan zij, althans het eerste, nog als zoodanig. Dat het woord hemmerke hetzelfde als marke beteekent, mag worden aangenomen ².

Voorts vinden wij herhaaldelijk de esch, de gewone naam voor het bouwland bij het dorp in de Drenthse marken, rondom Groningen, vermeld, en dat tot in het laatst der 16e eeuw ³. Ook de verdeeling van het bouwland in wanden, of wannen komt voor ⁴, terwijl van de gemeene weide als de buurmande wordt gesproken, en wij het woord zelf, zij het dan in eenigszins gewijzigde beteekenis nog in het laatst der 16e eeuw aantreffen ⁵.

Laten wij nu meer bepaalde bewijzen voor onze stelling aanvoeren.

In 1257 wordt een stuk land de civium communitate verkocht ⁶, vermoedelijk buiten de stad gelegen; in 1262, een bouwplaats, area, binnen de stad evenzeer uit den gemeenen grond der burgers ⁷.

In het jaar 1332 ontmoeten wij de «marcha civium de Groninge, Osterhemmerke et Westerhemmerke» ⁸.

¹ Verg. de brieven bij v. Richthofen, Rechtsquellen, S. 259 ff.

² Hetzelfde woord vinden wij in een stuk van 1211. (Dr. III p. 541). Daarin wordt gesproken van: „villa Marahusum et totam hemmercam illius ville”. Deze plaats wijst er op, dat ook de marke in het N. der provincie Groningen, op de kleilanden geen onbekende instelling is geweest, al zijn zoo goed als alle historische sporen daarvan verdwenen.

³ Verg. plaatsen bij dr. Acker Stratingh, Bijdr. V. p. 21. Er was o. a. een Noord-, een Zuid- en een Westesch; de laatste echter komt zelden voor.

⁴ l. c. p. 22.

⁵ l. c. p. 19.

⁶ Zie Bijdr. VIII p. 178 noot 1.

⁷ Driessen. I p. 38.

⁸ Ald. I p. 113.

Het meest afdoende bewijs echter vinden wij in een stuk van 1346, zijnde een verdrag tusschen het stadsbestuur en den Abt van Aduard, volgens hetwelk dezen wegens het aan het klooster toebehoorend huis, het recht gegeven wordt om gebruik te maken, «communi marka nostra, sicut alius civis noster» ¹. Wij mogen, wijl uit deze oorkonde blijkt, dat er nog onverdeelde gronden op dat tijdstip bestonden, dezelfde beteekenis hechten aan het woord marke, in een schenking van 1348, van een stuk land «in nostra marka orientali sita» ².

En om te besluiten: zoowel Benninge op het jaar 1405 ³, als het stadrecht van omstreeks dienzelfden tijd, spreken van de «stads-market». Niet te ontkennen valt het, dat mogelijk de gemeene gronden toen niet meer aanwezig waren, en dus die uitdrukking meer slaat op het bij de stad behoorende territoir, de «stadstafel», maar even zeker is het dat, zoo dit het geval is, zij hare beteekenis ontleende aan den vroegeren marketoestand. Hiermede hebben wij het terrein geëffend voor de behandeling van den brief van 1040.

Hoeveel over die oorkonde ook reeds moge geschreven zijn, wij kunnen niet nalaten betrekkelijk kort daarop terug te komen, omdat wij haar, in tegenstelling met de meeste vroegere schrijvers, van betrekkelijk minder gewicht voor de ontwikkeling der stad Groningen achten.

De «villa», het dorp Groningen deelde, als tot Drenthe behoorende ⁴, eerst in de lotgevallen van dat graafschap. Daarmede werd het aan de Utrechtsche kerk geschonken. Bij de oorkonden van 1024 en 1025 ⁵ werd het graafschap Drenthe aan de kerk

---

¹ Ald. I p. 171.

² Ald. IV p. 659.

³ l. c. p. 80.

⁴ Verg. dr. Acker Stratingh, in 'Bijdr. V p. 1. vlg.

⁵ Die van 1024 komt voor bij Heda (Ed. Buchelius) p. 112 vlg. Ook die van 1025, echter als bevestiging van het in 944 verleende jachtrecht; er is echter ook een bevestiging van de schenking van den comitatus, althans de copie van een vidimus dd. 1531, is in het Drentsch archief aanwezig.

van Utrecht toegewezen, echter voor later ¹. Het in eigendom gegeven praedium was dus gelegen in een streek, die nog niet onder het wereldlijk gezag van den bisschop te Utrecht stond. Wjl de definitieve schenking van het graafschap Drenthe, (comitatus in pago Thrente) eerst in 1046 plaats had, werd derhalve aan de kerk te Utrecht een onroerend goed geschonken in een streek nog aan het gezag van een anderen graaf onderworpen.

Die oorkonde leert ons verder, dat aan de kerk van St. Maarten wordt gegeven « tale predium, quale visi fuimus tenere in villa, Cruoninga nuncupata, in comitatu Thrente situm » met alle toebehooren. Hieronder worden genoemd behalve allerlei onroerende goederen, ook mancipia, lijfeigenen, die dus nu eigen lieden van de kerk worden. Voorts volgt er « cum omni ejusden comitatus strictione, monetis, theloniis, causis agendis et discutiendis » Waaruit wij meenen te moeten opmaken, dat aan den nieuwen eigenaar van het praedium wordt toegekend de geheele rechtsmacht, die anders in handen van den graaf berustte, zoodat dat onroerend goed in zijne geheele uitgestrektheid aan het gewone staatsgezag wordt onttrokken, en daar als zoodanig optreedt dat van den grondeigenaar. Aan de kerk te Utrecht is, voorzoover het praedium strekt, immuniteit van het staatsgezag verleend ². Daarbij zijn dan nog het muntrecht — de keizer schijnt hier een munthuis te hebben gehad — en dat tot tolheffing gevoegd. Ook hier kan aan een reeds bestaanden tol worden gedacht, juist met het oog op de voor het verkeer zeer gunstige ligging van Groningen. Aan wie wordt nu het praedium geschonken? Hoewel de oorkonde zelf spreekt van de ecclesia Trajectensis in honore sancti Martini con-

---

¹ „Comitatum de Thrente per hanc imperialem paginam nostra jussione conscriptam *deinceps* habendum damus et concedimus". Deinceps, zoodra de keizer weder de vrije beschikking over genoemd graafschap verkreeg.

² Verg. nog de uitdrukking later in den brief voorkomende: „Et ne aliqua imperialis vel regalis aut episcopalis persona, vel aliquis publicus exactor hujus donationis nostre auctoritatem presumat infringere".

structa, geeft zij daarmede niet voldoende licht. Toch zal men naar aanleiding van wat verder volgt, moeten besluiten, dat de gift bepaaldelijk voor het kapittel van den Dom was bestemd. Buiten de bepaalde opbrengst, daarbij voor vast aan de « fratres, ibi Deo incessabiliter servientes » toegekend, wijst de aan het slot opgenomen « episcopalis persona » (zie p. 170 noot 2), wien het nog in het bijzonder wordt verboden tegen de schenking te handelen, er op, dat deze schenking niet aan den bisschop als zoodanig geschiedde, niettegenstaande de ecclesia S. Martini hier, als in zoovele andere stukken de begiftigde is ¹. Ook uit de latere geschiedenis blijkt, dat men in dezen onderscheid maakte. Een onderscheid, waarvan aard en reden niet recht helder meer is. Hoe dit zij, in ieder geval staat vast, dat het graafschap Drenthe in 1046 den bisschop tot wereldlijken beheerscher kreeg, en dat dit dus tevens met Groningen het geval was. Van dat tijdstip af is de bisschop daar dus landsheer, terwijl als een belangrijk grondbezitter, een aanzienlijk landheer in het dorp Groningen het kapittel van den Dom te Utrecht optreedt. Tot de bevolking van Groningen behoorden derhalve ook tal van eigen lieden, die aan dien hof verbonden waren. Waarschijnlijk waren er ook nog wel, die aan andere grondeigenaren daar ter plaatse waren onderworpen ², maar de eerst bedoelde zullen wel het talrijkst zijn geweest.

Hoe dit zij, zeker is het, dat in het stadboek uit de 15^e eeuw en nog later van eigen lieden sprake is ³. Toch zullen wij evenzeer moeten

¹ Verg. de schenkingen uit denzelfden tijd der goederen van Ulfo en zijn broeder, Heda 1. c. p. 120, en der „*proprietas in loco Daventre*” in het graafschap Amelande. Sloet, Oorkondenb. no. 161 I p. 160.

² Het klooster te Werden o. a. had een *curtis* te Groningen. Zie het register der goederen, van 1160 en een stuk van 1282. Driessen III p. 442. Evenzoo de graaf van Bentheim. Zie een oorkonde van 1293 (Dr. III p. 572 vlg.), waarbij deze afstand doet van zijne rechten ten aanzien van „*opidum Groninghe et opidanos*”

³ Stadboek, uitgave Telting (in de Werken der Vereeniging tot uitgave van bronnen van oud vaderlandsch recht) Art. 162, en VI § 4 van het Stadboek, uitgave de Rhoer (Werken Genootschap, P. E. J. P.).

Zie ook den gildebrief der kramers van 1362 (Dr. II p. 235) en den algemeenen van 1436 (Werken P. E. J. P. V. p. 217).

Zelfs tot in de 16^e eeuw. Zie Ypey en Feith, Oudheden van het Gooregt p. 203 vlg.

aannemen, dat in het dorp Groningen tal van vrijen woonden, die derhalve tevens gerechtigden in de marke waren, voor zoover zij althans grondbezit hadden. De onvrijen, hoorigen, waren van het gebruik der marke niet uitgesloten, maar het recht daartoe ontleenden zij aan de gerechtigheid, hunnen landheer toekomende. Wij mogen derhalve Groningen beschouwen als een zoogenaamde «gemengde stad», wier ingezetenen in verschillenden rechtstoestand verkeerden, zoo dat een gedeelte onvrij, hoorig, was. Van de vrije bevolking zal echter zeker de krachtigste stoot tot hare ontwikkeling zijn uitgegaan ¹. Zeer waarschijnlijk zal deze ook overwegend in aantal zijn geweest; van een bizonder hofrecht toch, voor de hoorigen van den Dom bijv., vinden wij niets vermeld. En evenmin is er in de tot ons gekomen berichten een spoor te vinden van den in andere steden voorkomenden vorm van het recht op' den grond, het grondbezit «nach Weichbildrecht» ². Een eigenaardige met de ontwikkeling der vrije markt, der stad, in verband staande vorm, welke den overgang vertoont tusschen het vrije en het onvrije grondbezit. De verklaring hiervan zal wel daarin moeten worden gezocht, dat te Groningen het vrije grondbezit regel, het onvrije, bepaaldelijk het aan den heer der stad behoorende, in verhouding daarvan uitzondering was en in de stad zelve een betrekkelijk geringe uitgestrektheid besloeg.

Over de verklaring der uitdrukking «cum omni ejusdem comitatus strictione» nog een enkel woord, in verband met onze opvatting omtrent het praedium der oorkonde van 1040.

Onder het praedium meenen wij te moeten verstaan een landgoed, zeker van tamelijke uitgestrektheid, gedeeltelijk en hoofdzakelijk buiten de latere stad gelegen, echter niet de streek, later het Gooregt genoemd. Daargelaten dat de woorden van den brief in strijd zijn met deze opvatting, valt het nog op te merken, dat andere nog voorhanden

¹ Zie hierover Below, Zur Entstehung der Deutschen Stadtverfassung. Hist. Zeitschr. N. F. XXII S. 198 ff.

² Verg. Sohm, Die Entstehung des Deutschen Städtewesens. S. 61 ff.

oorkonden er het onjuiste van aantoonen. Immers in 1169 wordt de «terra Selewert», tot dusver door een zekeren Lutger, «ministerialis sancti Martini et noster», in leen gehouden, verkocht en door den bisschop in vrijen eigendom aan het klooster te Ruinen gegeven ¹, en in 1181, wordt hetzelfde klooster in het bezit van een «predium in Selewert, CX et VII marcis argenti coemptum» bevestigd. Het kapittel van den Dom kan dus moeilijk geacht worden in 1040 den eigendom van een geheele streek, die het later ook nog, ware die opvatting juist, beweerde te bezitten te hebben gekregen.

De «comitatus strictio» de grafelijke rechtsmacht kan zich alleen over het praedium hebben uitgestrekt. Zij moet dus iets anders zijn geweest dan de rechtsmacht over de omgeving van Groningen, de «prefectura suburbana» van Emmius, de jurisdictie over het Gooregt, later het gerecht van Selwerd genoemd ².

Wij zullen deze in verband hebben te brengen met de schenking aan de kerk te Utrecht van het graafschap Drenthe, en die dus moeten gronden in den brief van 1046, immers toen was Groningen nog in comitatu Trente gelegen. De bisschop is door deze acte landsheer geworden in de villa, in het dorp Groningen, maar ook in het Gooregt, toen nog een deel van het graafschap Drenthe.

Daarmede echter was ook de reden ontstaan voor den lateren toestand, waarin deze bestanddeelen niet meer juist te onderscheiden zijn.

Wij kunnen aannemen in aansluiting met wat wij elders zien, dat het kerkbestuur van St. Maarten, (het kapittel van den Dom) zijne bezittingen te Groningen door een villicus, (meier) heeft laten besturen ³. Die ambtenaar kan tevens het hoofd zijn geweest van de andere bezittingen in deze streken aan dezelfde kerk toekomende.

¹ Ald. I p. 3, de uitdrukking is: „nos. . . . eandem terram et quidquid nostri juris in ea fuit — — tradidimus”.

² Deze meening komt vrij wel overeen met die van dr. Blok, indien ik ten minste het in de Handelingen der Maatschappij van Letterkunde 1884, p. 87 medegedeelde goed begrijp.

³ Verg. Schröder, Rechtsgeschiede S. 415.

Hij zal ook de rechtspraak hebben uitgeoefend, die in de acte van 1040 was begrepen. Toen echter de bisschop, die natuurlijk als het hoofd van het kapittel op het bestuur der goederen van den Dom grooten invloed oefende, later daar het staatsgezag verkreeg en de landsheer werd, had hij tot uitoefening van zijn gezag zijne ambtenaren noodig. Eerst in werkelijkheid ambtenaren, werden zij later meer onafhankelijk, zoodat een eeuw later ons uitdrukkelijk wordt bericht, dat bisschop Herbert te Groningen en te Coevorden voor het aan het Sticht onderworpen gebied benoorden Overijsel, twee gezaghebbers aanstelde, aan wie hij de hun toevertrouwde ambten in leen gaf. En dat wel aan zijne twee broeders Ludolfus en Leffardus; «majori prefecturam in Groninghe et minori castrum Co-vordie et jurisdictionem Trente et eis attinencia feodaliter donavit» ¹.

De zetels van het bestuur werden dus Groningen en Coevorden, en het graafschap Drenthe in twee districten gesplitst ². Naar den ouderdom der broeders zou men de prefectura in Groninghe voor het meer belangrijke deel houden. Hiermede was verbonden de rechtspraak over de omgeving der stad Groningen, over het Gooregt, het latere gerecht van Selwerd ³. Beter nog, die jurisdictie was één met de rechtsmacht der stad. Of die toen reeds van die over het omringende land verschilde, kan niet meer met zekerheid worden uitgemaakt, maar is niet onwaarschijnlijk te achten.

Het komt mij voor, dat de hier voorgedragen opvatting de voorkeur verdient boven die, welke als aan den Dom in 1040

¹ Narr. p. 2. Opmerkelijk is wat er volgt: „Et nota quod usque ad hec tempora episcopi pro sua voluntate omnia predicta suis nunciis et villicis sine omni contradictione committebant.”

² Later is er misschien nog een derde bijgekomen. Wij vinden toch een tijd lang van een „judex in Elethe” gesproken. Of het juist is om, zooals Magnin II 1 p. 63 doet, daarmede den scultetus Threntie in verband te brengen, zullen wij hier niet beslissen. De scheiding is echter geen blijvende geweest.

³ Dit mag uit de geheele latere geschiedenis worden afgeleid, maar ook uit het bericht in de Narracio p. 38, waar verhaald wordt, dat Egbertus, „prefectus civitatis”, „apud Glumme (Glimmen) inceptit castrum edificare”, welk „castrum et fundus in sua jurisdictione consistebant”.

afgestaan beschouwt de rechtsmacht over het Gooregt en de stad Groningen; juist op grond van de bewoordingen van den brief van 1040, waar tegenover elkaar staan de *comitatus Trente*, zoowel het gebied als de grafelijke macht bedoelende, en het gezag, hetwelk voortaan in het *praedium* gelden zoude. Bovendien zouden, wyl in een andere hetzij vroegere, hetzij latere oorkonde het eerste werd weggeschonken, de grenzen dier grafelijke rechtsmacht, ware niet het *praedium* bedoeld, nader moeten zijn omschreven ¹.

Hoe dit echter zij, later is en door de omstandigheid, dat vermoedelijk des bisschops leenman ook de ambtenaar van het Domkapittel zal zijn geweest, waarbij men niet dient te vergeten, dat op de leiding der zaken in dat kapittel zelf, de bisschop als hoofd er van een overwegenden invloed had — en door de omstandigheid, dat ten gevolge van de toename der macht van het stadsbestuur in Groningen zelf, het landsheerlijk gezag steeds verminderde, het onderscheid tusschen beide qualiteiten is vervallen. In het eerste kwart der 13e eeuw schijnt echter de rechtspraak, aan het Domkapittel ontleend, nog als gescheiden van die, op het landsheerlijk gezag berustende, te zijn beschouwd ². Immers de opbrengst der

---

¹ Dit klemt te meer, als men bedenkt, dat bij de schenking in 1046 (Sloet no. 161) van de „*proprietas in Daventre*”, gevoegd wordt de „*comitatus in Amelande*” met nauwkeurige omschrijving van het gebied, waarover dat grafelijk gezag zich zoude uitstrekken, en hier niet eens de bijzondere reden daarvoor bestond, welke voor het „*praedium Cruoninga*” in den tekst is opgegeven. Voorts wijs ik er nog op, dat de in die oorkonde voorkomende *regalis districtus*, gelijkwaardig met de „*comitatus strictio*” van ons stuk, bepaaldelijk slaat op de „*proprietas, qualem visi sumus manu sub potestate tenere in loco, Daventre dicto*.”

² Een analoon, dat ons dergelijken toestand verduidelijkt, vinden wij te Emmerik. (Verg. E. Liesegang, *Recht und Verfassung v. Rees*, Westd. Zschr. Erg. heft. VI.) Daar had het kapittel van St. Martinus een dergelijken invloed als naar onze voorstelling het kapittel van den Dom te Groningen. Toch waren er ook tal van vrijen buiten de bezittingen van genoemde geestelijke instelling. Bij de verleening van Zutphensch stadrecht aan Emmerik door graaf Otto van Gelre in 1233 (Lacomblet Urk. B. II no. 191) wordt eenige dagen vroeger de verhouding tusschen de rechtsmacht van den grafelijken *judex*, den vertegenwoordiger van den landsheer, en die van het kapittel nauwkeurig geregeld. (Lacomblet l. c. no. 190). Een regeling, die te Groningen minder noodzakelijk, wyl de bisschop,

jurisdictie wordt in het register der inkomsten van den Dom, ¹ ongeveer uit dien tijd dagteekenende, afzonderlijk opgegeven; maar blijkens diezelfde lijst en volgens berichten, waarop wij later terugkomen, waren de leenmannen van den bisschop, de prefecten, degenen, door wie het daarvoor verschuldigde «pactum» werd voldaan.

Men heeft de grenzen der beide rechtsmachten niet meer uiteen gehouden. Niet onmogelijk is het, dat de verhouding toen werd, zooals wij die moeten opmaken uit den brief, door Matthaeus in de *Dedicatio* zijner uitgave van den *Auctor incertus* opgenomen, waarin het kapittel van den Dom zich wendt tot den bisschop, met verzoek om in Groningen den toestand van vroeger te herstellen ².

Daaruit blijkt, dat de brief van 1040, toen ten tijde in dien zin werd opgevat, dat de opbrengsten van het geschonken goed aan het kapittel kwamen, maar dat «*episcopus Trajectensis, qui fuerit pro tempore, ad exercendam jurisdictionem hujusmodi praefectos et cudendum monetam monetarios ibidem deputare et ab eisdem praefectis et monetariis fidelitatis juramenta recipere consuevit nomine ecclesiae antedictae.*»

Dat onder dergelijke omstandigheden de ambtenaren dezelfde waren, en hunne functies langzamerhand niet streng meer werden gescheiden, laat zich vermoeden. Daar in dien tijd (14de eeuw) bijna alleen door de betaling der pacht aan het kapittel van den Dom de betrekkingen met de kerk te Utrecht werden onderhouden, is het mogelijk, dat men geleidelijk aannam dat door den prefect voor

---

als hoofd van het kapittel tevens eenigermate in beide optrad, in ieder geval niet tot ons is gekomen, maar waaruit blijkt, dat de *judex* ook aan het geestelijk gesticht een deel van zijn gezag ontleende.

¹ Bijdragen V p. 59 vllg.

² Dit stuk komt, geschreven met een hand uit de 14e eeuw, voor in het kapittel-archief van den Dom (3e afdeeling no. 2058) en is des te belangrijker omdat het blijkens zijnen verderen inhoud van ongeveer 1350 moet dagteekenen. De opgave van het vermoedelijk tijdstip van dezen brief ben ik verschuldigd aan de welwillende inlichting van Mr. S. Muller Fzn., rijksarchivaris te Utrecht. Hiervoor en voor zijne verdere medewerking, o. a. door het verschaffen van eenige afschriften van stukken, is het mij een aangename plicht hem hier mijnen dank te betuigen.

zijne geheele jurisdictie de pacht aan den Dom werd opgebracht ¹.

Wij zien dan ook, dat in 1352 Hendrik van Selwert verklaart na te zullen komen de overeenkomst met het kapittel van den Dom gesloten « de infeudatione jurisdictionis oppidi de Groningen ad ipsos (ut asserunt) ab antiquo spectantis » ².

En in 1371 ³ geeft het « Capitel ten Doem t Utrecht in huerwere alle hoere weerlike gherichte ende heerlicheyt hoghe ende leghe te Groeninghen ende te Zelewaert met Wolde en Gho » enz.

Later bij het contract daarover gesloten met de stad Groningen in 1392 ⁴, vinden wij veel nauwer aansluiting aan den brief van 1040, naar welken, als aankomsttitel, uitdrukkelijk wordt verwezen, en die voor een deel letterlijk wordt overgenomen. Het praedium Cruoninga in comitatu Trente situm, met toebehooren, waaronder de comitatus strictio, is nu echter geworden « gherichte ende heerlicheit tot Groninghen hoghe ende leghe, bynnen ende buten Gronynghe gheleghe, mit Wolde, mit Ghoe ».

Hetzelfde is ook het geval met de oorkonde van 1400, waarbij de bisschop door ruil de goederen van het kapittel te Groningen verkrijgt, die aldus wordt omschreven: « permutatio bonorum nostrorum in Groninghen videlicet omnium jurisdictionum et domniorum nostrorum aliorum et bassorum intra et extra opidum de Groningen situatorum cum nemoribus, cum dictis Goe, cum areis

¹ Ik vestig hierbij nog de aandacht op de aantekeningen door Acker Stratingh gevoegd bij het register van de inkomsten der stad Groningen van het Gooregt, Bijdr. V p. 8, vlg. Hoewel deze S. vast overtuigd is, dat onder het praedium het Gooregt moet worden verstaan, zijn er toch eenige van die opbrengsten, die hij niet vermag in verband te brengen met de schenking van 1040, en welke der stad Groningen toch toebehooren, als opvolgster der heeren van het Gooregt. De verklaring ligt voor de hand, dat deze met andere, die dr. S. verkeerdelijk afleidt uit de schenking van het praedium, uitvloeiels zijn van de landsheerlijke macht, door de bisschoppen in 1046 verkregen en later, niet meer onderscheiden van de aan het praedium annexe, op de stad Groningen zijn overgegaan.

² Matthaeus ad Anon. p. 48, Buch. ad Hedam p. 255 uu.

³ Driessen II p. 300.

⁴ Ald. III p. 451 en 458.

et aedificiis, cum terris cultis et incultis, cum campis, pratis, pascuis, piscariis, viis, aquaeductibus, aquarum decursibus, cum monetis, theloniis parvis et magnis » ¹.

Men zal zich, juist om de onzekerheid der rechten van het kapittel, ten gevolge van niet uitoefening gedurende langen tijd en van de geringe macht der bisschoppen in deze streken gedurende de 14e eeuw, van de woorden van den brief van 1040 hebben bediend. Die onzekerheid blijkt ten eerste uit de woorden, die in het boven aangehaalde stuk van 1400 volgen nl.: «necnon cum suis juribus, pertinentiis et attinentiis universis longe a nobis distantibus et remotis». Maar ook en vooral uit de rechtsgeleerde adviezen, die de bisschop zich omtrent den te voeren oorlog tegen Groningen liet geven.

Hierbij zij het mij vergund een oogenblik stil te staan, omdat deze stukken, voor zoover mij bekend, nog niet in het geding zijn gebracht, zeker nog niet gedrukt ².

Die adviezen moesten strekken naar alle waarschijnlijkheid tot weerlegging van een verweerschrift, van de stad Groningen uitgegaan, en tot vaststelling van des bisschops recht, om niettegenstaande den brief van 1392, over de verpachting van de rechten van den Dom, de stad Groningen tot afstand daarvan aan hem te noodzaken, en zijn recht op huldiging door de stad te bewijzen.

Wij kunnen als minder tot ons doel ter zijde laten de rede- neeringen, waarmede de rechtsgeleerden ³ de nietigheid van dien brief trachtten aan te toonen, — trouwens Frederik van Blankenheim zelf toonde door het sluiten der aangehaalde overeenkomst van 1400, met het kapittel van den Dom, het zekere boven het onzekere te verkiezen — en evenzeer die, met welke zij bewezen,

¹ Matthaeus ad Avon. p. 51,

² Zij komen voor in het Divers. van Frederik van Blankenheim p. 192. vlg. in het archief te Utrecht, en in een H. S. vroeger in het archief te Groningen aanwezig, bekend als Deel 34 Verz. v. stukken p. 51 vlg., nu ook te Utrecht

³ Het waren er drie, waaronder Arnoldus Wilhelmi, abt van het klooster te Dikninge.

dat de bisschop, niettegenstaande het kapittel van den Dom over eigen goederen en gerechtigheid had beschikt, in dezen aanvallenderwijze tegen de stad mocht optreden.

Voor ons van belang is het, dat zij het goed recht van den bisschop, om tot herstel zijner landsheerlijke macht, zelfs een oorlog te beginnen (*guerram movere*) tegen de stad Groningen, grondten op de meer aangehaalde brieven van 1046 en 1040. En wel voornamelijk op den eerste.

Daaruit toch wordt afgeleid, dat de kerk te Utrecht, en als haar hoofd de bisschop ¹, heeft «*altam et bassam jurisdictionem, hoc est merum et mixtum imperium.*»

In het laatste advies wordt ook de verhouding tusschen de beide brieven even aangeroerd. Immers daar wordt de vraag gesteld: «*Utrum opidum de Groeninghen spectet ad ecclesiam Trajectensem,*» en tevens, of in den brief van 1046 begrepen is het «*merum et mixtum imperium*» over de stad. Het antwoord luidt toestemmend «*quia in toto partem non est dubium contineri,*» en later op de eerste vraag eveneens, wijl de brief betreft den comitatus Threntie, «*ergo*», volgt er, «*dicta villa ad ipsam ecclesiam pertinet.*» De verhouding tusschen de beide brieven wordt — hoewel de tijdsorde niet juist in het oog is gehouden — voorgesteld als schenking van een species in 1040, tegenover die van een genus in 1046. De bedoeling van den steller zal wel zijn geweest, dat ook na de gift van het «*praedium Cruoninga,*» in de latere stad van dien naam nog ruimte voor het gezag van den bisschop als landsheer overbleef.

Hoe dit zij, ons blijkt uit de besproken adviezen ten allen overvloede, dat omstreeks 1400, de grond der landsheerlijke macht, den bisschop van Utrecht als zoodanig toekomende, hoofdzakelijk wordt gezocht in den brief van 1046 ². Daaruit volgt dus, dat

---

¹ „*Quia ecclesia est in episcopo et econverso.*”

² Verg. hierbij het verdrag van 1419, *Matth. ad. Anon.* p. 59.

aan de bisschoppelijke zijde deze als de grondslag zijner macht over Groningen werd beschouwd, en niet de brief van 1040. In tegenstelling met de opvatting van het stedelijk bestuur, dat zich beroepende op den brief van 1392, wel in de oorkonde van 1040 het zwaartepunt zijner bewering moest leggen ¹. Ook hield men zich in de stukken, die van het einde der 14e eeuw dagteekenen, in de terminologie aan de laatstgenoemde oorkonde, maar verving het praedium en het rechtsgezag daarover door het hoog en laag gerecht in Groningen en het Gooregt.

De verklaring daarvan ligt zonder twijfel voornamelijk in de omstandigheid, dat in de 14e eeuw het gezag des bisschops in deze streken, langzamerhand tot een schijn was teruggebracht, en de uitoefening der rechten van het Domkapittel zich bepaalde tot de heffing eener pachtsom. Op dit denkbeeld zoude ons reeds brengen de vraag, ook in de adviezen besproken, of het recht van den bisschop niet was verjaard, welke bewering wordt bestreden eensdeels met een beroep daarop, dat het *merum et mixtum imperium* is *imprescriptibile*, ten andere met de stelling, dat de eisch tot terugvordering van geestelijk goed niet verjaart. Geenszins echter met de ontkenning van de omstandigheid, dat het gezag, het recht, gedurende langen tijd niet was uitgeoefend. En de geschiedenis bewijst overtuigend, dat dit denkbeeld juist is.

Gaan wij daartoe die geschiedenis meer nauwkeurig na en wel het eerst tot 1309 en dan die tot het begin der 15de eeuw.

Wij komen daarmede tot het eigenlijk onderwerp aan het hoofd dezes vermeld. De reden der aangegeven verdeeling springt bij de behandeling van zelf in het oog.

---

¹ Welken invloed ook op de latere uitleggers van den brief van 1040 hunne verhouding tot de stad heeft gehad, ziet men het best in Ypey en Feith, Oudheden p. 1 vllg. Tot welke vreemdsoortige redeneeringen zulk een bevooroordeelde opvatting leiden kan, daarvan is het geheele boek der even genoemde schrijvers één doorlopend bewijs. Ook Acker Stratingh, die zich later met dit onderwerp heeft bezig gehouden, heeft zich nog niet boven een sekere verheerlijking der stad kunnen verheffen.

I.

Tot 1309.

Moeten wij dus den oorsprong der stad Groningen in de marke van dien naam zoeken, waarin tevens een keizerlijke bezitting lag, de reden, dat die marke niet een eenvoudig dorp is gebleven zal zonder twijfel te vinden zijn in hare voor handel en verkeer zoo gunstige ligging. Daarover is reeds herhaaldelijk uitgeweid, met name heeft dr. Stratingh er nog bijzonder de aandacht op gevestigd ¹. Het zij geoorloofd hier even na te gaan, wat in de oude stukken daarover te vinden is. Wij beginnen met er op te wijzen, dat in de schenking van 1040 ook sprake is van het jus telonei.

Afgezien van het bericht in de Narracio, waarin Groningen in 1215 als een *civitas opulentissima* wordt geroemd ², is de oudste bron, die ons meer onmiddellijk daarop wijst, de oorkonde van 1223 ³, waaruit blijkt, dat vier inwoners (*cives*) van Groningen den bisschop van Utrecht geld hebben voorgeschoten.

In een stuk van 1229 worden kooplieden van Groningen genoemd, onder die der Hanse, welke met den vorst van Smolensk een verdrag sluiten ⁴.

Volgens de kroniek van Emo op het jaar 1250 ⁵, is de oorzaak van het op nieuw uitbarsten van den krijg tusschen de Omme-landers en de partij van den Burggraaf, het niet houden van den vrede op de paardemarkten ⁶, die van oudsher te Groningen

¹ Bijdragen VIII p. 171/2.

² Nog zij hier vermeld, dat in de *Gesta abbatum Orti sancte Marie* (uitgave Aem. W. Wijbrands 1879) p. 165 wordt gesproken „de civitate nobili et cesarea Groningensi”, en dat omstreeks het midden der 13e eeuw.

³ Dr. I p. 20.

⁴ Verg. Feith, de *Gildis Groninganis* p. 14.

⁵ p. 201 vlg.

⁶ Verg. over deze markten Bijdr. V. p. 86 en 112 vlg. en ook een stuk van 1258 (Dr. I. p. 35), waar gesproken wordt behalve van een „forum equorum venalium” van een „forum lignorum”.

Cf. ook een stuk van 1308 Feith l. c. p. 20.

werden gehouden. En zeker was een niet minder gewichtige reden, dat de Groningers « *precium annone, quam de aliis terris navibus advehebant, sine misericordia gravabant.* » Uit dienzelfden tijd is nog een ander bericht tot ons gekomen. In een oorkonde van 1250 ¹ maakt Henricus, bisschop van Utrecht bekend, dat hij aan den abt en de kloosterlingen van Aduard, vrijheid van handel, bepaaldelijk in hout, turf en vee, heeft verleend « *in nostra districtu specialiter vero Groninge.* » Sterker bewijs echter zie ik in den voorrechtsbrief door Hendrik III, koning van Engeland, in 1257 ten behoeve der burgers van Groningen afgegeven ², waarbij hij dezen in zijne bijzondere bescherming neemt, « *ita quod sub nostro conductu salvo et secure exercere possint mercationes in regno nostro* », en hun tevens onder zekere voorwaarden vrijdom van arrest geeft voor de schulden van anderen. En ten slotte mag hier ook nog worden gewezen op den handel, dien Groningen blijkens het privilege, door Jan, graaf van Holland in 1298 verleend ³, met Holland en Vlaanderen en zelfs op Keulen dreef. Wij zullen dus ook voor de stad Groningen dezelfde reden en wijze van ontstaan inogen aannemen, als door Sohm ⁴ op eenig voortreffelijke wijze als de algemeene voor de steden in Duitschland is aangewezen. Ook hier zal door den bisschop, den landsheer een vrije markt zijn gesticht, en daaraan bijzondere rechten zijn verbonden. Welke en wanneer? Dit alles zal wel voor altijd verborgen blijven. Bedenkt men echter, dat in de periode van af de schenking van het predium tot het dan eerstvolgende bericht uit het midden der 12e eeuw, waarin Groningen reeds als een stad wordt vermeld, de bisschoppen hier inderdaad, en niet in naam alleen, landsheeren waren en dus de ontwikkeling niet buiten hen om kan zijn gegaan, dan wordt het waarschijnlijk, dat

---

¹ Dr. I p. 24.

² Dr. I p. 29.

³ Dr. III p. 576. v. d. Bergh, Oorkb. n°. 1030.

⁴ Die Entstehung des Deutschen Städtewesens.

de begiftiging van de « villa Cruoninga » met markt-, stadrecht, in dat tijdsverloop moet hebben plaats gehad ¹.

Daarmede zoude dus aan Groningen een plaats onder de oudste steden van ons vaderland met Utrecht¹, Tiel en Stavoren, en zelfs vóór Dordrecht en Zutphen, zijn aangewezen ².

Met den handel en het verkeer te Groningen en de dien ten gevolge daar opgerichte vrije markt, meen ik in verband te moeten brengen, dat, evenals elders het geval was, de burgers, de bewoners der stad, aangeduid worden met den term *mercatores* ³. Daarmede worden vooral zij bedoeld, die zich aan dien bijzonderen, aan de steden eigenen tak van bestaan wijdde; maar tevens wordt het woord in meer uitgebreiden zin genomen. Zoo schijnt het te zijn gebruikt bij Emo en Menko, waar wij (p. 203) vermeld vinden, dat « *mercatores cum omnibus rebus suis libere manerent* », daarentegen de *milites* (de partij van den Burggraaf) de stad zouden moeten verlaten ⁴. Zeker echter wordt het woord in dien zin aangewend in het laatst vermelde privilege, door graaf Jan verleend aan de « *borghenses civitatis de Groninghe sive mercatores* », in welke oorkonde ook verder deze twee woorden als geheel gelijkwaardig worden gebruikt ⁵.

---

¹ Men bedenke hierbij, dat ook voor Deventer bijv. de oorkonde der verleen-
ning van stadrecht is verloren.

² Cf. Pijnacker Hordijk., Rechtsbronnen der stad Zutphen p. 1.

³ Verg. Waitz, Verfassungsgeschichte V p. 323 flg. Maurer, Städteverfassung I S. 323 flg. Below, Die Entstehung der Deutschen Stadtgemeinde, Dusseldorf 1889. p. 30 flg. Schröder, Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte, p. 596. Sohm l. c. p. 13. Ook Racer, Overijsselsche Gedenkst. I p. 64 maakte hierop reeds opmerkzaam.

⁴ Deze tegenstelling tusschen de *milites*, die in Groningen de partij van den burggraaf, den vertegenwoordiger van den landsheer, uitmaakten, en de burgers vindt men ook te Kampen. Daar staan zij als „coeplieden” en „dienstmannen” tegenover elkkaar.

Zie Boeck van Rechten L p. 20, en het Gulden Boeck p. 166 en 168. Uitgave der vereeniging voor Overijsselsch recht en geschiedenis.

⁵ Ik wijs hier ook op het stuk van 1308, Feith, l. c. p. 21, waar *mercatores* in beide beteekenissen wordt gebruikt; en wel in de zinswendingen „*burgenses ceterique mercatores*” en „*mercatores ceterique peregrinantes*”.

Het marktrecht is het bijzondere recht voor die mercatores, marktlieden, stadbewoners, burgers in den ruimen zin. Het is het eigenlijke stadrecht.

Nu doet zich de vraag voor, hoever strekte zich dat gebied uit, waarvoor dat bijzondere recht gold? Dit is voor den vroegsten tijd niet meer uit te maken, wegens het gemis aan berichten. Uit wat wij van lateren tijd weten, laat zich nog misschien het een en ander afleiden.

Wij vinden elders voor dit gebied, dat zich van het omliggende land onderscheidt door het bijzondere, het stadsrecht, den naam weichbild, wikbelde ¹, wigbold ², en ook, en dit meer algemeen, de « stadsvriheit ».

Dezen naam treffen wij ook te Groningen aan. Echter, voor zoover mij is gebleken, het eerst in het stadboek.

Hoever zich dat gebied bij Groningen uitstreckte is niet met zekerheid aan te wijzen. Toch meen ik uit verschillende gegevens te mogen besluiten, dat althans voor later de grenzen samenvielen met die der marke. In dit bijzondere geval is dit niet vreemd, wijl, zooals we reeds aanwezen, de marke-instellingen hier nog langen tijd hunne werking op de stedelijke oefenden. Toch blijft het niet onwaarschijnlijk, dat aanvankelijk de stadsvrijheid zich tot binnen de muren beperkte. Hoe dit zij, zeker is het, dat in 1258 de vrije markt zich ook daarbuiten uitstreckte, immers een hout- en paardenmarkt wordt in een stuk van dat jaar als buiten de

---

¹ Verg. een brief van 1296 door den bisschop van Utrecht, Jan van Zierick, ten behoeve van Oldenzaal afgegeven tot bevestiging van voorrechten door een zijner voorgangers verleend, waarin gesproken wordt van „Wigbelderecht”. Racer, Ov. Ged. V p. 216. Winhoff, p. 376 zegt: „Statgerichte hefft sijnen wigbelt”. Zoo zijn bijv. de grenzen van het wigbolt van Oldenzaal zeer nauwkeurig aangegeven in een stuk, uitgegeven door Mr. J. I. van Doorninck.

² Verg. een stuk in het archief van Coevorden aanwezig, van 1559 (Inv. no. 619) waarin uitspraak wordt gedaan omtrent het erfrecht eener aan „egenen lueden” toekomende „huesstede binnen der stadt ofte wigbolt van Covorden”.

stad liggende vermeld ¹. In het laatst der 13e en in de volgende eeuw wordt de *districtus civium*, het rechtsgebied der stad genoemd, ² terwijl in 1332 wordt gesproken van de « *praedia in Westerhemmerke et in Oosterhemmerke in districtu Groniensium* », en wij in hetzelfde stuk den term vinden: « *Groninger Osterhemmerke en Westerhemmerke* » ³. Iets later worden de grenzen van het gebied, waarover de stad hare strafrechtsmacht alleen zal handhaven, en dus waarin zij waarschijnlijk haar bijzonder territoir zag, aangegeven door de woorden: « *in civitate nostra et extra, inter Dodingehorne et Pishorne* » ⁴.

Ongelukkig zijn deze aanduidingen niet bepaald genoeg om daaruit met eenige zekerheid den juisten omvang op te maken. Daarbij komt, dat de grensbepaling in dit stuk meer in 't bijzonder met het oog op het gebied, dat aan gemeenschappelijke strafrechtsmacht zoude onderworpen zijn, is geschied, en dus tegenover de verklaring van het jaar 1332, dat de beide hamrikken « *in districtu* » der stad zijn gelegen, niet afdoet. Hiermede stemmen overeen de plaatsen, waar wij het teeken der stadsvrijheid, het kruis, opgericht vinden ⁵. Wij vinden in de 14e eeuw alleen gesproken van dat aan de zuidzijde der stad; uit de tot ons ge-

---

¹ Dr. I p. 34. Verbond met Fivelingoo; dezelfde bescherming wordt verleend: „*ab amne (hier vermoedelijk de Hunze) usque ad civitatem, in civitate et extra civitatem in foro lignorum ac in foro equorum venalium*”.

² Ald. I p. 43 en p. 53. Verg. een oorkonde van 1321, Ald. I p. 93, waar de „*homines de Threntawalda*” door de prefecten worden gezegd te zijn „*nostre jurisdictionis*”.

³ Ald. I p. 110 en 114.

⁴ Donghorn nog bekend, Pishorne niet meer juist aan te wijzen.

⁵ Van vaste kruisen schijnt sprake te zijn in een stuk van 1369 (Dr. IV p. 610), volgens hetwelk „*predia sita sunt ab ista parte Heltmen, fere prope cruces ligneas*” cet; voorts in een van 1373 (Ald. p. IV 694), volgens hetwelk een stuk land ligt „*op den Suetesche, op de westerziit van den cruce*”.

Uit de overeenkomst van 1405 (Matthaeus, ad Anonymum p. 55, v. Idsinga, Staatsrecht II p. 52) blijkt, dat toea de grenzen van het „gericht der stad door het vredekrus werden aangegeven, maar tevens, dat er ook ter gelegenheid der vrije markt kruisen op die grenzen werden opgericht.”

komen berichten blijkt, dat het ongeveer moet hebben gestaan aan de zuidzijde van het tegenwoordige Sterrenbosch. In de 15e eeuw vinden wij bovendien vermeld het «Caterscruce», dat ongeveer bij de Noorder-Hooge (vroeger Walfridus) brug stond ¹ aan de noordzijde van het Ooster-stadshamrik. Uit die plaatsen mogen wij met vrij groote waarschijnlijkheid de grenzen van het stadsgebied naar deze beide richtingen afleiden. Overigens echter zijn er geen nadere gegevens.

Ook het stadboek bevestigt in enkele bepalingen de gelijkwaardigheid der uitdrukkingen: «stadvriheit» en «stadmarke». ²

Immers wij vinden verschillende voorschriften en bepalingen, waarvan uitdrukkelijk de geldigheid, ook voor het gebied buiten de stad, wordt betuigd. Van een argumentum e contrario, dat de andere, die verreweg het grootste gedeelte vormen, niet buiten de stad van kracht zouden zijn geweest, mag, m. i. niet worden gebruik gemaakt, omdat er daaronder vele voorkomen, die in de stad zelf niet of bijna niet van toepassing kunnen zijn geweest ³, en dus wel voor het buiten de muren gelegen stedelijk gebied moeten hebben gegolden. Buiten de twee aangegeven termen komt nog een enkele maal voor «der stadplicht» of «onze plicht», die uitdrukkelijk wordt gelijk gesteld met de marke ⁴, en herinnert aan de woorden, gebruikt in de oorkonde van 1339.

¹ Verg. Arch. Gron. Reg. 1514 no. 4: overdracht van land gelegen „bij Hoogebrugge bij Katerscruce”.

1592 no. 5 dito van land, gelegen te „Noorder-Hogerbrugge bij Caterscruitze”.

² In de uitgave van P. E. J. P. (II § 26, IV § 28 en 31) vinden wij: Statvriheit. In het oudere, uitgave A. Telting, vinden wij deze uitdrukking niet. Stadmarke: II § 29. (art. 30) III § 35 (art. 105) VI § 19 (art. 172) VI § 27. (add. 15). Voorts IX §§ 7, 19, 20, 28, 38, 55 en 57.

Zoo zullen wij m. i. ook in VII § 2 (art. 175): „Ne gheen man en moet ienich steenhuis bouwen an onser hemmerke, noch an onser marke, noch an onsen rechte buten Groninghe”, een tautologie hebben te zien. Het opschrift wijst daarop. Verg. IX, § 40.

³ Verg. bijv. V § 33 vllg. (art. 162 vllg.), VII § 14 (art. 228) IX §§ 57 en 58.

⁴ Zie V § 22 (add. 5). Verg. VI § 16 (art. 153). In een stuk van 1394 (Arch. Gr. Reg. no. 3) wordt verklaard, „dat zekere persoon is gevangen genomen „buten den rechte ende buten der stad plicht”. Stadstafel is een term van lateren tijd. Verg. St. B. IX § 48 d.d. 1531, en stukken in het Arch. Gron. Reg. 1532 nos. 3 en 4.

Ten slotte nog een opmerking betrekkelijk de acten van vrijwillige rechtspraak over goederen in de stadsmarke gelegen, en dateerende uit de periode, onmiddellijk volgende op het verdrag van 1405, toen dus de grenslijn tusschen de rechtsmacht van den bisschoppelijken ambtenaar in het gerecht van Selwerd en die van het stadsbestuur nog het meest nauwkeurig zal zijn in het oog gehouden. Een vrij omslachtig onderzoek leerde mij daaromtrent, dat daarbuiten in het gerecht van Selwerd met name, burgemeesters en raad wel optreden, als degenen, ten overstaan van wie die acten worden verleiden, daarbinnen echter nooit een ander gezag, bepaaldelijk niet de ambtman van het genoemde gerecht. Een bevestiging, dat de stadsmarke te Groningen, zoo zij niet van den aanvang af was het gebied der markt-, der stadsvrijheid, het dan toch spoedig werd en tot aan den nieuwsten tijd bleef ¹. Bewijs tevens, dat voor Groningen niet geldt Sohm's algemeene stelling: «Das Gebiet des Marktgerichts (Weichbild) deckt sich weder . . . noch mit den Gemarkungsgrenzen». Een stelling, die samenhangt met de omstandigheid, dat door dien S. de inwerking der marke-inrichtingen op de vorming der stedelijke te gering wordt geteld. Bepaaldelijk daar, waar zooals te Groningen het geval was, de markt(stedelijke)vrijheid wordt verleend aan een plaats, waar de grondeigendom zich nog in de markegenootschappelijke vormen beweegt. Waar deze reeds op het platte land, vóór het ontstaan der stad zijn verdwenen, daar is het geen wonder, dat van de marke-inrichtingen geen spoor meer is te vinden, ja, dat zelfs elke herinnering daaraan is verloren gegaan. Hierin zal ook de verklaring zijn te zoeken van de omstandigheid, dat in de Hollandsche en Zeeuwsche steden in het algemeen, noch bij haar ontstaan, noch bij hare ontwikkelingsgeschiedenis van de markeinrichtingen iets is te bespeuren. Het komt er dus op aan, aan te wijzen, hoe en waardoor de markeinrichtingen wijziging

---

¹ Hetzelfde schijnt ook te Brunswijk het geval te zijn geweest. Verg. dr. W. Varges, Die Gerichtsverfassung der Stadt Braunschweig. Marburg 1890.

hebben ondergaan ten gevolge van het recht der vrije markt, het stadrecht in zijn' oorspronkelijken vorm. Hierbij moet echter wel in het oog worden gehouden, dat de berichten, uit welke wij te dien aanzien licht moeten putten, dagteekenen van meer dan een eeuw later dan het tijdstip, hetwelk wij voor de oprichting der vrije markt te Groningen meenden te moeten aannemen, dat wij daarin dus reeds een toestand voor ons zien, waarin de, ten gevolge der verleening van het marktrecht, ontstane instellingen reeds vaste vormen hebben aangenomen, en bij de toeneming van handel en verkeer de marke-inrichtingen reeds terrein hebben doen verliezen, ja zelfs ze hier en daar hebben doen verdwijnen. Toch zijn deze nog op sommige punten zeer duidelijk aan te wijzen.

Zien wij nu daartoe achtereenvolgens wat ons de oorkonden en de kronieken omtrent het bestuur der stad leeren.

Het oudst bekende stuk, waarin daarvan sprake is, dateert van het jaar 1245 ¹. «Aldermans et universitas in Groninge», verklaren, dat voor hen zijn verkocht goederen te Essen gelegen, aan het klooster van Essen. Voorts als getuigen ongeveer 17 met name genoemde personen «et omnes aldermanni et cives nostri et cives de Heltmen.» Het stuk moet van het stadszegel voorzien zijn geweest.

In 1254 ² zijn de «Seniores de Gronynghe» op de seend aanwezig, met eenige geestelijken en eenige aanzienlijken van wereldlijken stand, waar door den abt van Rottum een uitspraak over tiendrecht wordt gegeven.

1257 ³. Justiciarii in Groningen; onder welke voorkomt «dominus Egbertus,» derhalve de prefect, en de aldermanni beschikken over een stuk land «de communitate civium» en dus over een deel der marke. Aan het slot worden vier personen afzonderlijk genoemd ⁴, zonder bijvoeging hunner qualiteit, en daarna vijftien aldermanni, eveneens met name.

¹ Arch. Groningen, Reg. 1245 no. 1.

² Dr. I p. 27.

³ Bijdr. VIII p. 178.

⁴ Met Stratingh, Bijdr. I. c. geloof ik ook, dat „rationales” zal zijn uitgevallen.

1258 ¹. De cives, inwoners van Groningen, sluiten met de «homines nobiles» van Fivelgoo een verbond tot wederkeerige bescherming en betreffende de rechtspraak over wederzijdsche misdadigers. Bij die rechtspraak treden aan de zijde der stad op de «aldermanni,» als degenen, aan wie met de «consules Fivelgonie» de boete voor het verbreken van den vrede moet vallen, en eveneens als degenen, welke deze zaken berechten. In dezen behoort dus de strafrechtsmacht tot hunne competentie.

1262 ². Consilarii van Groningen verkoopen aan twee hunner medeburgers een area (hofstede, bouwplaats) de communitate civium, binnen de stad, met toebehooren. Aan het slot wordt met name melding gemaakt van vier rationales en elf aldermanni.

1276 ³. Een geschil over tienden te Glimmen is voor «Egbertus prefectus ac Aldermanni in Groningen», en «T. H. scultetus de Elethe,» te Helpen, zoodanig geeindigd, dat deze door de eischende partij aan het klooster van Essen worden overgedragen.

In het volgende stuk van hetzelfde jaar ⁴, zijn de aldermanni vervangen door de consules. Voor den Prefectus et Consules in Groninghen, heeft de overdracht van onroerend goed binnen de stad plaats, vier rationales worden met name genoemd.

1278 ⁵. Consules in Groningen doen uitspraak in een geschil over burenenrecht tusschen burgers. Getuigen zijn drie met name genoemde personen «et alii aldermanni.» Gezegeld met het stadszegel.

1283 ⁶. Een verbond, gesloten tusschen de «nobiles homines de Mentene» en de burgers van Groningen «de consilio consulum, nec non discretorum ex utraque parte». Het blijft de vraag, of bij

---

¹ Dr. I p. 34.

² Ald. I p. 38.

³ Arch. Gr. Reg. 1276 n°. 3; ook in een vidimus van 1294, afgegeven door de Universitas clericorum Threntie; wier zegel aan het stuk hangt

⁴ Dr. III p. 566.

⁵ Arch. Gr. H. S. in quarto n°. 23. f°. 124.

⁶ Dr. I p. 43, Verg. 1287 Dr. I p. 50.

de consules, hier voorkomende, juist aan die van Groningen moet worden gedacht.

1284 ¹. Bij een uitspraak tusschen Gerhardus Mensinge en ingezetenen van Zuidlaren over de betaling van tienden treden als scheidsrechters op buiten Heino de Borkeloo, miles, en Henricus, scultetus de Elethe, Egbertus praefectus en vier met name genoemde rationales in Groninge.

Uit hetzelfde jaar dagteekent een schenking ter zake des doods, met overdracht van onroerend goed, waaronder een steenen huis. Zij heeft plaats voor den « Praefectus et Consules universi » in Groningen. Aan het slot worden vier rationales met name genoemd ². Hierbij worden tevens de Consules tot « executores » van de daarin vervatte bepalingen aangewezen. Als uitvloeisel daarvan kan men beschouwen de oorkonde van 1300, waarbij de Consules, eenige regelen voor het bij de acte van 1284 opgerichte convent vaststellen; ook hier worden aan het slot vier rationales met name genoemd ³.

1291 ⁴. Een verbond tot wederkeerige bescherming, gesloten tusschen de « Justiciarii et Consules ac commune de Groninghe, » en den « Castellanus de Covordia, commune terre Threntie. »

Van 1300 dagteekent een schrijven van den Prior ac prepositus van het klooster van St. Paulus te Utrecht, daartoe door den Paus gemachtigd, waarin hij de « Consules seu magistratus opidi de Gruenicghen » beveelt zich te onthouden van de kennisneming van het geschil over het steenen huis, in de oorkonde van 1284 bedoeld. In het volgend jaar wordt het vonnis gewezen en « Scabinos »

¹ Dr. III p. 565, een vertaling van een latijnschen brief.

² Bijdr. X p. 230.

³ Dr. III p. 584. Hetzelfde voor het Vrouw Menolda Convent; 1292 Ald. III p. 567.

⁴ Ald. I p. 53.

⁵ Deze, die in Groningen in het geheel niet voorkomen, zullen op rekening van den met de toestanden aldaar niet goed bekenden schrijver mogen worden gesteld.

Consules seu Justiciarios justicie secularis opidi de Groningen peremptorie » gelast « ut infra septem dies post vestram monitionem, dictum Johannem, vel ejus procuratorem nomine sui, videlicet W. scultetum in Gronincghen, in possessionem corporalem inducant » ¹.

1303 ². Voor « Consules in Groningen » geschiedt een overdracht van onroerend goed, binnen de stad; vier rationales worden met name genoemd.

1308 ³. De prefect Ludolphus van Gronebeke verkoopt en draagt over een steenen huis met een hofstede, een erf. Hierbij zijn tegenwoordig vier met name genoemde peronen, waaronder een wordt aangeduid als rationalis, twee als consules en een als « burgensis civitatis Groeningae. »

Hiermede is de reeks der stukken, die voor ons onderwerp van belang zijn, uitgeput. Gaan wij nu na, wat wij er uit kunnen leeren.

Vooreerst treffen wij de bestuurders van Groningen aan onder den naam aldermanni of oldermans. Het latijnsche seniores zullen wij als een vertaling mogen beschouwen ⁴. Die naam, het laatst in 1278 gebruikt, maakt sinds dien tijd plaats voor dien van consules. Het schijnt, dat wij hier slechts met een naamsverandering te doen hebben, daar in enkele stukken de beide namen tot aanduiding van dezelfde personen voorkomen ⁵.

Bij de aldermanni en consules worden dikwijls bijzonder genoemd, meestal bij name, vier rationales. Dezen naam, die zeker te recht vertaald wordt door rekenmeesters of schatmeesters ⁶, treft

¹ Dr. III p. 589.

² Ald. III p. 590.

³ Bijdr. VI p. 39/40.

⁴ Deze naam komt ook elders, doch seer zeldzaam voor. Verg. v. Maurer I p. 556 en 584.

⁵ 1262 met de consiliarii, en in 1278.

⁶ Du Cange i. v. Cf. Dr. III p. 629 vllg. Misschien is de uitdrukking: „redelijke mans” in Arch. Gron. Reg. 1317 n°. 1 (de vertaling van een latijnschen brief) voorkomende, niet zoo ver van het naar de hier behandelde stukken daaraan te hechten begrip.

men elders, voor zoover mij bekend, niet aan. Het getal der aldermanni bedraagt, waar dit is na te gaan, elf of vijftien. Meestal blijft het geheel onzeker. Bij het feit, dat de rationales vooraf of alleen met name worden opgegeven, waar de oldermannen of consules in het algemeen als handelend optredende of aanwezig worden genoemd, mag men opmaken, dat de eerste als de voornaamsten dezer laatsten, en daarmee als de hoofden van het stadsbestuur moeten worden beschouwd.

Zien wij nu wat ten aanzien hunner werkzaamheid blijkt.

Overdracht van onroerend goed geschiedt voor het stadsbestuur, (aldermanni en consules). De eerste maal worden de «universitas», de «meente», de inwoners van Groningen er tevens bij genoemd, en terwijl in 1284 de prefect behoort tot degenen, ten overstaan van wie de rechtshandeling plaats heeft, is dit in 1303 niet het geval ¹. In de beide laatste stukken worden de vier rationales, met name aangeduid. Derhalve het begin eener vrijwillige rechtspraak binnen de stad door het stadsbestuur, eerst met, daarna zonder medewerking van den vertegenwoordiger van den landsheer.

De eerste oorkonde van 1245 is, zoo zij in haren juiste vorm tot ons is gekomen, niet een gewoon geval, wijl daarin buiten het bestuur en de burgers van Groningen, ook inwoners van Helpen voorkomen. Toch zullen wij ook voor dien tijd reeds aan een bepaald bestuur mogen denken, wijl aan die oorkonde het zegel der stad moet hebben gehangen. Uit het feit, dat hier de prefect niet wordt genoemd, moet derhalve niet worden afgeleid, dat het bestuur der stad Groningen dezen uit de jurisdictio voluntaria binnen de stad had geweerd ², hetgeen wel voor het jaar 1303 mag worden aangenomen, daar na dien tijd de prefect in de vele tot ons gekomen stukken van dien aard, niet meer voor-

---

¹ Waar de prefect zelf overdracht doet, zijn de stadsbestuurders als zoodanig geen getuigen *sollemnitatis causa*. (1308).

² Ook is hierbij in aanmerking te nemen, dat onder de getuigen Ado, scultetus, voorkomt.

komt. Toch meen ik hier aan een bevoegdheid, aan het wezen van het bestuur der marke ontleend, te mogen denken ¹. Immers in Drenthe en Selwerd, het omliggende land, komt de verplichte gerechtelijke overdracht van onroerend goed eerst veel later voor. Tot op het einde der 16e eeuw geschiedt zij voor de bureu der marke, waar het goed is gelegen; de schulte wordt steeds meer als een getuige van gewicht en als zegelaar bij de rechtshandeling geroepen. Zoo zullen wij ons in de stad de aanwezigheid van den prefect hebben te verklaren.

Later is dan de overdracht voor het stadsgerecht verplichtend geworden.

Twee stukken zijn beschikkingen over gedeelten der marke. Deze geschieden door het stadsbestuur, eens met medewerking van den vertegenwoordiger van den landsheer, in dezen tevens als gerechtigde in de marke van Groningen; en eens zonder hem. Of wij hier aan een gelijke ontwikkeling moeten denken als bij het vorige is aangeduid, laten wij in het midden. Vooral ook, omdat hier het verschil zijnen grond kan vinden in de omstandigheid, dat het in het eerste geval gold een onroerend goed buiten, in het tweede een dergelijk binnen de stad.

In ieder geval mogen wij er uit afleiden, dat het stadsbestuur als zoodanig het toezicht heeft op en het beheer over de marke.

Ook blijkt uit het stuk van 1278, dat het stadsbestuur uitspraak doet in een geschil over bureu recht, het recht op een «*via ad ducendum currum*» over het erf van den buurman; het hebben van een servituut derhalve. Hier dus een bewijs, dat het stadsbestuur dergelijke zaken berecht en daarin de gewone rechtspraak heeft ².

Deze drie categorieën heb ik naast elkaar geplaatst, omdat zij m. i. uitvloeisel zijn van en samenhangen met de middelste

¹ Verg. hierover Below, p. VIII noot, p. 39 en 81.

² Verg. hierbij een bepaling te Buren geldig, aangehaald bij v. Maurer l. c. III p. 261: „Item si civis concivem edificando vel sepiendo turbaverit, vicini si possint, componant, si non, consulibus referatur componendum”.

Daaruit volgt ten duidelijkste, dat het stadsbestuur ten aanzien zijner eerste functies is markebestuur. De beide andere hangen daarmede zamen, omdat veranderingen in of regelingen — hetzij dan algemeene, hetzij bijzondere — van markeaangelegenheden bepaaldelijk als de taak van dat bestuur mogen worden beschouwd.

Voorts vinden wij de bestuurders als bijzitters, als getuigen in de seend, den rechte dag van den deken ¹, den geestelijken rechter, misschien ook als oordeelvinders in het gerecht van den prefect. Wel zijn de aangehaalde beslissingen waarschijnlijk meer als minnelijke uitspraken te beschouwen, en de genoemde personen als scheidsrechters, maar ik geloof niet ver van de waarheid te zijn, als wij in het gerecht van den prefect aan de aanzienlijksten uit de burgers, in dezen aan de aldermanni, de bedoelde taak toeschrijven. Nader bewijs is echter niet te leveren, daar, zooals wij zien zullen, de toestand spoedig verandert. In ieder geval moet hier echter niet aan een vast ambt, als dat der schepenen elders, worden gedacht ². Immers ook in de omliggende streken komen geen schepenen voor. De omstanders, de burens, waarvan enkele, voor ieder geval aangewezen, in de functie van oordeelvinders optraden, deden uitspraak.

Enkele besluiten omtrent hetgeen eenigermate tot de inwendige huishouding der stad, buiten de markeaangelegenheden, behoort, door het stadsbestuur genomen, treffen wij aan. Ik meen die te vinden in de regels, die de Consules in 1300 voor twee in de stad gelegen conventen opstellen.

---

¹ Verg. hierbij voor lateren tijd den seendbrief van 1322. Dr. I p. 118, Richth. Rqn. S. 518 flg.

Wat de geestelijke rechtspraak aangaat behoorde Groningen onder het decanaat van Drenthe, en daarmede onder het aartsdekenchap van St. Marie te Utrecht. Voor het tijdsbestek, door ons vastgesteld, valt dienaangaande niet meer dan voor Drenthe mede te deelen. Verg. mijne Diss. p. 307 vlg. Invloed op de ontwikkeling der stedelijke inrichtingen heeft, voor zoover mij is gebleken, het seendgerecht niet gehad.

² Te Brunswijk komen zij evenmin voor. Varges, Die Gerichtsverfassung der Stadt Braunschweig p. 50.

Dit is echter een verschijnsel van minder belang, en men zal het niet vreemd hebben te vinden, dat de werkkring van het bestuur zich moet uitbreiden, waar langzamerhand de marke-inrichtingen op den achtergrond geraken. Wel is het te betreuren, dat ons niets naders dienaangaande voor deze periode is bekend geworden.

Van meer belang zijn voor ons de oorkonden, waaruit blijkt dat de stad zelfstandig naar buiten optreedt, en, zonder dat van eenige medewerking van den landsheer blijkt, verbonden sluit met omliggende gewesten. Het eerste stuk van dien aard is het verbond met Fivelgoo van 1258; er volgen er meer, zooals uit de voorgaande opgaven blijkt. Het belangrijkste daarvan is, dat zij hoofdzakelijk handelen over de strafrechtspleging. Uit den inhoud blijkt ons, dat de aldermanni te Groningen een deel der boete ontvangen, « pro pace » zooals het luidt, en dat niet alleen in geval van kleinere misdrijven, maar ook bij doodslag. Hieruit volgt, dat toen reeds de handhaving van orde en rust in de stad, van den stadvrede in algemeenen zin, (wil men de marktvrede) ¹ aan het stadsbestuur is overgegaan. En dat de berechting ook door dat bestuur geschiedde ligt opgesloten daarin, dat de al of niet bekendheid van het feit bij de aldermanni aan de bewijsvoering afdoet, terwijl van den prefect in dezen hoegenaamd geen sprake is.

Ook hier zullen wij moeten denken aan terugdringen van de landsheerlijke macht door het stedelijk gezag ².

De uiterlijke geschiedenis van dien strijd vinden wij in de kronieken. Het resultaat in de oorkonde van 1309 en volgende jaren.

Zien wij daartoe in het kort, wat de bekende kronieken dienaangaande opleveren. Die kronieken zijn, zooals bekend is, de

---

¹ Verg. Muller, Inleiding Utr. Rechtsbr. p. 48.

² Voor den nu behandelenden tijd zal men echter altijd eenigermate voorzichtig moeten zijn op dit punt, getuige het verbond van 1291, waarin met de Consules ac commune de Groninghe tevens de Justiciarii optreden, onder welke men ook den Burggraaf zal hebben te begrijpen.

Quaedam Narracio en de kroniek van Emo en Menko, op welke twee zich de anderen, onder welke die van Sicke Benninge, gronden.

De eerste begint (p. 3) met de beschrijving van den strijd tusschen den bisschop en eenige sediciosi in Groningen, die zich in de St. Walburgskerk verdedigen, welk verzet deze echter zonder veel moeite schijnt te hebben bedwongen. Onder bisschop Balduinus (1178-1196) vinden wij het eerst een lid van het geslacht, door hem uit het kasteel van Coevorden verdreven, in verbond met de partij, die zich te Groningen ook tegen het gezag van den bisschop, den landsheer verzet ¹. Bij deze gelegenheid staat de prefect te Groningen nog aan de zijde der « rebellen », der verschillende geslachten, die aan den strijd tegen den bisschop deel nemen ².

Een dertigtal jaren later echter is de toestand veranderd. Dan, nadat in die jaren vrij wel rust had geheerscht, ontbrandt de strijd tusschen den bisschop en de heeren van Coevorden opnieuw. De aanleiding daartoe is een twist tusschen den Prefect te Groningen Ecbertus en de Gelekingi ³ « qui », zooals het in de Narracio luidt, « potentes erant et divites ». (p. 38). Daarbij kiezen de Coevorders de partij der laatsten tegenover den vertegenwoordiger van het landsheerlijk gezag. De partijen hebben daarbij hunne natuurlijke verhoudingen ingenomen. Immers de Gelkingen, de partij der in de stad langzamerhand machtig geworden burgers, trachtten zich aan den druk van het bisschoppelijk gezag te onworstelen. In deze periode moesten zij wel in de geslachten, die in Drenthe zich tegenover den landsheer verhieven, hunne natuurlijke bondgenooten zien. De prefect daardoor veel meer van

---

¹ p. 11 vlg. Dit ten gevolge daarvan, dat de bisschop, van meening, dat door het overlijden van den rechthebbende met achterlating van een minderjarigen zoon, „tutela pueri et illius feodi” aan hem was vervallen, in strijd met de aanspraken, die een broeder van den overledene daarop maakte, daarover had beschikt.

² Zie ook nog p. 16.

³ Bij Emo wordt hierop gedoeld p. 121, waar gesproken wordt van de „seditio civium” en p. 123, waar verhaald wordt, dat „Ecbertus ejectus fuerat a prefata villa per Geleconidas”.

nabij bedreigd in zijn gezag, dan vroeger door den ver verwijderden bisschop, moest, nu zijne belangen niet meer dezelfde waren als die van de vroeger met zijne voorgangers verbonden en met hem nog verwante Drenthsche geslachten, zich op zijnen landsheer steunen in den strijd, die steeds grooter afmetingen aannam.

De partijen nemen en verwoesten beurtelings Groningen, zoodat er van de geheele stad niet veel anders overblijft dan de St. Walburgis kerk en enkele steenen huizen, die tevens als versterkte vestingen dienst moeten doen.

Buiten Groningen werd deze eerste botsing tusschen het landsheerlijk gezag en de burgerpartij met hare bondgenooten in het voordeel der laatste beslist door het gevecht bij Ane (1227).¹ Doch in de stad zelf wist de Prefect zich te handhaven. Omtrent een jaar later is de bisschop weder in het voordeel en de partij der Gelekingi geheel in de minderheid, terwijl het daaropvolgend jaar een voor den eerste gunstig verdrag tot stand komt.²

Dit verdrag moet echter, evenals de volgende, slechts als een wapenstilstand worden beschouwd. Het werd ten minste zeer spoedig weder verbroken. In de eerstvolgende jaren «dominus Egbertus de Groninge et sui consanguinei et omnes Groningenses ab ecclesia et episcopo non recesserunt»³. Onder de laatsten zullen de Gelkingen waarschijnlijk niet te verstaan zijn, daar deze wel buiten de stad zullen zijn verbannen gebleven. Hoe dit zij, voor zoover het verhaal der Narracio gaat, d. w. z. tot in 1232, blijft de stad aan de bisschoppelijke zijde. Herhaaldelijk aangevallen, en met hulp der Hunsingoers, die door hun' krijg met de Fivel-

---

¹ Deze gebeurtenis wordt door Emo (p. 116 vlg.) slechts zeer in het kort verhaald. In die kroniek vinden wij vermeld: „rebellionem Rodulfi, qui cum quibusdam sediciosus de Groninge, qui *Geleconide* dicebantur, contra Episcopum prefatum et Egbertum prefate ville rectorem conspiraverat”.

² Narr. p. 52 en 56.

³ p. 63.

- goers ¹, meestal aan de zijde der Coevorders, zich aan de zijde van den bisschop schaarden, verdedigd, mocht het niet gelukken den Prefect daaruit te verdrijven.

Het eerstvolgende bericht over den strijd, dien de aanzienlijken van Groningen voerden, en voeren moesten door den drang der noodzakelijkheid tegen de prefecten, als vertegenwoordigers van het landsheerlijk gezag, is uit het jaar 1241/2 ². Menko verhaalt ons daar (p. 181), dat Rodolfus, de zoon van den bovengenoemden Prefect door een zekeren Thizo werd vermoord en de Burggraaf en de zijnen «per Gelekonidas et Papelingos» werden aangevallen. Aanzienlijken uit Drenthe nemen nu aan beide zijden in dezen twist deel, zoowel verwanten van het geslacht der prefecten, als anderen. Het groote verschil met vroeger is, dat in dezen de bisschop buiten spel blijft; vandaar ook waarschijnlijk dat de Drenthen niet zoo aaneengesloten als wel vroeger, de zijde der burgerpartij kiezen. Ook nu wordt de St. Walburgis kerk als vesting gebruikt en worden aan beide zijden de versterkte huizen omvergehaald ³. Den afloop vernemen wij niet. De aanleiding is evenmin met juistheid bekend, al is uit de kroniek eenigermate op te maken, dat het bouwen of versterken van een burg in of bij de stad door den Prefect tot het ontstaan van den strijd het meest heeft bijgedragen. De diepere oorzaak was zonder twijfel dezelfde als vroeger.

Gedurende eenige jaren vermeldt de bedoelde kroniek ten aan-

---

¹ Zie daarover Emo p. 120 vllg.

² In dezen tusschentijd schijnt het bisschoppelijk gezag nog voor een korten tijd weder te zijn hersteld. Immers het bericht van Beka (Ed. Buch. p. 76.) dat Otto, die als voogd van Willem II ook de macht van Holland te zijner beschikking had en diens gevolgde „Trentones devicit, Covordienses subegit et terram eorum nemine resistente quum voluit, intravit et ad suum arbitrium gubernavit", mag ook als op Groningen van toepassing worden geacht.

Opmerking verdient hierbij, dat blijkens een stuk van 14 April 1241 (Arch. Overijssel Reg. I p. 9) de bisschop toen te Groningen was. Kort daarna zullen dan waarschijnlijk de in den tekst bedoelde twisten zijn uitgebroken.

³ De prefecten schijnen een castrum Gronenburch te hebben bezeten, „quod fuit seminarium tocius discordie" en dat toen door de tegenpartij werd verwoest (p. 182).

zien van het hier behandelde onderwerp niets. Maar in 1250 doet zich opnieuw een aanleiding tot bloedige botsingen voor. Op de door de Ommelanders druk bezochte markten te Groningen, schijnen de stedelingen met name de aanhangers en de verwanten van den Burggraaf zich aan knevelarijen en onrechtmatige handelingen tegenover de eersten te hebben schuldig gemaakt. Dit ging zoover, dat eindelijk de bewoners van Fivelgoo en Hunsingo, hunne oude twisten vergetende, zich vereenigden om den overmoed van hunne kwelgeesten te breken. Zij veroveren en slechten het kasteel « Gronengburch », en slaan het beleg voor de stad. Wjl niet, zooals gewoonlijk, de Ommelanders na den eersten mislukten aanval uiteengingen, maar in het beleg volhardden, werd er een verdrag gesloten. Hierbij wordt bepaald, dat de muren zullen worden geslecht, en de steenen huizen afgebroken. Voorts « ut mercatores cum omnibus rebus suis libere manerent, milites salvis corporibus et rebus exirent, nunquam ibi stabilem mansionem habituri. » De tegenstelling kan hier geen andere zijn dan deze, dat de aanhangers van den Prefect, de burgmannen, uit de stad worden verdreven, terwijl de burgers, de inwoners der stad, daar zullen mogen blijven. Dit volgt, behalve uit de enkele medegedeelde namen dier milites, waartoe ook de zoon van den vroegeren prefect Egbertus behoort, uit de aanleiding van den krijg, waarbij eigenlijk alleen de eersten tegen de Ommelanders waren opgetreden en het hun lastig hadden gemaakt. Het volgt bovendien uit de omstandigheid, dat in het volgend jaar de « milites » weder in de stad weten te komen en een zekeren Herman Buchel — een naam, die onder de aanzienlijke geslachten in het stadsbestuur ook voorkomt — doodden, terwijl zij bovendien, « Geleconidas multis spoliis et injuriis affecerunt, quia totam causam destructionis civitatis eis imposuerunt, dicentes eos vicinas terras commovisse et tempore obsidionis non, sicut poterant, restituisse ». Hieruit blijkt tevens, dat de Geleconidae, de Gelkingen, de leiders der burgerpartij zoo al niet in verstandhouding waren geweest met, dan toch geen heftigen tegenstand hadden geboden aan de

Ommelanders. Daarin zal dan tevens de reden te zoeken zijn, dat de « mercatores », in vergelijking met de milites zoo zacht werden behandeld. Tevens maken wij er uit op, dat onder de laatsten de burgers in het algemeen zijn te verstaan. De Fivelgoers en Hunsingoers rukken op het bericht van de terugkeer der « burgmannen » gezamenlijk tegen hen op. Een verdrag wordt gesloten, waarbij eenige der ridders tot gijzelaars worden gesteld. Het volgend jaar (1253) echter weten deze te ontsnappen, en de strijd in Groningen ontbrandt op nieuw. Het klooster der « frates minores » wordt door hen bemachtigd en versterkt, terwijl de Gelkingen zich in de drie (de Walburgis-, de Martini- en de A-) kerken verschanzen. Door de hulp, nu van de Fivelgoers alleen, behouden de laatsten de overhand. Men ziet dus ook weer hier, de Gelkingen worden als de hoofden der burgerpartij beschouwd, en deze onder hun' naam aangeduid.

In 1255, vinden wij nogmaals een dergelijk feit vermeld; de « milites » weten de Martini-kerk bij verrassing in te nemen. Beide partijen waren daarmede den oorlog moede; een vredesverdrag werd gesloten, « in tali forma quod super homicidiis, spoliis et aliis damnis nulla hinc inde fieret exactio » (p. 206). En volgt er: « Insuper communes cives bonum pacis affectantes omnia damna partibus indulserant ». Of men hieruit reeds mag opmaken, dat de burgers zelfstandig de tegen den stadsvrede gerichte misdrijven berecht hebben, en daarmede de boeten, elders aan den landsheer verschuldigd, reeds aan de gemeenschap der burgers vervielen, is niet duidelijk. Dat in den daar voorafgaanden zin over de aan de betrokken partijen verschuldigde vergoeding wordt gesproken, is een omstandigheid, die deze opvatting zoude bevestigen.

Hoe dit zij, zeker is het, dat wij na dien tijd in de kroniek zelve over de toestanden in de stad niets meer vernemen. Een sluier bedekt diensgevolge de ontwikkelingsgeschiedenis van Groningen in het laatst der 13e eeuw.

Alleen de reeds vermelde oorkonden geven eenige ophelde-

ring, en dan nog maar alleen voor de inwendige geschiedenis. Maar in het begin der 14e eeuw werpt een stuk van 1309 ¹ een geheel nieuw licht op die ontwikkeling.

Dat stuk in het *Registrum Guidonis episcopi* geboekt, is de officiële, van den bisschop als landsheer uitgegane erkenning van de door Groningens ingezetenen geleidelijk veroverde vrijheden. Het drukt daarmede den stempel op de ontwikkeling van twee eeuwen. Zien wij dus, wat het ons leert zoowel omtrent de uitwendige geschiedenis als omtrent de inwendige. Bij het laatste zullen wij de gelegenheid hebben te overzien, wat aangaande de bevoegdheid van het stadsbestuur uit de oorkonden blijkt.

Het bedoelde stuk van 1309 ² is een uitspraak tusschen « haren Ludolf en zine partie » en « de Westerpactie to Groninghen ». De eerste is de Prefect, die in een stuk van het voorgaande jaar voorkomt als « Ludolphus miles, dominus de Gronebeke ». Daarmede is de eene der partijen voldoende aangeduid, in de andere vermoeden wij reeds hare oude tegenstandster, de burgerpartij. Dit blijkt juist te zijn, zooals ons de verdere inhoud der uitspraak zal leeren, en volgt tevens uit het feit, dat onder de hoofden dier « Westerpactie » de namen voorkomen van de aanzienlijke geslachten ³, die wij elders in het stadsbestuur aantreffen, of reeds ontmoetten als de bestrijders van den burggraaf en zijnen aanhang. Daaronder worden genoemd: Gerard Sicking ⁴ en Ene Wigboldsone, die omstreeks dienzelfden tijd onder de rationales voorkomen, volgens de *Fasti consulares* van Ubbo Emmius. Voorts Alardus Paping, zonder twijfel een lid van het geslacht der Papelingi, in de kroniek

¹ Hieraan sluiten zich twee uitspraken van 1310 en 1311, waarvan de eerste dient tot opheldering van de oorkonde van 1309.

² Gedrukt in de *Registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht*, door Mr. S. Muller I p. 428 vllg. n°. 25.

³ Wij vinden ze in de verklaring der bedoelde uitspraak van 1310, voorkomend in het *Registrum Guidonis*.

⁴ In het stuk van 1257 treedt een Otto Sickinge op als aldermannus.

van Emo als bestrijders van het bisschoppelijk gezag genoemd. Reeds vroeger komen leden van hetzelfde geslacht in het stadsbestuur voor, zoo Johannes Papinge als aldermannus in 1257. De reeds genoemde Alard is reeds rationalis in 1300 (Dr. III, p. 586) en komt nog meermalen als zoodanig bij Emmius voor. Met deze familie was het geslacht der Butzel's verwant. Immers volgens Emmius behoort een Arnoldus Butzel Papinge in 1299 tot de rationales. Van datzelfde geslacht vinden wij in 1252 een zekeren Hermannus Butzel, die door den aanhang van den Prefect wordt gedood, en dus zeker daartoe niet behoorde. In 1276 komt Fredericus Butzel voor, als rationalis ¹; in 1278 Gelmarus Butkiel (Butzel) als aldermannus. Voorts vinden wij nog in het stuk van 1310 Johan Folkarding, welk geslacht tevens onder de rationales vertegenwoordigers telt. Ook de andere nog volgende namen, bepaaldelijk Henric Maurissing, vindt men in de Fasti consulares terug. Genoeg dus om te doen zien, dat onder den naam van de Westerpactie, ons nu de burgerpartij, die der aanzienlijke burgergeslachten, tegemoetreedt.

Wat aangaat de aanleiding van den twist, daarover laat het stuk van 1309 ons in het duister. Wel zien wij er uit, dat van beide zijden verschillende daden van geweld waren gepleegd, met eenige waarvan de uitspraak zich bepaald bezig houdt. De getroffen bepalingen hieromtrent bevatten, wat betreft ons onderwerp, weinig belangrijks. Niet alzo, waar wij bespeuren, dat « heer Ludolf end zine partie », gesteund door « die van Heerstrate ², die haren

¹ Ook weder in oorkonden van 1284 en 1292.

² De naam dezer straat is in stukken van 1346 en volgende jaren: „platea exercitus”. Verg. Gron. Volksalmanak 1891, p. 197. Verschillende andere straten, en dat zonder twijfel de oudste, te Groningen hebben hare namen ontleend aan de oude geslachten, wier woonhuizen, meestal versterkt (Zie Kroniek van Sicke Benninge p. 46 en de noot der uitgevers), daar zullen hebben gestaan. Zoo bijv. de Folkeringe of Folkarding-, de Boteringe- (Syger Boter, alderman in 1257), de Haddinge- (voor Harderinge- Verg. Reg. en Rek. v. Utr. p. 430 en stukken van 1322 en 1348 bij Dr. IV p. 901 en 657), de Ebbinge — (zie Dr. I p. 40) en de Gelkingestraat.

Ludolfs helper zijn,» het « raethus » hebben vernield, en de steenen hebben weggevoerd; en evenzoo dat deze zelf « van der porte » de balken had weggenomen. Bewijzen te meer, dat hier de « raad » als stadsbestuur stond tegenover den Prefect.

Dat de krijg overigens op dezelfde wijze als vroeger was gevoerd, blijkt wel hieruit, dat voor de wijding der door beide partijen als vestingen gebruikte en daardoor ontwijde kerken, een groote som moest worden opgebracht; dat verder « men alle die graften sel . . . . vullen, die ghegraven zijn tuisken partijen, ende . . . weder ontfesten . . . . die husen.» Dit laatste moest, zooals uit de verklaring van 1310 blijkt, ieder voor zich zelf doen.

Dit alles echter geeft ons wel eenig inzicht in de toestanden, toen in de stad heerschende, maar rechtvaardigt nog niet het gewicht, dat wij meenden aan het stuk van 1309 te moeten toekennen. Dit vinden wij in « de drie leste ponten, » die aldus luiden: « Voirt is onse seggen alse van doetsclaghe tuisken borgheren to Groninghe, dat alle dieghene, die an dien doetsclaghe zijn, sculdich solen wesen dies doetsclaghes ter waereit te provene ende ter kenninghe des raets van der stat, ende voirt te richten na haren live daer men se begrijpt; ende werden si voirluchtich, so sal dat gherecht ende die raet tasten na haer goit, uitgheset haers wives goit, ende van dien goede sullen wi ende unse nacomelinghe hebben die helft ende die stat die ander helft, toe delen onder hem ende den rechter als si haer broken pleghen te dalen; ende van desen verboerden ghelde sel men ten eersten den dode ghelden na der stat recht. Ende so wie en brant stickt in der stat to Groninghen, die sels (wesen) op liif ende op goit; ende so wie kerken begrijpt ende beset om orloghes willen, die sels wesen op liif ende op goit; ende al goit, dat hiirmede verboert wert, dat sel men delen als hiirvor ghescreven staet.» Dat zij ook reeds in dien tijd als van het grootste belang werden geacht, juist omdat zij algemeene regeling voor de toekomst bevatten, blijkt wel daaruit, dat de bisschop aanbeveelt om ze « te beschrijven ende te setten in der

stat boic.» Iets, waarop hij in 1310 nogmaals terugkomt, «want», zoo heet het daar, «want ons donket, dat die zone niet ghehouden ende sel warden noch de stat in goeden ponten mach bliven, men doe starc gherecht op dieghene, die doitslach doen ofte brant stichten oft kerken besetten, daer die drie ponten of spreken.»

Het gewicht der laatst behandelde stukken zal blijken, als wij ons kortelijk in 't geheugen terugroepen, welke bevoegdheid het stadsbestuur reeds had. Het treedt op tot regeling der marke en beschikt daarover, eerst met medewerking van des bisschops tegenwoordiger, later zonder dezen. Het oefent de rechtspraak in geschillen over landbezit onder het markeverband ¹, terwijl de leden als bijzitters in het gerecht van den prefect voorkomen, waar deze buiten de stad recht spreekt.

De overdracht van onroerend goed, vrijwillige rechtspraak dus, ook met het grondbezit in de marke in verband staande, geschiedt voor het bestuur, eerst somtijds in tegenwoordigheid van den prefect, later zonder hem. De inwendige regeling der stad berust bij het stadsbestuur; van medewerking van den burggraaf als representant des bisschops bespeurt men in dezen niets. Ook niet, waar de stad naar buiten optreedt tot het sluiten van verdragen. Het belangrijkste is, dat blijkbaar de handhaving van den stadsvrede door of van wege het stadsbestuur, den raad, geschiedt. Hiermede is de stad uit het stadium der afhankelijkheid van den bisschop in dat der gemeentelijke zelfstandigheid gekomen, in dien zin, dat deze nog slechts zijne rechten als drager van het staatsgezag uitoefent. De landsheerlijke macht is, voor zoover blijkt, ten aanzien van het rechtswezen, de finantieën en den krijgsdienst nog onaangetast gebleven ². Hoewel naar alle waarschijnlijkheid, zoowel op de beide laatste punten als op het eerste, dit niet meer geheel het geval

---

¹ Aan de wijze van executie, zooals in het stuk van 1300 Dr. III p. 589 voorgesteld, zal niet veel waarde mogen worden gehecht.

² Verg. Below, Die Entstehung cet. § 1.

zal zijn geweest, konden wij het bepaald ten aanzien van het rechtswezen aantonen.

De voortzetting der ontwikkeling, of beter de bevestiging van den rechtstoestand, die reeds eenigen tijd zal hebben bestaan, vinden wij in de uitspraak van 1309. Immers daaruit blijkt, dat de berechting van doodslag, in het algemeen van zware misdrijven tusschen burgers, de hooge jurisdictie dus, aan den raad, het stadsbestuur is gekomen. De rechtmacht van den landsheer openbaart zich nog slechts daarin, dat in zoodanig geval de helft van het vermogen van den misdadiger aan hem vervalt, terwijl in de andere helft en in de verbeurde boete de rechter, des bisschops plaatsvervanger en het stadsbestuur deelen.

Men begrijpt eerst goed welk een overwinning op het gezag van den landsheer, en welk een uitbreiding van macht voor het stedelijk bestuur dit is geweest, als men de ontwikkeling van steden als Utrecht, Kampen, Zwolle en Deventer hiermede vergelijkt.

Te Utrecht toch werd eerst in het midden der 14e eeuw de rechtspraak in criminalibus, die daar onbetwistbaar behoorde tot de bevoegdheid van des landsheers vertegenwoordiger, van den schout, en daarmede diens gezag, als hoofd van den staat in Middeleeuwschen zin, aangetast ¹.

In de Overijselsche steden was de ontwikkeling eenigszins anders. Te ver zoude het ons voeren daarop nader in te gaan. Zoo veel echter blijkt duidelijk, dat de onmiddellijke berechting van de zwaardere misdrijven te Kampen in 1309 aan het stadsbestuur kwam, echter in vereeniging met den schout. Hoewel zijne verhouding tot dat bestuur niet dezelfde was als te Groningen, bleef deze toch nog lang zijne positie bij de crimineele rechtspraak handhaven. In Deventer tot 1362, en nog langer te Zwolle tot 1404,

---

¹ Zie Muller, *De Middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht*. Inleiding p. 81 en 83.

bleef zij in handen van het landsheerlijk gezag, in zooverre aan schout en schepenen de alta jurisdictio was toegekend ¹. Hierbij houde men in het oog, dat de rechtspraak in criminalibus naar Overijsselsch landrecht slechts door den onmiddellijken vertegenwoordiger des bisschops, den ambtman, mocht worden uitgeoefend, en oorspronkelijk niet door den lageren, den bizonderen stadrechtter ². Op dit punt was het stadrecht reeds van het landrecht afgeweken, en in zooverre had er dus een ontwikkeling in de richting van gemeentelijke zelfstandigheid, zij het dan niet van onafhankelijkheid van den landsheer plaats gevonden.

Ten slotte zij hier nog opgemerkt, dat in dezelfde oorkonde nog het volgende voorkomt: « Ende so wes die merre partie van den raede overeendraghet, dat sel stade ende vast bliven ende des sel die minre partie volghen, als die raet ghecoren ende gheëet is, behouden dien kinde ³ siins rechts ». Hieruit zien wij, dat de raad gekozen werd, en bij meerderheid van stemmen besliste. Men zal uit het laatste toevoegsel moeten opmaken, dat de prefect nog eenigen invloed bij de verkiezing der raadsleden uitoefende, of althans bij enkele besluiten zijne medewerking of goedkeuring noodig was. Bijzonderheden echter ontbreken dienaangaande ⁴.

Naar mijne meening volgt uit het voorgaande, dat te Groningen, evenals voor de stad zelve het ontstaan uit een marke, misschien beter marken, mag worden aangenomen, het stadsbestuur, bepaaldelijk de vier rationales, de vier voornaamsten daarvan, als de hoofden der marken zijn te beschouwen. Het komt mij voor,

---

¹ Racer V p. 161 vllg.

² Verg. Sohm, Die Entstehung cet. S. 68 flg.

³ Mr. S. Muller verklaart (p. 435) dit als „den erfgenaam van een der prefecten van Groningen”. Ik geloof, dat deze eenigszins nauwkeuriger is te bepalen, en kom daarop terug.

⁴ Misschien was het getal der raadsleden vier-en-twintig. In het Oldermansboek, I § 1 toch is sprake van „die XII, die datt jaer uut den rade gaen solen”. Die bepaling dateert vermoedelijk van voor de stadboeken.

dat uit ieder der twee marken, waaruit de stad haar' oorsprong nam¹, twee dier hoofden werden gekozen. Die rationales toch, later burgemeesters genoemd, laten zich het best als de oude buurmeesters verklaren. Oorspronkelijk na de vereeniging der marken heeft de stad vermoedelijk uit vier afdeelingen (cluftten) bestaan. Als vertegenwoordigers daarvan zullen de rationales zijn opgetreden. Die cluftten zullen naar alle waarschijnlijkheid de onderafdeelingen der in de oorkonden nog aan te wijzen twee marken zijn geweest.

De raad heeft zich daaromheen gevormd als controleerend en voor de geheele burgerij in meer belangrijke zaken, zoodra deze in haar geheel niet meer bijeenkomt, besluitend college. Niet, in

¹ Het vroeger bestaan der twee marken mag worden afgeleid uit het feit, dat later sprake is van het Wester- en Oosterhemmerke, de gemeene weiden bij de westelijke en oostelijke marke behorende, welke laatste wordt vermeld in een oorkonde (van 1348 (Dr. IV p. 658) als „nostra marka orignalis”. Dit bevestigt dus het bovengestelde vermoeden. De verdeeling dezer twee marken in twee onderdeelen, cluftten, is blijkens de oorkonde, waarbij de A-kerk tot een parochiale kerk wordt verheven in 1246 (Dr. III p. 544) de oorspronkelijke voor het westelijk gedeelte. Vermoedelijk ook voor het oostelijke. In lateren tijd was zij de gewone. Zie hierover Aant. no. 4 op het Oldermansboek. Uitg. Mr. H. O. Feith en de Aant. op het stadboek P. E. J. P. V p. 36 vlg.

Gelijk de A-kerk was de parochiale kerk van de wester-, zoo vermoedelijk de St. Walburgis van de oostermarke, terwijl dan de Martinikerk is geweest hetzij de kerk bij de bezitting van den Dom behorende, hetzij door de ingezetenen is gesticht, nadat de St. Walburgis als een bepaald bisschoppelijke kerk was aangewezen. Dit laatste schijnt eenigermate te worden bevestigd:

1°. door het bericht der Narracio (p. 11), volgens hetwelk „cives contra Episcopum super juribus suis tumultuantes ecclesiam S. Walburgis ipsi Episcopo, qui eam sicut omnes antecessores pro capella habere consueverat, negabant, dicentes eam suam fore parrochiam” cet;

2°. door het feit dat in 1242/3 slechts van het versterken der St. Walburgis kerk wordt gesproken, terwijl in 1253 dit van alle drie kerken wordt vermeld;

3°. dat de Martini kerk niet eerder dan de A-kerk in de bronnen wordt genoemd;

4°. dat op het oudst bewaarde stadszegel de St. Walburgis kerk is afgebeeld. (Verg. Dr. I p. 44. Volgens mededeeling van Mr. J. A. Feith, commies-chartermeester bij het oud-archief te Groningen, echter valt omtrent deze afbeelding niets met zekerheid te zeggen.)

Niet onmogelijk is het, dat het verheffen tot parrokhekerken in beide gedeelten der stad ongeveer gelijktijdig is geschied.

Groningen althans, als de vertegenwoordiging van een groot koopmansgilde, zooals door Nitzsch, in zijne bekende verhandelingen over »Niederdeutsche Kaufgilden»¹ is beweerd. Althans het bewijs daarvan is door hem niet geleverd, en de waarschijnlijkheid pleit er tegen. De bewijsvoering uit het woord »mercator» enz. is, zooals reeds is gebleken, uiterst zwak. Overigens wordt als gewichtigst argument aangevoerd het voorkomen van »aldermannen» als bestuurders of hoofden der stad.

Zooals bekend is, is deze term de gewone voor de hoofden der gilden, en komen zij als zoodanig ook elders voor in het stedelijk bestuur². Doch niet overal is dit het geval.

In de meeste Friesche steden toch komt een enkele aldermannus voor naast schepenen en raad, of hoe het stadsbestuur anders moge heeten³. Dat deze in eenig verband met de gilden staat, is niet gebleken. Of de oudermannen, die te Utrecht reeds betrekkelijk vroeg voorkomen, en in het bestuur der stad een rol spelen, ook als de hoofden van het vroegere groote koopmansgilde zijn te beschouwen, wil ik niet beslissen, al komt mij juist het bewijs daarvoor, nl. dat zij zorgen voor maat en gewicht, niet van afdoenden aard voor⁴. Immers die bevoegdheid van het gemeentelijk bestuur vindt men in steden, waar geen sprake is van een gilde, zooals o. a. te Coevorden.

Hoe dit zij in Groningen, blijkt van iets dergelijks niets. Ook de oldermannen, die in 1278 van het tooneel verdwijnen, treffen wij in het stadsbestuur niet meer aan. Toch komt de naam later weder voor. En dat wel op tweeërlei wijze. Ten eerste in het »Oldermansboek»⁵.

---

¹ In Mittheilungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften 1879 S. 4 ff., 1880, S. 370 ff.

² In Berlijn zijn de »olderlude» of seniores de twee voornaamsten der leden van den raad. Zie v. Maurer Städteverf. I S. 624, 630.

³ Cf. Telting, Het oud-Friesche stadrecht p. 126.

⁴ Muller l. c. p. 25.

⁵ Uitgave Mr. H. O. Feith 1850.

Het kan hier niet ondienstig schijnen bij den tijd van het ontstaan en den inhoud dezer compilatie een oogenblik stil te staan. Natuurlijk laten wij daarbij de stukken van af 1446, wier jaartal vast staat, ter zijde. Voor ons is meer bijzonder het zoogenaamde «Ghilt- en waterrecht» van belang. Immers daarmede staat in nauw verband de vraag, of werkelijk te Groningen het bestaan van een groot koopmansgilde is aan te nemen, en zoo ja voor welken tijd.

Van de drie boeken, waaruit de verzameling van bepalingen bestaat, is het derde, behalve de twee laatste artikelen gelijk aan de Amsterdamsche ordonnantie over het zeerecht ¹, en kan dus verder buiten bespreking blijven. Immers, daar deze uit het laatste der veertiende eeuw dagteekent ², kan dit deel niet van vroegeren tijd zijn.

Iets anders is het geval met de twee eerste boeken. In enkele artt. zelve (I § 3 van 1434, I § 10 van 1439, en I § 11 van 1458) worden tijdsbepalingen aangegeven. Dit is echter slechts het geval in het eerste boek, en slaat zooals uit haar inhoud volgt enkel en alleen op die bepalingen zelve. Voor de andere zijn wij daardoor niets verder. Zij zijn naar alle waarschijnlijkheid vrij wat ouder. Ook laten enkele paragraphen in het eerste en het tweede boek zich niet met elkaar rijmen ³. Is er dus op de vraag omtrent het juiste tijdstip van het ontstaan dezer gedeelten geen afdoend antwoord te geven, toch laat zich nog wel het een en ander dien-aangaande met vrij groote waarschijnlijkheid gissen.

Immers daargelaten de omstandigheid, dat aan ieder, eenigermate bekend met Middeleeuwsche rechtsbronnen, de oudere kleur van het tweede boek in vergelijking met het eerste, onmiddellijk in het oog springt, de bepaling (I § 1), die, naar wij meenden, dateerde van vóór de stadboeken (zie p. 206 n. 4), is wederom

¹ Zie Goudsmit, Geschiedenis van het Nederlandsche Zeerecht p. 137 vllg.

² Goudsmit l. c. p. 106.

³ O. a. I § 1 en II § 47.

waarschijnlijk jonger dan II § 47. Beiden handelen over de wijze van verkiezing van den « olderman en de giltrechteslode » ¹. Toch wil ik hier niet te veel gewicht aan hechten. Van meer belang is het, dat II § 15, over de scheiding der gemeenschap van een schip, overeenstemt met een Lubecksch statuut dateerende van 1299 ², en dus waarschijnlijk daaraan is ontleend.

Hoofdzakelijk vestig ik de aandacht op II § 36, handelende over het vechten « upper reyse » door iemand, die « in verscippes ver is, » ³ tot de gilde behoort, beter misschien onder de rechtsmacht van hare hoofden valt. Er staat: « Soe we in verscippes ver is ende upper reyse is copenscap toe doene ende buten des kindes rechte komen is » cet. Met deze laatste uitdrukking is dus een bepaald plaatselijk gebied bedoeld. Bedenkt men verder, dat wij hier met een rechtspraak buiten Groningen te doen hebben, dan ligt daarin een aanwijzing over de beteekenis der uitdrukking: « des kindes rechte. » En wel deze, dat daarmede een gebied is bedoeld, waarin de stad zelf is gelegen. Zien wij nu, dat in de uitspraak van bisschop Guy op dergelijke wijze wordt gesproken van « dien kinde siins rechts, » waar echter meer bepaald de bevoegdheid, het gezag, van den met dezelfde uitdrukking aangewezen persoon wordt bedoeld, dan ligt het voor de hand identiteit van persoon aan te nemen. Later zullen wij gelegenheid hebben terug te komen op de vraag, wie die persoon waarschijnlijk is geweest. Genoeg zij het hier er op te wijzen, dat men tot een zeer voldoende verklaring van de aangehaalde bepaling komt, als men er denzelfden

---

¹ Uit II § 46 volgt, dat de laatste bepalingen van het tweede boek waarschijnlijk jonger zijn dan het eerste gedeelte. Wij komen hierop terug.

² Goudsmit p. 106, n. 1.

³ Verscippes ver; andere vormen zijn vaerscip, werscap, en voor ver: were, ware (verg. II, §§ 8, 22, 24, 38, 40 en 42). Naar Dr. J. te Winkel mij welwillend mededeelde, zal het eerste: waarborg, het tweede: bescherming kunnen beteekenen. Zij die „in verscippes ver" zijn, zijn dus diegenen, die staan in de bescherming van den (onderlingen) waarborg (door de gilde verschaft). Deze verklaring komt vrij wel overeen met die van Mr. H. O. Feith, de Gildis Groningans, p. 82, noot 1.

persoon onder verstaat. Immers dan bedoelt zij een straf vast te stellen voor het vechten buiten het territorium, waarover zich de rechtsmacht van den burggraaf uitstreckte, en past zij dus geheel in het kader der verzameling. Is daardoor de juistheid dezer uitlegging waarschijnlijk gemaakt, dan volgt daaruit een ongeveer met de uitspraak van 1309 gelijktijdige vaststelling van dit artikel.

Letten wij op het opschrift van het zoogenaamde tweede boek: «Dyt sindt der statrechte van Groninghen in der morgensprake binnen Groninghen ende buten lande,» dan krijgt men den indruk, dat men hier met een geheel van bepalingen te doen heeft. Een verzameling derhalve, voor welke een gelijk tijdstip van ontstaan mag worden aangenomen, als voor de boven behandelde strafbepaling. Wij komen daarmede dus tot de slotsom, dat hiervoor het begin der 14e eeuw mag worden gesteld. Een uitkomst, die voor de ontwikkelingsgeschiedenis der stedelijke inrichtingen niet van belang ontbloomt is. Immers uit deze bepalingen zullen wij ons, zij het dan een onvolkomen, beeld der koopmansgilde, zoo daarvan mag worden gesproken, hebben te vormen. Gaan wij ze daartoe een weinig nader na. Vooraf ga de opmerking, dat de verzameling zich niet als een bijzonder gilderecht aankondigt. Zij duidt haren inhoud aan met den term *statrechte*. En wel het stadrecht, dat in «der morgensprake» binnen en buiten Groningen wordt toegepast. Het woord *morgensprake* wijst, als daarvoor de gewone term, op het gerecht, dat in een vereeniging, waartoe men krachtens eigen wil behoort, meestal de gilde, rechtsmacht oefent. Niet minder echter is het van belang hier op de uitdrukking *statrecht* te letten, die zeker in dezen er op heenwijst, dat ook nog ander stadrecht bestond en elders rechtspraak door stedelijke rechters voorkwam. Dit wordt bevestigd door het feit, dat volgens § 17, hij, die «to G. voer gherichte» vredeloos wordt verklaard en mitsdien wordt verbannen, ook in de *morgensprake*, zijne aanspraak op rechtsbescherming heeft verloren. Merkwaardiger nog is de bepaling van § 11: «Soe wellic buer sinnen buere wil nicht antwoorden in der

morgensprake, den is ghegheven vrij orloff to claghene vor den rechte.»

Wij stellen tot later uit het onderzoek, welke rechter onder «den rechte» is te verstaan; maar zien daardoor bewezen, dat werkelijk de rechtsmacht in de morgensprake, door het «giltrecht» (§ 37) uitgeoefend, steunt op vrijwillige onderwerping, in dezen door lid te worden der vereeniging, of om in de taal dier tijden te spreken, door «het giltrecht» te winnen (I § 9, Cf. II § 29). Wij zien er tevens uit, dat een andere rechter is de algemeene rechter, wiens rechtsmacht zich over het territorium der stad uitstrekt, aan welke men zich niet dan op feitelijke wijze door verwijdering kan onttrekken.

Uit de in het tweede boek vervatte bepalingen blijkt ons tevens, dat de rechtsmacht door «het giltrecht», uit een olderman en »giltrechtsslude», samengesteld ¹, zich vooral uitstreckte over misdrijven buitenslands begaan, en over onderwerpen met handel en verkeer in verband staande. Een enkele bepaling betreft de orde en de rust in het algemeen, dus ook in de stad. Op deze komen wij later terug.

Hoewel de nauwkeurige behandeling van de organisatie der vereeniging voor het in dezen beoogde doel onnoodig schijnt, kan het niet overbodig zijn er hier de aandacht nog wel bij te bepalen, dat, voor zoover uit de niet altijd even duidelijke bepalingen schijnt op te maken, voor den tijd, waaruit zij dagteekenen, de gilde bepaaldelijk de kooplieden ² omvat, in het algemeen hen, die buiten de stad, en dus meer den groothandel drijven, gesplitst

¹ Verg. I § 1 en II § 47. Deze bepalingen behelzen de samenstelling van het college, doch laten zich niet vereenigen. Waarschijnlijk is II § 47 ouder en moet I § 1 zijn ontstaan aan den grooteren invloed der gilden te danken hebben.

² I § 7, later dan II § 45, welke waarschijnlijk is „de wilkoer”, waarop de eed, in de eerste bepaling vervat, slaat, spreekt van „de ghemene koopman”.

in afdeelingen (hensen) ¹ naar mate van de plaats, met welke vooral zij door handelsrelaties zijn verbonden. (II § 29). Voor de opneming daarin was lidmaatschap der groote vereeniging noodig, en betaling van een afzonderlijk bedrag vereischt. (II § 30).

Het moet dus Nitzsch worden toegegeven, dat wij hier werkelijk voor ons zien de organisatie van een gilde, dat den geheelen handelsstand omvat. Evenmin valt het te ontkennen, dat wij hier te doen hebben met een instituut, dat ouder is dan het bijzondere gilde der kramers, wier gildebrief de oudste is, die tot ons is gekomen, en van 1362 dagteekent ². Maar van hier tot de gevolgtrekking, dat deze olderman — want ik merk op, dat in het »Oldermansboeck» slechts sprake is van één olderman, die met »giltrechtesluden» en busheeren aan het hoofd der organisatie staat — dezelfde zoude zijn als de »aldermanni», tal van jaren vroeger voorkomende ³, is een sprong, waarbij het historisch verband niet meer is aan te wijzen. Zij is een bloote gissing en niets meer.

Dit valt tevens in het oog, als men daarbij in aanmerking neemt, dat wij omstreeks dienzelfden tijd, in het laatst der 14e eeuw »aldermans», en nu in het meervoud, ontmoeten, maar in geheel andere functie. In het »buerrecht» toch voor het Ooster-

¹ Elders waren de in een stad aanwezige vreemde kooplieden aldus georganiseerd. Zie bijv. W. Stein, Die Genossenschaft der Deutschen Kaufleute in Brügge in Flandern, Berlin 1890. Later schijnt iets dergelijks met de paardenkoopers te Groningen het geval te zijn geweest. (Bijdr. V p. 86). Men lette daarbij op het verschil in formuleering tusschen het oudere en het jongere register (Bijdr. V p. 112).

Verg. hierbij een uitdrukking in het verdrag van 1419 tusschen den Bisschop en de stad voorkomende:

„Item so sullen dieghene, die in der hansen of die buten der hansen sijn, copen ende vercopen, so als sij over dertich jaren ende hiertoe gedaen hebben”. Matth. ad Anonymum p. 60 en 63.

² Het stuk betreffende de goudsmiden, bij Feith, de G. G. p. 260 vermeld, kan niet van het daarin aangegeven jaar 1317 dagteekenen. Zie o. a. p. 261 bij denzelfden S., die zich dan ook hieromtrent zeer voorzichtig uitlaat, en er bij voegt: „si fides copiae tribuenda sit.”

³ Nitzsch, Mitth. 1880 S. 403.

en Westerstadshamrik van 1386 ¹, komen de oldermans voor als «dijckregters», zooals zij in dit statuut ook worden genoemd, aan wie de regeling van en de zorg voor wegen, dijken en waterlossingen, het innen der daarvoor noodige gelden en tevens de berechting van daarover ontstane geschillen is opgedragen, terwijl de beslissing in hooger instantie voor het stadsgerecht behoort. Ook schijnen zij in dezen uitspraak te hebben gedaan, waar het belang der gemeenschap, van het hamrik, in strijd komt met dat van den bijzonderen persoon ². Zij zijn dus daar nog de hoofden der marke, hunne werkzaamheid echter is slechts in zooverre gewijzigd, als ook de marke van aard is veranderd. Immers de hamrikken zijn niet meer de gemeene weiden behorende bij de twee marken, uit wier vereeniging de stad is ontstaan, maar zij zijn geworden de vereenigingen der ingelanden tot behartiging der waterschapsbelangen. Nu het echter vast staat, dat zij vroeger de bij de marke Groningen behorende weiden waren, en wij de oldermans in dezelfde functies zien optreden als de hoofden der marke, ze zelfs zien beslissen in geschillen, vroeger door het stadsbestuur berecht (burenrecht), daar meen ik eerder een verband tusschen deze »oldermans» en de vroegere aldermanni te moeten aannemen, dan tusschen dezen en den olderman bij het gildrecht. Toch zullen wij het naast bij de waarheid zijn, als wij beiden beschouwen als besturende of rechtsprekende colleges, die bij de vermeerdering van werkzaamheden zich uit den raad hebben afgescheiden.

Uit het ontstaan eener stad volgt reeds, dat te dier plaatse zich tal van personen ophouden, tevens grondeigenaren of niet, die in handel en verkeer hun bestaan vinden. Zij vormen bij uitstek

---

¹ Dr. II p. 391. Ook bij v. Richthofen, Fries. Rechtsquellen S. 520.

² Verg. § 4 bij R.: „Item, all diegene, die arve liggende hebben bij enigen wege, zijdelinge of eindelinge, wanneer dat sie oer slote graven willen of oer arve beschermen willen, die sullen die erde scheten op den weg ende niet op oer arve, elke rode bij drien ponden toe broeke, tensij dat em die oldermans hoger beden.”

het gros der stadsbewoners; van daar, wij zagen het reeds, werd ook de naam van mercatores, markt-, handelslieden voor hen gebruikt. Toch laat het zich niet denken, dat de markeinrichtingen zoo spoedig — en met name niet in Groningen, waar de sporen er van nog in de 14e eeuw voorkomen — afsleten en hunne betekenis verloren, dat de gerechtigden in de marke, de grondbezitters alzoo, geheel gelijk zouden staan met de van elders binnen gekomenen, in het algemeen met hen, die buiten het markeverband stonden. Zij moeten dus, waar de stad nog langen tijd als marke blijft voortbestaan, ook in die stad zelf en in haar bestuur voorrechten hebben gehad. Wij zien het onderscheid nog nawerken in het verschil tusschen burgers en buren ¹, dat zich uit in het «borger-scap» en het «buermaal», voor de verkrijging waarvan men, naar het stadboek, een verschillende geldsom moest betalen.

In dien tijd zijn er nog processueele verschillen mede verbonden; maar dat vroeger het onderscheid het door ons aangegevene was, mag veilig worden aangenomen. Dit leert ons een vergelijking met wat wij in Coevorden zien, waar het verschil zooveel langer heeft bestaan, en wij uitdrukkelijk als vereischte voor het «borgerscap» het bezit eener «soltstede», van een huis en hof met markegerechtigheid vinden ².

Voor het handelsverkeer kwam de vraag van het grondbezit er niet op aan. Ieder, die zich in de stad, de marktplaats, metterwoon ³ ophield, en daaraan deelnam, had er belang bij tevens deel te hebben aan de bijzondere voorrechten en regelen aan dat verkeer verbonden. Geen wonder dat er tusschen hen een bijzondere band ontstond en zij, zooals zeer gewoon in de M. E., een vereeniging

¹ Verg. voor het onderscheid o. a. Stadboek, III § 48, VI §§ 1 en 3.

² Het onderscheid elders tusschen groot- en kleinburgers hangt hiermede samen. Verg. Schröder, Rechtsgeschiede S. 598 flg.

³ Verg. Gildrecht I § 1 en § 4. Wel inwoning in de stad en gedurende een half jaar Die het gildrecht wil winnen, moet „eygen cost, vuer ende licht gehouden” hebben, gedurende dien tijd.

vormden. Een vereeniging, die de handeldrijvende of de eigenlijke inwoners der stad in het algemeen omvattende, een gilda mercatorum mag worden genoemd. Eerst zonder speciaal vastgestelde regelen, beheerscht door gewoonten en gebruiken, later vast georganiseerd en met tot in bijzonderheden afdalende bepalingen. Dat die vereeniging langzamerhand, want een plotseling ontstaan schijnt mij onaannemelijk, in het leven tredende en, zooals gezegd, de kern der stadsbewoners omvattende, zich eerst aan de bestaande besturen, dat wil hier zeggen aan de hoofden der stad-marke, heeft aangesloten en daarbij steun gezocht ligt voor de hand. Dat zij onder hunne medewerking en bescherming langzamerhand zich organiseerde en vaste vormen aannam, is daarmede gezegd. En dat zij, zooals te Keulen door de Richerzeche werkelijk schijnt te zijn geschied ¹, het vroegere bestuur kan hebben overvleugeld is zeer natuurlijk. Dit is echter te Groningen niet gebeurd; ook het groote koopmansgilde is aan den raad, het stadsbestuur, ondergeschikt gebleven ². En daarmede ook hare hoofden, de olderman met zijne busheeren en «gildrechteslude». Uit al het bovenstaande volgt tevens, dat deze niet de oorsprong of de voorgangers van den raad kunnen zijn geweest. Dit wordt dan ook bevestigd door de omstandigheid, dat wij den naam «aldermanni» in één stuk met dien van consules voor dezelfde personen aantreffen, waaruit blijkt, dat toen de leden van den raad en de oldermans dezelfde personen waren. En dat vóór den tijd, dat van een eigen-

---

¹ Verg. Kruse, Die Kölner Richerzeche, Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Bd. XXII S 152 flg. Het „prächtiges Analogon” met Groningen (S 195) wordt door hem echter geheel verkeerd gesteld. Juist te Groningen toch konden burgers en bureu lid „der alten Kaufgilde” worden, terwijl voor de latere bedrijfsgilden het omgekeerde gold en de „borgerscap” vooraf moest gewonnen zijn. Verg. den gildebrief der kramers van 1362, Dr. II p. 236. Te vreemder schijnt deze vergissing, daar Nitzsch (l. c. S 398) zich er niet aan schuldig maakt. Dit geeft mij aanleiding ook de resultaten van K's verhandeling niet zonder meer aan te nemen.

² Verg. o. a. I § 7, waaruit blijkt, dat de „wilkoer” door de gilde vastgesteld, „mit onser stadt begrepen is.”

lijk koopmansgilde een spoor tot ons is doorgedrongen, al is dit ook tamelijk spoedig daarna het geval.

Waren de gilde en hare hoofden de oorsprong van het stadsbestuur en den raad, dan ware het omgekeerde eerder te verwachten geweest. Men vergete daarbij niet, dat de bepalingen, naar welke in de « morgensprake » wordt gevonnist, « statrechte » worden genoemd, en dat èn in het tweede èn in het eerste boek van den samenhang met, zoowel als van de afhankelijkheid van het stadsbestuur ¹ blijkt. Daarbij houde men in het oog, dat wij in het tweede, waar wij klaarblijkelijk nog den minder georganiseerden toestand der gilde aantreffen, èn van burgers tegenover burenen èn van beide als buiten haar staande vinden gesproken.

Wij komen daarmee tot de gevolgtrekking, dat de gilda mercatorum, zooals die ons uit het « oldermansboek » reeds vrij wel georganiseerd tegemoet treedt, niet kan zijn geweest de grondslag, waarop de stadsinstellingen zijn opgetrokken, maar ontkennen daarbij niet, dat de « mercatores, » en met hen handel en verkeer, de drijvende elementen zijn geweest, door wier werking zij zich uit de markeinrichtingen hebben ontwikkeld. En hierin ligt het verschil van onze wijze van beschouwing met die van Sohm, dat deze, (zeker althans voor Groningen) den nawerkenden invloed der laatste te gering heeft geacht, of beter gezegd, wat betreft het begin der stadsontwikkeling, er niet voldoende licht op heeft laten vallen. Immers ook te G. verdwijnen de sporen dier inrichtingen geleidelijk.

Zien wij nu nog voor een oogenblik, wat er in dezen tijd van den burggraaf en zijn' ondergeschikte, den schulte, is geworden, voor zoover dit uit de aanwezige berichten is op te maken.

---

¹ Belangrijk is § 46, waaruit blijkt, dat bij voortdurende ongehoorzaamheid aan de uitspraak van het gildrecht, de rechtsdwang ten slotte wordt uitgeoefend door het stadsbestuur.

Merkwaardige overeenkomst met § 3 van het „buerrecht" van het Ooster- en Westerstadshamrik, volgens hetwelk hetzelfde geldt voor die „oldermans."

Het zal ons hier niet te doen zijn om het geslacht dier prefecten en hunne familierelaties vast te stellen ¹. Het zij hier voldoende te constateeren, dat het geslacht der Groenenbergen, sinds Emmius als dat der burggraven beschouwd, gerust kan worden geschrapt ². In de oorkonden toch evenmin als in de dezen tijd behandelende kronieken komt die naam als zoodanig voor. De bedoelde familie heet eenvoudig: de Gruninge of van Groningen. Soms worden de leden enkel bij hunne voornamen aangeduid.

Een andere vraag is, hoe komt Emmius aan den naam Groenenberg of Groenenborch? Die naam toch komt voor als een burg of kasteel in de nabijheid van Groningen gelegen, zooals het in de kroniek van Enio en Menko heet, « in litore Hunese, ipsa Hunesa in quodam circulo ipsum castrum fere totum cingente » ³. Deze burg behoorde aan de prefectenfamilie, althans zij werd door de tegenpartij in 1242 verwoest ⁴. Door Benninge wordt dan ook van een « Egbert van Gronenborch, richter in Groningen » gesproken ⁵. Niet onwaarschijnlijk heeft Emmius, daarop steunende, een geslacht der Groenenbergen in het leven geroepen. Dat echter die naam nooit als geslachtsnaam in de oude bronnen voorkomt, is reeds opgemerkt. Hierbij komt nog, dat die burg, in vervolg van tijd nog eens verwoest en waarschijnlijk niet weer opgebouwd, als versterking door de met Groningen in oorlog zijnde Friezen wordt gebruikt, en bij het vredesverdrag wordt bepaald, dat zij hem moeten slechten en in den vroegeren toestand, waarin zij hem hadden

¹ Zie wat dit betreft: W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici, Persona van St. Maarten te Groningen* p. 130.

² Reeds Driessen I p. 114 noot d. wees hierop.

³ p. 203. De plaatselijke gesteldheid geeft de ligging nog duidelijk genoeg aan. Bij het vroegere landgoed Euvelgunne is de bocht der Hunse op de topographische kaart, door het Ministerie van Oorlog uitgegeven, nog duidelijk te zien

⁴ Kroniek p. 182, «castrum in Gronenburch, quod fuit seminarium tocuis discordie».

⁵ p. 44. Zie de noot 1 aldaar.

gevonden, moeten terugbrengen ¹. Later vinden wij dan ook slechts ter genoemder plaatse een hoeve, die door den bisschop van Utrecht in leen wordt uitgegeven ². Wel treffen wij eenige prefecten aan, die den naam: Gronebeke dragen. In de buurt van Groningen vinden wij dezen naam slechts in twee stukken van 1262 en 1264 ³ als Gronesbeke, dat aan de Hunse niet ver van Zuidlaren moet hebben gelegen. Overigens komt de naam niet voor ⁴.

Over de verhouding dier burggraven tot het oorspronkelijke geslacht nog een enkel woord.

In 1285 komen voor een Egbertus, prefectus in Groningen, en zijn zoon Adolfus ⁵; deze Adolfus alleen, als domicellus de Groninghe in een oorkonde van 1291 ⁶, terwijl in 1321 ⁷ wederom sprake is van Egbertus, prefectus in Groninge, filius domini Adulfi. Wij zullen den laatste wel als den kleinzoon van den Egbertus van 1285 mogen beschouwen. Daar tusschenin echter, eerst in 1308 ⁸, treffen wij als prefectus aan «Ludolphus, miles,

¹ 1338 (Dr. I p. 141): „Item munitionem factam in loco, qui dicitur Gronenburgha, Frisones destruunt et in eundem statum reducant in quo ipsum invenerunt.”

² Verg. een stuk van 1440, Reg. Arch. Overijssel F. p. 280 en van 1462, Driessen II p. 303/4.

³ Verg. Dr. I p. 115, noot.

⁴ Als gissing voor de nadere ligging, en ten bewijze van het niet geheel onwaarschijnlijke, dat bij Zuidlaren een kasteel heeft gestaan, deel ik mede, dat ten Z. O. van gemeld dorp liggen eenige akkers die den naam van „kasteelen-akkers” dragen; en dat ongeveer daar ter plaatse reeds eenige voorwerpen van middeleeuwschen datum zijn gevonden. Eindelijk, last not least, in de lijst der bezittingen van het klooster te Werden van 1160 komt voor: „De tribus Laribus due jacent secus flumen Ha, tercia Rudolfi juxta caminatum.” Verg. Friedländer, Ost. Fries. Urk. Buch II S. 780. De daar voorkomende lezing is onjuist, en hersteld naar een oud afschrift voorkomende in het arch. te Groningen, terwijl bij een door prof. Blok dienaangaande ingesteld onderzoek het door F. uitgegeven stuk, te Dusseldorf aanwezig, hetzelfde bleek te bevatten.

⁵ Dr. I p. 45.

⁶ Arch. Gr. Reg. 1291 n°. 2.

⁷ Dr. I p. 93.

⁸ Bijdr. VI p. 39/40.

dominus de Gronebeek, praefectus in Groeningen.» Later in 1309 ¹ en in 1319 eveneens ². Wij mogen dezen persoon dus voor denzelfde houden als «haer Ludolph» in de uitspraak van bisschop Guy, en dus ook voor dengene, die in het ongedrukte stuk van 1311 heet: heer Ludolf van Zelewart ³. Immers die heer Ludolf is in die stukken zonder twijfel de burggraaf, en deze komt met denzelfden voornaam vóór en na dien tijd voor als Ludolphus de Gronebeke.

Hoe kan deze nu optreden in een waardigheid, waarin wij later weder iemand van het vroegere geslacht aantreffen. Om dit te verklaren is het noodig de vereischte aandacht te schenken aan een bericht der Narracio (p. 5), reeds vroeger vermeld, waaruit wij vernemen, dat de «praefectura» in drie deelen werd gesplitst, onder de zonen van Godschalk van Sepperothe. Dit vinden wij bevestigd, waar wij in het register der inkomsten van het Domkapittel het daaraan verschuldigde voor de erfgenamen dier zoons op hetzelfde bedrag zien gesteld. In datzelfde register vinden wij echter voor het wegens de jurisdictio en wegens het muntrecht in Groningen verschuldigde één bedrag uitgetrokken ⁴. Hoe dit nu te verklaren?

Het komt mij voor op deze wijze. De drie zoons worden gezamenlicherhand beleend met het burggraafschap ⁵ in Groningen en de daaraan verknochte bezittingen. Deze bezittingen werden reeds spoedig, misschien reeds bij het begin, onder hen verdeeld in ge-

¹ Dr. I p. 68.

² Dr. III p. 618.

³ Waarschijnlijk dezelfde, die bij Emmius p. 178 naar een oorkonde van 1283 als tot de „familia Selwerdica” behoorende wordt opgegeven.

⁴ Bijdrage V p. 59 vllg. „Item sciendum quod capitulo nostro predicto debentur 20 de jurisdictione in Groningen annuatim. Item de moneta in Groningen 20 Lib. annuatim.”

⁵ Te allen overvloedige zij hier opgemerkt, dat in de bronnen de vertegenwoordigers van den bisschop te Groningen alleen prefecti of iudices worden genoemd, nooit burggravii of castellani heeten. (Zie Dr. III p. 557 noot b.) Toch meende ik de bedoelde personen wel met den titel van burggraven te mogen bestempelen, al is er in den zin als bijv. van een „castrum Ceforde”, van een burg Groningen geen sprake; immers, dat zij ten behoeve van den landsheer daar een of meer versterkte punten bewaarden, staat vast. Verg. Ducange c. v. burggravius

lijke deelen. De jurisdictie, evenals het muntrecht, als iets ondeelbaars, bleef in gezamenderhandsch leenbezit. Niet ten onrechte maakte dus bij den dood van zijnen ouderen broeder de tweede zoon van Sepperothe aanspraak op de prefectura en op de voogdij over diens minderjarigen zoon. Immers bij gezamenderhandsch leen dient een leendrager te worden gesteld en is naar recht en reden de oudste van het geslacht daarvoor aangewezen, terwijl uit de familiebetrekking volgde, dat de oudste zwaardmaag optrad als voogd. De leendrager zal, zooals van zelve spreekt, den naam van prefectus hebben gevoerd ¹, al waren anderen tevens medegerechtigden. Een gerechtigheid, die zich echter moet hebben beperkt tot het deelen in de opbrengsten der rechtspraak.

Voor ons is hier vooral het eerste van belang, bij overeenkomst kon van den gewonen rechtsregel worden afgeweken, doch blijkt hiervan niets.

Passen wij het gevonden beginsel op den toestand kort na 1300 toe, dan mogen wij besluiten, daar in 1285 en weder in 1321 iemand uit het oorspronkelijke burggravengeslacht in die waardigheid optreedt en dus de leendrager is, dat in den tusschentijd (1308—1319) een der bloedverwanten, medegerechtigden, als zoodanig fungeerde. Herinneren wij ons nu, dat dit is Ludolf van Selwerd of van Gronebeke, en dat deze is een zoon van Godescalcus de broeder van Egbertus, die in 1285 als prefect voorkomt. ² Wij mogen nu aannemen, dat hij, als oudste onder de gezamenlijk beleenden en gerechtigden tot de prefectuur, toen de burggrafelijke waardigheid bekleedde, wjl in het andere geslacht geen daartoe geschikte aanwezig was. Dit is waarschijnlijk, daar zooals wij weten, in 1285 Egbertus de grootvader nog leefde, en in 1321 de kleinzoon reeds kon optreden. Na het overlijden van

¹ Dat soms de anderen dit ook deden, verklaart ons bijv. de terminologie in een stuk van 1249: „Egbertus et Egbertus, praefecti.”

² Emmius p. 198 vermeldt een stuk van 1283, waaruit dit moet blijken, in verband met het bericht bij Menko p. 182.

diens vader Adolfus zal dan ook Ludolfus, als naaste bloedverwant zijn recht hebben uitgeoefend en daardoor tevens over den zoon Egbertus de voogdij hebben gevoerd. Daarmede is dan ook verklaard, wie onder «dien kinde», wiens recht wordt voorbehouden in de uitspraak van 1309 ¹, is te verstaan, en hoe in het stuk van 1311 Ludolt van Zelewarde «des kints monbaer van Groningen» kan heeten. De door de verschillende leden van het burggraven-geslacht gebruikte zegels bevestigen de hier gemaakte onderstelling ². Immers terwijl de burggraven uit het oudste geslacht een driehoekig schild, waarover een dwarbalk, als zegel gebruiken, zegelen de anderen, zoowel zij die zich van Gronebeke als zij die zich van Selwerd noemen, met hetzelfde wapen: alleen zijn dan boven den dwarsbalk twee rozen en daaronder een roos geplaatst. Deze rozen moeten dus als het aan den zijtak van het geslacht behorende bijvoegsel bij het oorspronkelijk wapen van de burggraven, worden beschouwd ³.

Met den burggraaf komt, als zijn ondergeschikte, een schulte in Groningen voor. Voor dezen tijd blijkt van zijne taak niets bijzonders. In de oorkonden, waarin wij hem aantreffen, is hij eens getuige met het stadsbestuur bij een verkoop van tienden in het Gooregt (1245). Voorts wordt hij in 1249 «scultetus noster» genoemd door de prefecti, welke een uitspraak vellen in een geschil over vrijdom van tienden tusschen het klooster van Essen en de bureu van Kropswolde, behandeld voor hen en de bureu uit verschillende plaatsen in het Gooregt. In 1301 ⁴, hoewel het stuk van uit Utrecht af-

¹ Muller l. c. p. 435.

² Hierop werd door prof. Blok te Groningen welwillend mijne aandacht gesteld.

³ Zie Groninger Volksalmanak 1843, p. 25 vlg. met afbeeldingen. Fig. n°. IV heeft echter met de zaak niet te maken. Een afwijking is de omstandigheid, dat Hendrik van Selwerd, als burggraaf, zegelt met het wapen zonder de rozen. Later in 1402 echter gebruikt hij ze weer. De veronderstelling, voor zoover aan die afbeelding eener afbeelding van het zegel waarde is te hechten, ligt voor de hand, dat men aan de hoedanigheid tevens het recht op het zegel der oude burggraven verbond.

⁴ Dr. III p. 589.

komstig is en dus geen volkomen vertrouwbare bron is voor Groninger toestanden, worden de « Justiciarii » verondersteld bij de inwijzing in het bezit met de consules, leden van den raad dus, aanwezig te zijn. Daaronder kan ook de schulte begrepen zijn, evenals in het stuk van 1257 ¹ en in het verbond van 1291 met Drenthe. Toch is het ook mogelijk dat, vooral in het eerste, aan de gezamenderhandsche gerechtigden tot de praefectuur is te denken ². Immers, wij zagen het reeds, soms worden meerderen, tegelijk zelfs, met den naam van *prefectus* aangeduid, hoewel er toch slechts één eigenlijke leendrager kan zijn geweest.

Uit de reeds vermelde stukken, waarbij wij nog zouden kunnen voegen een uitspraak van 1285 (Dr. I. p. 45 vllg.), volgens welke de *prefectus* in Groningen als scheidsman optreedt, blijkt ons, dat hij in het Gooregt, de *jurisdictio* vroeger één met die over de stad, de rechtspraak uitoefent. Soms treden in dat gerecht de hoofden van het stadsbestuur als bijzitters of omstanders op, soms ook de burenen uit de omliggende dorpen.

Zeker is het dat in dezen tijd het bestuur der stad zich nog geen rechtspraak buiten hare marke aanmatigt.

Met de opmerking dat, volgens Emmius (p. 198), in 1283 het gedeelte van het Gooregt, waarnaar later het geheele rechtsgebied den naam draagt, nl. Selwerd, verklaard werd daartoe te behooren, kunnen wij overgaan tot het historisch onderzoek der volgende periode, die haar sluitsteen vindt in het verdrag van 1405, en waarover vele bepalingen der stadboeken een nader licht doen opgaan.

---

¹ Beschikking over de marke; behalve de consules: „*Dominus Egbertus et Menetco, justiciarii*”. Bijdr. VIII p. 178.

² Ook meen ik daartoe te moeten rekenen Godekinus de Echten, *Judex* in Groningge, die als getuige in een oorkonde van 1300 (Dr. IV p. 897) voorkomt, te meer, omdat wij later (1321 Dr. I p. 93) aantreffen naast Ecbertus *prefectus* in Groningge, *filius domini Adulfi* (zie p. 219): Ecbertus *prefectus, filius Godekini*, en Otto *scultetus* ibidem.

In een stuk van 1387, wordt nog gesproken van „stede mudde, welke . . . . sint ghecomen van Godekine van Echten, de men heet de Greve.” Zie *Algemeene Konst- en Letterbode* 1845, n°. 1.

II.

1309—1405.

Tot het laatst der 14^e. eeuw kunnen wij onze kennis betrekkelijk de geschiedenis van Groningen bijna uitsluitend slechts uit oorkonden putten. Omtrent de inwendige geschiedenis hebben wij, totdat de stadboeken ons meerder licht geven, geen andere bronnen.

Houden wij ons dus eerst daarmede bezig, om dan in verbinding met de uitwendige historie het einde van het burggraafschap en daarmede van het landsheerlijk gezag in de stad na te gaan.

De oorkonden leeren ons dan ten eerste, dat de werkzaamheden van het stadsbestuur, uitvloeisels van zijn ontstaan uit het markbestuur, ter eener zijde afnemen maar ter andere zich uitbreiden.

Afnemen, omdat de marke Groningen in deze periode verdwijnt, en de functies van markebestuurders of wat daarvan rest, althans buiten de stad, op anderen is overgegaan.

Immers wij vinden voor zoover mij is gebleken, nog slechts één beschikking van den raad over gemeenen grond ¹. Buiten de regeling met den abt van Aduard over zijne verplichtingen tegenover de stad, wegens zijn huis «in de Holm» gelegen, en de daarmede in verband staande rechten, ook in de marke, zien wij het stadsbestuur zich niet meer direct daarmede bezighouden. Op de «oldermans», die in de hamrikken die taak hebben overgenomen volgens de oorkonde van 1386, hebben wij reeds gewezen.

De rechtspraak van het stadsbestuur, zooals wij die uit zijne bevoegdheid in de marke meenden te moeten afleiden, wordt nog even goed door den raad uitgeoefend. Enkele voorbeelden dier gewone rechtspraak zijn tot ons gekomen, en wel twee uitspraken over

---

¹ Arch. Gron. Reg. 1317 no. 3. Verkoop van een „ruem ofte erve” gelegen „bij de markede.” Verg. Stadboeken Art. 15 en I § 32; beschikking over „sta-leserve” door den raad. Hier echter is meer te denken aan bezittingen van de rechtspersoon, van de stad Groningen, dan aan het gemeen grondbezit der markgenooten. Het komt mij voor, dat in 1317 nog van het laatste sprake is. In ieder geval is het niet te ontkennen, dat ook hier een geleidelijke overgang van denkbelden heeft plaats gevonden.

burenrecht, nl. in geschillen tusschen het Vrouw Menolda convent en het Vrouw Sywen convent, het eerste over het bouwen van een muur ¹, het tweede over het hebben van een waterloop ². De eerste, in het latijn, is gegeven door de consules, waartoe blijkens het slot ook de vier burgemeesters behoorden, de andere door «borghermestere ende raed». Of nu als rechter in deze zaken de raad als zoodanig mag worden beschouwd, dan wel of de vonnissen op naam van den geheelen raad werden gesteld, maar werkelijk door een burgemeester en bijzitters werden gewezen, blijkt hieruit nog niet met zekerheid.

Ten aanzien der vrijwillige rechtspraak kunnen wij eveneens een uitbreiding waarnemen, in dien zin dat ook acten, die niet onmiddellijk onroerende goederen betreffen, voor het stadsbestuur worden verleden.

De eerste oorkonde van deze soort, die wij na 1309 aantreffen, is een acte van verkoop van land even buiten de stad gelegen, verleden voor de consules, onder welke de rationales, ten getale van vier met name worden genoemd. (1319 Dr. III p. 622.)

In 1322 ³ vinden wij een schenking ter zake des doods van een jaarlijksche opbrengst, uit land gelegen op de Noorderesch, opge maakt voor consules, waarin nu als hunne vertegenwoordigers vier burgimagistri met name worden aangeduid. Later komen de rationales niet meer voor.

Wij mogen aannemen, nu de tijd tusschen beide oorkonden zoo gering is, en de burgimagistri in dezelfde functies aan het hoofd van hetzelfde regeeringslichaam optreden als de rationales, slechts met een verwisseling van naam te doen te hebben. Daarmede is dan ook te Groningen de gewone naam, die in de meeste steden voor de hoofden des bestuurs wordt gevonden, in gebruik gekomen.

De oorkonden, voor het stadsbestuur verleden, betreffen verschillende

---

¹ 1350 Dr. IV p. 660.

² 1365 Dr. IV p. 675.

³ 1322 Dr. IV p. 898, verg. p. 900 noot f.

rechtshandelingen. Zoo vinden wij in de eerste plaats overdrachten van onroerend goed, zoowel in en even buiten de stad ¹, als ook in het Gooregt ².

Hetzelfde is het geval met acten, waarbij een erfpacht of jaar-rente wordt gevestigd ³ of overgedragen ⁴, of het gebruik en genot aan een ander, voor goed ⁵ of tijdelijk ⁶, tegen een jaarlijksche retributie ter beschikking wordt gesteld.

Dan komen nog enkele schenkingen en overdrachten van onroerend goed of van een erfrente voor ⁷, welke dus in vergelijking met de vorige niets bijzonders hebben, maar ook andere van het geheele vermogen bij het leven ⁸.

Eindelijk vinden wij een oorkonde, die blijkbaar is een uiterste wilsverklaring, en dus een zuiver testament ⁹. Toen echter was nog geen vaste regeling tot stand gekomen, de bevoegdheid van den raad nog niet, zeker niet de uitsluitende, vastgesteld.

¹ 1342 Dr. IV p. 649. 1346 Arch. Gr. n°. 3. 1353 Dr. IV p. 662. 1363 Dr. IV p. 674. 1367 Arch. Drenthe I A. 5 n°. 4. 1370 Dr. IV p. 684. 1373 Dr. IV p. 694. 1373 Arch. Gr. n°. 2. 1374 Arch. Gr. n°. 1. 1375 Dr. IV p. 699. 1383 Arch. Gr. n°. 2, waarbij transfixbrieven van latere jaren. 1385 Dr. IV p. 716. 1386 Dr. IV p. 718. 1387 Arch. Gr. n°. 2. 1393 Arch. Gr. n°. 1. 1394 Dr. IV p. 739. 1395 Dr. IV p. 740.

² 1343 Arch. Gr. n°. 1. 1356 Arch. Gr. n°. 2. 1386 Dr. IV p. 722. 1395 Dr. IV p. 771, land in Lieuwerderwolde.

³ 1354 Dr. IV p. 901. 1359 Dr. IV p. 664. 1374 Dr. IV p. 696. 1385 Arch. Gr. n°. 2. 1388 Dr. IV p. 724. 1390 Dr. IV p. 726. 1396 Dr. IV p. 777. 1399 Dr. IV p. 811.

⁴ 1344 Dr. IV p. 651. 1370 Dr. IV p. 684. 1396 Dr. IV p. 775.

⁵ 1329 Dr. III p. 628. 1344 Dr. IV p. 652. 1365 Dr. IV p. 676. 1384 Dr. IV p. 699. 1384 Dr. II p. 375. 1388 Dr. IV p. 725. 1393 Dr. IV p. 737. 1395 Arch. Gr. n°. 1. 1400 Arch. Gr. n°. 10. 1404 Arch. Gr. n°. 3.

⁶ 1370 Dr. IV p. 681. 1403 Arch. Gr. n°. 10.

⁷ 1348 Dr. IV p. 658. 1378 Dr. IV p. 704. 1386 Dr. IV p. 720. 1388 Arch. Gr. n°. 3. Hoewel deze laatste drie door het woord testament te gebruiken tot andere opvatting aanleiding zouden kunnen geven, meen ik dat woord daar in denzelfden zin als het Duitsche „Seelgeräthe," te mogen nemen en ze onder deze rubriek te moeten brengen.

⁸ 1357 Dr. IV p. 663. 1382 Dr. IV p. 714.

⁹ 1372 Dr. IV p. 687.

Immers het stuk wordt opgemaakt « vor Borghemeystere ende Raedlude ende anders thughe, de hiirna screven staen, ende vor mij Hermanne Kotten openbare scrivere ende tabellion van des Keyzers macht ende weld », die het ook als zoodanig heeft geschreven en geteekend ¹.

Uit de oorkonden kunnen wij dus tot eenige uitbreiding der jurisdictio voluntaris van het stadsbestuur besluiten, ook wat het territorium betreft, zij het dan ten aanzien van dit laatste in zeer geringe mate. Wij bespeuren tevens, dat van het jaar 1370 af zes burgemeesters voorkomen, wier getal echter sinds 1387 weder op vier is teruggebracht ². Terzelfder tijd, nl. sinds 1370, worden de acten in de landstaal gesteld.

Ten aanzien van bemoeiing met aangelegenheden van inwendig bestuur, blijkt ons verder zeer weinig; wij kunnen alleen vermelden een, zij het dan ook zeer zwak, toezicht op de gilden in de onderscheidene bedrijven, die in het laatst der 14e eeuw beginnen te ontstaan ³. Van het wetgevend gezag op dit gebied zijn slechts eenige bepalingen tot ons gekomen, die in het bestaande stadrecht wijziging aanbrachten. Zij zijn uitgegaan van den « raed mit der wijsheit van der stad », en dateeren van het laatst der 14e eeuw. In andere besluiten treffen wij « de wijsheit » niet aan. De vraag wat daaronder is te verstaan, is reeds herhaaldelijk behandeld. Ook mij schijnt het toe, dat daarmede niet is bedoeld een bepaald college, maar in het algemeen eenige der vroedste burgers, op wier voorlichting en instemming door den raad prijs werd gesteld ⁴.

Zeker zijn er niet dezelfde personen mede bedoeld als « de mene

---

¹ Cf. St. B. IX § 60 Juist op dit punt bleef de jurisdictie der geestelijkheid lang bestaan, ook te Groningen. Zelfs na de hervorming komen daar nog testamenten voor notarissen verleden voor.

² Verg. Emmius, Fasti consulares.

³ Feith, de Gildis p. 34 vllg.; bepaaldelijk art. 7 van den gilderol der schoenmakers van 1373.

⁴ Verg. de aant. van de Rhoer p. 7 vllg., en de bij Dr. II p. 331 noot a aangehaalde schrijvers.

achte». Dit is vermoedelijk een andere naam, in dezen tijd gebruikt, voor de hoofden van het koopmansgilde, die nog slechts invloed oefenen bij de buitenlandsche betrekkingen, bepaaldelijk daar, waar de belangen van enkele burgers er bij betrokken zijn ¹.

Nog komt, al is het iets later, aan het einde van het te behandelen tijdvak een meer bepaald college voor, als invloed oefenende op het bestuur. Het is de «zwoerne meente». Niet alleen bij de verkiezing van den raad ² is dit het geval, maar ook bij beschikkingen van meer algemeen belang, zooals bij de ontheffing van stadsdiensten, aan de «conventeslueden van den Hilghen Gheeste» verleend ³. Welke de verhouding dezer regeeringscolleges onderling was, en welke hunne taak vóór den aanvang der 15e eeuw, is niet meer uit te maken. In ieder geval zal men in het optreden der «zwoerne meente» een uitvloeisel mogen zien van de algemeene richting, om den invloed van den raad en van de enkele daarin zitting hebbende geslachten te verminderen, de deelneming in het stadsbestuur meer algemeen te maken. De groote beweging in die richting valt evenwel later.

Door de betrekkelijke bepaling (art. 1) werd echter het getal raadsleden eerder beperkt dan uitgebreid ⁴, terwijl de invloed van den ouden raad op de keuze overwegend was. In 1425 werd dit minder, daar toen het lot mede moest beslissen. Toch bleef de vorming van het stedelijk bestuur een meer aristocratische tint behouden.

¹ Zie St. B. VI §§ 19 20 en 21 (artt. 172 en 173). Bepalingen, vermoedelijk van het laatst der 14e eeuw. Eerst in de 15e eeuw, omtrent de groote gildebeweging treden zij ook op ander gebied op. Zie St. B. add. 15, 16, 19, 20, en 22 (VI §§ 27, 26 en 3) alle van 1434 en 1435; en niet van 1383, zooals de Rhoer (p. 7) verkeerdelijk opgeeft. Door de uitgave van Telting wordt dit afdoende bewezen.

² Art 1. St. B.

³ 1400 Dr. IV p. 826.

⁴ Verg. Gildr. I § 1, met de in den tekst aangehaalde bepaling. Naar het schijnt was het getal der raadsleden eerst vier-en-twintig, waarvan twaalf ieder jaar „ut den rade” gingen; volgens het stadrecht I § 1 werd de geheele raad telken jare in zijn geheel (zijnde 20 personen) vernieuwd.

Over de verkiezing der gezworen gemeente zijn geen berichten tot ons gekomen. Een verkiezing uit en door de burgers, niet door de gilde, is waarschijnlijk. Immers wij zien hare vertegenwoordigers naast de gezworen gemeente optreden ¹. Hoe dit zij, uit al het voorgaande volgt in ieder geval met zekerheid, dat van de medewerking van den landsheer of diens vertegenwoordiger bij de verkiezing van de stedelijke overheden in deze periode geen sprake meer is.

Zijn deze in het algemeen de bevoegdheden, reeds verkregen, toen de stad tot gemeentelijke zelfstandigheid geraakte, tot hare geheele onafhankelijkheid van het landsheerlijk gezag naderde zij met snelle schreden.

Dit leeren ons de verdragen, die zij met de omliggende landschappen en steden sloot. Vooral breidde zij haren invloed uit over de Ommelanden en Friesland. Van inmenging of medewerking van den bisschop of van de dragers van diens macht, blijkt hoegenaamd niets. Hoever die invloed ging, op welke wijze en door welke middelen de stad haar gezag wist veld te doen winnen is hier de vraag niet, en kan buiten bespreking blijven. Echter laten zich uit de tot ons gekomen tractaten enkele gevolgtrekkingen maken ten opzichte van de toestanden in de stad.

Immers eenigermate uit de overeenkomst met de stad Leeuwarden van 1317 (Dr. I p. 88), maar vooral uit het verbond met Oostergoo (Dr. I p. 89) van het volgende jaar blijkt, dat de raad zoowel de burgerlijke rechtspraak als de strafrechtsmacht over vreemdelingen reeds tot zich heeft getrokken. Iets wat naar de uitspraak van 1309 niet tot zijne competentie behoorde, wijl deze daarbij beperkt werd tot die over misdrijven tusschen burgers.

Ten aanzien van het muntrecht blijkt ons iets dergelijks uit de oorkonde van 1338; daarin toch verbindt zich het stadsbestuur om met afgevaardigden uit de omliggende landstreken en van de abten

---

¹ Zie 1412 Dr. IV p. 826 in de noot.

van Aduard en Wittewierum jaarlijks de munt te regelen ¹. Over het muntrecht in de stad moet het alzoo de beschikking hebben gehad.

Wij mogen dus aannemen, dat in de stad zelf het bestuur zich feitelijk het landsheerlijk gezag heeft verworven, en dus niet alleen de gemeentelijke zelfstandigheid veroverd, maar den landsheer, in zijne hoedanigheid, uit de stad grootendeels heeft verdreven, en dit in de eerste helft der 14^e eeuw.

De beginselen van de macht der stad in de Ommelanden, met name de eerste sporen van rechtspraak over de daar wonenden vinden wij in de verschillende overeenkomsten, kort na het midden der 14^e eeuw gesloten. Dit blijkt uit de zoogenaamde Upstalboomer wetten van 1361 ², maar nog duidelijker uit het verbond door de stad met de inwoners van Hummerke (Humsterland) gesloten in 1366 ³. De tractaten met de omliggende gewesten nemen sinds dien tijd in aantal toe. In 1378 vinden wij er eenige (bij Driessen II p. 334 vlg. opgenomen), en ook later komen er nog voor. ⁴. Bij alle kunnen wij in meerdere of mindere mate de toeneming der macht van Groningen waarnemen ⁵.

Belangrijker echter voor het onderwerp, dat ons bezig houdt, is het de lotgevallen van wat Emmius noemt 'de prefectura

¹ Dr. I p. 141: „ad examinandam monetam et de eadem ordinandum et statuendum salubriter."

² v. Richthofen, Fr. Rechtsquellen S. 109. Dr. II p. 222 flg.

³ Dr. II p. 255. De burginagistri zullen rechtspreken in zaken van die van Hummerke „contra quascunque personas in terris Frisie."

⁴ 1386 Dr. II p. 398; 1389 Dr. II p. 419. In het laatste stuk, een overeenkomst met het klooster Aduard, vinden wij eenige inlichtingen omtrent de wijze van procederen.

⁵ Gezamenlijke rechtspraak door de „ghemene rechters van Hunzeghelande, Borghermeesteren ende Raet van Groninghen" in een geschil tusschen personen, in dat deel van het gewest woonachtig, vinden wij in een stuk van 1379. (Dr. II p. 350). Dit is het eerste voorbeeld van den invloed in het justitieele, dien de stad in de Ommelanden had verworven, en die later tot hare deelneming in de Warven, en vervolgens in de Hoofdmannenkamer voerde.

Verg. Mr. T. P. Tresling, De Warven en de Hoofdmannenkamer.

suburbana » m. a. w. de rechtsmacht van den landsheer in het om Groningen gelegen gebied na te gaan.

Wij zullen dan tevens gelegenheid hebben nog een blik te slaan op de laatste lotgevallen van het geslacht der burggraven. Dit toch in dezen tijd zoo goed als geheel door zijn' natuurlijke steun, den landsheer, verlaten, moest ook hier langzamerhand allen invloed en gezag aan het stadsbestuur overlaten, totdat Frederik van Blankenheim, maar nu ten eigen behoefte, tusschenbeide trad.

Zien wij, wat de oorkonden ons dienaangaande leeren.

Met een woord roerden wij bij de bespreking van het geslacht der burggraven in Groningen het feit aan, dat na Ludolphus de Gronebeke wederom een Egbertus uit de eigenlijke familie der prefecten als zoodanig optreedt, en gaven daarvoor een verklaring, berustende op het feit der verdeeling van de prefectuur met de daarbij behorende goederen en bezittingen.

Die verdeeling bleef bestaan. Een bewijs er van vinden wij in de oorkonde van 1322 (Dr. I, p. 93), waar wij twee prefecten genoemd vinden ¹. Zij geven daar hunne goedkeuring tot een overeenkomst door de « homines de Threntewalda nostre jurisdictionis » met de stad Groningen en met de landschappen Hunsingoo en Fivelgoo aangegaan over het plaatsen eener sluis.

In 1328 en 1332 treffen wij vervolgens een Bertoldus de Gronebeke, als judex of prefectus in Groninge aan. Zoowel in het stuk van 1328 (Dr. I, p. 109) als in dat van 1332 ² treedt hij naast de consules der stad op, en wel bepaaldelijk in het eerste, naar het schijnt, als de vertegenwoordiger van «Gho et Wold», of zooals het in den seendbrief van 1332 heet, van de «jurisdictio Groniensium» ³.

---

¹ Beide met den naam Egbertus. Den eerste hebben wij reeds besproken, de tweede wordt nader aangeduid met den term filius Godekini; waarschijnlijk is dit Godekinus de Echten, die als judex in Groningen, 1300, Dr. IV p. 896 voorkomt. Blijkbaar was de eerste de voornaamste, daar de andere zich volgens de oorkonde met diens zegel tevreden stelt.

² Dr. I, p. 110, vllg., 115 vllg. en III, p. 559.

³ Dr. I, p. 119.

Door het feit, dat wij in dezen tijd weder iemand met den naam Gronebeke als prefectus vinden, evenzeer als door de omstandigheid, dat terzelfder tijd een zekere Agneta zich «rechtersche der stadt Groningen» noemt, en over een «derde part van de gerechticheid in Groningen» beschikkingen treft, meenen wij onze vroegere verklaring bevestigd te zien. Deze Agneta is misschien de vrouw van den reeds meer genoemden Adulfus geweest, en de moeder van Egbert, den prefect, die in 1322 voorkomt ¹. Dit blijft een vermoeden; zeker is het, dat zij haar deel, waarover zij beschikt, door koop heeft verkregen (p. 644).

In 1338 worden bij de merkwaardige uitspraak, welke aan een langdurigen oorlog tusschen de stad en de Friezen der Ommelanden een einde maakte, de rechten van Adolphus en zijne nakomelingen gehandhaafd ². Dat wij hier met het geslacht der burggraven te doen hebben, behoeft geen betoog. Niet onwaarschijnlijk zullen wij dus in dezen Adolphus, den zoo even genoemden hebben te zien, en dus moeten denken aan de straks met name te noemen gerechtigden in de prefectuur. Het is dan ook zeer goed mogelijk en wordt door de aangehaalde bepaling waarschijnlijk, dat onder de oorzaken van den bedoelden krijg, geschillen met de burggraven moeten worden gerekend te behooren, en dat deze evenals vroeger steun in de Ommelanden hebben gezocht. Wyl nu de stad ongeveer reeds geheel onafhankelijk was van de burggraven, zullen wij hier hebben te denken aan inmenging harerzijds in het bestuur van de buiten haar gebied gelegen streek, en dus waarschijnlijk aan aanmatiging van rechtspraak in het Gooregt.

¹ Verg. Dr. IV p. 642.

² Dr. I, p. 139: „Item ordinavimus, ut quilibet sua bona, sua jura et jurisdictiones habeat, sicut de jure tempore mote litis hujusmodi in civitate et extra possidebat, quod etiam de Adolpho et suis nepotibus et heredibus eorundem volumus observari". Het komt mij voor, dat in dezen niet juist een nog in leven zijnde Adolphus moet zijn bedoeld, maar dat men dezen persoon noemde, om het geheele geslacht onder deze bepaling op te nemen. De zinswending is dan meer natuurlijk, dan wanneer men aan Adolf van Selwerd, die later voorkomt, wil denken.

Hoe dit zij, in 1344 ¹ vinden wij op nieuw een Ludolphus de Gronebeke, maar nu als «judex in Groningen». De benaming prefectus komt na 1332 niet meer voor. Ook nu mag deze als optredende voor «de homines de Gho et Wolt» worden aangemerkt.

Omtrent de verhouding tusschen de stad en het geslacht der vroegere burggraven weten wij uit dezen tijd niets bepaalds. Alleen blijkt ons uit een stuk, door Heda (p. 255 Ed. Buch.) in uittreksel medegedeeld, dat Henricus de Selwart armiger op 4 April 1352 beloofd heeft: «tractatus initos inter venerabiles viros Decanum et capitulum Ecclesiae Trajectensis . . . . super infeudatione jurisdictionis oppidi de Groningen ad ipsos (ut asserunt) ab antiquo spectantis, quantum per me stetit, bona fide et legaliter persequar infra hinc et festum Pentecostes proxime venturum, praestante Domino feliciter terminandos» ². Wat den inhoud verder van dit verdrag is geweest is niet meer duidelijk. Zeker mag men er niet uit afleiden, dat de rechtspraak in de stad Groningen feitelijk nog ter beschikking van de kerk van Utrecht stond. Dit wordt door de feiten, die wij reeds nagingen, voldoende weersproken. Is onder «Henrik des Heren oem van Covorde» in het verdrag tusschen Reinolt, heer van Coevorden en Borculo, en het landschap Drenthe ter eener en de stad Groningen ten andere zijde, van 1350 ³, te verstaan Hendrik van Selwerd, dan mogen wij onderstellen, dat de regeling van 1352 daarmede in verband stond, niet onwaarschijnlijk, dat het stedelijk bestuur van Groningen wederom in de bevoegdheid van de burggraven had ingegrepen.

¹ Mr. L. O. Gratama, Bijdragen tot het Charterboek van Drenthe. Kroniek Hist. Genootschap te Utrecht XXXI.

² Niet onwaarschijnlijk staat hiermede in verband de zinsnede uit het stuk van ± 1350 (Verg. p. 176 noot 2 en Matthaeus, Dedicatio bij den Auctor incertus), waarin de laatste zinsnede over Groningen blijkens mij wilwillend door den Rijksarchivaris te Utrecht verstrekt afschrift, aldus later werd aangevuld aan het slot: „praesertim jurisdictionem predictam, ex qua ipsis decano et capitulo competent viginti libre Trajectenses annuatim, ne illam alicui committatis, nisi ipsis decano et capitulo caveatur de pensione annua predicta et restantibus.”

³ Dr. I p. 192.

Hendrik van Selwerd zal zich ter bestrijding daarvan ook tot de kerk van Utrecht hebben gewend, om in dezen van die zijde, zij het dan een meer moreele dan wel feitelijke, hulp te verkrijgen, en daartoe een nieuw verdrag hebben gesloten over de « infeudatio » (beleening of verpachting) der « jurisdictio », verkeerdelijk hetzij door Heda, hetzij, met of zonder opzet, door den opsteller der oorkonde aangeluid als over de stad zelf zich uitstrekkende.

Door het gebrek aan berichten moeten wij hier echter ons slechts behelpen met onderstellingen. Eenig meerder licht, althans vastere grondslag, geeft ons het huwelijkscontract van 1360 tusschen Ida van Selwerd, de dochter van bovengenoemden Hendrik, en Hermen van Coevorden. Daaruit mogen wij opmaken, dat toen de drie deelen der prefectura weder in één hand vereenigd waren. Zij wordt ten minste ten huwelijk gegeven « mit den huse und mit den herschaft van Selwert unde mit den gerichte van Groningen » ¹. Die vereeniging zal hebben plaats gevonden door het afsterven der andere medegerechtigden, immers bij de gezamenderhandsche gemeenschap accresceert het recht van den deelgenoot, waar deze wegvalt zonder gerechtigde erfgenamen, aan dat der anderen. In ieder geval was zij, zoo zij bestaan heeft, niet van langen duur. Immers in 1371, vinden wij wederom een verpachting, weinig verschillende van beleening, in drie gedeelten, echter ook weder « gesamenderhand » en nu levenslang, waarbij Ida zelf niet wordt genoemd, wel haar man en haar zoon. Ook over de oorzaken dezer ver-

---

¹ Dr. II p. 221. Er volgt daar: „also als Ludolf und Henrick van Selwert darin storven." De laatste is ons bekend. Mij komt het niet onwaarschijnlijk voor, dat de eerste dezelfde persoon is als de Ludolphus de Gronebeke, Judex in Groningen van 1344; 1°. toch is ons reeds vroeger gebleken, dat de verwisseling der namen van Gronebeke en Selwert meer voorkomt; 2°. wordt hij hier opgegeven als gestorven vóór Hendrik, die ook na hem optreedt als de gerechtigde in de jurisdictio. Dat de prefectura toen in tweeën was gedeeld, laat zich hooren, als men bedenkt, dat Agneta, mogelijk de vrouw van Egbert den prefectus, die reeds een derde deel had, een ander derde deel aankocht, en dus twee derden op hunne kleinkinderen vererfden.

Ludulfus de Zelewerth komt ook nog voor Dr. II p. 246,

andering ligt voor ons een sluier, die wel niet meer op te heffen zal zijn. Zelfs is het ons onbekend, of wel hiermede een geheel nieuwe toestand in het leven werd geroepen. Hoe dit zij, uit de oorkonde blijkt ons, dat het verpachte nu heet het « weerlike gherichte ende heerlickheyte, hoghe endeleghe, te Groeninghen ende te Zelewaert mit Wolde ende Gho ende alle hoere toebehoeren ¹ », terwijl nu ook het verkoopen van het geheel of van een der gedeelten verboden wordt, tenzij met toestemming « des doemdekens ende des capitels ».

Hiermede zijn wij genaderd tot de reeds meermalen besproken verpachting aan de stad van de « gherichte en heerlicheit binnen en buten Groninghen ghelegghen mit Wolde ende Gho » van 1392 ². Ook nu zien wij de verdeeling in drieën nog nawerken. Immers, wel krijgt de stad het geheel voor den tijd van 100 jaren in huur, maar onder voorbehoud van het derde, waartoe de van Hove's gerechtigd waren ³, met welke even te voren een nieuwe overeenkomst was aangegaan. Zij ontleenen voortaan hun recht aan de stad en worden s. v. v. onderhuurders. ⁴ Blijkens de bekendmaking van deze overeenkomst met het stadsbestuur beschouwde het kapittel het contract met de van Coevordens vervallen wegens hunne wanbetaling van de bedongen « pacht ». Of dit geheel gerechtvaardigd was, zullen wij in het midden laten. Eenige twijfel is zeker niet ongegrond, als wij zien, dat de bisschop zich nog in 1411 die rechten door Hendrik van Selwerd in alle vormen rechte laat overdragen ⁵, en daarvoor zelfs een equivalent geeft. Geheel overbodig schijnt hij dit niet te hebben geacht, en dus de bedoelde bewering van het Domkapittel niet onaantasmaar.

Hoe dit zij, voor ons onderwerp is het van minder gewicht. Zien wij echter voor verder te gaan, wat ons nog nader omtrent invloed

---

¹ Dr. II p. 300.

² Dr. III p. 458.

³ Dr. III p. 451.

⁴ Dr. III p. 462. Zij moeten den huurprijs aan de stad betalen.

⁵ Dr. IV p. 752.

en werkzaamheid van de erfgenamen der prefecten-macht blijkt. Wij zagen ze reeds in een enkele oorkonde optreden — althans met vrij groote waarschijnlijkheid is dit het geval — voor de inwoners van het Gooregt bij hunne betrekkingen met den bisschop, de stad en de omliggende landschappen. Maar na het reeds vermelde stuk van 1332, alleen nog slechts in den brief van 1344, waarbij de bisschop eenige voorrechten bevestigt.

In latere oorkonden treffen wij de stad Groningen aan, als hebbende een soort suprematie over de mannen van «Goe en Wolt», en zien wij den raad met het stadszegel ook voor hen de overeenkomsten bevestigen.

In ieder geval blijft het merkwaardig, dat bij enkele voor den rechtstoestand der ingezetenen van het Gooregt en voor die streek zelve hoogst belangrijke verdragen, de nazaten der prefecten, die dan toch nog de rechthebbenden op en in de «*prefectura suburbana*» waren, in het geheel niet worden gekend, althans van hunne medewerking geen spoor blijkt.

De juiste verhouding van de stad tot genoemde streek en hen, wier voorvaderen haar als «*nostra jurisdictio*» betitelden, is mij duister gebleven. Om dit eenigszins nader te motiveeren wil ik hier nog even wijzen op enkele stukken, waaruit het boven gezegde kan blijken, en wel ten eerste op het verbond van 1339. Door Driessen (I p. 150) wordt het de «*Plicht of Commune plicht*» genoemd. Dit is niet geheel juist, immers onder die uitdrukking wordt in het stuk zelf iets anders verstaan, en wel een zekere streek, waarvan de grenzen worden opgegeven, en die een gedeelte van het Gooregt uitmaakt ¹. Hierin zullen het land van Drenthe, de stad Groningen en de «*communitas hominum de Gho*» gezamenlijk de tegen hunne ingezetenen gepleegde misdrijven bestraffen, en zich naar een zekere verhouding voor de kosten en het ver-

---

¹ Dr. I p. 153. . . . „in communi plicht . . . videlicet inter munitionem Threntonum et civitatem Groninge, in amne orientali et occidentali, inter duos amnes, in Westerdike ab Eletherdike usque Pishorne.”

goeden der schade aansprakelijk stellen. Van de heeren van Selwerd of van Gronebeke, wier toetreding hier zoude worden verwacht, is geen sprake; het is zelfs mogelijk dat dit verbond ook tegen hen was gericht, hoewel dan de toetreding van den burggraaf van Coevorden vreemd blijft.

In 1364 (Dr. II p. 240) vinden wij een uitspraak van de Burgemeesters van Groningen tusschen het klooster van Aduard en de «communitates de Osterwolt et Go» en van de acht zijlvesten in eenige geschillen, op den waterstaat betrekking hebbende, waarin vroeger de prefectus zelf mede had beslist, en waarbij nu zijn' opvolgers zelfs niet worden genoemd. Evenmin is dat het geval in een brief over de oprichting der Mudester zijl ¹, waarbij de «tota communitas de Wod et Goe» als belanghebbende mede optreedt.

Nog sterker wordt dit feit, als men bedenkt, dat in dergelijke oorkonden ² als den brief van 1328, in ongeveer gelijklopende bewoordingen vervat, waarbij dezelfde voorrechten worden toegekend, en in de daartegenover staande erkenning van zekere rechten der bisschoppen, nog steeds sprake is van het Gooregt, en dat wel afgescheiden van de stad Groningen en van Drenthe, doch in het geheel niet meer van de rechthebbenden op «het gherechte te Groeningen ende Zelewaert mit Wolde ende Gho».

Toch was de macht der vroegere burggraven niet geheel verdwenen. Dit blijkt, behalve uit de boven reeds vermelde verpachtingen zelve, uit de omstandigheid, dat o. a. in den zoo even aangehaalden brief van 1380 sprake is van de «Judices in Covordia et in Groninghen», die de precarie voor den bisschop zullen innen ³. En niet van minder belang is het feit, dat wij te Groningen ook in het nu behandelde tijdvak een schout of schulte aantreffen, welke ambtenaar tevens is een ambtenaar van de na-

¹ 1365 Dr. II p. 249.

² Verg. 1368 Dr. II p. 258; 1380 Dr. II p. 372.

³ Zie ook 1344 Bijdr. Charterb. Krou. Hist. Genootschap XXXI.

zaten der burggraven. Zien wij eerst, in welke functiën wij hem volgens de oorkonden vinden, om dan den grond voor het boven-gestelde aan te geven.

De schulte wordt in de ons bewaarde stukken bijna uitsluitend vermeld bij de executie op onroerend goed, en wel waar dit voor een zekere som is verpand en deze niet op tijd wordt betaald. Ook wordt een renteheffer soms gewezen of gewaard ¹ in een rente uit een huis of hofstede, door welke rechtshandeling hij geheel de beschikking daarover verkrijgt, en bijv. tot den verkoop wordt gerechtigd. Hierdoor kon hij zich de voldoening zijner oorspronkelijke schuldvordering door het ontvangen der koopsom verschaffen ². De inwijzing geschiedt door de consules en den schulte gezamenlijk, echter zoo, dat de eersten de hoofdpersonen blijken te zijn. Hunne bevoegdheid strekt zich in dezen uit zoowel over de stad en haar gebied ³, als daarbuiten in het Gooregt ⁴. Dit echter eerst in 1352, na de door Buchelius op Heda medegedeelde overeenkomst tusschen Hendrik van Selwerd en het Domkapittel, en den zoen tusschen de stad Groningen en den burggraaf van Coevorden, waarbij ook de eerste betrokken was. Waarschijnlijk zullen wij verband tusschen die gebeurtenissen en de uitbreiding der bevoegdheid van den raad hebben te zoeken; welke echter, zal wel niet meer uit te maken zijn. Ook hier dus weder uitbreiding van het stedelijk gezag.

Overigens vinden wij den schulte niet vermeld, dan in de reeds meermalen aangehaalde oorkonde van 1322, waar een zekere Otto,

---

¹ Een voorbeeld van de inwaring en de daarmede gepaard gaande realiseering der rente, vinden wij in een stuk van 1344, Dr. IV p. 650.

² De formule is: „Nos consules in G. volumus esse notum, quod nos una cum . . . sculteto duximus in proprietatem et possessionem corporalem” cet.; of in de landstaal: „Wij Borghermestere ende Raed van G. bekennen ende betughen dat wi met . . . den sculten hebben inghewaert met stadrechte . . . an een eghendoem ende een besit” enz.

³ Zie nog 1346 Dr. IV p. 655. 1350 Dr. IV p. 659. 1374 Dr. IV p. 698. 1389 Arch. Gr. n°. 3. 1391 Arch. Gron. n°. 2.

⁴ 1352 Dr. IV p. 661. 1369 Dr. IV p. 677 en 1392 Dr. IV p. 735.

scultetus, naast de twee reeds genoemde prefecten optreedt, tot bevestiging eener vroeger aangegane overeenkomst, bij welke de inwoners van « Threntawalda » betrokken zijn. En voorts in een stuk van 1384 (Dr. II, p. 377), waarbij de bisschop belooft niemand « uter stad van Groningen, uyt Go, uyt Wolt noch uten gerichte van Groeningen » buiten de Drenthsche grenzen te dagen, « wij en hebbent ierst vorgescreven aen die borgermeester of aen den scouten, die in der tijt tot Groningen sijn » ¹.

Omtrent de werkzaamheden van den schulte en zijne bevoegdheden komen wij dus uit de overgebleven stukken niet veel te weten, echter wel zooveel, dat wij er uit opmaken, dat hij bij de uitoefening daarvan volstrekt niet meer onafhankelijk van het stadsbestuur was. Toch schijnt hij nog door of van wege de burggraven-familie te zijn aangesteld, en was hij in enkele opzichten bij de uitoefening van zijn ambt tegenover haar verantwoordelijk. Dit blijkt uit het volgende. Tot in 1392, even vóór de overeenkomst tusschen de stad en het Domkapittel, was Heine van der Brugghe schulte volgens den inwaringsbrief van 24 Augustus 1392 (Dr. IV, p. 735), en dus de schulte, die tevens met het stadsbestuur samenwerkte. Tevens wordt hij door Ida van Selwerd genoemd « onse Schulte » ². Daarbij komt, dat wij in 1393 reeds een anderen schulte aantreffen, die nu bij een inwijzing tegenwoordig is. De raad zal dus reeds dadelijk hebben gebruik gemaakt van de hem bij bedoelde overeenkomst gegeven bevoegdheid, « dat si in desen voerscr. gherechten tijtlic ambachtslude setten moghen van horen weghe ».

Hiermede hebben wij het juiste standpunt bereikt om den brief van 1392 goed te beoordeelen. Uit al het vorige is ons gebleken, dat de stad zelf in haar gebied niet alleen gemeentelijke zelfstandigheid had bereikt, maar dat het stadsbestuur van den landsheer zoo goed als onafhankelijk was geworden, terwyl het in de omliggende

---

¹ Verg. Driessen IV p. 742.

² 1395 Dr. IV p. 742.

landstreek, het Gooregt, de macht der vertegenwoordigers van het landsheerlijk gezag tamelijk wel naar de kroon stak. Bovendien kon de bisschop zelf feitelijk niet het minste gewicht in de schaal leggen.

Maar rechtens moest toch ieder van de kerk te Utrecht en den drager van haar gezag, den bisschop, de landsheerlijke macht afleiden. Was het wonder dat de stad aan den feitelijk bestaanden toestand de juridische sanctie zocht te geven, onder haar in werkelijkheid overwegende macht den grondslag naar rechte zocht te schuiven? Dit nu geschiedde in 1392 ¹.

Het Domkapittel verloor feitelijk bij die rechtshandeling niets; integendeel in plaats van de pachters uit het geslacht der van Coevordens, die finantiëel niet sterk schijnen te hebben gestaan, kreeg het een even soliede als machtige schuldenaresse. Dit laatste was ook niet van belang ontbloomt, daar «tyns, tienden, renten ende ander ernnisse . . . . in desen pacht niet begrepen» waren, en de stad beloofde om de «personen ende boden» van het kapittel «vorderlic (te) wesen in allen zaken», waaronder het innen der tienden, pachten en andere inkomsten een der voornaamste was ².

Toch zou een staatsman, die een weinig verder dan het naast voor de hand liggende voordeel zag, de overeenkomst niet hebben aangegaan. Immers het gezag van den landsheer ging er mede rechtens over op het bestuur der stad Groningen. Wel was de vorm die van een pachtcontract, maar en de tijd van honderd jaren, waarvoor het was aangegaan, en de mogelijkheid van vernieuwing deden het vrijwel met vervreemding gelijk staan. Rechtens werden daarmede de feitelijke machtsoverschrijdingen van dat bestuur bekrachtigd. Die om het zoo eens te noemen juridieke natuur der overeenkomst komt nog te meer uit in het beroep op

---

¹ Dr. III p. 458 vlgg.

² Verg. de hiermede overeenkomende bepaling in den verpachtingsbrief van 1371, Dr. II p. 302: „Oec zint voerwaarden, dat wi ende en ighelick van ons den Heren voerscreven ende horen boden vuerdelic en behulpelic zellen wesen tot horen renten, die zij daer liggende hebben, in te manen ende te verkrighen” enz.

den keizerlijken brief van 1040, dat in de vroegere niet voorkwam. Daarmede toch staat in gewone contracten de vermelding van den aankomsttitel gelijk. En nog te duidelijker wordt dit, als men na gaat, dat uit den bedoelden brief niet alleen de naar den eisch van den tijd veranderde formuleering van de « comitatus strictio » wordt overgenomen, maar ook de bijvoeging « mit hofsteden, mit tymmer, mit ackeren, bouwich ende onbouwich, campe, weyde, visscherije, weghe, waterganc » enz., terwijl een oogenblik later de bedoeling blijkt om juist al deze bezittingen niet in de overeenkomst te begrijpen, maar alleen de « gherichten ende heerlicheiden tot Gronynghen, hoghe ende leghe, bynnen ende buten Gronynghen gheleghe, mit Wolde ende mit Ghoe ». Daarom juist was het de stad dan ook te doen, de bezittingen van den Dom kwamen er als zoodanig minder op aan.

De staatsman die verder zag dan het Domkapittel in 1392, was Frederik van Blankenheim. Hij wist des bisschops macht in Drenthe en Coevorden weder in aanzien te brengen, en kon daarna er aan denken ook de stad Groningen, die nu als een zelfstandige staat tegenover het Sticht stond, weder onder het gezag van haren landsheer terug te brengen.

Het geluk was hem daarbij dienstig. De stad toch zag aan de andere zijde een grooter gevaar naderen. Hertog Albrecht van Beieren, in zijn' oorlog tegen de Friezen gesteund door een machtige partij zoowel in het eigenlijk Friesland als in de Ommelanden, bedreigde hare onafhankelijkheid. In Dec. 1398 gaf hij aan zijn' partijganger Pieter Reinerszoon in leen « dat scoutambocht tot Groeningen . . . mit allen sinen toebehooren ende die scepenen te zetten binnen Groeninghen. » Al moest deze zich voorloopig met dien titel vergenoegen, en zich nog in het feitelijk bezit van zijn leen stellen, toch werd het duidelijk, dat de Hollandsche graaf en zijne aanhangers het oog op de rijkste stad van het Noorden gevestigd hielden, en dat met alles behalve vriendschappelijke bedoelingen. De stad nam dan ook hare maatregelen en zocht hulp

bij haren zoo lang vergeten rechtmatigen landsheer. Bisschop Frederik, wiens politiek zeker niet een Holland begunstigende was, vond hierin gereede aanleiding om de van het Sticht zoo goed als onafhankelijke stad weder tot haren plicht terug te brengen. Van de hierop gevolgde onderhandelingen zien wij den uitslag in de verdragen van 19 Februari 1399 ¹. Daarbij toch belooven «Burghermeisterten, Raet ende de ghemene stad van Groningen», omdat zij «ende die gerichtten van Groningen staen ende menich hondert jare gestaen hebben, van des keisers wegen ende ghifte, in hand der kirken van Utrecht», geen anderen heer te zullen huldigen dan den bisschop van Utrecht. Bovendien verklaren zij, dat zij bij hunne «olden rechte ende heerscape willen bliven», tenzij door overmacht gedwongen. Daartegenover belooft de bisschop en met hem het geheele Sticht (zie het tweede stuk), hen te zullen beschermen en bij een mogelijken aanval te zullen bijstaan.

Hiermede was voorloopig de bisschop wederom als landsheer door de stad erkend. Zoolang het gevaar uit het Westen en Noorden dreigde, zal tusschen de bondgenooten ter bezwering daarvan wel vrede en vriendschap hebben geheerscht ². Maar zoodra begon dit onweer niet af te zakken ³, of met die reden verdween het belang, dat de stad had gehad bij hare erkenning van des bisschops landsheerlijk gezag.

De aanleiding tot den oorlog, die nu ontstond, zal wel deze zijn geweest, dat de laatste iets meer wenschte dan een vage erkenning zijner macht, en daarvan tastbare bewijzen wilde hebben; dat hij werkelijk het herstel der overigens — het moet erkend — ten gevolge van den loop der omstandigheden lang vergeten «olde rechte» verlangde. Aan de zijde van het stadsbestuur was bij het aangaan van het verdrag daaraan misschien niet gedacht, kon in ieder

---

¹ Dr. III p. 505 en 507.

² Nog in het begin van 1400, bevestiging der vroeger verleende privileges door den bisschop. Dr. III p. 519.

³ Verg. Kroniek van Benninge p. 52. Andere voorstelling bij Heda, p. 266.

geval aan deze eischen niet worden toegegeven, op straffe van verlies der na zooveel strijd en moeite verkregen rechten en vrijheden.

De krijg was dus onvermijdelijk. De gebeurtenissen op het oorlogsterrein zijn meermalen beschreven ¹. Wij gaan ze hier dan ook met stilzwijgen voorbij; van meer belang is het ons, dat hij niet alleen met het zwaard, maar ook met de pen werd gevoerd.

De stad schijnt hare weigering van des bisschops eischen te hebben gegrond op den brief van 1392. Hiertegen moest deze zich dus richten, wilde hij zijn optreden tegen de stad ook juridiek motiveeren. Daarom werd in de aan hem uitgebrachte adviezen, in den aanvang van dit opstel reeds meermalen aangehaald, tot de nietigheid dier overeenkomst geconcludeerd, op grond dat in dezen vervreemding van kerkelijk goed zoude zijn geschied, zonder toestemming van het hoofd der kerk, nl. van den bisschop. Dat, zooals vroeger is aangewezen, van diens zijde ook de brief van 1046 in het geding wordt gebracht, kan ons niet verwonderen, nu van de zijde der stad wel beroep op dien van 1040 zal zijn geschied, juist op grond der bewoordingen van de overeenkomst van 1392. Ook werd van die zijde de overeenkomst van 1399 aangehaald en gevraagd, of dan nu de bisschop wel als beschermer der stad optrad; welke bewering niet minder subtiel door de Utrechtsche adviseurs wordt beantwoord met de stelling, dat hier de causa van de zijde der stad niet was gepresteerd, en dus de geheele stipulatio ongeldig was.

Eindelijk, het stadsbestuur had er op gewezen, dat de bisschop niet « jure proprio » het kerkelijk goed mocht terugvorderen, dat daartoe alleen de vervreemder gerechtigd was. Dit wordt bestreden met de opmerking, dat in dergelijk geval « quilibet de ecclesia » mag optreden. Om zijne positie, wat dit betreft, sterker te maken, bracht Frederik van Blankenheim door ruiling met het Domkapittel aan zich alle de bezittingen, die het in en om Groningen bezat, ook de daar gelegen goederen, tienden en renten.

---

¹ Verg. o. a. *Kroniek van Benninge*, p. 57 en 78.

Nadat de strijd gedurende eenigen tijd met afwisselend geluk was gevoerd, werd het volgend jaar een voorloopige wapenstilstand gesloten ¹, waarbij ten aanzien van het eigenlijk onderwerp van den strijd wordt bepaald: «Item die stad van Gronyngen soelen die gerichte van Gronyngen vurs. bruken, alsoe als sij die hiertoe gebruikt hebben, up die selve pacht, den sij den heren van den Doem dairaff plegen te geven, alle die wile dat dese vrede duert.»

Tot dusver kon men de stad niet de verliezende partij noemen, toch schijnt hare positie in het verder verloop van den oorlog niet verbeterd te zijn. Hoe dit zij, bij het vredesverdrag in 1405 wordt een andere voor haar min gunstige regeling getroffen.

Immers den 28^{en} Sept. wordt de vrede ² met de stad en de met haar verbonden Ommelanders gesloten en daarbij aan den bisschop afgestaan «die gherichte ende heerlicheyde in Groninge opp Goe ende Woeld», echter onder voorwaarde «dat men die gherichte binnen Groninge opp Goe en Woeld berichten sal also, alst ghe-richt daer ghelegghen ende van oldes heercomen is». Wat men hieronder zal moeten verstaan, al is het niet juist in overeenstemming met vroegere toestanden, leert ons de oorkonde van 1 Oct. 1405 ³. Daarbij toch geeft de bisschop in «pacht» voor den tijd van honderd jaren aan de «Borgemeysteren, Raet ende onser gemeynre stat onse gericht in Groeningen» en het stadsgebied ⁴, voor een zekere jaarlijksche som te betalen aan den ambtman te Coevorden. Voorts, en dit is de uitwerking der eerste bepaling, mag de stad «nemen tot enen schulte enen van horen borgeren.» Deze zal echter den eed moeten doen aan den «amtman, dien wij in der tijt hebben sullen in onsen gerichtén, geheyten

---

¹ Zie Oudheden van het Gooregt en Groningen, Ypey en Feith, p. 341 vlg.

² Dr. III p. 798.

³ Matthaeus ad Anonymum, p. 54 vllg.

⁴ Er volgt: „binnen der stadt ende buyten den muynren zuytwaert tot der stede toe, daer men dat vredekrus pleecht te zetten in den vrijen merckede, ende als dat van ouds gegaen heeft ten Oosten, ten Westen, ende ten Noorden” enz.

van Zeelwert, als op Gho ende Wold», en voor het geval dat deze den eed niet wil aannemen aan een der burgemeesters. Hieruit zien wij dus, dat de stad in haar gebied heer en meester geworden is, en als zoodanig erkend door den landsheer. Deze heeft van zijne macht niets gehouden dan den naam. In het Gooregt echter heeft de stad haren invloed verloren, en is aan hare inbreuken op het landsheerlijk gezag paal en perk gesteld. Daar treedt de bisschop weder geheel als drager van de staatsmacht op ¹. Bij dit stuk is niet alleen de gemeentelijke zelfstandigheid, maar ook de feitelijke onafhankelijkheid der stad Groningen van haren landsheer rechtens erkend. Over de huldiging van den bisschop als zoodanig door de stad, waarbij zij dus diens hoogheid en oppergezag erkende en daarmede een deel van het Sticht verklaarde te zijn, is nog lang onderhandeld. In den zoenbrief van 1405 was zij niet bepaald bedongen, en kort daarna ² bleek dan ook, dat tusschen partijen daarover zulk een diep gaand verschil bestond, dat de zaak aan de beslissing van scheidslieden en ten slotte aan den Graaf van Bentheim als « overman » werd opgedragen. Die uitspraak liet twee jaren op zich wachten.

In 1407 eindelijk verschijnt zij ³; daarbij wordt de bisschop in zijnen eisch gegrond verklaard, en de stad tot het doen der huldiging verplicht. Niet onbelangrijk is het deze uitspraak nog eenigszins nader na te gaan, daar de gronden door beide partijen voor hare beweringen aangevoerd, worden medegedeeld. Aan de zijde van

---

¹ Daartoe strekte tevens de acte van 1405, waarbij Johan ten Have zijn derde deel van „der herlyckheyden ende van den gherychte van Selwert” aan den bisschop afstond (Dr. IV p. 749. Verg. Benninge, p. 59) Evenzoo die, waarbij Hendrik van Selwerd „de herschup ende dat gherycht van Selwert” in 1411 overdraagt (Dr. IV p. 752, Verg. Benninge, p. 79) Over „den Slingerborch”, dien hij daarvoor als vergoeding kreeg, in Overijssel ten Z. O. van Hardenberg gelegen, vindt men nadere inlichtingen in oorkonden van 1441 (Overijsselsch Arch. Reg. Aanhangel, p. 484) en van 1446 (Racer Overijss. Gedenkst. VI p. 331).

² Zie Matthaeus ad Anonymum, p. 58. Van dit stuk moet de datum natuurlijk zijn 1405, 6 Nov.

³ Racer, Ov. Ged. VI p. 306 vllg.

den bisschop vinden wij de volgende redeneering: Een « prelate », die het wereldlijk gerecht in een stad heeft, is wereldlijk heer dier stad. De bisschop bezit dat te Groningen, de burgerij is dus verplicht hem als heer te huldigen. En ten bewijze dat hem het wereldlijk gerecht in de stad rechtens toekwam, werden de brieven van 1399 en van 1405 (Zie p. 240 en 242) in het geding gebracht. De Groningers bepaalden zich er toe te antwoorden: « dat sij besegelde brieve hadden, inhoudende, dat sij blijven solden in alle hoeren olden recht, ende dat sij dairum niet schuldich en weren te hulden, want hoir voirvaders des niet gedain en hadden ».

Waar is het, dat in de brieven staat, dat hunne oude rechten en privileges zouden blijven bestaan, dat echter daarmede bedoeld zoude zijn, dat zij geheel onafhankelijk van den bisschop, hunnen landsheer zouden zijn, is zeker niet aan te nemen. En uit het feit, dat, zoover zij wisten, geen huldiging van een bisschop was geschied, hetwelk zeker niet te betwijfelen valt, als wij ons de geschiedenis weder voor den geest roepen, mag dit evenmin worden afgeleid. Herbert van Bierum toch, en zijne naaste opvolgers — het bewijs ligt in de berichten der Narracio — oefenden wel degelijk hunne landsheerlijke rechten uit.

Hoe dit zij, de Groningers bleven aan hunne inzichten vasthouden, en konden slechts met de wapenen tot de huldiging worden gedwongen. In 1419 eerst gaven zij toe. Meer echter dan de formeele erkenning van des bisschops hoogheid kon zelfs Frederik van Blankenheim niet verwerven. Dit leeren ons de beide stukken van 1 Mei van dat jaar ¹. Immers wel erkent het stadsbestuur, dat de stad Groningen tot het Sticht behoort, waarvan zij voortaan een der zes hoofdsteden zal zijn, en verklaren de ingezetenen, dat zij den bisschop als hunnen « rechten lantsheren » aannemen; wel leggen alle burgers boven de twaalf jaren aan hem den eed van trouw af, maar de stad blijft overigens « bi allen hoeren ouden »

---

¹ Matthaeus ad Anonymum, p. 59 en p. 62. Verg. Benninge, Kroniek, p. 82 vlg.

rechten, vrijheden ende gewoonten, als sy op desen dach ende voor desen dach van datum deser brieve hebben gehadt ende noch hebben ». De bevestiging daarvan zien wij in den brief zelf, volgens welken de betrekkingen naar buiten, namens de stad aangegaan, dezelfde blijven. Ook in de inwendige aangelegenheden wordt door den bisschop, zelfs bij dit verdrag niet ingegrepen.

Behoudens derhalve deze erkenning in naam, van den bisschop als landsheer, is de stad in het begin der 15^e eeuw niet alleen gemeentelijk zelfstandig, maar ook feitelijk een onafhankelijk deel van het rijk geworden.

Niet ten onrechte zegt Benninge dan ook na het vermelden van het verdrag van 1405: « Hyromme is dat stadtboeck ffundeert up desen stucken, want int begin des boeckes is gescreven, dattet vorss. boeck mach de raidt van Groningen altoes hogen ende legen, wanneer se willen, van older heerlicheyden ende gewonten, ... daer de stadt Groningen hyrmede beholden hebben ewelike dat recht in der stadt ende stadtmerke ».

Met het verdrag van 1419 zijn wij echter eigenlijk buiten de door ons getrokken grens getreden. Sinds het begin der 15^e eeuw toch beginnen in de stad langzamerhand andere invloeden te werken, het volk in de gilden vereenigd begint zich tegenover de oude regeeringsgeslachten te stellen en invloed op het stadsbestuur te eischen. De strijd tegen den landsheer en zijne macht behoort tot het verleden. Den laatsten termijn met de einduitspraak in dit langdurig geding zagen wij in het zoo even genoemde jaar plaats vinden. Reeds kwamen andere vragen en geschillen aan de orde, wier oplossing en beslechting niet minder hooge eischen aan de komende geslachten zouden stellen, geen minder inspanning zouden vorderen, dan de door ons behandelde. Wijl deze echter niet meer de verhouding tusschen het stadsbestuur en het landsheerlijk gezag raken, liggen zij buiten ons bestek.

Wij zouden hier kunnen eindigen, ware het niet, dat wij tot nog toe opzettelijk gezwezen hadden van een voor de rechtstoestanden in de stad overwegend belangrijke bron, nl. het stadboek. Een bron, waarin ook over het punt, waarmede wij ons voornamelijk hebben bezig gehouden, nog wel eenig licht te vinden ware geweest.

Twee redenen echter pleitten daarvoor. En wel deze, ten eerste dat het stadboek in zijn geheel, zooals het tot ons is gekomen, van lateren tijd dagteekent, dan waartoe wij ons moesten beperken. Ten andere echter, scheen het mij gewenscht, nu na de uitgave van Telting iets meer omtrent de met de voortschrijdende ontwikkeling der stad gewijzigde bepalingen bekend is geworden, als het ware de proef op de som te nemen, met behulp van de uit het voorgaande verkregen resultaten ook in het stadrecht de steeds toenemende macht van het stadsbestuur aan te wijzen. Omtrent den tijd van ontstaan van enkele bepalingen kan daarbij tevens eenig licht opgaan. Immers het stadboek, als verzameling van bepalingen van stadrecht, is niet in eens ontstaan. Evenmin als het stadrecht zich plotseling van het landrecht heeft afgescheiden. Geleidelijk, hier en daar, gedreven door de behoeften van handel en verkeer, vertoonen zich afwijkende bepalingen ten behoeve van hen, die zich daarmede bezighouden, de marktlieden, de burgers. Het geheel dier van het landrecht afwijkende bepalingen vormt het stadrecht. De bewuste tegenstelling tusschen beide vinden wij ten aanzien van Groningen het eerst in 1250, waar sprake is van een « *consuetudo municipalis* » (Dr. I p. 25), die de vrijheid van verkeer door den bisschop aan de kloosterlingen van Aduard verleend, in den weg zoude kunnen staan. Later wordt meermalen van « *der stat recht* » gesproken ¹, in 1309 zelfs van « *der stat boic* », waarin de nieuwe bij de uitspraak van dat jaar vastgestelde rechtsvoorschriften zullen worden opgeteekend.

Wij zullen in het stadboek naar de uitgave van Telting een compilatie hebben te zien, evengoed als in dat van het jaar 1425,

¹ Verg. o. a. 1352, Dr. I p. 202, waar het bepaaldelijk tegenover het landrecht wordt gesteld.

zooals het is uitgegeven in de werken van het Genootschap P. E. I. P. ¹ Geen verzameling van naar tijdsorde ingeschreven bepalingen. Immers de bepalingen, waarvan ons de jaren met zekerheid worden medegedeeld, komen daarin op verschillende plaatsen voor ². Zij zijn niet naar tijdsorde opgenomen, ook niet aan het eind der verschillende boeken. Een compilatie, die, zooals door Mr. J. A. Feith ³ in zijne bepreking dezer uitgave zeer juist is aangetoond, niet die van 1425 kan zijn geweest, maar van vroeger moet dagteekenen, en wel van ongeveer 1400. Dit laatste zoude ik slechts willen aannemen voor het tweede gedeelte, niet voor het eerste.

Het komt mij toch voor na een nauwkeurig onderzoek en vergelijking der twee uitgaven van het stadboek, dat de eerste veel minder een geheel vertoont dan de tweede van 1425. Ik zou zelfs durven stellen, dat men in de verschillende bepalingen van het oudste stadboek, bepaaldelijk in die, welke met het hier behandelde onderwerp in verband staan, drie perioden kan onderscheiden. Verschillende omstandigheden wijzen hierop, doen althans het gemis aan eenheid sterk uitkomen. Daargelaten het feit dat het laatste gedeelte van de eerste compilatie bepaaldelijk van af den aanvang van het zesde boek, hieronder ook de addities mede te rekenen, veel meer overeenkomst heeft met het stadboek van 1425 dan het eerste gedeelte, moeten wij de aandacht vestigen op het verschil in enkele strafbepalingen, die kennelijk een verzwaring bedoelen. Immers uit de bijvoeging, dat vooraf een breuke aan de stad is verbeurd, gepaard met verwijzing naar voorafgaande artikelen, blijkt dit voldoende ⁴. Wij zullen natuurlijk daarin dan tevens regelingen

---

¹ Wij zullen de uitgave in de werken van P. E. I. P. op de gewone wijze zoo blijven aanduiden, hoewel die compilatie niet vóór 1446 bijeengebracht kan zijn.

² Art. 24 (II § 8) van 1374; art. 193 (VII § 21) van 1375; art. 147 (VI § 10) van 1383; art. 141 (VI § 2) van 1388; art. 227 (VII § 20) van 1394.

³ Rechtsgel. Magazijn, VI p. 360 vllg.

⁴ Verg. artt. 46 en 55 met 119, en art. 57 met 120 en 124. Misschien behoort hier ook art. 50 in verband met art. 114.

van vroegeren datum hebben te zien. De derde periode wordt ons slechts door een enkele bepaling aangegeven. Een bepaling echter, die uiterst gewichtig, ook voor de vaststelling van den tijd niet onbelangrijk is. Dat is nl. art. 239, waarin wordt gezegd: «Voert, so sullen de raed alle zaken rechten, als hyr vorscreven sijn in dessen vors. boken».

Het belangrijke dezer bepaling springt in het oog, als men het volgende overweegt. In het latere stadboek ontbreekt zij. Toen was zij dus of onnoodig, of afgeschaft geworden. Dit laatste is niet het geval, wijl wij daarin van geen andere rechters, dan van den raad (burgemeesters en raad) gesproken vinden. Zij was dus toen niet meer noodig. Wel moet dit dus nog het geval zijn geweest, toen zij aan het einde der eerste compilatie werd geplaatst.

En dit blijkt inderdaad het geval te zijn. Immers bepaaldelijk uit het eerste deel daarvan volgt, dat de schulte, of «het recht» in tegenstelling van «den raad», nog niet geheel uit de rechtspraak was verdrongen, deze nog niet geheel op het stadsbestuur was overgegaan.

Die bepaling moet dus dagteekenen uit den tijd, toen dit het geval werd. Wij hebben daarvoor twee vaststaande tijdstippen, waartusschen wij kunnen kiezen. En wel de jaren 1392 en 1405. Immers al naar mate men aanneemt, dat de eerste of de tweede overeenkomst, respectievelijk met het Domkapittel of met den bisschop, den inhoud der bepaling wettigt, zal men tot het eerste of het tweede tijdstip als den terminus a quo moeten besluiten. Zeker is het, dat de artikelen, waarin van «het recht», den schulte, als den drager dezer rechtsmacht, sprake is, van vóór 1392 moeten dateeren, daar het niet wel dankbaar is, dat na gemeld jaar door de stadsregeering in haren codex zulke bepalingen zouden zijn opgenomen.

Wij mogen die dus werkelijk beschouwen als, wat den tijd aangaat, gelegen tusschen art. 239 van $\pm$ 1400, en de vroegste, die waarschijnlijk uit het midden der 14e eeuw dagteekenen. Dit zal nader blijken, als wij nagaan, wie naar het oudere deel van het eerste

stadboek de rechters, de tot de rechtspraak bevoegde machten zijn.

Wij vinden dan ten eerste, en toen zeker in de eerste plaats als rechtsprekend college: «de raed». En dat wel «voer den hove». Daar zetelt de gewone rechter. Hieronder is misschien de hof van den prefect te verstaan. Zekerheid echter bestaat dienaangaande niet. De omschrijving der plaats in het stadboek zelf is evenmin van dien aard, dat daaruit met eenige zekerheid iets is af te leiden ¹.

Waarschijnlijk zal niet de voltallige raad opgetreden zijn als rechtsprekend college, althans niet in eerste instantie. Immers in art. 21 (I § 28) vinden wij de verdeeling in «pande», die «de borghermester ende raed sullen holden», en tevens geregeld het beroep van vonnissen, die «de raed voer den hove voer recht ghevonden hevet, up dat hues voer den menen raed.»

Bestond hier geen verschil in de oordeelende rechters, dat beroep zoude tamelijk wel een wassen neus zijn, evenals de verwijzing bij moeilijke questies, terzelfder plaatse voorgeschreven. Wij mogen dus tot onderscheid besluiten, en wel, omdat als hoogere rechter «de mene raed» voorkomt, als den lagere een gedeelte daarvan beschouwen. In het latere gedeelte van het eerste stadboek en de corresponderende bepalingen van het tweede ² vinden wij dan ook als zoodanig aangewezen den «borghemester met zijne gesellen (raetluden), die dat recht voer den hove verwaert». Wij mogen dus aannemen, dat het lagere rechtscollege bestond uit een burgemeester met een gedeelte der raadsleden. Nu zal men tot de gevolgtrekking moeten komen, dat deze om de drie maanden, met de burgemeesters afwisselden. Deze termijn wordt aangeduid met het woord «pand». De burgemeester, wiens pand het is, was dus degene, die «het recht voer den hove verwaerde», in het gerecht presideerde, en mogelijk ook in den raad zelf ³. Daar wij in

¹ Art. 41 en IV § 4

Zie hierover de zeer belangrijke aanteekening op dit art. Stadb. P. E. I. P. V, p. 86.

² Zie art. 238 en de add. 16 en 19.

Zie ook V § 27 en VI § 27, Cf. art. 230, VII § 23.

³ Verg. art. 13, I § 20.

art. 21 deze verdeeling van het jaar ook aantreffen, zullen wij mogen aannemen, dat zij, evenals later, ook gold ten aanzien der rechtspraak. Toch schijnt dit college slechts lagere jurisdictie te hebben uitgeoefend, de hoogere meer onmiddellijk tot de bevoegdheid van den geheelen raad te hebben behoord. Althans de gevallen, waarin het als rechtsprekende wordt vermeld, betreffen de invordering van schulden.

Naast den raad heeft naar het oudste gedeelte van het stadboek van $\pm$ 1400, ook de schulte bevoegdheid tot rechtspraak. Men vindt zijne terechtzittingen nog uitdrukkelijk vermeld. De vrede daarin wordt bijzonder verzekerd; de storing er van gestraft. Wij lezen toch in art. 40: « Derwijle dat de schulte of de raed te rechte sytten », zullen die strengere bepalingen worden toegepast. Vergelijken wij deze bepaling met die van het stadboek van 1425 (IV § 4) dan zien wij, dat daar de aanhef luidt: « Derwile dat de schulte mitten rade of de borghermestere ende raet bi hem selven to rechte sitten ». Wij maken hieruit op, in verband met het reeds hierboven aangehaalde art. 239, dat de schulte niet meer als zoodanig te recht zit, dat zijne rechtspraak heeft opgehouden ¹.

Hiermede staat in verband, dat herhaaldelijk gesproken wordt van de broke « den rechte en der stad » of « den raede » verschenen, ² of van het vermogen, geheel of gedeeltelijk « den rechte ofte der stad » verbeurd ³, terwijl wij ook de bepaling vinden, dat de burgemeesters

¹ Dat wij I § 23 nog vinden: „ So we to claghen hevet voer den rechte of voer den rade ” enz. moet beschouwd worden, hetzij als een gedachteloze overneming uit art. 16, hetzij als het bewijs van een eenigermate gewijzigde opvatting van het woord „ rechte ”. In ieder geval kan het niet als argument tegenover het in den tekst aangevoerde gelden. Hetzelfde in art. 45 en IV § 6.

Verg. hierbij IV § 16 en V § 31, gelijkkluidend en overeenkomend met art. 86; alleen is op de laatste plaats van het latere stadboek „ dat recht ” blijven staan.

² Zie artt. 118 en 129.

³ In art. 54 wordt gezegd, dat de broke „ behoert, den rechte dat derde deel ende der stad de twee deel ”, verg. hierbij de uitspraak van 1309, toen de rechter, de schulte, evenveel daarvan kreeg als de stad.

⁴ Zie art. 51.

aan «den rechte» rekening zullen doen. Iets, wat in art. 240 niet meer voorkomt. Daaruit mogen wij dus opmaken, dat het niet meer doen van rekening aan den «rechte» in verband staat met het einde van des schulden rechtsprekende macht.

Wij merken hierbij op, dat de bedoelde uitdrukking slechts voorkomt in het oudste gedeelte van het eerste stadboek, en meenen in verband met de omstandigheid, dat de schulde vóór dien tijd nog als feitelijk rechtsprekende wordt voorgesteld, dat in de gevallen, waar een gedeelte der boeten aan «den rechte» vervallen wordt verklaard, ook aan rechtspraak door dien ambtenaar moet worden gedacht ¹. Immers anders ware niet te begrijpen, wat op de terechtzittingen van den schulde zoude zijn behandeld. Is dit juist, dan zal het nagaan der gevallen, waarin die uitdrukking wordt gebruikt, ons tevens leeren, welke ongeveer zijne competentie in dezen was.

Volgens art. 46 vervalt de boete, wegens het trekken van een mes, of het wonden daarmede, voor een gedeelte «den rechte». Art. 40 bepaalt hetzelfde voor vechterij met wapens; art. 48, voor het bedreigen met een zwaard; art. 49 voor het «anvechten» van een huis; art. 50 bestraft het onbevoegd binnendringen in een woning; art. 52 het zonder noodzaken onveilig maken der straat van uit een huis; art. 56—59 het met wapens toebrengen van lichtere wonden, het aandoen van mishandelingen, of het plegen van andere feitelijkheden (artt. 57, 58 en 60 Cf. artt. 123 en 124). Uit het opgenoemde volgt, dat de schulde nog de geringere delicten berechtte, en dat hem daarvan een gedeelte der geldstraffen toekwam. De zoogenaamde bassa jurisdictio behoorde dus nog tot zijn' bevoegdheid. Van de voordeelen daarvan konden dus toen de rechtverkrijgenden van het burggravengeslacht nog genieten. Maar

---

¹ Verg. art. 121, handelende over het afleggen van een beslissenden eed, in geval afdoend bewijs niet is te leveren. Wij vinden daar: „Ende wil de clagher niet sweren, so is de ander vrij, ende so sal de clagher beteren, also vele enteghen dat recht ende teghen de stad als een ander solde gebroken hebben, daarumme dat he myt voerrade unrechte claghe gheclaghet hevet.”

ook hier had de stadsregeering zich van het leeuwendeel meester gemaakt.

De hoogere rechtsmacht was aan het stedelijk bestuur gekomen. Wij zagen het vroeger, dat reeds in 1309 de raad daarin als gelijke met den landsheer en zijn' plaatsvervanger optrad, en wij wezen er op, dat hij zich dat prerogatief tegenover genen zelf verwierf. Niet te verwonderen is het, dat tegenover de tamelijk machteloze opvolgers der prefecten zich de rechtsmacht van den raad spoedig moest uitbreiden.

Het stadsbestuur wist zich dan ook betrekkelijk spoedig van de crimineele, de hoogere jurisdictie geheel meester te maken. Dit moet reeds eenigen tijd vóór 1392 zijn geschied, daar wij ook reeds in het oudste gedeelte van het eerste stadboek dezen toestand aantreffen. Met zekerheid kunnen wij het tijdstip, waarop deze belangrijke wijziging in de rechtsverhoudingen binnen de stad plaats greep, niet vaststellen. Maar het is niet onwaarschijnlijk, dat in het tijdsbestek tusschen 1309 en 1392 aan de gebeurtenissen van 1350/2 ook op dit punt is vast te knoopen. Daarvan is ons echter zoo weinig bekend geworden, dat hier iedere vaste grondslag ontbreekt.

Bij de zware misdrijven oefent dus de raad de rechtsprekende macht uit. Daartoe worden tevens die daden gerekend, welke de veiligheid en orde in de stad zoo in gevaar brengen, dat het gezag der overheid zelve op losse schroeven wordt gesteld. Dit karakter kon een feit op zich zelf hebben, als het een zeer zwaar misdrijf tegen het individu, tegen zijn lijf of leven gold, maar daaraan ook worden gehecht, doordat door of van wege de stedelijke overheid tusschen de betrokken personen speciaal, ieder misdrijf verboden, de «stadvrede» geboden, of ook wel «genomen» was. Naar het oude stadrecht ¹ kon dit geschieden door een of twee raadsleden. In het laatste geval werd de vredebraak zwaarder gestraft, dan in het eerste. Onder zeer bijzondere omstandigheden, «waer de twijdracht

---

¹ Artt. 90 en 91. Verg. V §§ 2 en 3.

is . . . . . so groet, daer de stad swaerheit van mach comen », stelt de geheele raad een « stadvrede » vast, wier schending een veel hoogere boete na zich sleept. Partijen zijn gedwongen zich daaraan te onderwerpen; gedurende den tijd, waarvoor de vrede is gesteld, trachten nu eenige zijner leden een einde aan de on-eenigheden te maken, door « ene zoene » te « vinden », die, wordt zij door den raad bevestigd, als vonnis tusschen partijen geldt. Verzet hiertegen wordt met vierdubbele boete gestraft ¹.

Van de vroegere fasen, die dit rechtsinstituut heeft doorlopen, en wel de vrijwillige onderwerping aan de rechtsmacht van den raad, en vervolgens de steeds sterker wordende dwang daartoe, zooals bijv. te Utrecht ², vernemen wij te Groningen niets. Het breken van den bijzonderen, genomen, stadvrede vormt eenvoudig een ver-zwarende omstandigheid of wijzigt den bewijsvorm, ook dan, wanneer in het misdrijf reeds als zoodanig een storing van den algemeenen stadvrede ligt. Dit laatste echter slechts bij de geringere misdrijven. Het blijkt ons ook alleen uit het tweede stadboek ³. Het zijn juist ook die misdrijven, waarin naar onze opvatting de schulte recht sprak, voor aan zijn' jurisdictie een einde werd gemaakt. Worden zij boven een stadvrede gepleegd, dan « vertuget » de kluft. In het eerste stadboek, zoowel in het oudere als in het nieuwere gedeelte, vinden wij te dezen aanzien het nemen of gebieden van den bijzonderen stadvrede nog niet in gebruik. Die misdrijven worden eenvoudig op klachte der beleedigde partij berecht. In dit opzicht is er dus in het tweede stadboek uitbreiding der toepassing van dit rechtsinstituut tot be-waring van rust en orde te bemerken. In een ander echter in-krimping. En wel ten aanzien der personen, die gedwongen worden den stadvrede te bewaren, tegen wie dus bepaaldelijk de verzwaarde strafbedreiging is gericht ⁴. Wij mogen in beide versterking

¹ Art. 117, V § 11.

² Verg. Muller, Rechtsbr. Inl. p. 49 vllg.

³ III §§ 11, 12, 14, 15, 16, 18 en 20.

⁴ Cf. IX § 25, art. 52.

der rechtsmacht van het stedelijk bestuur zien. In de gevallen onder de werking van het eerste stadboek nog behoorende tot de bevoegdheid van den schulte kon van het breken van den bijzonderen stadvrede moeilijk sprake zijn, voordat zij door den raad werden berecht. Iets anders was het, zoo in den aard van het misdrijf reeds een onmiddellijke aantasting der rust en orde in de stad lag. Immers daardoor was de algemeene stadvrede, voor wier handhaving de schulte ook zorg droeg, gebroken. Toen de jurisdictio van den schulte wegviel, werd het rechtsinstituut, bepaaldelijk aan de rechtspraak van het stedelijk bestuur verbonden, eveneens uitgebreid. Van de andere zijde behoefde tot handhaving van rust en orde de bijzondere strafbedreiging niet meer tegen tal van verwanten te worden gericht. Het familie-verband was niet zoo sterk meer, dat men voor het partij kiezen van geslacht tegen geslacht in die mate bevreesd behoefde te zijn, dat ter voorkoming van daaruit ontstaande algemeene vechtpartijen dit middel nog behoefde te worden aangewend.

Hoewel de uitwerking der zoo juist aangegeven denkbeelden eigenlijk buiten het aan het hoofd dezes gestelde bestek valt, was het toch noodig er de aandacht even bij te bepalen om een andere rechtsinstelling in hare ontwikkeling beter te kunnen verklaren.

Een rechtsinstelling, die zonder twijfel overoud moet zijn, en tevens een terugblik vergunt op den oorsprong der stad zelf.

Immers wij vinden bij de zwaardere misdrijven zonder nadere beperking en bij de lichtere, wier berechting na het vervaardigen van het eerste stadboek op den raad overging, slechts voor zoover zij « boven een stadvrede » werden gepleegd, het « tugen » door de « cluft ». Een algemeene bepaling treffen wij ten aanzien daarvan aan in twee gelijklopende plaatsen van de stadboeken ¹. Daaruit

---

¹ Art. 126: „De cluchte en sullen niet tughen van vechtinge, de bij nachte scheen, sunder van doetdele, leemte, heemzokinghe, huesvrede, voersaet vechten over stadvrede of vechtinghe, des VI bote sijn, of III bote sin of derghelike, dar sullen de cluchte van tughen, dat schee bij dage of bij nachte; mer ander

blijkt, dat de laatst bedoelde misdrijven tevens door de verzwarende straf bij het verbreken van den vrede onder die algemeene regeling vallen.

Dit «tugen» der kluft geschiedde «voer den hove»¹, derhalve voor die leden der stedelijke regeering, die met de rechtspraak zijn belast. Voor het optreden der kluft in dezen, worden verschillende termen gebruikt.

Wij vinden daarvoor: «sceden» en «vertugen»; ook wordt gezegd: «dat scede» of «vertuge de merredeel der cluft.» Soms treffen wij de uitdrukking aan, dat iemand «verwonnen» wordt «mitter cluft», of dat deze «een sculdige maken» zal. Alles met dezelfde beteekenis nl. het uitmaken, het beslissen wie de schuldige is.

Het kan hier niet de bedoeling zijn in bijzonderheden na te gaan — het verschilt meestal naarmate van het misdrijf zelf — wanneer de kluft in deze functie optreedt, of dit middel om tot de ontdekking van den schuldige te komen altijd, onmiddellijk of subsidiair, wordt aangewend. Evenmin of zij het feit van het plegen van het misdrijf moet aanbrengen, dan wel eerst na klachte van de beleedigde partij in werking komt. Dit toch zoude meer een speciaal onderwerp bij behandeling van den rechtsgang te Groningen kunnen zijn. Genoeg zij het op te merken, dat de kluft aanwijst en beslist, wie de schuldige is². En dit voor het stedelijk bestuur,

---

vechtinghe, de bij nachte scheen, sal men vertughen met IIII borgheren, de tughen moghen mitter clucht (hier voegt het tweede Stadb. V § 18 te recht tusschen: „of men sal daer onschult voer doen mit veer borghers, de tughen moghen mitter clucht) tensij sake dat daer meerre of mynre onschult van gescreven staat.”

Wij mogen aannemen, dat deze twee plaatsen gelijkluidend zijn; uit de woorden van art. 126 blijkt, dat er iets is weggefallen. De verklaring ligt in de omstandigheid, dat de afschrijver een zinsnede met dezelfde woorden eindigende heeft overgeslagen. Men vindt dit herhaaldelijk in den tekst der beide stalboeken, Door vergelijking laat zich de juiste lezing zeer gemakkelijk herstellen.

¹ Zie artt. 41 (IV § 41) en 229 (VII § 26).

² Uit art. 18, I § 25, waarin men vindt bepaald, dat de leden van het stedelijk bestuur evenmin als de schulte „taleman” mogen zijn en daarbij gevoegd:

dat, gehoord de uitspraak der klucht, vonnis wijst, de straf bepaalt en oplegt. Het « tugen der klucht » te Groningen is dus, voor zoover de tot ons gekomen berichten aangeven, — zekerheid zoude hier slechts uit vonnissen of verslagen der gerechtshandelingen te verkrijgen zijn — een tusschenperiode tusschen de zoogenaamde zuivere rüge-jury en de wroege, het enkel aanbrengen der misdrijven ¹. Een zelfde als bij de « Costumen des gerichtts van Selwerd » van 1571 werd in het leven geroepen, waar de volmachten door de burenen gekozen, uitspraak vellen en de straf vaststellen.

Dit doet te Groningen, reeds onder het eerste stadrecht, zooals boven gezegd is, het stedelijk bestuur ². De eigenlijke rechtspraak is der « klucht » ontnomen, maar haar gelaten zoowel het aanbrengen van het misdrijf als ook het leveren van bewijs dienaangaande en het oordeel daarover. Dat oordeel, de beslissing der klucht wordt genomen bij meerderheid van stemmen. Dit bewijst de uitdrukking, waarbij in plaats van de klucht, van het « merredeel der klucht » wordt gesproken.

Niet alle inwoners der stad mochten in de « klucht » medespreken. Men vindt steeds vermeld « borgere, de mit der kluchte tugen mogen, » wanneer in bepaalde gevallen vereischten voor getuigen worden opgegeven ³. Daaruit volgt, dat « mit der kluchte » alleen burgers

---

„voer den rade noch voer den hove noch voer der klucht” zoude men opmaken, dat ook voor de klucht eenigermate een geding plaats vond, althans verdediging van den beklaagde mogelijk was. Misschien mag men hier denken aan dergelijke rechtspraak, als later door de „heeren van de klucht” werd uitgeoefend in zaken van burenenrecht, over straten, wegen, waterlossingen enz. Verg. Ordonn. van Burgem. en Raad van 1 Dec. 1658 en 13 Febr. 1717. Merkwaardig is het zeker, dat deze zonder twijfel met de oude markeinrichtingen in verband staande jurisdictie in de 17^e eeuw weder aan de onderdeelen der vroegere marken is teruggekeerd. Verg.: Rechtsbronnen van Coevorden in Versl. en Meded. der Vereeniging tot uitg. Oud Vaderl. Rechtsbr., II p. 374.

¹ Verg. hierover mijne Diss. p. 250 vllg.

² Cf. I § 16; het merkwaardige is, dat hier het nemen van „naders infor. matieën” over een gepleegd misdrijf aan de klucht of daartoe gecommiteerden van de kluchtgenooten is opgedragen.

³ Soms mag met andere getuigen bewijs worden geleverd. Zie art. 138, III § 88 en art. 170, VIII § 89.

mogen opkomen. Vereischte daartoe is tevens, dat hun «gued sij weerdich XXX marck.» Alleen dus zij, die uit burgers geboren zijn of het burgerschap hebben «gewonnen,» mogen, zoo hun vermogenstoestand tevens eenig vertrouwen inboezemt, bij de uitspraak van de kluft medewerken.

Hier zien wij dus een vereischte, dat vroeger op grondbezit zal hebben geslagen en dus met gerechtigheid in de marke in verband gestaan ¹, ten gevolge van de toestanden in de stad algemeen, gesteld voor het deelnemen in de werkzaamheden van de kluft.

Herinneren wij ons nu, dat de kluften naar onze meening oorspronkelijk waren onderdeelen der eigenlijke marken, de buurtschappen, wier vereeniging de stad heeft gevormd, en bedenken wij daarbij, dat in Drenthe de «buren», van iedere marke afzonderlijk ², voor den drost tot het afleggen van hun «tuich,» en het vellen hunner uitspraak optreden, dan zien wij in de laatste omstandigheid een bevestiging van het eerst gestelde, en tevens een aanwijzing, dat ook hier het stadrecht rust op en zich ontwikkeld heeft uit het landrecht. Buiten de rechtspraak zien wij de kluften, onder de opperleiding van het stedelijk bestuur, ook werkzaam bij de organisatie van de stedelijke weerbaarheid. Zij zorgen voor de nakoming der verordeningen op dat stuk bestaande, en moeten de boete op de nalatigen toepassen. Men zou bijna uit de betrekkelijke bepalingen (artt. 230, 231 VII §§ 23, 24) opmaken, dat op de kluft, de gezamenlijke leden daarvan, een zekere aansprakelijkheid rustte voor het niet nakomen der op de enkelingen rustende verplichting om mede te werken bij de krijgsverrichtingen van de stad en hare inwoners ³.

¹ Verg. hierbij de bepaling, dat deze burgers ook alleen medewerken bij „kerken ende scholen tho geve”, art. 195, VII § 18.

² Cf. Diss. p. 94 vllg.

³ Verg. nog een oorkonde van 1476, Dr. II, p. 403. Evenmin hierop, als op de regeling van het verrichten van stadsdiensten of deelneming in de stadswerken bij kluften, kan hier nader worden ingegaan, daar de meer licht gevende berichten van lateren tijd dan de door ons aangenomen grenzen dagteekenen, al zal de zaak zelf ook overoud zijn geweest. Verg. stukken Arch. Gron. Reg. 1422 no. 5, 1555 no. 71, 1558 no. 92.

Hoe dit zij, zien wij ten slotte wat van de macht van den landsheer in haren laatsten vertegenwoordiger, den schulte is overgebleven.

In de burgerlijke rechtspraak treffen wij hem nog alleen aan bij de executie op onroerend goed en bij de inning van geldschulden.

Wij zagen het vroeger reeds, te dezen aanzien komt de schulte slechts voor in vereeniging met den raad ¹, later met de burgermeesters. En naar het stadboek treedt hij ook voornamelijk als uitvoeder van vonnissen over schuldvorderingen op, Immers wij vinden (art. 42 VII § 15) bij de procedure om « pennynschult » den schulte als schrijver werkzaam, en zien tevens, dat de executie door hem ten uitvoer gelegd, niet alleen betrof onroerend maar ook roerend goed. Niet te verwonderen is het, dat dit ons voor vroegeren tijd niet bekend is geworden, daar van de laatste waarschijnlijk geen schriftelijk stuk werd opgemaakt ². Immers voor de verkrijging van den eigendom, waarbij de wijze waarop tevens moest worden vermeld, waren die schriftelijke acten bij de executie op onroerend goed noodig. Van de laatste schijnt hij verslag (beredinghe) aan den raad te hebben moeten doen, waarschijnlijk juist om de zoo even vermelde reden. Op dit punt kwam ook onder de werking van het eerste stadboek geen verandering. Als resultaat kunnen wij derhalve voor het eindpunt der periode, waarover deze verhandeling loopt, voor de bevoegdheid van den schulte vaststellen: rechtspraak over geringe misdrijven, medewerking of althans tegenwoordigheid bij de processen over schuldvorderingen ³, ten uitvoerlegging der vonnissen daarover gewezen.

---

¹ Mogen wij hierin een bevestiging zien van de omstandigheid dat de medewerking van den raad in deze zaken oorspronkelijk wegens hun verband met het onroerend goed en dus het landbezit in de marke plaats had?

² De executie wegens boete op vreemdelingen in add. 5 (V § 22) aan de burgermeesters opgedragen, is pas na het eerste stadrecht aldus geregeld. Waarschijnlijk behoorde zij ook vroeger tot de bevoegdheid van den schulte, altijd voorzover de misdrijven door hem werden berecht.

³ Uit een oorkonde van 1389, een overeenkomst met het klooster Aduard over de procedure, schijnt te volgen, dat toen die gedingen reeds voor den raad, de stedelijke regeering dus, werden behandeld.

Trachten wij nu zoo mogelijk uit het voorafgaande ons een voorstelling te maken van de verhouding tusschen het stadsbestuur en den schulte. Eerst het licht, uit de vergelijking der stadboeken opgegaan, stelt ons daartoe in staat. Wij zullen daarmede tevens een verklaring vinden voor het op het eerste gezicht vreemde feit, dat de stedelijke overheid in staat was zich meester te maken van de hoogere strafrechtsmacht, voordat de lagere haar in den schoot viel.

Wij dienen hierbij uit te gaan van het door Sohm ¹ in het licht gestelde, dat nl. de schulte de eigenlijke stadrechter is, die aanvankelijk bijzonder voor de behandeling der marktzaken is aangewezen. Die marktzaken waren oorspronkelijk, om met Sohm te spreken, « nur die aus dem Marktverkehr entspringende Schuldsachen und der gemeine Marktfrevel » (S. 70). Zijne bevoegdheid omvatte derhalve slechts de berechting der kleinere zaken; zijne rechtsmacht was de *bassa jurisdictio* in tegenstelling van de hoogere, die aan den graaf verbleef. Bijzitters in zijn gerecht zijn de ter plaatse belang hebbenden bij het marktverkeer, zij die daaraan deelnemen, de marktlieden, de *mercatores*. In aansluiting derhalve aan wat wij vroeger opmerkten, de stadbewoners bij uitnemendheid.

Vergelijken wij hiermede de resultaten, waartoe wij kwamen ten aanzien der rechtsbevoegdheid van den schulte. In de tot ons gekomen oorkonden treffen wij hem bepaaldelijk aan bij de inning van schulden, zij het dan vooral bij de executie van onroerend goed. Uit de stadboeken bleek ons, dat hij de kleinere strafzaken berechtte. Al waren het dan alle ook juist niet meer « Marktfrevel », toch is de overeenstemming met de door Sohm verkregen uitkomsten treffend genoeg. Zij bevestigt enerzijds diens stellingen, terwijl zij anderzijds tot de gevolgtrekking dwingt, dat de schulte ook te Groningen de eigenlijk oorspronkelijke stadrechter is ². Echter, en

¹ Die Entstehung des deutschen Städtewesens, S. 59.

² Een merkwaardige uitdrukking in het tweede stadboek III § 11, bevestigt dit. Hierin wordt een geheele categorie van lichtere misdrijven aangeduid als het

dit meenen wij in overeenstemming met den o. a. te Coevorden ¹ stabiel gebleven toestand tegenover Sohm te mogen volhouden, met uitzondering van wat als uitvloeisel van den oorsprong van het stads- uit het markebestuur mag worden beschouwd.

Wij zien deze opvatting van des schulten bevoegdheid bevestigd in het gildrecht. Daar toch wordt, wij wezen er vroeger reeds op, als boven het « gildrecht » staande, en als algemeen bevoegd in de daar te berechten zaken, voor zoover overigens de competentie tevens vast stond, aangewezen « het recht ». Dezelfde term, dien wij in het stadboek voor het schultengerecht aantreffen. Wij mogen dus den schulte als den in dezen algemeen bevoegden rechter beschouwen. Hieruit volgt dan tevens een versterking van hetgeen waarop wij vroeger ook reeds de aandacht vestigden, dat van de eenigermate georganiseerde gilde, zooals wij die in het 2e deel van het Oldermansboek aantreffen, niet ieder marktgenoot of stadbewoner lid behoeft te zijn.

Terzelfder plaatse vinden wij twee bepalingen, die wij later in de stadboeken, zoo niet woordelijk, dan toch vrij wel gelijkkluidend wederom opmerken ². Daarover, het geldt hier feiten ook binnen de stad strafbaar, blijkt tevens het gildrecht te hebben kunnen rechtspreken. Feiten, die eigenlijk tot de bevoegdheid van den schulte behoorden. Eenigermate dus een vermindering van diens jurisdictie. Daarbij mag niet onopgemerkt blijven een andere bepaling en wel § 46, waaruit wij vernemen, dat als iemand aan de uitspraak van het gildrecht « onhorsam blivet », de opgelegde boeten ten slotte worden geïnd « mit eenre hoffsart » ³, de rechtsdwang dus uitge-

---

„breken (van) den godes vrede,” het verbreken van den algemeenen stadsvrede, ook godsvrede genoemd, (Sohm, S. 45 flg.) in tegenstelling van den bijzonderen, afgekondigden stadsvrede aan het einde der § bedoeld. Zooals wij vroeger zagen, behoorde juist die categorie tot de competentie van den schulte.

¹ Verg. Versl. en Meded. I. c.

² Verg. Oldermansb. II § 2 met Stadb. art. 116, III § 8 en Oldermansb. II § 3 met art. 138, III § 3.

³ Verg. Aant. Stadboek, p. 39.

oefend door het stadsbestuur. Dit is een vingerwijzing, dat daarmede ook, maar eerst later, immers in § 11 is nog beroep op «den rechte» toegelaten, de rechtspraak in marktzaken onder het toezicht van den raad komt, en aan den invloed van den schulte wordt onttrokken. Herinneren wij ons nu, dat blijkens het vroeger uiteengezette, ongeveer in denzelfden tijd als waaruit deze bepalingen afgekeken, het stadsbestuur overwegenden invloed op de crimineele rechtspraak krijgt, dan zullen wij in die bepalingen de eerste stappen mogen zien op den weg, die leidde tot opheffing van de rechtspraak door den schulte. Een weg, aan wiens einde wij stonden, toen wij de veranderingen in het nieuwere stadboek te dezen aanzien bespraken. Dat het stadsbestuur eerst het meerdere, het gebied der hoogere rechtspraak veroverde, en later het mindere, is nu niet meer zoo vreemd. Immers de schulte is oorspronkelijk de eigenlijke stadrechter, orgaan van het markt-, het stadrecht. Elders komen dan ook hem de veroveringen, op het landsheerlijk gezag ten aanzien der rechtspraak gemaakt, ten goede. In Groningen richtte zich het eerst de aanval tegen den onmiddellijken vertegenwoordiger van dat gezag en diens macht, en moest dus de eerste overwinning zijn de verkrijging der hoogere jurisdictie. Dat echter ook de schulte en zijn invloed als offer moesten vallen, zal wel in de eerste plaats toe te schrijven zijn daaraan, dat tusschen hem en het geslacht der prefecten een zekere band bleef bestaan, en hij dientengevolge in den algeheelen val daarvan werd medegesleept. Maar ook zeker niet minder aan de omstandigheid, dat te Groningen als overheid het eigenaardig plaatselijk gezag, de erfgename van het markebestuur, antithese van de landsheerlijke macht, door schulte en burggraaf vertegenwoordigd, was blijven bestaan. En dat, de voorgaande bladzijden toonen het aan, zonder toevoeging van andere bestanddeelen. Immers te Groningen kennen wij èn als besturend èn als rechtsprekend college slechts burgemeesters en raad, die hun gezag noch met schepenen, noch met de hoofden der gilden deelden. De eersten komen te Groningen, evenmin als in de om-

liggende streken, bepaaldelijk in het landrecht, waaruit zich het recht dier stad heeft ontwikkeld, niet voor; de tweeden zijn afhankelijk van het stedelijk bestuur.

De schulte is echter niet geheel verdwenen uit de stadsinstellingen. Maar toch is tusschen hem en het landsheerlijk gezag de laatste band verbroken. Immers men vergete het niet, hij was in de stad, sinds 1405 definitief, een stedelijk ambtenaar. Een ambtenaar, wiens functies langzamerhand ¹ meer en meer met die van een deurwaarder en van een commissaris van politie overeenkomen ². De met de laatste hoedanigheid in betrekking staande blijven langer bestaan. In de 17e en 18e eeuw is de stadsschout dan ook zuiver een politieambtenaar geworden.

Ten slotte nog een woord over de vrijwillige rechtspraak. Konden wij (p. 227) uit de oorkonden reeds besluiten tot uitbreiding der rechtsmacht van den raad op dit punt, de stadboeken brengen ons tot hetzelfde resultaat. Immers uit artt. in het eerste stadboek voorkomende volgt dat, evenals vroeger, koop en schenking voor den raad moesten geschieden ³, terwijl ons daaruit ook blijkt, dat deze zich heeft belast met het toezicht op de zorg voor de minderjarigen ⁴ en met de regeling van onbeheerde nalatenschappen ⁵.

Een algemeene bepaling vinden wij echter eerst onder de toevoegsels bij het eerste stadboek, en later daaruit overgenomen in het tweede. Daar (add. 7, I § 33) lezen wij, dat « van gave, van cope, van wixele, van boedelgiffte, ende van ondersettinghe ende van scheidunghe, als van erve, husinghe, rente, moelen ende

---

¹ Volgens het register van het archief komt de schulte in 1507 (no. 16) en 1538 (no. 2) nog bij de executie op onroerend goed voor. In 1486 (no. 39) treedt als zoodanig op de „stads gezworen bode“. Waarschijnlijk een andere naam voor denzelfden ambtenaar.

² Dit zien wij in een instructie, dateerende uit het begin der 16e eeuw, voorkomende in het H. S. i. f. no. 21, p. 327 vllg., berustende in het arch. te Gr.

³ Artt. 233 en 29, II § 25 en § 30.

⁴ Art. 226 en II § 21.

⁵ Art. 26 en II § 11.

brouketelen ende derghelike, ende off van jarmalen, van hushure ende lanthure boven III jaren ende van huwelixvorwarden » men alleen « myd twen raetluiden sal betugen », of « myd besegelden breven ». Wij zullen er mogen bijvoegen : door of van wege den raad.

Alle eerstgenoemde rechtshandelingen betreffen onroerend goed; de oorkonden werden reeds vroeger zeer waarschijnlijk voor den raad verleden. Ten aanzien der huwelijksvoorwaarden blijkt ons echter uit add. 18 (IX § 33), dat het bovengemelde vereischte eerst gesteld werd na 1405; immers voortaan « hyrnamaels » zullen zij « ghesceen . . . . voer raetlude bi des rades worden » ¹. Vroeger kwam het contract tot stand uitsluitend door een overeenkomst tusschen partijen, ten overstaan van bloedverwanten van beide zijden.

Ook in dezen dus uitbreiding van den invloed van het stedelijk bestuur, al kan men hier niet in het algemeen beweren, dat zij ten koste van het landsheerlijk gezag plaats vond. De stadboeken vertoonen ons derhalve denzelfden gang van zaken, dezelfde ontwikkeling, die de uitkomsten uit andere bronnen geput, ons deden kennen. Zij bevestigen ze dus, en leveren tevens, nu wij ze in hunne vorming hebben kunnen nagaan, het onbedriegelijk bewijs van de juistheid onzer opvattingen dienaangaande.

Hiermede aan het slot dezer verhandeling gekomen, zij het mij geoorloofd den wensch uit te spreken, dat op de wijze, zooals door mij in overeenstemming met wat in Duitschland ten aanzien van tal van steden geschiedt, is getracht een « Verfassungsgeschichte » van Groningen — zij het dan een gedeeltelijke, bepaaldelijk op het ontstaan der stad en de verhouding tot den landsheer gerichte en dus geen volledige — te leveren, hetzelfde ten aanzien van andere plaatsen door hen, wien de bronnen ten dienste staan, moge worden ondernomen.

Bepaaldelijk zoude dit nu ten aanzien van de Overijselsche steden

---

¹ Verg. Fockema Andreae, Bijdragen Nederl. Rechtsgesch. II p. 138.

van groot belang zijn. Nu, omdat aan de eene zijde voor Utrecht door Mr. S. Muller het werk is gedaan; ten andere voor Coevorden en Groningen daarnaar door mij is gestreefd. Maar bovenal, omdat daar een vergelijking van de verschillende ontwikkeling in de groote en kleine steden bepaaldelijk ten aanzien van de verhouding tot het landsheerlijk gezag, als 't ware voor de hand ligt ¹. Daaruit ware dan een overzicht der stadsgeschiedenis voor het Sticht van Utrecht te ontwerpen ².

Is verder hetzelfde geschied voor Gelderland en meer algemeen voor Holland en Zeeland, — dr. Blok toch in zijn bekend werk: Een Hollandsche stad in de M. E., in navolging van prof. Fruin, bepaalde zich wat bijzonderheden aangaat, en daarop komt het in dezen juist aan, tot Leiden — eerst dan zal het de tijd zijn de onderwerpen door Sohm in zijne meermalen aangehaalde verhandeling ter sprake gebracht, voor ons vaderland, in het algemeen ter tafel te brengen. Eerst dan, maar dan ook met de kans op een juiste en, voor zoover mogelijk, volledige oplossing der daaruit voortvloeiende vraagstukken.

---

¹ Het werk van Mr. S. J. Fockema Andreae, het stadrecht van Vollenhove, maar vooral Racer in zijne Overijsselsche Gedenkstukken, zullen hier belangrijke inlichtingen kunnen geven.

² In Friesland schijnt in dit opzicht een eigenaardige ontwikkeling te hebben plaats gehad. Behalve te Staveren, heeft het landsheerlijk gezag in de steden geen merkbaren invloed geoefend. (Verg. A. Telting, het Oud-Friesche Stadrecht). Geen wonder, daar het in het geheele gewest van het einde der 11e tot dat der 15e in het geheel niet, of slechts voorbijgaande iets vermocht.

TERECHTSTELLING VAN EEN LIJK IN 1560.

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. PETER A. N. S. VAN MEURS.

In een der op het rijksarchief te 's-Gravenhage aanwezige *Registers van 's heeren saecken*, behandeld voor de Gorkumsche vierschaar, komt de volgende uitspraak voor:

Op 't slot. Present den drossaert ende den schout in persoon. Acte voor den drossaert.

Den VIIIen Martii [1560]. Scepenen present omnes.

Gesien ende gevisiteert bij scepenen den eysch ende conclusie bij den drossaert deser stede ende 's landts van Arckel in den naem ende van wegghen der Conincklijcker Majesteyt gedaen ende genomen op het doode lichaam van eenen Meynardt Albertss alias Vries, diewelcke hemzelve in de vangenisse verhangen ende dleven benomen heeft,

hebben scepenen gewesen ende verclaert, wijsen ende verclaeren midts desen voor recht, dat het lichaem van denzelven Meynardt Albertss delinquant zal gesleypt worden op een hordde, liggende op een slee, van 't slot aff deur de stadt ende gevuert mit een schuyte oft pleyt opten galgenweerd, ende aldaer gehangen worden mitten hoofde in een houte micke ende een dweershout boven zijn hooft gestelt ende genagelt, ende daer drye houte cluppels aangehangen mit een eerden pot, uuytsaecken dat hij in zijn confessie drye moorden bekendt heeft; ende dat al ten exemple van allen anderen, die hen van gelijcken soudon willen vervoorderen te doen.

DE JAARSTIJL TE ROTTERDAM VOOR DE HERVORMING.

DOOR

Mr. S. MULLER Hzn.

In zijn Bijdragen voor een Oorkondenboek van het Sticht Utrecht onderzocht Mr. S. Muller Fzn. het gebruik der verschillende jaarstijlen in het Sticht gedurende de middeleeuwen, en kwam toen tot de slotsom, dat men daar in den regel — althans in de bisschoppelijke kanselarij — voor 1310 den Paaschstijl volgde, en dat het synodaalbesluit van 18 Januari 1310 (van Mieris II 98 uit de Batavia Sacra) dezen door den Kerststijl had doen vervangen. In Holland daarentegen bleek omgekeerd het grafelijke hot tot in de 13de eeuw den Kerststijl te volgen, in de tweede helft dier eeuw beide stijlen te gebruiken, en sedert het optreden der Henegouwsche graven definitief tot den Paaschstijl over te gaan. Wat het gebruik in Holland buiten het grafelijke hof betreft, zoo herinnerde hij aan de uitspraak van Kluit «distinguendum est inter usus principum et privatorum, qui olim in die Paschatis ordiebantur,» welke z. i. wel eens zou kunnen blijken in omgekeerden zin waar te zijn; terwijl de bewerker der Regesta Hanonensia, Prof. P. L. Muller, hem had medegedeeld, hoe ook bij de berekening der data van Hollandsche schepenbrieven, enz. de aanneming van een anderen stijl dan den Paaschstijl herhaaldelijk tot moeielijkheden aanleiding had gegeven.

Inderdaad schijnt in Holland het gebruik voor elke stad afzonderlijk te moeten worden onderzocht. Terwijl Dordrecht blijkens een charter van 2 April 144 $\frac{2}{3}$ in het archief van het Heiligegeest-

huis te Rotterdam (11. p. 22), toen den Paaschstyl — of misschien dien van Goeden Vrijdag — volgde, schijnt Zierikzee (ib.) zich in 1311 aan het synodaalbesluit onderworpen te hebben, en zou men hetzeltde voor Schiedam kunnen afleiden uit het charter van 1332 (van Mieris II 526, Rotterdamsche Historiebladen, Bijlagen der Kroniek n°. 47). Immers de dagteekening daarvan, « 1332 des vridaghes na S. Aechten daghe », zou zonderling zijn in den Paaschstyl, daar S. Agatha, 5 Februari, in 1333 zelf een vrijdag was; maar is zeer natuurlijk, als met S. Aechten dage woensdag 5. Februari 1332 bedoeld is.

Thans bij toeval in staat om de vraag voor Rotterdam afdoende te beantwoorden, kwam het mij niet ondienstig voor dit hier mede te deelen. De slotsom ervan is, dat de Rotterdamsche schepenbank, die eerst in 1340 werd gevormd, althans van 1357 af constant den Kerststyl heeft gebruikt. Mij is geen enkele brief van schepenen of particulieren te Rotterdam voorgekomen, die zou kunnen doen vermoeden, dat daar ooit de Paaschstyl anders is gevolgd dan met de uitdrukkelijke bijvoeging « naeden loop van den houe, secundum stilum curie ». Daarentegen blijkt uit de volgende data van schepenbrieven, allen dagen, die in de overeenkomstige Paaschjaren niet voorkwamen, dat de schepenbank constant den Kerststyl heeft gevolgd.

1357, 3 April. Blaffert des Memoriemeesters, Nieuw Reg. f. 60. (Paaschjaar 1357 = 9 April 1357 — 1 April 1358).

1367, 12 April. Blaffert van het Agnietenconvent f. 33 (Paaschjaar 1367 = 18 April 1367 — 9 April 1368).

1370, 8 April. Blaffert des Memoriemeesters, Nieuw Reg. f. 59. (Paaschjaar 1370 = 14 April 1370 — 6 April 1371).

1417, 5 April. Blaffert van het Leprozenhuis f. 41 v. (Paaschjaar 1417 = 11 April 1417 — 27 Maart 1418).

1430, 8 April. Blaffert den Memoriemeesters, Nieuw Reg. f. 119 v. (Paaschjaar 1430 = 16 April 1430 — 1 April 1431).

1433, 8 April. Ibidem, Oud Reg. p. 75, Nieuw Reg. f. 113 v. (Paaschjaar 1433 = 12 April 1433 — 28 Maart 1434.)

1460, 10 April. Ibidem, Oud Reg. p. 56 en 67, Nieuw Reg. f. 118 v. (Paaschjaar 1460 = 13 April 1460 — 5 April 1461.)

1465, 6 April. Ibidem, Nieuw Reg. f. 130. (Paaschjaar 1465 = 14 April 1465 — 6 April 1466.)

1481, 14 April. Blaffert van het Leprozenhuis f. 37 v. (Paaschjaar 1481, 22 April 1481 — 7 April 1482).

1482, 2 April. Heiligegeestboek van 1509, f. 27 v. (Paaschjaar 1482 = 7 April 1482 — 30 Maart 1483).

1495, 9 April, «na scrijuens der stede van Rotterdam.» Origineel Archief Heiligegeesthuis. (Paaschjaar 1495 = 19 April 1495 — 3 April 1496.)

1523, 31 Maart. Blaffert der Memoriemeesters, Nieuw Reg. f. 54, 73, 78. (Paaschjaar 1523 = 5 April 1523 — 27 Maart 1524).

In het geheele Oostenrijksche tijdvak heette de Kerststijl, wanneer hij uitdrukkelijk genoemd werd, te Rotterdam stilus communis, tgemeen scriuen, den gewonen loop; in tegenstelling waarvan de Paaschstijl werd aangeduid als stilus curie, tscriuen inden houe van Hollant, den loop vanden houe. Reeds in een schepenbrief van 6 Februari 145 $\frac{1}{2}$ in het archief van het Heiligegeesthuis komt de laatste uitdrukking voor; doch uit het bovenstaande blijkt, dat die bijvoeging niet mag worden beschouwd als een teeken, dat de schepenbank dien stijl ook gewoonlijk volgde, maar integendeel juist noodig was, omdat hij te Rotterdam niet de gewone was. Vermoedelijk gebruikte de magistraat in dit stuk den Paaschstijl, omdat een exemplaar ervan naar Antwerpen moest worden gezonden.

**HOE IN HET JAAR 1830 DE STAD BERGEN (MONS) IN OPSTAND
KWAM EN WAT DEN NEDERLANDSCHEN OFFICIEREN
AL IS WEERVAREN.**

DOOR

Dr. GERARD SLOTHOUWER.

Wanneer twee partijen nog scherp tegenover elkander staan, is het bijna niet te doen een juist en volledig overzicht te krijgen van hetgeen door de partijen is verricht. De tijdgenoot, die er zich toe heeft gezet om de gebeurtenissen te beschrijven en reeds daardoor zijn belangstelling toont, zal altijd min of meer onder den invloed der partijen staan, is slechts zelden in staat om de geschiedenis zijns tijds te overzien. Een scheve of eenzijdige voorstelling der feiten, een geheele of gedeeltelijke verzwijging der gebeurtenissen om vrienden en partijgenooten niet te compromitteren, hartstochtelijke ontboezemingen over voorvallen, waardoor men zich in zijn politieke gevoelens gekwetst acht, een partijdige beoordeeling zal men meestal kunnen opmerken, als de gevolgen der omstandigheden, waarin de gelijktijdige schrijver heeft verkeerd. Zijn de hartstochten wat bedaard, is men kalmer aan het redeneeren gegaan, wordt de blik niet meer beneveld door de opgewondenheid van het oogenblik, wordt men niet meer meegesleept door ingenomenheid voor of tegen de handelende personen, die reeds zijn overleden en wier sympathieke of antipathieke eigenschappen onze vriendschap of onzen wrevel niet meer opwekken, dan zijn wij beter in staat om juister te oordeelen en durven wij over dingen spreken, die wij in vroegere dagen liever hadden verzwegen om niemand te

kwetsen of te compromitteeren. Op dien grond meenen wij ook niet te behoeven schromen ¹ om te spreken over de gebeurtenissen, die er hebben plaats gehad in de stad Bergen in Henegouwen, de belangrijke vesting op de Fransche grenzen, toen deze stad in 1830 in opstand kwam tegen de regeering van Willem I. Wij wenschen dat te doen naar aanleiding van de herinneringen, die een Nederlandsch officier, te dien tijde daar in garnizoen, er over heeft opgeteekend.

't Is daarbij volstrekt niet onze bedoeling om de personen aan de kaak te stellen, die een werkzaam aandeel hebben genomen aan de omwenteling, en degenen te bespotten of te laken, die een dubbelzinnige houding aannamen, omdat ze, zooals natuurlijk is in tijden van heroering, nog niet precies weten, of een *oproer* ook reeds in het volgend stadium van *opstand* is gekomen. De Noord-Nederlanders in 1830 mochten zich met kracht en bijna eenparig verklaren tegen de omwenteling en die veroordeelen, wij denken er anders over en verketteren thans niet meer een der helderdenkendste brochureschrijvers van die dagen, Mr. D. Donker Curtius, die reeds durfde schrijven, ² toen de opstand pas was begonnen: «Vragen we niet, aan welke zijde, wezenlijk en waarachtig, de waarheid is, maar vragen we, of de schijn niet zoodanig tegen ons was, dat men zich ter goeder trouw konde bedienen, en erkennen wij dan rondelijk met die openhartigheid, in welke onze vaderen eer stelden, dat het nageslacht regt doende aan de oogmerken en inzichten onzer Nederlandsche regeering, tevens onze zuidelijke medeburgereu niet geheel in 't ongelijk zal stellen.»

Het is dus geen partij stellen, wanneer wij de feiten meedeelen, zooals ons die worden verhaald door Kapitein Schaat, toen hij in

---

¹ Zoo was ook de denkwijze van de familie, toen Mej. D. Schaat te 's Hage mij de aantekeningen liet zien van haren vader en mij toestond om er naar mijn verkiezing van gebruik te maken.

² Gemeenzame Brieven over de Gebeurtenissen van den Dag. 1e Stuk, 1830.

krijgsgevangenschap was te Doornik, toen hij, verlangende om zijn vaderland van dienst te zijn in den veldtocht van het jaar 1831, slechts zijn tijd kon verdrijven met op te teekenen, wat hij in Bergen had bijgewoond, wat hij had gezien of van zijn kameraden gehoord. Dat die herinneringen alleen voor tijdverdrijf zijn opgeschreven, zien wij uit den vorm en maken wij op uit het feit, dat ze niet zijn voltooid, hoewel de schrijver er naderhand wel den tijd voor kon hebben gevonden, want hij is in 1843 overleden als Majoor en Kommandant van Breskens en onderhoorige forten. Voor publicatie dienden de aantekeningen stellig niet en waarschijnlijk alleen als een herinnering voor den schrijver zelf. ¹ Dat verhoogt de waarde er van, die nog vermeedert, wanneer we zien, dat de meegedeelde feiten overeenkomen met de rapporten in de archieven van het ministerie van oorlog, die, als alle officiële stukken, natuurlijk veel minder bevatten, dan de Kapitein ons vertelt.

De berichten, die uit Frankrijk waren gekomen over de gelukte Juli-revolutie hadden overal in België grooten indruk gemaakt; zoo ook in Bergen, waar men dagelijks reikhalzend uitzag naar de nieuwsbladen uit het zuiden, en waar eenige jonge heethoofden niet onduidelijk te kennen gaven, dat het nu tijd was om ook ons land te gaan revolutionneeren. In den Haag begreep men nog maar volstrekt niet, hoe gevaarlijk de Juli-revolutie was voor ons ². Men zag integendeel den omkeer zelfs met genoegen, zonder dat men iets begreep van de gisting in het zuiden van ons land. Alles bleef echter rustig, totdat het bericht van het oproer in Brussel overal in eens

---

¹ Zelfs wist Meuffrouw Schaap niets van het bestaan dezer persoonlijke herinneringen, voor zij ze na den dood van haren vader vond onder zijne nagelaten papieren.

² De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas depuis 1814 jusqu' en 1830*, I, 500.

een groote opschudding te weeg bracht. Reeds den volgenden dag beginnen ook de onlusten te Bergen en neemt de militaire overheid de eerste der reeks halve maatregelen, waardoor de omwenteling van 1830 wordt gekenmerkt. Er wordt last gegeven aan de militairen om te patrouilleeren, maar tevens om zich vooral niet met de ongeregelheden te bemoeien. Mocht er iets gewichtigs voorvallen, dan moest men er bericht van zenden aan den kommandant der stad. Het natuurlijk gevolg was, dat de samenscholingen toenamen, vooral 's avonds, toen men op de markt de aankomst der diligence en der kranten uit Brussel afwachtte. De schutters moesten onder de wapenen komen, maar ze kwamen bijna niet op en de kommandant, graaf de Glymes, liep dronken over de markt. Hij wordt op het stadhuis geroepen voor de civiele en militaire autoriteiten, en de gouverneur der provincie ontnemt hem daar het bevel. De ontslagen kommandant antwoordde evenwel: « Si vous m'ôtez le commandement, je vous fous l'espé à travers du ventre ». De eenige straf, die hij daarvoor ontving, was dat hij de vergadering moest verlaten. Daarop loopt hij de markt op en verklaart zich voor den La Fayette van België, een eeretitel, dien men ook in andere plaatsen van het zuiden zich nog al graag schijnt te hebben toegeëigend.

De gegoede burgers achtten zich en hun eigendommen onder deze omstandigheden natuurlijk niet veilig tegen het gemeen, en vroegen en verkregen wapenen van de overheid, welke ze uit het tuighuis konden gaan halen: zelfs werden zij er bij circulaire toe uitgenoodigd. Een vreemd verschijnsel voorwaar in een zoo belangrijke grensvesting met zoo veel garnizoen, maar tevens een bewijs, hoe weinig men van weerskanten toen nog begreep van een omwenteling. Van het gegeven verlof wordt ruim gebruik gemaakt; den 28^{en} Augustus waren er reeds 376 geweren met patronen uit het tuighuis afgegeven.

De burgers, aldus gewapend, — het waren alleen de welgestelde en goedgezinde — vormden een garde urbaine, die zelf haar officieren koos. Reeds den 28^{en} Augustus werden ze geïn-

specteerd door den generaal-majoor Duvivier, die na afloop bij het gebruikelijk: « Leve de Koning! » van velen ten antwoord ontving een « Leve de Vrijheid! ». Wel verminderde deze oproerige stemming gedurende een paar dagen, toen er een adres met eenige grieven aan den Koning werd opgezonden en de regeering der stad zelfs de belasting op het geslacht en de steenkolen afschafte; wel deed men bij een tweede inspectie weer algemeen mee met « Leve de Koning! » te roepen, toen het gemeen er niet bij was, omdat de straten naar de markt waren afgezet, maar de spanning bleef voortduren en die verminderde niet door de berichten, die men uit Brussel ontving en door de nieuwsgierigheid, waarmee diligences en kranten dagelijks werden opgewacht.

Zoo was het ook op den derden September, toen er iets gebeurde, dat misschien in onze dagen bevreemding wekt, maar zich verklaren laat uit de halve maatregelen en de onzekerheid omtrent den voortgang van den opstand. Op den avond ¹ van dien dag nl. was er weer een oploop op de markt bij aankomst der diligence. In eens ontstaat er onder het volk het gerucht, dat een deel der veldartillerie van Bergen tegen Brussel moest opmarcheeren. Natuurlijk kon men dus verwachten, dat het volk zou trachten om dit te beletten. Dat begrepen de autoriteiten ook en ze namen dus buitengewone maatregelen. Naar het bedreigde punt, de porte de Nimi, werd nog laat in den avond een versterking der wacht gezonden, bestaande uit één officier met *twee* man; aan de posten werden scherpe patronen uitgereikt met het stellige bevel om . . . niet te laden. De kommandant, Kolonel Duvivier, ging zelf de wachtposten rond en gaf aan de kommandanten der poortwachten bevel om, ingeval het volk een aanval deed, zich terug te trekken in de poort. De hoofdwacht wordt uitdrukkelijk verboden om in het geweer te komen.

---

¹ In het officiële rapport van de Generaals Duvivier en George van den 4den Sept. 1830 wordt er gesproken van 's avonds om halftien uur; kapitein Schaaf spreekt van 's middags.

De kolonels Duvivier en De Lazaraz begeven zich te midden van het volk op de markt en trachten het te kalmeeren door de verzekering, dat er niets waar was van het gerucht. 't Was evenwel vergeefs, want weldra wordt er de kreet vernomen: « Aux armes, aux armes! » die aan alle kanten werd herhaald. Toen de menigte groot genoeg was, wordt er op eens geroepen: « Au poste à la porte de Nimi », dat van een anderen kant beantwoord werd met: « Barricadons la porte. » Natuurlijk wordt er dadelijk aan die oproeping gehoor gegeven en spoedig is het plan volvoerd. Vlak voor het wachthuis van de porte de Nimi wordt een balk dwars over straat gelegd en worden de steenen opgebroken en opgestapeld tot een barricade. Maar dat was niet eens noodig. De poortwacht toch had zich stipt gehouden aan den ontvangen last en zich teruggetrokken. Eerst worden de glazen van het wachthuis ingegoooid en vervolgens de soldaten, die niet laden mochten, ontwapend. Nu dit zoo gemakkelijk was gegaan, wou het volk dat werkje wel graag voortzetten en trekt met de buitgemaakte wapenen naar twee andere poorten, die het eveneens bezet. Uit de porte de Rivage was de luitenant Keller ten minste nog op het arsenaal teruggetrokken, zoodat wel de poort, maar niet de wapenen het volk in handen vielen.

Toen dit gebeurd was, kwamen de generaal-majours George en Duvivier en de kolonels Duvivier, Nypels en De Lazaraz met de hoofdofficieren samen in de Infanterie-kazerne-Guillaume om over het gebeurde te beraadslagen. Eerst hadden ze nog de hoofdwacht op de Markt naar de kazerne terug gezonden om te verhinderen, dat de wapens in handen der oproerlingen kwamen ¹. Men zou anders zeggen, dat er nog genoeg gelegenheid was om de hoofdwacht van uit de kazerne te versterken. Terwijl de officieren nog vergaderd zijn, komt een deputatie van de stedelijke regeering audientie vragen om haar leedwezen te betuigen over het gebeurde.

---

¹ De gen. George en Duvivier maken in hun rapport zelf melding van dit bevel. Men begrijpt dus, dat Kapitein Schaats volstrekt niet overdrijft.

Zij meent er evenwel den welwillenden raad aan te moeten toevoegen, dat, nu eenmaal alle posten door de burgerij bezet waren, dit maar zoo moest blijven. Generaal-majoor George en de heeren Nypels, De Lazaraz en Knotser waren hoogst verontwaardigd over dit voorstel en antwoordden, dat alle posten binnen een uur moesten ontruimd zijn, omdat zulk een groot garnizoen zoo'n vesting niet mocht overlaten aan de burgerij. De deputatie zei lachende, dat dit niet zoo gemakkelijk zou gaan, waarop Generaal George eenvoudig antwoordde: «Welnu, wij zullen zien.» Even gemakkelijk als de poorten door de burgerij waren bezet, even gemakkelijk worden ze haar weer ontnomen. Vier en twintig man onder een officier nemen den volgenden ochtend de porte de Nimi weer in bezit; de andere poorten zijn reeds verlaten door het volk. De kruitmagazijnen worden nu bezet en de troepen, ook de veldartillerie, geconcentreerd in het arsenaal.

Dit alles was voornamelijk doorgedreven door den kolonel der artillerie De Lazaraz, die de anderen door zijn welsprekendheid had overtuigd, want de heeren Duvivier, wellicht uit vrees van hun populariteit te verliezen, ¹ schenen niet geneigd om zich te verzetten tegen de burgerij, terwijl de meeste officieren eerst niet durfden beslissen en zich verscholen achter het gezag van den provincialen kommandant (Generaal-majoor Duvivier), die alleen er over te beschikken had, maar niet beschikken wou.

Dat de zorg voor de rust der stad in goede handen was bij de garde urbaine, aan wie ze eenige dagen te voren was opgedragen, was bij deze gelegenheid wel duidelijk gebleken, want verscheidene der zoogenaamde rustbewaarders hadden meegedaan aan de ontwapening der militaire macht, terwijl de patrouilles der garde zich juist naar die plaatsen hadden gericht, waar geen oploop was en dus geen orde te bewaren viel.

---

¹ Uit de Bredasche Courant van 30 Aug. 1830:

„Mons. 27 Aug. Het volk is op de been gekomen, maar door den generaal Duvivier, die alhier seer bemind is, gestild.”

Gedurende eenige dagen is het in de stad wat rustiger. Op het platte land heerschte er bijna overal de grootste spanning, zoodat men in Bergen een aanval van de buitenbevolking vreesde. Bijna overal buiten de stad was de Brabantsche vlag geheschen. ¹ In Bergen gebeurde dit eerst den 9den September, vermoedelijk naar aanleiding van het gesprek van den Prins van Oranje met eenige leden van de Staten-Generaal te Brussel op den 4den September. Den negenden Sept. nl. werd er het gerucht verspreid, dat de Koning in de scheiding tusschen Noord en Zuid had toegestemd. De vreugde daarover was zoo groot, dat er 's avonds werd geillumineerd en de regeering bij proclamatie het dragen der Brabantsche kleuren toestond, waardoor men, zooals bekend is, nog volstrekt niet te kennen gaf met den opstand mee te doen. Overigens bleef alles op denzelfden voet en werd nergens de rust gestoord. De geest der troepen bleef ook goed, uitgezonderd bij de remplaçanten, die door drank en rustverstoorders werden opgewonden en die men daarom maar met groot verlof zond.

Den 19den September evenwel kwam er een stoornis in die rust, die slechts uiterlijk bleek geweest te zijn. Op dien dag toch bleek, dat «de geest der goede ingezetenen om rust en orde krachtdadig te handhaven merkelyk verflauwd» was, sedert de troepen zich alleen maar bepaald hadden met de wallen en poorten te bezetten en zich niet meer in de stad vertoonden. Heethoofden als de ontzette schutterij-kommandant, graaf de Glymes, en de oud-cavallerie-majoor graaf Duval, een man van zeer slechte reputatie, ² hadden niet stil gezeten, maar het volk opgeruid en omgekocht. Een voorwendsel was er nog maar noodig om een uitbarsting en een botsing te veroorzaken; dat deed zich voor bij de komst van Luit.-Gen.

---

¹ Blijkens rapport van de gen.-maj^r. Duvivier en George van den 6 Sept. 1830.

² Graaf de Glymes had wel reden het Nederlandsch gezag tegen te werken, want hij genoot een pensioen van f 2000. Wat graaf Duval betreft, in dezelfde misse van Lt. Gen. Howen aan den Minister van Oorlog, van 24 Sept. 1830, wordt hij een man genoemd te gemeen om over hem te praten.

Howen als commandant supérieur der vesting. Het gerucht liep, dat er een Pruisisch officier ¹ was aangekomen. Het gemeen eischte van Generaal-Majoor Duvivier de uitlevering van den Pruis. Hij schijnt hierop in nog al vrij dubbelzinnige bewoordingen te hebben geantwoord. Hoe het zij ², het gemeen ging den gewaanden Pruis zoeken in het Hôtel Royal, maar de generaal was door een achterdeur met kolonel De Lazaraz weggegaan naar het arsenaal. Daarop trok men naar het stadhuis, joeg den vergaderden raad uit elkander, stal er de wapenen, ontwapende de hoofdwacht en twee andere sterke posten der rustbewarende garde urbaine. De alarmklok werd geluid, terwijl de tamboers de trommels roerden en den generalen marsch ³ sloegen. De burgers vluchtten naar alle kanten en werden achterna gezet door de woedende volksmassa, die hen dwingen wilde tegen de troepen des Konings op te rukken. ⁴ Om acht uur 's avonds trok de menigte de rue de Nimi in om de Nimische poort te bemachtigen, maar de poortwacht onder bevel van Kapitein Schwartz was gewaarschuwd door de kordaatheid der vrouw van den kapitein. Mevrouw Schwartz toch, hoorende van het plan der oproerige menigte, had zich in de kleeven van haar dienstmeid gestoken en was zoo door het volk heen naar de poort gedrongen om haar man van het gebeurde te verwittigen. De poortwacht, bestaande uit tachtig man, wordt nu in drie gedeelten verdeeld, waarvan het eene gedeelte post vatte op den wal tegenover de rue

---

¹ Dat de Pruisen in die dagen in België ook niet zeer bemind waren, laat zich hooren. Zij hadden Luxemburg bezet, die stad in staat van beleg verklaard en versterkt met 3000 man. Een conducteur van de Brusselsche diligence, die met de Brabantsche kokarde op zijn hoed de vesting binnenreed, had die moeten afleggen. Bredasche Courant van den 4den Sept. Bericht uit Luxemburg.

² Aldus Kapt. Schaaf. De Gen. schreef zelf aan den Prins den 20sten Sept., dat hij naar de markt ging „pour calmer cette effervescence.”

³ Alarm, waarbij snelle verzameling der troepen van het geheele garnizoen in marschvaardigen toestand wordt verkregen.

⁴ Miss^e van Luit. Ladrière aan den Gen. der koninklijke marechaussées Aberson van 20 Sept. 1830. De inhoud hiervan komt bijna precies overeen met het verhaal van Kapt. Schaaf.

de Nimi, het tweede voor de poort en het laatste gedeelte onder Kapitein Schwartz boven de poort zich posteerde om de beide andere posten te ondersteunen. Toen de aanrukkende volksmenigte tot op korten afstand is genaderd, gaat Kapitein Schwartz haar tegemoet om ze af te brengen van haar voornemen, maar men luisterde niet. De stormmarsch werd geslagen en de menigte begon te vuren. Luitenant d'Alcantara is het eerste slachtoffer van de volkswoede. Dadelijk liet Kapitein Schwartz hierop den aanval beginnen, zoodat het gemeen tot staan wordt gebracht. De militairen maken onmiddellijk gebruik van de verbazing van het volk, zoodat het voordeel aan de zijde van de geregelde troepen was. Intusschen kwam er een versterking opdagen van een peloton flankeurs, maar de kommandant er van had de handigheid om in plaats van naar de poort te trekken de rue de Nimi in te slaan en de menigte daar op te dringen met het natuurlijk gevolg, dat Kapitein Schwartz niet meer kon vuren, daar hij dan op de flankeurs zou schieten. Luitenant Magnée, de kommandant der flankeurs, werd door het volk omsingeld en begon er een gesprek mee. Er rukken echter nog twee compagnieën aan onder bevel van Kapitein Schaaf, die de oproerlingen in den rug komen vallen. Dat was ook gelukkig, want de flankeuurluitenant deed al heel vreemd en liet zelfs toe, dat zijn soldaten patronen aan het volk gaven. Nu wordt het gevecht weer algemeen, maar spoedig worden de oproerlingen verslagen. Men liet ze langs de huizen ontvluchten zonder ze verder te vervolgen om noodeloos bloedvergieten te voorkomen. Elf burgers waren er gedood en meer dan dertig gekwetst, waarvan er nog verscheidene later overleden. Buiten de poort was er intusschen ook een menigte volks bijeengestroomd om de opstandelingen te helpen, als de poort was vermeesterd. Door een paar handgranaten werd die massa uiteengedreven. Grappig is het geval, dat zich bij dit gevecht voordeed met eenige stukrijders, die zich uit de kazerne op het arsenaal langs den vestingwal moetende terug trekken, door het geschreeuw en de boven hun hoofden voorbij fluitende kogels

zoo zenuwachtig en benauwd werden, dat zij geheel en al van hun stuk geraakten en zich in de gracht lieten afzakken om eerst den volgenden dag weder op te duiken.

Na dit gevecht patrouilleerde Generaal-majoor Duvivier met een groot aantal troepen en een stuk geschut door de stad, maar nergens werd de rust meer gestoord. Wel liepen er nog geruchten van onlusten, maar het bleek bij onderzoek, dat er geen grond voor was. Om twaalf uur 's nachts hield men ook op met patrouilleeren en rukten de troepen in.

Den volgenden morgen, toen er een massa nieuwsgierigen ook van buiten naar het bloedbad van den vorigen dag kwamen kijken, werd de poortwacht met vijftig man en een kanon versterkt, zoodat de menigte daardoor in bedwang werd gehouden. De straatbewoners kregen bevel om het bloed weg te spoelen. Eindelijk verzochten dan toch de civiele gouverneur en de burgemeester aan Generaal Howen om de stad door militairen bezet te houden, maar niet dan na nog eerst vergeefs te hebben geprobeerd om de garde urbaine te reorganiseeren, welker officieren niet te vertrouwen waren. Aan het verzoek werd nu voldaan. Generaal Howen liet 's avonds, toen het gemeen zich verspreid had en de bierhuizen leeg waren, het stadhuis bezetten met één bataillon infanterie en twee kanonnen. Tevens werd de Brabantsche vlag ingehaald, en in duizend stukken gescheurd door de manschappen, welke blijkbaar toen nog weinig Belgische sympathieën hadden. De goede geest, dien de militairen toonden, ¹ had ten gevolge, dat de Brabantsche lintjes ook weer verdwenen.

Werd de zorg voor de orde nu geheel alleen overgelaten aan de militairen, dit was niet naar den zin der burgerij, want van

---

¹ Ook blijktens de Bredasche Courant van 23 Sept: „De geest der troepen is alleruitmuntst”. Grootte lof wordt er in toegezwaaid aan Gen. Howen en Duvivier. Deze laatste schreef den 20 Sept. aan den Prins: „Je ne saurais assez témoigner ma satisfaction de la conduite ferme et audacieuse . . . des braves de la 3e division.”

haren kant kwam er een protest in bij Generaal Howen, den militairen gouverneur. Omringd door alle hoofdofficiëren, ontving de generaal op het stadhuis, waar zijn hoofdkwartier was gevestigd, de nieuw benoemde officieren uit de burgerij, « een hoop jongelieden, waarvan een groot gedeelte noch achting, noch vertrouwen inboezemt. Ik heb de heeren zeer koel ontvangen » zoo schreef de generaal ¹, « en zij hebben kunnen begrijpen, dat zij lieden niet meer straffeloos nieuwe wanorde zullen stichten. » Hij gaf hun verder duidelijk te kennen, dat, zoo zij wenschten met de militairen de verschillende posten te bezetten, hij ze ook persoonlijk verantwoordelijk stelde voor hetgeen er gebeuren mocht in strijd met orde en wet. Daartoe schenen de heeren rustbewaarders weinig lust te hebben; althans zij bedankten. Zoo weinig had men in Bergen dus over voor zijn goede zaak, waarvoor men eenige dagen te voren zoo druk had geijverd met schreeuwen. Later durft men zich weer laten hooren, wanneer eerst de militaire macht door andere omstandigheden machteloos is geworden.

De dubbelhartigheid, die men in de eerste dagen had laten blijken, de lauwheid, waarmee men den opstand in 't eerst was te keer gegaan, ze waren sedert de tegenwoordigheid van Generaal Howen geweken. Flinke maatregelen worden er nu genomen. Twee personen, uit Brussel afgevaardigd ² om de Borinage in opstand te brengen, worden gevangen gezet in het arsenaal; de graaf De Glymes, die zoo graag voor Lafayette had willen spelen, wordt eerst in arrest en daarna de stad uit gezet, evenzoo graaf Duval. De garde urbaine et communale wordt door Generaal Howen voor het stadhuis ontbonden verklaard. Uit eerbied voor de twee geladen kanonnen voldeden de manschappen aan het bevel ³. Ieder wordt bovendien gelast om binnen tweemaal vier en twintig uur de

---

¹ Aan Prins Frederik, den 22 Sept.

² Caroli en Bona.

³ Missive van 24 Sept, 1830 van Luit. Gen. Howen aan den Minister van Oorlog.

wapens in te leveren. Mopperend gehoorzaamt men, maar het bevel wordt volvoerd. Niet minder dan 1200 wapenen worden overgegeven. Alle autoriteiten worden hersteld en oefenen het gezag weer uit in naam des Konings.

Zoo schenen dus eenige doortastende maatregelen reeds voldoende om de oproerige bevolking onder bedwang te houden. De heethoofden en het mindere volk waren bedwongen; van de regeering had men meestal samenwerking ondervonden. ¹ Mons stond evenwel niet alleen in den opstand; de invloed van buitenaf deed zich ook gevoelen. Het gevecht tusschen de Nederlandsche troepen in de hovenstad van Brussel en de bevolking der benedenstad, op den 23sten September begonnen en voortgezet tot het terugtrekken der koninklijke troepen op den 27sten, had natuurlijk ten gevolge, dat de moed der revolutionnairen werd aangewakkerd. De dapperheid der Bergensche burgers begon nu ook weer te herleven, maar van openbaren tegenstand bemerkte men niets. Langs een anderen weg beproefde men zijn doel te bereiken en den arm van de militaire macht krachteloos te maken. Men begon nl. de troepen te bewerken. Kapitein Schaats bericht daarover op den 25sten September: «De goede geest, welke de soldaten bezielde, begon merkelyk te verflaauwen. Eenige vrijwilligers en tamboers, welke veel omgang hadden met de burgers, begonnen zich in hun dronkenschap uitdrukkingen te veroorloven, welke in andere tijden zwaar zouden gestraft zijn, doch die men thans uit gebrek aan fermiteit of mogelijk uit opzet ongestraft liet. Het was ook niet zonder leedwezen, dat men bespeurde, dat reeds meer als naar gewoonte des avonds manschappen op de appels mankeerde[n] en de desertie bij de afdeeling begon toe te nemen.»

Een paar dagen later komt uit Brussel het bericht, dat

---

¹ In genoemde misse van 24 Sept. wordt de aandacht van den Koning gevestigd op den raad en verzocht een bewijs van tevredenheid aan dat college te geven. Het had dag en nacht vergaderd en was eens, toen het door het volk verjaagd was, een half uur daarna weer bijeengekomen.

Generaal-majoor Duvivier is benoemd tot Luit.-Generaal van het provisioneel gouvernement. Deze geeft hiervan bericht aan den militairen gouverneur. De heer Chazal, die dit bericht was komen brengen, wordt tot zijn groote verbazing gearresteerd en op last van Generaal Howen in de provoost gebracht, waar hij in den grootsten angst een nacht doorbrengt.

Generaal Duvivier, die dus door deze handelwijze het provisioneel gouvernement nog niet erkende en zijn eed aan den Koning dus getrouw bleef, had beter gedaan met zich dadelijk voor de omwenteling te verklaren en de benoeming aan te nemen dan den opstand te bevorderen door zich te onthouden, waar inmenging plicht was, en op die wijze de manschappen te stijven in hun verzet tegen den Koning. We mogen daarbij evenwel niet vergeten, in welke moeilijke positie de Belgische militairen zich bevonden, die geplaatst werden tusschen hun eed en hun sympathie.¹ Wat er op de volgende dagen van September in Bergen gebeurde, geeft wel duidelijk bewijs van de neiging van den generaal.

De reden van de sterk toenemende desertie wordt spoedig gevonden. Men ontdekte, dat op Zondag den 27sten September, vele ouders en familieleden van soldaten in de stad kwamen om hen tot wegloopen aan te sporen. Kolonel Nijpels had reeds een paar dagen te voren gehoord, hoe er verscheidene soldaten in een kroeg «De drie Emmertjes» tot desertie werden overgehaald. Hij had er evenwel niets tegen gedaan. Toen nu Majoor Herr vernam, hoe er vele soldaten de stad verlieten, gaf hij den onderofficiers last om hierop te letten, wat Kolonel Nijpels ook weer goedkeurde. Aan de poorten werden er nu verscheidene deserteurs aangehouden, omdat ze gedwongen werden om hun genommerde sokken te laten kijken. Sommigen trachtten zelfs, als vrouwen verkleed, te ontsnappen, anderen verborgen in een wagen met stroo. Ook uit andere plaatsen, b. v.

---

¹ Generaal Duvivier verklaarde zich, naar het scheen, vrij spoedig. Nog in October van hetzelfde jaar vermeldt de Bredasche Courant zijn benoeming tot Luit.-Gen. met commando over Zuid-Brabant, Limburg en Luik.

uit Ath kreeg men bericht van de plotseling opgekomen en nu toenemende desertie. Of Generaal Howen dan ook al plannen be- raamde tegen een mogelijken aanval van het landvolk, de wallen met kanonnen liet beplanten en de citadel wou doen bezetten tegen den zin der burgerij, het gaf alles niets. Binnen de vesting wordt de toestand onder de soldaten al erger en erger. In den avond van den 28sten September was het bataillon flankeurs bepaald oproerig. Ze weigerden zich in hun zalen te ontkleeden en lieten allerlei oproerige kreten hooren, als: «Vivent les Belges!» en «Sac sur le dos!». Majoor Herr ging den kolonel Nijpels waarschuwen, dien hij bij Generaal Duvivier in het Hôtel Royal vond. Op het verzoek om in de kazerne te komen, antwoordde de kolonel: «Mijn God, mijn goede Herr, wat zal ik daar doen; gij weet, dat ik zoo gehaat ben en dat men reeds mijn huis in brand heeft willen steken. Ga het zelf maar arrangeeren». De majoor bleef aandringen en beweerde, dat de tegenwoordigheid van den kolonel bepaald vereischt werd, maar Generaal Duvivier mengde zich er tusschen door te zeggen: «Il est fort flatteux pour vous, major, que le colonel a en vous toute confiance». Ongetroost mocht de majoor dus teruggaan naar de kazerne en zelf alle pogingen in het werk stellen. Het gelukte hem alleen de manschappen wat rustiger te houden. Ze wilden zich echter niet ontkleeden. In het arsenaal, waar de andere manschappen waren, bleef het rustig; alleen bemerkte men 's nachts, dat er alle kaarsen waren weggepakt. De ongehoorzaamheid der minderen verergerde door de groote onverschilligheid der Belgische officieren.

Den volgenden dag, den 29sten September, heeft er een algemeene desertie plaats. Een remplaçant, die zich dronken houdt, komt op de markt bij het bataillon, dat op het stadhuis lag. Hij schreeuwt: «Sac sur le dos!» tegen de soldaten en spoort ze aan tot desertie. Eenige officieren willen hem weggagen, maar voordat dit gelukt, komt een groot deel van het bataillon met wapens en ransels naar buiten en loopt weg. Generaal Howen tracht nog

hun krijgsmanseer te redden en biedt ze oogenblikkelijk ontslag aan, maar hij wordt uitgejouwd. Van alle kanten komen er soldaten; ze loopen als bezeten door de straten, terwijl ze hun geweren afschieten. Algemeen is de verwarring. Sommige bataillons loopen geheel en al weg, met overste en al. Zoo groot was de desertie, dat men nog alleen enkele punten, zooals het arsenaal, kan bewaken met militairen. De bewaring van de rust moet weer worden overgedragen aan de gezeten burgers. Dezen eischen daarvoor wapenen, die nu zelfs aan de trouwe manschappen worden ontnomen, want de wapens, die niet waren meegenomen door de weggeloopte soldaten, waren op last van Kolonel Nijpels gedemonteerd. « Menig braaf soldaat verzette zich met bescheidenheid, verklaarende liever met de wapens in de hand te sterven. Op het dringend verzoek voldeeden zij echter eindelijk aan het verlangen ».

De Nederlandsche soldaten trokken in het stadhuis met de ongetrouwde officieren, terwijl Generaal Howen van de stedelijke regeering ook het verzoek kreeg om daar zijn verblijf te vestigen. Ook het vaandel werd daarheen gebracht en aan den gemeenteraad ter bewaring toevertrouwd. Spoedig bemerkten de militairen evenwel, dat ze op het stadhuis werden gevangen gehouden, en of de officieren al protesteerden en betoogden, dat er geen reden was om hen krijgsgevangen te houden, daar ze niet met de wapenen in de hand waren gevat, en alleen het hunne hadden gedaan om de orde in de stad te handhaven, het hielp natuurlijk niets. Men stelt zich gemakkelijk voor, hoe de stemming was van de officieren, die zoo veel vertrouwen op de regeering der stad meenden te kunnen hebben, van Generaal Howen, die een paar dagen tevoren nog de bijzondere aandacht des Konings had doen vestigen op den raad van Bergen en een belooning voor diens toewijding had gevraagd.

Dit was nog maar het begin. Toen er den volgenden dag bevel kwam van het provisioneel gouvernement om Generaal Howen, kolonel De Lazaraz en nog eenige andere officieren naar Brussel

te voeren en de regeering der stad hieraan gehoor gaf, had een officier der Gendarmerie, die pas de linies had verlaten, de onkieschheid om den degen te eischen van den generaal. Deze was over dit gedrag van den man, die alleen door desertie zijn ondergeschikte niet meer was, zoo verontwaardigd, dat hij zijn degen trekt en dezen uit zijn rijtuig wegslingert over de volksmassa heen, waardoor hij omsingeld is. De gedelegeerde van het provisioneel gouvernement evenwel, dezelfde Chazal, over wien vroeger reeds gesproken is, raapte den degen op en gaf hem aan den generaal terug, zeggende dat hij zulk een achtenswaardig chef niet wilde beledigd zien.

Zoo had dus alles in een dag of tien een geheel ander aanzien gekregen. De woelingen, als oproer begonnen, waren werkelijk tot een opstand geworden. De troepen, over welker goeden geest den 20sten September een Nederlandsch officier en de correspondent van een Nederlandsch nieuwsblad in lof uitweiden, die flink samenwerken om het gezag der regeering te helpen handhaven, die geen bloed van hun medeburgers ontzien, zijn ruim een week later geheel onhandelbaar; en dat, wanneer men de gebeurtenissen in de stad op zich zelf beschouwt, om geen enkele reden. Ze loopen weg en treden hun krijgsmanser met voeten, die toch zoo gemakkelijk had kunnen worden gered, alleen omdat zij door de berichten uit andere plaatsen, waar de omwenteling snel voortgaat, er toe worden aangezet om mee te doen aan den opstand. Als zoo dikwijls stellen wij ons dus onwillekeurig weer de vraag: Had men door dadelijke en krachtige onderdrukking van het verzet en vervolgens door het toegeven aan de billijke eischen, het luisteren naar de zoo gegronde grieven niet alles kunnen redden, de nu onherstelbare scheiding niet kunnen voorkomen, het flinke koninkrijk niet voor een verbrokkeling in twee nictige stukken kunnen behoeden? Maar het is onze taak niet om onoplosbare vragen te stellen; het brengt ons niet verder er over te mijmeren, wat wij nu zouden wenschen, dat er gedaan was. Wij hebben

alleen te weten, wat men in de toen gegeven omstandigheden deed of niet deed. De indolentie in het Noorden van ons land maakte, dat men zich toen geenerlei rekenschap gaf noch van de ultramontaansche reactie, noch van het streven van het opkomend liberalisme.

Zien wij nog, hoe het ging met de Nederlandsche officieren en de weinige getrouwe minderen gedurende hun gevangenschap. Over het algemeen kan men zeggen, dat het hun goed ging, ten minste in den eersten tijd. Over de behandeling in Bergen had men niet te klagen en men klaagde ook niet. De Belgische regeering had last gegeven om hen als krijgsgevangenen te beschouwen en hen goed te bewaken, maar tevens om hen menschlievend en vriendelijk als gijzelaars te behandelen ¹. In Bergen gebeurde dat dan ook. De gevangenen wisten zich te schikken, waren opgewekt, verveelden zich zelden, amuseerden elkander met allerlei grapjes en ontvingen bezoeken van bevriende Bergensche families. 't Was zonder de algemeene welwillendheid in hun oude garnizoensplaats anders gemakkelijk genoeg geweest om hen bloot te stellen aan nog andere beleedigingen dan die van het gemeen. Toen nl. de Légions Belges de Paris uit Frankrijk aankwamen, een even schunnig hoopje volk als in 1795 ons land kwam revolutionneeren om, hoewel ongewapend, de Belgen te helpen en zich zelf fatsoenlijk te kleeden, toen zorgde de regeering van Bergen, die bang was voor dat zootje, dat die verdedigers van hun vrijheid niet werden toegelaten bij de gevangenen, zooals ze eerst verlangden.

Terwijl de krijgsgevangenen nog in Bergen waren, vonden ze nog gelegenheid om de eer van het Nederlandsch leger te handhaven. Zooals wij weten, was het vaandel aan de stadsregeering in bewaring gegeven, voordat men nog denken kon aan een gevangenschap. Een zestal officieren ² nu wisten dit vaandel weer uit de regee-

¹ Bredasche Courant van den 5den October 1830.

² Het waren de kapt. Meister, Geyer en Schaat; en de luit. Zwemer, Vaillant en Van Dijk. Kapitein Geyer, wiens naam meer in de aantekeningen voorkomt, had reeds den 19den Sept. de Brabantsche vlag van den toren doen neerhalen.

ringszaal weg te halen, uit elkaar te schroeven en om het lijf te wikkelen van den aalmoezenier Van Haren, die naar het noorden mocht terugkeeren. Deze zou zorgen, dat het aan den Koning werd ter hand gesteld.

Den 11den October kwam er evenwel een groote verandering in het lot der gevangenen. Ze moesten naar Doornik, waar ze het beter zouden hebben, werd hun verteld. Bij hun vertrek namen zij van velen, die hen begeleidden, eerst hartelijk afscheid. Het volk liet geen hatelijke kreten hooren. Te Doornik evenwel, waar men hen persoonlijk niet kende, niets voor hen gevoelde en hen eenvoudig als gehate Hollanders beschouwde, was dat geheel anders. Allerlei vuile voorwerpen werden naar de rijtuigen geworpen en allerlei hatelijke scheldwoorden werden er gehoord. Op de citadel gekomen, werden zij ontvangen door een oud kameraad, die ze nu als gemeensoldaten wou behandelen, waarvoor ze natuurlijk bedankten. Ze werden gelogeerd op een soldatenzaal. Eten kregen ze niet, voordat een Belgische luitenant Dupont hen in de gelegenheid stelde om wat te koopen. Niets was er voor hen gereed gemaakt en eigenlijk was er niet eens plaats om hen te bergen.

Den volgenden dag mogen ze verhuizen naar de vuile kazerne St. Jean in de stad, welke in 't geheel niet geschikt was om officieren te bergen. Nu kregen ze eenige matrassen en 's avonds vrij goed eten, maar dat tevens dienen moest als ontbijt voor den daarop volgenden dag. Toen kregen ze alleen 's middags een beetje te eten, maar lang niet genoeg.

Het verblijf in deze kazerne, dat tot den tweeden Kerstdag duurt, is ten minste nog al dragelijk, maar op dien dag zijn ze genoodzaakt te verhuizen naar de kazerne Sept Fontaines, « een vuile ongezonde kazerne, welke reeds in vroegere tijden was afgekeurd wegens de vele ziekten. »¹ Hierover ons beklag gedaan hebbende, werd ons geantwoord, dat dezelve goed genoeg was voor Hollanders. »

---

¹ Later is deze kazerne afgebroken.

Geen wonder dus, dat er verscheidenen over dachten om door de vlucht een einde aan de ellende te maken; 108 officieren en minderen maken stilletjes alles in gereedheid, maar in den nacht vóór den vastgestelden dag beproeven een twintigtal te ontvluchten zonder de anderen te waarschuwen uit vrees, dat het met een zoo groot getal niet zou gelukken. Natuurlijk was het gevolg, dat de overigen nog nauwgezet werden bewaakt, zoodat ze zelfs niet uit de zaal konden gaan zonder te stooten op de gevelde bajonetten van de schildwachten. Later mocht het nu en dan nog een enkel man gelukken om te ontsnappen, de meesten moesten blijven tot in Augustus van 1831, toen ze werden ontslagen en overal hier te te lande allerhartelijkst werden ontvangen, vooral te Rotterdam, waar men al het mogelijke deed om hen het doorgestane leed eenigszins te doen vergeten.

WYBO FYNJE.

Onder de nagelaten papieren van den Heer W. F. Fynje, oud Hoofd-Inspecteur van den Waterstaat, is het bewijs gevonden, dat het ingehouden tractement van den Directeur Wybo Fynje werkelijk uitbetaald is (zie Bijdragen, derde reeks, IV p. 204). Het luidt:

A W. Fynje, membre du Directoire exécutif en
1798.

Vous êtes compris dans le Tableau des Liquidations du mois de Avril 1811 approuvé par le décret de Sa Majesté du 6 juin 1811, comme suit :

Florins 4728,19 Francs 9930,7 dont vous avez reçu Francs 9500 et recevra par la présente francs 430,7 enz., en is geteekend door S. Dassevael, le Secrétaire général du Conseil des Liquidations.

A. J. K.

GRONDBEZITTINGEN DER ABDIJ VAN ECHTERNACH OP WALCHEREN.

Op nieuw uitgegeven door

R. FRUIN.

Het is een bekende zaak dat de abdij van Echternach, nabij Trier, door den apostel der Friezen St. Willebrord gesticht en in diens testament goedgunstig bedacht, van ouds vele goederen in Zeeland had liggen, die grootendeels in der tijd aan den apostel door geloovigen waren geschonken en door hem aan haar overgedragen. ¹ Verschillende oorkonden, hierop betrekkelijk, zijn uitgegeven, en in het Oorkondenboek van Van den Bergh overgedrukt. Ik kan volstaan met slechts ééne aan te halen, van 1161 (I, n°. 144, vgl. 176), waarbij paus Victor IV de abdij handhaaft in het bezit o. a. der «*possessiones in maritimis locis, scilicet in Walichra, in Schalda, in utraque Bevelanda, in Brunisila.*» Blijkbaar worden bedoeld Walcheren, Schouwen, N. en Z. Beveland en Borselen.

Welke die goederen waren, hoe uitgestrekt en hoe gelegen was ons echter onbekend, totdat te Parijs in de Bibliothèque nationale in een der handschriften die van Echternach afkomstig zijn (n°. 9536) een fragment van een goederenlijst der abdij ontdekt werd. Dat handschrift draagt ten titel:

*Continet Augustinum de concordia et consensu evangelistarum;
eiusdem librum sermonum de verbis Domini in LX capitula distinctum.*

---

¹ Over de verwickelingen tusschen Echternach en de oude graven van Holland heeft in dit tijdschrift Mr. J. Kappeyne van de Coppello uitvoerig gehandeld: zie in het Ve deel der IIIe reeks zijn opstel: *Hecmundensia*.

Omtrent den tijd, waaruit het dagteekent, geeft de volgende kanteekening op f°. 2 verklaring:

Domnus abbas Godefridus obtulit hunc librum sancto Willibrordo suisque ibi Deo servientibus.

Want, daar twee abten van den naam van Godfried de abdij in de 12de eeuw bestuurd hebben,¹ en het schrift ontegenzeggelijk op dien tijd wijst, moet het handschrift uit het laatst der 11de of uit het begin der 12de eeuw dagteekenen.

Op de laatste f°.s., 265 en 266, komt de goederenlijst voor, waarom het ons thans te doen is. Blijkens het schrift kan ook zij van niet veel later tijd zijn. Ik ontleen deze gegevens aan een belangrijk opstel van Ad. Reiners, «les manuscrits de l'ancienne abbaye d'Echternach, conservés à la Bibliothèque nationale de Paris,» voorkomende in het 40ste deel der «Publications de l'Institut de Luxembourg», p. 12 suiv. Van ons handschrift wordt gehandeld op p. 39.

Nog voordat Reiners op het handschrift met haar goederenlijst de algemeene aandacht vestigde, had in 1883, op verzoek van prof. K. Lamprecht te Bonn, dr. Löwenfeld reeds een afschrift van die lijst genomen, met het doel om haar uit te geven. Onvoldoende kennis van de topografie van Zeeland belette den hoogleeraar evenwel zoo dadelijk aan zijn voornemen gevolg te geven. Het duurde tot 1889 eer hij zich de medewerking van een Hollandsch geleerde, prof. J. H. Gallée van Utrecht, verwierf en met diens zeer gewaardeerde hulp de uitgaaf bezorgde in de door hem en prof. F. Hettner geredigeerde «Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst.» Het is met toestemming der beide hoogleeraren dat ik, bepaaldelijk ten gerieve onzer vaderlandsche geleerden, de lijst hier overdruk, en bij haar toelichting gebruik maak van de door hen er aan toegevoegde leerrijke opmerkingen.

Prof. Gallée heeft in het licht gesteld, dat wij met geen oor-

¹ Namelijk Godfried I van c. 1122 tot 1147; en Godfried II van 1181 tot 1210. Zie Stramberg, *Metropolis Ecclesiae Trevericae*, I, p. 530.

spronkelijke Nederlandsche lijst te doen hebben maar met een kopie, door een Rijnlander geschreven en hier en daar naar zijn tongval en spelling gewijzigd. Zoo is het te verklaren dat *ub* en *ubter* voor *up* en *upter*, *dich* voor *dyk* of *dijk* voorkomt. Hij had er bij kunnen voegen *uver* voor *over* of *oever*. Verschillende plaats- en eigennamen zijn ook blijkbaar niet juist gekopieerd. De schrijver bedient zich dikwerf, vooral in de opgaaf van maat en getal, van verkortingen, die door de uitgevers ten gemakke der lezers zijn aangevuld. Van hen zijn ook de cijfers voor de verschillende posten afkomstig, die ik onveranderd laat, hoewel ik eens twee posten, die zij onderscheiden hadden, bijeenvoeg en elders een bij vergissing ingevoegde herhaling maar oversla. Overigens kan de lezer gerust zijn dat door den druk de kopie juist wordt weergegeven, want ten overvloede heeft prof. Gallée het afschrift van dr. Löwenfeld nog eens te Parijs met het oorspronkelijk laten vergelijken.

In Officio Westmunstre:

1. Volbrant filius Arnoldi habet in Westmede *ub* nortuuer duas mensuras terre, Frisemedede septem et dimidiam, Resertheshem viii et dimidiam, Northmedede quatuor mensuras xii quarta parte mensurae minus. Inde dabit duas marcas et lodum; post cuius mortem libera est terra.

2. Beito filius Harmodi duas mensuras in terra S. Willibrordi, unde dabit dimidium fertonem et dimidiam libram et quinque denarios.

3. Hugo filius Gerolphi in Ewilant sex mensuras, in Frisemedede quinque, inde dabit marcā et quatuor denarios et obolum,

4. Wilhelmus filius Arnoldi septem mensuras in Ewilant, inde dabit dimidiam marcā et dimidium fertonem, post quorum mortem libera est terra.

5. Tancart filius Euboldi in Birnemedede duas mensuras et dimidiam, inde dabit fertonem duodecim denariis minus, item de casa domus suę duodecim denarios, post cuius mortem libera est terra.

6. Hisegodo filius alius in Herberdeslant novem et dimidiam, Volquilant undecim, item Herberdeslant duas et dimidiam viginti quinque hastis minus. Inde dabit duas marcas et dimidiam settin minus, post cuius mortem libera est terra.

7. Hugo filius Martini in terra S. Willibrordi sex mensuras, inde dabit dimidiam marcam et tres denarios; p. c. m. l. e. t.

8. Willekin filius Hugonis, filius Olfridi in Keinzemedede ¹ quatuor mensuras et nonaginta hastas, in Higsewihem duas et dimidiam, inde dabit dimidiam marcam et settin; p. c. m. l. e. t.

9. Agatha vidua Reinzonis de undecim mensuris dabit marcam.

10. Hugo filius Tibrandi in Burgermede unam mensuram, inde dabit dimidium fertonem, p. c. m. l. e. t.

11. Godebertus Bast et Duodinus filius Abben habent novem mensuras centum hastis minus, in Herkenboldeshem quatuor mensuras, volengers duas, in Dich ub suthuuer unam, Ostmede dimidiam. ² Heimkin S. Willibrordi unam . . . . . Gervuinslant dimidiam. Inde dabunt tres fertones et duodeviginti denarios, p. q. m. l. e. t.

13. Huselmus filius Ellinc terra S. Willibrordi quatuor mensuras et dimidiam, Volquilant duas et dimidiam, Ostmede dimidiam, Heimkin s. Willibrordi unam; inde dabit tres fertones et sex denarios, p. c. m. l. e. t.

14. Hugo filius Abben in Virdehalfgemet tres mensuras et dimidiam, Striche unam et dimidiam, Stumpardesdich quinque, Herberdeslant duas et dimidiam, in terra S. Willibrordi unam, Suthalfvueies dimidiam, Volquilant duas; inde dabit marcam et dimidiam et sex denarios et obolum; p. c. m. l. e. t.

15. Hugo filius Wolbrandi in Ellemerslant novem mensuras; inde dabit dimidiam marcam et dimidium fertonem et triginta duos denarios; p. c. m. l. e. t. ³

¹ De eerste letter kan ook een R. zijn: Reinzemedede.

² De uitgevers beginnen hier verkeerdelijk een nieuwen post: 12. Achter unam is denkelyk de naam der maat in de pen gebleven.

³ Hier volgt nog eens dezelfde post, dien de uitgevers als n°. 16 herhalen.

17. Tancart filius Wilhelmi in Ostmede decem mensuras dimidia minus, terra S. Willibrordi septem dimidia minus, inde dabit quinque fertones et quadraginta denarios. Item dabit ex parte quae commutata est cum Landino octo denarios et obolum, p. c. m. l. e. t.

18. Imma vidua Everdei in Ostbuvenlant duas mensuras; inde dabit dimidium fertonem, p. c. m. l. e. t.

19. Gerolphus filius Everdei in Bilzekinspolre ub nortwer duas mensuras; inde solvit dimidiam fertonem, p. c. m. l. e. t.

20. Waltherus filius Bettonis in terra S. Willibrordi quatuordecim mensuras; inde solvit quinque fertones, p. c. m. l. e. t.

21. Hugo filius Wolfardi in Smalganc unam mensuram; in Virdehalfgemet unam; inde solvit quadraginta quinque denarios et lodum, p. c. m. l. e. t.

22. Nanin filius Gerardi in Igselaueslande ob nortwer duas mensuras, in Brethem ¹ unam et solvit tres libras et quadraginta quinque denarios, p. c. m. l. e. t.

23. Henricus filius Bettonis in Duunmede unam mensuram, et solvit tres solidos, p. c. m. l. e. t.

24. Abbo filius Edert in Vaderkinshem ub nortuuer unam mensuram et solvit quadraginta denarios.

25. Arnolt filius Hugonis in vuiegemet ² ub sutuuer unam mensuram et solvit quadraginta quinque denarios.

26. Dūdinus filius Redelafi dedit S. Willibrordo et S. Martino septem mensuras quarta parte minus in Vulivardevirue, de quibus Abbo filius eius solvit S. Willibrordo fertonem et S. Martino fertonem, p. c. m. l. e. t.

27. Wilhelmus filius Hugonis de duabus mensuris infra vallum dabit quinque solidos, sed terra nequaquam est libera.

28. Tid' et Harnot de octo mensuris dimidiam marcam et libram.

29. Tid' Tidolfes filius Hacker in Tirnende in quatuor mensuras

---

¹ Kan ook zijn: Biethem.

² De uitgevers vermoeden hier en in n°. 29: Twiegemet. Mij komt Vivegemet wel zoo waarschijnlijk voor.

quingenta quinque hastis minus, in Virgemet ubostiese ¹ unam et dimidiam quartam, ub suthwer in uuiegemet dimidiam mensuram et viginti hastas, ub Wilinge duas mensuras viginti quinque hastis minus, et solvit marcam, p. c. m. l. e. t.

30. Hugo filius Dûdini in Herdinslant unam mensuram ub vuestuuer, et solvit libram, p. c. m. l. e. t.

31. Werenboldus filius Godeberti dedit mensuram in Euerdeis heimkin quindecim den., p. c. m. l. e. t.

32. Symon filius Reineri in Vuoldrichesdich unam mensuram et solvit quatuor solidos, p. c. m. l. e. t.

33. Walterus Terlinc in Ostmede sex mensuras, Springe quinque, Westmede quinque, Ostersgemede duas, et solvit septem fertones et dimidiam, p. c. m. l. e. t.

34. Biggo filius Walini de una mensura in Bretmede libram, p. c. m. l. e. t.

35. Everdei filius Dûdini debet de quatuor mensuris in Grotmeda ex parte Benedicti tres fertones, et Abbo filius Dûdini debet similiter de quatuor mensuris in Westmeda tres fertones ex parte eiusdem Benedicti.

36. Heinricus filius Wivin triginta denarios de tribus partibus unius mensurae in Papilant; item de casa domus cuiusdam quindecim denarios in Sandich.

37. Heio filius . . . . . in Tingemet duas mensuras et solvit quatuor solidos, p. c. m. l. e. t.

38. Jordanus filius Gerolphi de una mensura in Striche dimidium fertonem, p. c. m. l. e. t.

In Dumburch.

39. Vanin filius Tirdeboldi Tirdeboldi in Holmet tres mensuras, et solvit fertonem, p. c. m. l. e. t.

40. Lidiuer filius Virdeboldi de una mensura in Ort libram, p. c. m. l. e. t.

---

¹ De uitgevers vermoeden: ub ostuuer, wat ook mij waarschijnlijk voorkomt.

In Officio Nortmunstre.

41. Otgerus filius Epponis in Siuengemet septem mensuras, in Virteburc duas et solvit tres fertones, p. c. m. l. e. t.

42. Nicolaus filius Otgeri habet in Virteburc tres mensuras, Heimkin duas, in Tuageren duas et dimidiam, et solvit tres fertones, p. c. m. l. e. t.

43. Reinerus filius Wilhelmi in Nortlant decem mensuras, Histenshem quatuor et quartem partem, in Girnt duas, Danieleslant duodecim, de his dabit tres marcas et dimidiam; item habet bosthalf ubter Waterganc septem mensuras et dimidiam, Girselant duas et dimidiam, ex his solvit marcam lodo minus. De domo sua dimidium fertonem.

44. Reinerius filius Elelmi dedit nobis casam domus liberae, quam habet idem Reinerius. [xxxiii].

45. Item Reinerius de octo mensuris, quarum dimidiam Hunoldi in Girnt, triginta solidos et duodeviginti denarios; et terra est libera.

46. Wilhelmus et Wizo, filii Popponis in Vromoldeslant tres mensuras quarta parte minus, Wivinhof tres mensuras et quartam partem, in Vuaterganc tres mensuras, in Wolberdershof unam et dimidiam, et solvit tres fertones et libram, p. q. m. l. e. t.

47. Abbas S. Mariae de casa Engerammi duodecim denarios.

48. Hugo filius Deinart de casa domus suę duodecim denarios.

49. Johannes filius Vuadini de tribus mensuris in Volqimed septem libras, et terra est libera.

50. Bodinus filius Euerardi, Harnot filius Wolbandi de una mensura in Westmede ub uuestuuer libram unam, Alart in Vlmede, Lambertus de una mensura et dimidia libram et dimidiam. . . .

51. Filius Tancardi de una mensura et dimidia in Tirdebol-deshem libram et dimidiam.

52. Alart filius Reilafi de duabus mensuris in Heilewien libram.

53. Poppo filius Wilhelmi duas mensuras et dimidiam in Tingemet westuuer, in Uirdehalfgemet tres mensuras et dimidiam, et solvit fertonem et tres libras, p. c. m. l. e. t.

54. Egidius unam mensuram in Tiggemet, inde solvit libram.

55. Poppo filius Wadini de sex mensuris in Suthmet dimidium marcam et dimidium fertonem, p. c. m. l. e. t.

56. Irimbolt filius Wittonis de duabus mensuris in Grotmede dimidium fertonem, p. c. m. l. e. t.

57. Waninus filius Popponis Ruphi de una mensura in Maninshem ¹ libram.

In Poppedamme.

58. Hugo filius Hartnodi in Drigemed tres mensuras, et solvit tres libras, p. c. m. l. e. t.

In Gripekirca.

59. Bonifacius filius Eustacii de quinque mensuris in terra S. Willibrordi fertonem et duodecim denarios, p. c. m. l. e. t.

In Ostcapella.

60. Igselaf filius Wiuin de duabus mensuris in Gusfertheshem libram, p. c. m. l. e. t.

61. Herben filius Everdei de duabus mensuris in Midelmeda quadraginta denarios, p. c. m. l. e. t.

62. Ricart filius Walini de duabus mensuris in Tueegemet quadraginta denarios, p. c. m. l. e. t.

63. Johannes filius Didolfes de una mensura in Polre libram, p. c. m. l. e. t.

64. Geila vidua Einodi de una mensura in Suthmeda ub suthuer libram, p. c. m. l. e. t.

65. Harnot filius Engeruen de duabus mensuris in Collerdesmede ub suthwer quinque solidos, p. c. m. l. e. t.

66. Gerberga vidua Hartnodi de una mensura in Hundeslant libram, p. c. m. l. e. t.

In Cóldekirca.

67. Elelmus filius Reineri habet in Stekelmeda, Rethen ouer

---

¹ Of Munikeshem, zeggen de uitgevers. Die lezing is de waarschijnlijkste: Moenekyn is een zeeuwsche mansnaam; zie b. v. Van Mieris, II blz. 21.

Coten decem mensuras et dimidiam, Tredissel sex, Palac duas et dimidiam, in Mete tres, in terra Hospitalium unam et dimidiam, in Suthmede duas, Aloudesworf unam, ex his solvit tres marcas dimidio fertone minus; item de tribus mensuris, quas nobis Benedictus, frater noster, dedit, fertonem, p. c. m. l. e. t.

68. Poppo filius Gerardi in Tredissel duas mensuras, Tuadel et Maren tres, Stekelmeda quatuor, Nortlant quatuor, ex his dabit marcam et tres libras.

69. Alart filius Lamberti in Tuagemet unam mensuram, Maren tres, Lanchenkin duas, Budekin duas, Ostmur duas, Hûc duas, Vivescapergers quatuor ub nortuuer, ex his dabit marcam et dimidiam, p. c. m. l. e. t.

70. Witto filius Wilhelmi de duabus mensuris in Giverdehemkin tres libras, p. c. m. l. e. t.

Uu . . . . .

Wat bij het doorzien dezer lijst terstond in het oog valt is haar onvollledigheid. Zij eindigt boven aan een bladzijde, in het begin van een nieuwen volzin, en voordat zij van de goederen op Schouwen, Beveland en Borselen iets heeft gezegd. Het is zelfs de vraag, of zij wel geheel Walcheren heeft afgehandeld. Wat zij van Domburch en de vier andere dorpen opgeeft, heeft ook niet veel te beteekenen. Alleen over Westmunster en Noordmunster is zij breed en uitvoerig; daar schijnt de abdij haar meeste Zeeuwsche bezittingen gehad te hebben.

Gelukkig zijn voor ons die twee ambachten juist bijzonder belangrijk. Op hun beider grondgebied is de stad Middelburg, lang de eenige en steeds de hoofd-stad van het gewest, gesticht en uitgebouwd. Voor de topografie dier stad en van haar omtrek kan onze lijst belangrijk worden, als zij met meer kennis van zaken, dan waarop ik mij beroemen kan, bestudeerd wordt. Die studie zij aan de deskundigen aanbevolen.

Van Middelburg wordt in de lijst niet bij name gewag gemaakt, maar wel door duidelijke aanwijzing, die dan ook aan de uitgevers niet ontsnapt is, en wel in n°. 27. Twee meten bij Willem Hugenzoen in gebruik, wordt daar gezegd, liggen binnen den wal, binnen de vesten, ongetwijfeld de vesten van Middelburg, al worden die meten ook tot Westmunster gerekend. De overige goederen in dit ambacht liggen zeker ook in de onmiddellijke nabijheid en als onder den rook der stad.

Opmerkelijk zijn die drie, bij elkander behorende, namen: Westmunster, Oostmunster en Middelburg. Munster is monasterium, gezamenlijke woning van kanunniken of van monniken. Waarschijnlijk hier van eerstgenoemden. Denkelyk waren aan de parochiekerken der twee ambachten al zeer vroeg meerdere geestelijken verbonden, die te zamen bij de kerk woonden ¹. Dat de eene West-, de andere Noord-munster heet, wijst op zeker verband tusschen beide; en dat twee zoo aanzienlijke kerken zoo dicht bijeen liggen bewijst dat de de streek toen ter tijd reeds dicht bevolkt was. Tusschen de twee in, of beter gezegd ten oosten van Westmunster en ten zuiden van Noordmunster, verrijst Middelburg, met een duidelijk sprekenden naam. Borg beteekent ongeveer hetzelfde als poort: poorters en burgers, oppidani en burgenses, zijn namen die met elkaar verwisseld worden. ² Als het in deze streek gegaan is gelijk doorgaans in Holland, dan is het gehucht, waaruit de stad opgroeide, oorspronkelyk gebouwd op het gebied der beide aangrenzende ambachten, of van een van beide, en daaraan vervolgens bij grafelyk privilege onttrokken, om later steeds te worden uitgelegd te hunnen koste. De stad had natuurlyk haar eigen kerk, waarschijnlijk ook een munster, die later evenwel in een klooster veranderd werd door Bisschop Godebold van Utrecht. «Hic etiam episcopus», zegt

---

¹ In 1188 behoorden bij de kerk van Westmunster drie geestelijken, tres sacerdotes. Oorkondenboek van Holl. en Zeel. I, n°. 166.

² In de Latijnsche keur van 1217 heeten de poorters van Middelburg nu eens oppidani, dan weer en meestal borgenses.

Beka, ¹ «regulares canonicos habitantes Middelburgi apud Walachriam propter inordinatam eorum conversationem expulit et religiosos monachos ordinis Praemonstratensis de coenobio S. Michaelis Antwerpiensis illic attulit.» Later, wanneer is niet bekend, werd dat klooster tot een abdij verheven. In alle geval is dit geschied voordat onze lijst werd opgemaakt, want daarin komt onder n°. 47 al de abbas S. Mariae voor. Haar kerk was tevens van ouds de parochiekerk der stad. Maar lang heeft het niet geduurd of de stad had haar gebied zóó wijd uitgezet, dat de munsters der beide aangelegen ambachten binnen haar vesten lagen. Wanneer dat geschied moge zijn is al weer niet te bepalen, zelfs niet op goede gronden te gissen. Zeker is het dat althans in 1284, ² zoo al niet in 1268, de Noordmunster binnen Middelburg ligt, en in 1307 ³ de beide munsters. En niets wettigt het vermoeden dat de inlijving eerst kort voor deze tijdpunten zou hebben plaats gegrepen. Waarschijnlijk dagteekent onze lijst van vóór de inlijving; beide ambachten worden nog als zelfstandig genoemd, en bij de inlijving schijnt Westmunster geheel in de stad te zijn opgegaan: in de oudste rekening der grafelijkheid van Zeeland, van 1317, komt nog wel Noordmunster maar niet meer Westmunster onder de ambachten van Walcheren voor. Daarentegen vinden wij al vroeger, in 1289 ⁴, een Middelburger ambacht genoemd, dat wel het deel van Westmunster, dat buiten de vesten gebleven was, zou kunnen wezen. ⁵ In onze lijst wordt van de munsterkerken geen gewag gemaakt, maar een van haar wordt toch als bestaande aangeduid in n°. 26. Zekere Doedijn, daar genoemd, had namelijk een landgoed geschonken voor de helft aan St. Willebrord, dat is aan de abdij van Echternach, en voor de weder-

---

¹ Bij Buchelius, p. 45.

² De Geer, Archieven der Duitsche Orde, no. 548; vgl. 543.

³ Ibid. no. 554.

⁴ Oorkondenboek, II no. 676.

⁵ Misschien wordt hetzelfde bedoeld in de Middelburgsche keur van 1254 onder „land binnen der chore van Middelburg”.

helft aan Sint Maerten, dat is aan den Westmunster. Van Sint Pieter of den Noordmunster wordt niet gesproken.

Wel hooren wij van een ander gesticht uit dezelfde buurt. Onder Koudekerk wordt gesproken, in n°. 67, van een goed «in terra Hospitalium». De duitsche orde, domus hospitalis, bezat namelijk, stellig sedert 1273 maar denkelyk reeds veel vroeger, een huis op Walcheren te Zandvoort, waarvan uitdrukkellyk gezegd wordt, dat het nabij Middelburg gelegen was, ¹ en waaraan Floris V in 1284 het patronaat schonk «ecclesiae de Nortmonster in Middelburg», dat hem en zijn voorgangers had toebehoord, denkelyk omdat een van dezen de stichter der kerk was geweest.

Nog een bijzonderheid trekt onze aandacht. In oorkonden uit de 13e en 14e eeuw hooren wij in Middelburg twee wijken onderscheiden: den Westoever en den Oostoever. Hetzal de Arne zijn die dus het stadsgebied in tweeën verdeelt. ² In 1301 heeft 's Graven zoon Jan, de oudste zoon van Jan II van Henegouwen, een twist te beslechten, «die roerende is tusschen die van Westover aan de eene en die van Oostover aan de andere zijde,» ³ en in een Grafelykheidsrekening van 1342 komen de lombarden van Oostover en die van Westover in Middelburg nevens elkander voor. ⁴ Uit onze lijst bemerken wij, dat de onderscheiding der twee oevers ook buiten de vesten der stad van ouds in gebruik was. Gedurig vinden wij bij plaatsen aangeteekend, dat zij òf ubter west-, òf ubter ost-uver liggen; maar nog vaker vinden wij de nort- en de sut-uver genoemd. ⁵ Dit lijkt vreemd; maar zoo de oude loop der

¹ Domus Theutonica in Santvorden iuxta Middelborch. De Geer, no. 547.

² In de keur van Middelburg § 24 lezen wij: „agger et portus, id est Arne.” — Prof. Gallée zegt, dat de Arne de grensscheiding tusschen West- en Noordmunster was. Ik geloof dat hij zich hierin vergist. De Arne vloede *door* beiden.

³ Bij Van Mieris, II blz. 20, 23.

⁴ Hamaker, II blz. 211, 301.

⁵ Prof. Gallée vergist zich, geloof ik, waar hij zegt: „*wer* in nortwer *sutwer* schein *gegen him* zu bedeuten.” Naar mijn gevoelen is *wer* slechts een andere schrijfwijze voor *uwer*: de dubbele w in de plaats van twee u's.

Arne nog voortduurde, zouden wij misschien de verklaring hiervan vinden in de kronkelingen en wendingen, die het riviertje gemaakt kan hebben, zoodat het nu eens van noord naar zuid, dan weer van oost naar west scheen te vloeien.

Buiten de ambachten en de dorpen is geen plaats, in de lijst genoemd, van elders bekend. Zelfs in de Grafelijkheidsrekeningen, waar wij wachten zouden er althans enkele aan te treffen, komen zij niet voor. Het schijnen dan ook slechts landgoederen te zijn waarvan gesproken wordt, en die gedeeltelijk in verloop van tijd onder verschillende eigenaars verdeeld zijn geraakt. De uitgangen zijn veelal bekende naamwoorden van soorten van land of van woning: *mede* (of *made*) en *gers*, beide weiland, *werve*, *hof*, *heim*, *hem* en als verkleinwoord *heimkin*. Het eerste gedeelte van den plaatsnaam is dan ook doorgaans de eigennaam van hem, aan wien het land of het erf thans toebehoort of voorheen toebehoord heeft. Terra S. Willibrordi, in de volkstaal Willebrordsheim of -heimkin, beteekent natuurlijk land of erf van de abdij van Echternach, door haar patroon vertegenwoordigd. De overige eigennamen zijn voor een deel uit andere Zeeuwsche oorkonden bekend genoeg, voor een ander deel schijnen zij bedorven te zijn. Ik vond het onnoodig gissingen ter verbetering te opperen, want zinstorend zijn fouten van deze soort juist niet. Vele plaatsnamen geven alleen de grootte van het grondstuk in de gewone landmaat, de mete of het gemet, op: Tweegemet, Driegemet, Viergemet, Vierdehalfgemet enz. Diergelijke benamingen zijn te allen tijde in alle deelen van Zeeland zeer gewoon. De mete is het 200ste van de hevene, en bestaat uit 300 roeden. Zij heet in het Latijn der oorkonden doorgaans mensura, en onder dien naam komt zij ook op onze lijst gedurig voor.

Vreemd daarentegen is de vertaling van *roede* in plaats van door *virga*, hetgeen anders in onze oorkonden de vaste benaming is, door *hasta*. Wel kent Ducange dat woord ook in de beteekenis van *modus agri*, maar de voorbeelden, die hij aanhaalt, zijn enkel aan Fransche oorkonden ontleend. In een Hollandsche of Zeeuwsche

oorkonde heb ik het in dien zin nooit aangetroffen. Buitendien komt hier, in onze lijst, eerst duidelijk aan het licht, wat voor maat, van welke grootte, de hasta werkelijk is. Eindelijk blijkt thans ook overtuigend, wat trouwens reeds zeer waarschijnlijk was, dat de roede, het niet scherp gepunte lat, slechts de opvolger en de plaatsvervanger is van de oorspronkelijke speer. Reeds de Romeinsche jurist Gaius (IV, 16 in fine) had dit beweerd: « festuca... quasi hastae loco, signum justī dominii. »

Met zekerheid kunnen wij uit onze lijst alleen niet besluiten dat in den tijd, waaruit zij dagteekent, de benaming van hasta in Zeeland de gebruikelijke was: de opsteller kan een term hebben gekozen dien hij in zijn streek, de buurt van Trier, in gebruik vond. Maar toch geeft de wordekeus grond om te vermoeden dat de lijst van voor den tijd dagteekent, waaruit onze meeste reeds vroeger bekende oorkonden, die de benaming niet gebruiken, afkomstig zijn. En dat vermoeden wordt nog bevestigd door de munt, die wij tijdens het stellen der lijst in omloop vinden. Naast het pond (het pond tornoois ongetwijfeld) met zijn onderdeelen van schellingen en penningen: solidi, denairii obolus, dat reeds in een brief van 1294 « Walcheren-payment » heet ¹, vinden wij ook nog de mark en het lood gangbaar. Ik zou meenen dat de mark in Zeeland tot een ouder tijdperk dan het pond behoort, en eerst allengs door dit verdrongen en vervangen werd. In een keur van Middelburg van 1271 komt de Hollandsche mark nog voor, als de munt van den kramer: « quicunque duas marcas Hollandiae vel amplius valens de foro ad forum attulerit » ². In de Grafelijkheidsrekeningen daarentegen wordt niet anders dan met ponden penningen gerekend. De *ferto*, die ook in de keur van Zeeland van 1258 (§ 82) genoemd wordt, heet in de landstaal vierdonc, dat is wat wij een kwart noemen, en kan dus een kwart van verschillende grove munten wezen. Wij vinden in de oorkonden van Keulsche maar ook van Vlaamsche gesproken. Eenig daarentegen staat

¹ Oorkbk. II. no. 871.

² Ibid. no. 212.

in onze lijst de *setlin*, in de beteekenis van een zevental penningen; in Hollandsche en Zeeuwsche oorkonden is mij die benaming niet voorgekomen. Wel die van het gelijksoortige cyzein, zestal penningen,¹ naar analogie waarvan ons dozijn nog steeds in gebruik is gebleven.

Vatten wij al deze bijzonderheden, die tot tijdsbepaling der lijst dienen kunnen, te zamen, dan komen wij evenwel niet tot grooter nauwkeurigheid, dan waartoe ons het schrift en de naam van den schenker van het boek aan de abdij van Echternach reeds gebracht hadden: de lijst moet van de 11e of 12e eeuw dagteekenen.

Een opschrift, waaruit haar eigenlijke aard blijken kan, draagt de lijst niet. Waarschijnlijk wijst zij aan welke bezittingen, en vooral welke inkomsten, de abdij in Zeeland bezat op het tijdstip toen zij werd opgemaakt. Zij zal het kort begrip wezen van een aantal giftbrieven en contracten in het kloosterarchief berustende. Wij kenden al van vroeger soortgelijke lijsten van de abdij van Egmont, om niet te spreken van de veel uitvoeriger van Fulda. De leerrijkste ter vergelijking is misschien die, welke uit het cartularium van Egmond in het Oorkondenboek is overgenomen, als n°. 90 van het Iste deel, en die gerekend wordt tot de 11de eeuw te behooren. Wij vinden daarin al dadelijk de opheldering der formule, die achter menigen post op onze lijst gevoegd staat: « post cuius mortem libera est terra ». Want daar vinden wij in gelijken zin: « post obitum eius ad prefatum locum Hecmundum pertinebit ». Mijns inziens moeten wij ons de zaak dus voorstellen: iemand heeft een stuk land aan de abdij geschonken, onder voorwaarde dat zijn zoon (zie n°. 26) of de bruiker of diens erven levenslang op het goed zullen mogen blijven, tegen betaling eener vaste huursom. Nu is het opmerkelijk, dat in de 18 eerste posten van die vaste sommen steeds gezegd wordt, dat de bruiker ze geven *zal* (dabit), terwijl in de volgende doorgaans wordt gezegd dat hij ze betaalt (solvit). Ik zou echter niet durven beweren, dat aan die verschil-

---

¹ Oorkbk. no. 1074.

lende uitdrukkingen een verschillende beteekenis moet worden gehecht. Wat van het grondstuk binnen de vesten van Middelburg staat aangeeteekend: « sed terra nequaquam est libera », zullen wij zoo moeten opvatten, dat de pacht die er voor betaald wordt een erfpacht is, die met den dood van den bruiker niet ophoudt. En als die opvatting juist is, verdient het zeker onze aandacht, dat dit alleen met het goed in de stad het geval schijnt te zijn. Daarentegen wordt van acht meter in Nortmunstre (n°. 45) gezegd: « et terra est libera », hetwelk zal beteekenen: het is voor niet langer dan het loopende jaar verhuurd.

Niet zoo duidelijk is het wat wij te verstaan hebben onder een « casa domus liberae » (no. 44). Als wij het opvatten in den zin, waarin wij van vrij land hoorden spreken, zullen wij moeten aannemen, dat het bedoelde huis onvoorwaardelijk aan de abdij behoort; en zoo schijnen het ook de uitgevers te verstaan. Ik voor mij twijfel echter of dit juist is, en acht het waarschijnlijker dat hier de vrijheid niet ten opzichte van de abdij maar van den huisbewoner bedoeld wordt. Niets toch is gewoner dan dat iemand grond uitgeeft ter bebouwing, onder voorwaarde dat hij den eigendom van den grond behouden en daarvoor van den bebouwer een zekeren tins jaarlijks ontvangen zal. Gesteld zoo iemand heeft zijn recht aan de abdij geschonken, dan heeft de bewoner voor het erf, waarop hij gebouwd heeft, voor de casa, aan de abdij te betalen, maar het huis zelf heeft hij vrij. Vatten wij den volzin zoo op, dan wordt ons ook no. 47 duidelijk. De abt van Middelburg bezit een huis, waarin Engeram woont, maar waarvan de grond toebehoort aan de abdij van Echternach; voor die casa is hij derhalve tins verschuldigd. Een ander, Hugo Deinartszoon, betaalt een gelijk bedrag voor de « casa domus suae ». Het huis, dat hij misschien zelf heeft gebouwd, heeft hij vrij, maar de grond, waarop hij gebouwd heeft, behoort aan de abdij en daarvoor heeft hij aan deze pacht te betalen.

Tot meerdere opmerkingen geeft mij voor het oogenblik de goederenlijst van Echternach geen aanleiding.

**DAGBLAD-VERVOLGINGEN IN BELGIË;
1815—1830.**

DOOR

Mr. W. P. SAUTYN KLUIT.

Reeds bij « Besluit van den 24 Januarij 1814, n°. 1, houdende bepalingen omtrent den Boekhandel en den eigendom van Letterkundige Werken », Stbl. N°. 17, overwoog Willem I, als Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden, « dat de Wetten en Reglementen, aangaande de Boekdrukkerij en den Boekhandel, door het Fransch Bestuur in deze Gewesten ingevoerd, niet alleen in den Boekhandel eene zeer nadeelige stremming veroorzaakten, maar ook eene strekking hadden, om de vrijheid der drukpers volkomen te onderdrukken, den voortgang van de verlichting te beletten, en alles te onderwerpen aan eene willekeurige censuur, ten eenemale strijdig met de liberale denkwijze, waarop elk regtgeaard Nederlander den hoogsten prijs (stelde), en die steeds het Gouvernement dezer Landen, (had) gekenschetst; — Wijders in aanmerking nemende, dat, vóór de inlijving dezer Landen in Frankrijk, wetten in werking waren, waarvan het doeleinde was, aan elken Schrijver en Drukker zijn wettig regt van eigendom te verzekeren, en dat de herstelling dezer wetten (bijzonderlijk vervat in de Publicatie van den 3^{den} Juni 1803 ¹, in den geest der (toenmalige) orde

---

¹ „Publicatie van het Staats-Bewind der Bataafsche Republiek, wegens het niet verder verleen van Privilegiën en Octrooijen, betreffende het Drukken en Uitgeven van Boeken, en verbod tegen het Nadrukken van Oorspronkelijke of Vertaalde Werken, enz. Gearresteerd den 3. Junij 1803”, in Volledige Verzameling enz. dl. 18, N°. 369.

van zaken, allezins noodzakelijk (moest) geacht worden », leidde een en ander tot het besluit, inhoudende onder meer het volgende :

« Art. 1. De Fransche Wetten en Reglementen, betreffende de Boekdrukkerij en den Boekhandel, daaronder begrepen die, welke de Nieuwspapieren betreffen, zijn, van dato dezes, geheel en al afgeschaft ».

« 2. Dientengevolge worden de Inspecteurs van de Boekdrukkerij en den Boekhandel honorabel van hunne posten ontslagen ».

« 4. Een ieder is verantwoordelijk voor hetgeen hij schrijft, drukt of uitgeeft; indien de schrijver niet bekend is, of aangewezen kan worden, is de Drukker alleen aansprakelijk ».

« 5. Elk stuk, dat, zonder naam van den Schrijver of Drukker, en zonder aanwijzing van den tijd en de plaats der uitgave, in het licht komt, zal als een Libel beschouwd, en de Uitgever of Verspreider daarvan als Paskwil-schrijver vervolgd kunnen worden ».

« 6. Elk, die een oorspronkelijk Werk, hetzij in eens, hetzij bij Deelen of Stukken, uitgeeft, waarvan hij het regt van kopij als Opsteller, of anderzins, wettig bezit, verkrijgt hierdoor, voor zich zelven en zijne erven, het uitsluitend regt, om hetzelfde Werk uit te geven, mits in alles voldoende » aan verschillende bepalingen, waartoe behoorde :

« 12. Van alle gedrukte Werken, hoe genaamd ook, zullen vóór derzelver uitgave, drie exemplaren (welke, voor zoo verre de-zelve meer dan honderd bladzijden bevatten, ingebonden zullen moeten zijn), aan het departement van Binnenlandsche Zaken gezonden worden; zullende over derzelver emploti nader worden gedisponeerd; en zijn onder deze bepalingen ook alle Nieuwspapieren en periodieke Werken, Kaarten en Plaatwerken begrepen ».

Eerst bij de Wet van 15 April 1886, Stbl. N°. 64, art. 3, b, is dit Besluit met 1 September 1886, gelijktijdig met het in werking treden van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, afgeschaft, voor

zooverre het nog niet was afgeschaft door de Wet van 25 Januari 1817, Stbl. N°. 5, en door die van 28 Juni 1881, Stbl. N°. 124.

De Zuidelijke provinciën kregen bij Besluit van den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden van 23 September 1814 op het stuk van boekhandel en eigendom van letterkundige werken hare eigen bepalingen, wel in hoofdzaak overeenkomende met die van 24 Januari 1814 voor Noord-Nederland, maar toch met eenig verschil. Omtrent dagbladen bepaalde art. 14:

« Alle redacteurs van dagbladen, advertentie-bladen, tijdschriften, onder welke benaming het ook zij, zijn gehouden, het zij, wanneer zij er nieuwe willen oprigten, het zij om de thans bestaande te blijven voortzetten, zich van onze autorisatie te voorzien; welke hun niet anders zal worden toegestaan, dan wanneer zij op eene voldoende wijze aantoonen, dat zij ten minste drie honderd inteekenaren hebben. Dezulken, die voor den 10den October hieraan niet voldaan hebben, zullen de uitgaven staken. Onder de tegenwoordige bepalingen zijn, wat het getal inteekenaren betreft, dezulke niet begrepen, wier blad zich eeniglijk tot voorwerpen van Letterkunde, Kunsten en Wetenschappen mogt bepalen » ¹.

André Warzée die in den « *Messenger des sciences historiques de Belgique* », années 1844 et 1845, een zeer belangrijk « *Essai historique et statistique sur les journaux Belges* » gaf, waarheen we dikwijls zullen verwijzen, maakt dan ook, année 1844, pag. 247 en 248, melding van een rapport van 10 November 1814 door den Maire van Brussel uitgebracht op de aanvraag der uitgevers Picard en Fiocardo, Weissenbruch en Rampelbergh, tot oprichting en voortzetting van vijf onderscheidene bladen, waarop bij Kon. Besluit van 7 Januari 1815 gunstig werd beschikt.

De « Wet, houdende voorschriften tot spoedige en krachtdadige

---

¹ M. Stuart, Jaarb. v. h. Koningr. d. Nederl., 1814, blz. 492; A. C. Kruseman, *Bouwstoffen*, I, 2, blz. 693, met verwijzing naar het *Journal Officiel du Gouvernement de la Belgique*, N°. 54; Warzée, année 1844, pag. 141, aant. 1.

beteugeling van onrust en kwaadwilligheid, gearresteerd den 10den April 1815, n°. 69», Stbl. N°. 32, voortgesproken uit de tijdsomstandigheden, was wel is waar niet uitsluitend gericht tegen de dagbladen, die daarin zelfs niet werden genoemd, maar diende toch door dezen te worden in het oog gehouden. In de dagen na de landing van Napoleon namelijk bleek «het raadzaam — met dubbele zorg te waken, tegen al het gene (de) goede onderdanen zoude kunnen storen, in de loffelijke pogingen die allerwege met zoo veel geestdrift, ten behoeve des vaderlands, (werden) aangewend», en daar «de bestaande wetten en regterlijke instellingen niet zoodanig (waren) als vereischt (werd), om de kwaadwilligen die het kweken van wantrouwen, onrust en oneenigheid ten doel mogten hebben, spoedig en krachtdadig ter wel verdiende straffen te brengen» — werden, onverminderd het bepaalde bij Titel 1 van Boek III van het Wetboek van Strafrecht, voor zooverre daaraan bij deze wet geen afbreuk werd gedaan, onder meer «alle de genen, welke zich zouden mogen verstouten, om zoodanige geruchten, tijdingen, berigten, of wat dies meer zij, uittestrooijen, welke eene strekking zouden mogen hebben om de goede gemeente in beweging te brengen, of dezelve door onwaarachtige en verzonnen tijdingen van onheilen of tegenspoed te verontrusten», met geeseling, brandmerking, gevangenzetting voor den tijd van hoogstens tien jaar, ja met den dood bedreigd. Een Souverein Besluit van 20 April 1815 met soortgelijke bepaling werd voor België in het Journal Officiel N°. 10 afgekondigd, terwijl zoowel in het Noorden als Zuiden eene buitengewone rechtsmacht en wijze van rechtspleging voor de in gemelde Wet en Besluit aangewezen misdaden werd ingevoerd.

Terwijl de Grondwet van 1814 niets inhield omtrent vrijheid van drukpers, werd bij de herziening in 1815 de waarborg voor die vrijheid van Belgische zijde uitdrukkelijk verlangd; overeenkomstig het aangenomen stelsel, om geen algemeene rechten vooraan te plaatsen, werd het punt in art. 227, in het Tiende Hoofdstuk, «Van het onderwijs en het armbestuur», aldus vastgesteld: «Het

is aan elk geoorloofd om zijne gedachten en gevoelens door de drukpers, als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting, te openbaren, zonder eenig voorafgaand verlot daartoe noodig te hebben, blijvende nogtans elk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft of verspreidt, verantwoordelijk aan de maatschappij of bijzondere personen, voor zoo verre dezer regten mogten zijn beleedigd». Deze «redactie», zegt terecht De Bosch Kemper, De Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1830, blz. 468, «was kennelijk zamengesteld uit art. 16 der algemeene beginselen van de staatsregeling van 1798¹ en art. 4 van het Souverein besluit van 24 Januari 1814».

Een eerste uitvloeisel van deze grondwettige bepaling was de «Wet van den 28sten September 1816, tot vaststelling van straffen, voor hen die vreemde Mogendheden beleedigen», Stbl. N°. 51, in België spottenderwijze de «Loi des 500 florins» genoemd. In de het wets-ontwerp begeleidende missive, dd. Donderdag 12 September 1816, die 's anderendaags ter Tweede Kamer werd gelezen, maakte Koning Willem I, als reden tot het indienen daarvan, melding van «de beleedigen, welke in openbare geschriften aan naburige Gouvernementen en aan Souvereinen, met welke (Hij) in vrede en in goede verstandhouding (leefde), aan (werden) gedaan»; een «misbruik — dat, sedert ettelijke maanden, hand over hand (was) toegenomen», waarvan de «herhaalde klagten» een bewijs waren «dat het tijd (was) aan hetzelfde paal en perk te stellen».

Ten gevolge van bedenkingen op de redactie van sommige artikelen in de afdelingen der Tweede Kamer gemaakt, die ter kennis

---

¹ Dit artikel luidde: „Ieder Burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden, op zoodanige wijze als hij goedvind, des niet strijdig met het oogmerk der Maatschappij. De vrijheid der Drukpers is heilig, mids de Geschriften met den naam van Uitgever, Drukker, of Schrijver, voorzien zijn. Dezen allen zijn, ten allen tijde aanspraaklijk voor alle zoodanige bedrijven, door middel der Drukpers, ten aanzien van afzonderlijke Persoonen, of der gantsche Maatschappij begaan, die door de Wet als misdadig erkend zijn,”

van den Koning waren gebracht, — De Bosch Kemper, a. w., Letterk. Aant., blz. 550, vermeldt ook een vlugschrift: «*Quelques observations sur le projet de loi tendant à restreindre la liberté de la Presse, 1816*» — werd in de zitting van Dinsdag 24 September 1816, tegelijk met het Verslag, mededeeling gedaan van eene missive van den Secretaris van Staat, A. R. Falck, dd. Amsterdam, 21 September, waarbij een gewijzigd ontwerp werd aangeboden. Het kwam daags daaraanvolgend, Woensdag 25 September 1816, onder Voorzitterschap van Jhr. J. E. N. Van Lynden van Hoevelaken ¹ in beraadslaging; als sprekers lieten zich hooren de Heeren Gendebien ², Kommandeur C. F. De Nieuport, lid voor Zuid-Braband, Jhr. L. F. J. J. Van Sasse van Ysselt, lid voor Noord-Braband, Jhr. G. A. M. Van Bommel, lid voor Holland, J. M. Snouck van Loosen, evenzoo lid voor Holland, Dotrengé ³, Reyphins ⁴, Mr. R. Metelerkamp, lid voor Holland, en Jhr. S. J. (S.) Sandberg van Essenburg, lid voor Overijssel. Met 64 tegen 4 stemmen werd het ontwerp aangenomen; wie de 4 tegenstemmers waren blijkt niet: vermoedelijk behoorde daaronder Dotrengé, en misschien ook Gendebien. In de zitting van Zaterdag 28 September 1816 kwam reeds de mededeeling in dat ook de Eerste Kamer zich met het ontwerp had vereenigd ⁵. Dienzelfden dag werd de wet afgekon- digd; ze bevatte de volgende artikelen:

---

¹ Ook opgegeven als J. E. N. Baron V. L. tot H. Hij was tot October 1831 lid voor Gelderland.

² Jean François Gendebien, geb. 1753, overleden 4 Maart 1838, was tot 1821 lid voor Henegouwen.

³ Theodore Dotrengé, geb. 1761, overleden 15 Juni 1836, was tot 1828 lid voor Zuid-Braband, toen hij lid van den Raad van State werd.

⁴ L. A. Reyphins, lid voor West-Vlaanderen, werd tegelijk met Dotrengé lid van den Raad van State, maar bleef lid der Tweede Kamer, en was bij herhaling Voorzitter, gelijk in de zitting van 1828—1829.

⁵ Zie J. J. F. Noordziek, Verslag der Hand. van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de zittingen van 1815—1816, Handel. blz. 236, kol. 2; 262, kol. 2; 264—269; 272, kol. 2; Bijl. blz. 1028—30.

- « Artikel 1. De genen, die in hunne geschriften, vreemde Souvereinen of Vorsten in hun personeel karakter hoonen of beleedigen, de wettigheid van hun geslacht en regering tegenspreken of in twijfel trekken, of hunne daden met hoonende of beleedigende woorden berispen, zullen voor de eerste reize worden bestraft met eene geldboete van *vijf honderd guldens*, of bij aldien zij niet in staat zijn dezelve te voldoen, met eene gevangenis van *zes* maanden. — Het herhaald misdrijf zal bestraft worden met eene gevangenis van *één* tot *drie* jaren ».
- « 2. Dezelfde straffen zullen toepasselijk zijn op de drukkers, uitgevers, uitventers en boekverkoopers, die de vermelde geschriften zullen hebben gedrukt of in het licht gegeven, of doen drukken, of doen in het licht geven, voor zoo verre dezelve den schrijver niet zullen kunnen aanwijzen, met zoodanig gevolg, dat de laatstgemelden niet alleen in handen der justitie geraken, maar van het gepleegd misdrijf in regten kunnen worden overtuigd, en alzoo bestraft ».
- « Zullende de straf, tegen de drukkers, uitgevers en boekverkoopers te appliceren, gepaard gaan met intrekking van hun patent, en met verbod, bij de eerste overtreding, om gedurende den tijd van *drie* jaren, en bij herhaalde overtreding, gedurende den tijd van *zes* jaren, eenig werk te mogen drukken of uitgeven, en in beide gevallen, met verbeurdverklaring der exemplaren van het verboden werk of geschrift ».
- « 3. Het zal noch aan de schrijvers of redacteurs, noch aan de drukkers, uitgevers of boekverkoopers tot eenige versooning of verzachting kunnen verstrekken, dat de stukken of artikelen, waarover zij in regten mogten betrokken worden, door hen uit andere gedrukte werken of vreemde nieuwspapieren zijn overgenomen, getrokken of vertaald ».
- « 4. Alle officiële klagten en reclamatiën van vreemde gouvernementen, uit hoofde van geschriften bij art. 1 vermeld, zullen door Onzen Minister van Buitenlandsche Zaken directelijk worden

gebragt ter kennis van Onzen Minister van Justitie, ten einde de bij dezelve betrokken schrijver, redacteur, uitgever, uitventer, drukker of boekverkooper, zoo daartoe termen zijn, door den Prokureur-Generaal of den Officier van het publiek Ministerie, onder welken hij ressorteert, in regten vervolgd worden ».

« Grâces à la liberté de la presse belge, et peut-être aussi à l'esclavage de la presse française », schreef in 1815 de redactie van « L'Observateur politique, administratif, historique et littéraire de la Belgique », Tome 4, pag. 415, « nous avons enfin des journaux qui se rédigent à traits de plume et non pas uniquement à coups de ciseaux ».

Die vrijheid van drukpers verhinderde intusschen niet dat, zooals L'Observateur mededeelt, zijne redactie op 6 Mei 1815 van de « intendance » van het Departement van de Dyle (Braband) eene circulaire ontving, gericht tot de schrijvers van dagbladen, inhoudende, hoe de Intendant gelast was de redactie uit te noodigen zich voortaan te onthouden van het openbaar maken van nieuwsberichten betreffende handelingen van de Politie, of van opmerkingen betreffende haren meer of minderen ijver; evenzoo van mededeelingen aangaande de weerbaarheid en den toestand van het leger, zonder daartoe te zijn gemachtigd. Daar L'Observateur, op 1 Februari 1815 voor de eerste maal in 't licht verschenen, met 1 Mei daaraanvolgende opgehouden had een nieuwsblad te zijn, en op gezette tijden te verschijnen, beschouwde de redactie die circulaire haar alleen te raken voor zooverre door haar zaken betreffende de Politie werden behandeld, zooals in dl. 2, bl. 136 en 154, alhoewel met soberheid, over « la haute police » was gehandeld, door wie ze dan ook niet was bemoeilijkt.

Een maand later, 7 Juni 1815, ontving de redactie van L'Observateur een schrijven van den Commissaris-Generaal van Justitie gericht « A. M. D'Elhounge, propriétaire du journal l'Observateur,

à Louvain », waarin gezegd werd, dat aangezien de dagbladen noodzakelijk onderworpen waren aan het toezicht der Politie, D'Elhounge's voorganger, Carton, altijd zorgvuldig den Commissaris-Generaal de verschillende nummers had toegezonden. Nu had men vernomen dat er te Leuven eene aflevering gedrukt was, hetgeen wees op eene voortzetting; reden waarom toezending van dit en volgende nummers werd verlangd. Maar hierop werd geantwoord, dat overeenkomstig art. 15 van het Kon. Besluit van 23 September 1814, steeds drie exemplaren tot verzekering van het recht van eigendom bij den Commissaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken waren ingeleverd, en dat dit voldoende was. Verder hoorde men dan ook niets van den kant van Justitie.

Op 18 Augustus 1815 werd de drukker van L'Observateur bij de Generaale Directie der Politie van het Departement ontboden, waar men hem herinnerde aan de bestaande wetten, iets wat geheel overbodig was.

Een en ander werd door de redactie van L'Observateur medegedeeld als staaltjes van meerdere of mindere bemoeilijking van de pers, toen in N°. 16 van «Le Spectateur Belge, ouvrage historique, critique et moral » van den Abt Leon De Foere te Brugge mededeeling was gedaan, hoe gemelde Abt, krachtens order van den Commissaris-Generaal van Justitie, op 10 Augustus 1815 getroffen was door een bevel tot gevangenneming, afgegeven door den Advocaat-Generaal bij het Hoog Gerechtshof belast met de directie der Politie in het Departement van de Lys (West-Vlaanderen), De la Hamaide, ten einde te worden verhoord als beklaagd van in de 14de aflevering van Le Spectateur Belge te hebben getracht onder de ingezetenen te verwekken onrust, oneenigheid en wantrouwen, en te hebben aangezet tot opstand tegen den soeverein. Ditmaal intusschen liep de zaak op niets uit; want de Heer De la Hamaide schreef, dd. Brugge, 29 Augustus, aan den Abt, dat de Procureur-Generaal bij het Hoog Gerechtshof hem had bericht, hoe het Buitengewoon speciaal Gerechtshof bij arrest van 26 Augustus had

beslist, dat er geen termen tot verdere vervolging bestonden; dat het in beslag genomen exemplaar van N°. 14 van *Le Spectateur*, behoorende bij de processtukken, hem zou worden terugggegeven, en dat het hem vrijstond waar zulks behoorde de teruggave der vijf overige in beslag genomen exemplaren terug te vorderen.

In datzelfde N°. 16 van *Le Spectateur Belge* werd ook medegedeeld, hoe alle drukkers te Brugge op 19 Augustus 1815 aan de «*sous-intendance*» aanzegging kregen, dat, op order van den Minister van Justitie, het hun verboden werd iets te drukken hetzij ten voor-, hetzij ten nadeele der wetten, ja zelfs mededeeling te doen van dit verbod ¹.

Met betrekking tot het jaar 1816 maakt A. Warzée, année 1844, pag. 248, melding van een schrijven van den Gouverneur van Zuid-Brabant van 12 Februari aan den Maire van Brussel, waarin gezegd werd: «*Les journaux qui se publient en cette ville annoncent fréquemment l'arrivée de personnages marquants et le lendemain sont obligés de démentir ce qu'ils ont annoncé la veille: ces annonces sont inconvenantes, et je vous invite à interdire aux rédacteurs de ces journaux de rien publier de semblable, qu'au préalable, ils ne se soient assurés de l'exactitude des faits*». 's Anderendaags, 13 Februari 1816, werd dit verbod dan ook tot de Brusselsche dagbladen gericht.

Reeds spoedig werd het in den wind geslagen. Op 9 September 1816 toch werden, naar aanleiding van klachten van den kant van den Minister van Staat belast met de algemeene waakzaamheid in de Zuidelijke provinciën, op nieuw vermaningen gericht aan de redacteurs der dagbladen met betrekking tot de lichtvaardigheid waarmede zij verzonnen mededeelingen opnamen, die onrust onder de bevolking te weeg brachten.

Het inzenden van exemplaren van dagbladen, door *L'Observateur*

---

¹ Zie over een en ander *L'Observateur Belge*, gelijk hij kortweg is betiteld, Tome 3, pag. 33—40.

Belge in Juni 1815 aan den Commissaris-Generaal van Justitie geweigerd, werd bij een besluit van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 29 Juli 1816, opgenomen in de Gazette Générale des Pays-Bas — Algemeene Nederlandsche Courant van 25 October 1816, N°. 287, Bijvoegsel, aan de dagbladschrijvers gelast; van elk dagblad moest voortaan een exemplaar worden toegezonden aan den Minister van Staat, belast met het toezicht op de algemeene politie in de Zuidelijke provinciën.

Op 11 November 1816, een treurig oogst-jaar zooals men weet, werd aan de dagbladschrijvers gelast in hunne bladen kosteloos op te nemen den Weekstaat der middenprijzen van granen en aardappelen, zoo dikwijls die van wege het Departement van Binnenlandsche Zaken in de Staats-Courant of in de Gazette Générale des Pays-Bas was medegedeeld.

Van October 1814 tot Maart 1816 verscheen te Brussel bij A. Wahlen het bij Kon. Besluit van 25 September 1814 toegelaten dagblad «Le Surveillant» in klein folio-formaat, waarvoor oorspronkelijk de titel van L'Arbitre bestemd was geweest, maar die als al te aanmatigend was verworpen. Nu was evenzoo bij Kon. Besluit van 9 Augustus 1815 aan Charles De Ceulleneer, geboren te Maastricht in 1786, overleden te Lanacken in Belgisch Limburg 18 Juni 1817, destijds wonende te Luik, machtiging verleend tot de uitgave van een dagblad onder den titel van «Mercure du Royaume des Pays-Bas», dat dan ook van 1 September 1815 tot 31 Maart 1816, in folio-formaat, in 2 kolommen gedrukt, onder redactie van gemelden Ch. De Ceulleneer en den Israëliet S. Levenbach, uit Sittard, eerst gedrukt bij C. A. Bassompierre, later bij P. J. Collardin, te Luik het licht zag; het werd geschreven in liberalen en anti-katholieken geest.

Sedert 1 April 1816 verschenen beide bladen vereenigd onder den titel van «Mercure Surveillant»; uitgever van dit dagblad in

klein-folio-formaat, in 2 kolommen gedrukt, bleef Ch. De Ceulleneer, redacteur van den vroegeren *Mercure du Royaume des Pays-Bas*; later werd dat S. Levenbach; drukker van het blad te Luik bleef de zooeven reeds genoemde P. J. Collardin; redacteur en medewerkers waren: L. A. F. Cauchois-Lemaire, P. J. Destriveaux, Guillet, J. J. Ransonnet, en S. Levenbach. L. S. Brissot-Thivars — geboren te Chartres in 1792, die zich na de Restauratie naar België begaf, waar hij medewerkte aan de beide straks te vermelden dagbladen *Le Libéral* en het *Journal Constitutionnel d'Anvers* —, en Aug. Harel du Tancrel — doctor in de medicijnen, geboren te Luik uit Fransche ouders, overleden te Parijs in 1833, en aldaar stichter, redacteur, of medewerker van bladen als *La Clinique des hôpitaux et de la ville* (24 April 1827 tot 1 Augustus 1829), *L'Avenir*, *Le Moniteur des villes et des campagnes*, en van *Le Réparateur* waarvan alleen een prospectus het licht zag ¹ —, leverden beiden gewoonlijk de Fransche correspondentie in het blad. Een der voornaamste medewerkers was ook de Luiksche Advocaat Jean Baptiste Teste, wiens artikelen onge-teekend waren of voorzien van de letter X; zijne medewerking duurde tot 5 November 1816 ².

In den *Mercure du Royaume des Pays-Bas*, N°. 54, van 2 Maart 1816, nu verscheen een artikel «*Mélanges. La Sainte-Alliance*», dat lasterlijk van inhoud werd beschouwd te zijn tegenover den Keizer van Rusland en den Koning van Pruisen, terwijl een maand later, in den pas verschenen *Mercure Surveillant*, N°. 3, van 4 April 1816, een artikel onder het opschrift «*Considérations politiques*» evenzeer lasterlijk van inhoud werd beschouwd te zijn tegenover den Koning van Frankrijk. Zooals in *L'Observateur Belge*, Tome 6, pag. 241, wordt medegedeeld, gaf Koning Willem I

---

¹ Verg. Hatin, *Bibliogr. de la Presse*, pag. 580, 373, 384, en 386, die intusschen zijn naam niet vermeldt.

² Hij was Franschman; geb. 20 October 1780, overleden 26 April 1852; zie Hoefer, *Nouv. Biogr. Génér.*

den 18den April 1816 last tot het instellen eener vervolging tegen den uitgever Ch. De Ceulleneer, die dan ook door de Rechtbank te Luik op 29 Mei 1816, ofschoon vrijgesproken ten opzichte der tweede aanklacht, veroordeeld werd tot één maand gevangenisstraf en 100 Franc boete, welk vonnis op 7 Augustus 1816 in appel door het Hoog Gerechtshof te Luik tot twee maanden gevangenisstraf, 500 Franc boete, en ontzegging van burgerlijke rechten gedurende vijf jaar, werd verhoogd, eene uitspraak die op 30 October 1816 door het Hof van Cassatie te Luik werd bevestigd ¹. De behandeling van dit proces voor de Rechtbank en het Hoog Gerechtshof te Luik is door Ch. De Ceulleneer op 1 October 1816 weérgegeven in een vlugschrift onder den titel «*Défense du Mercure Surveillant*, — door J. B. Teste—Bruxelles, Weissenbruch», 173 pag. 8°, dat mij intusschen onbekend is gebleven.

Sedert 11 October 1816 werd de *Mercure Surveillant* gedrukt te Brussel bij F. Hayez, en dit duurde tot 12 November—12 October, zooals U. Capitaine, pag. 164, opgeeft — toen het blad samensmolt met *Le Nain Jaune*, en *Le Libéral* geboren werd ².

De vervolging tegen Ch. De Ceulleneer moet de voornaamste aanleiding tot het tot stand komen der Wet van 28 September 1816 zijn geweest. Het kwaad waartegen die wet was gericht schuilde in België. Dáár namelijk vertoefden, hoofdzakelijk tengevolge van de bekende Ordonnantie van Lodewijk XVIII van 24 Juli 1815 ³, tal van uit Frankrijk verdreven aanhangers van

---

¹ Zie over een en ander: *Recherches Historiques et Bibliographiques sur les Journaux et les écrits périodiques Liégeois*, par Ulysse Capitaine. Liège. Imprimerie de J. Desoer, Libraire. 1850. 346 pag. 8°, pag. 169—166 en 325. A. Warzée, année 1844, pag. 250. A. J. Lastdrager, *Proeve eener Gesch. v. h. Konigr. d. Nederl.*, dl. 1, blz. 101. M. Stuart, *Jaarb.* 1816, II, blz. 343, waar de naam van den uitgever evenwel ten onrechte De Ceulmeir wordt opgegeven.

² Zie het straks breeder te vermelden *Appél à l'opinion publique*, pag. 243. A. Warzée, année 1844, pag. 255, spreekt ten onrechte van December; verg. dan ook pag. 260.

³ Afgedrukt in het *Appél à l'opinion publique*, pag. 180—182.

Napoleon ¹, maar ook vrijwillig uitgewekenen ². Daartoe behoorde onder anderen de reeds als redacteur van den *Mercure Surveillant* vermelden Louis Augustin François Cauchois-Lemaire, geboren te Parijs op 28 Augustus 1789 ³. Na in het jaar 1814 eigenaar te zijn geworden van het «*Journal des arts, des sciences et de la littérature*», een weinig gelezen blad, maar dat toch van 8 Thermidor An 7 tot December 1814 staande bleef, had hij op 15 December 1814 dit blad doen herleven in ⁸ onder den oorspronkelijken ⁴ titel van «*Le Nain Jaune, ou Journal des arts, des sciences et de la littérature*». Eerlang bewoog het blad zich vooral op staatkundig gebied, want het reactionair streven van het toenmalig Ministerie had een levendig verzet veroorzaakt, waarvan reeds een half jaar vroeger de verschijning van *Le Censeur* een uitvloeisel was geweest. *Le Nain Jaune* — De Gele Dwerg in de beteekenis van Nar — intusschen ging hierbij op eene eigenaardige wijs te werk; hij gaf gekleurde spotprenten; riep l'Ordre des Chevaliers de l'Eteignoir in het leven, en plaatste steeds bij de namen van hen, die naar zijn oordeel tot die orde behoorden, eene afbeelding van dat zinnebeeld der duisternis; zoo stichtte hij gedurende de Honderd Dagen l'Ordre de la Girouette, waaraan de welbekende, herhaaldelijk herdrukte *Dictionnaire des Girouettes* haar ontstaan had te danken; en niemand minder dan Koning Lodewijk XVIII zelf heeft zijne eigenhandig geschreven, puntige en ondeugende artikelen, langs den weg der «*bouche de fer*» aan de deur van het bureau

¹ Met name worden ze genoemd bij M. Stuart, Jaarb. 1816, I, blz. 47; daaronder ook de gewezen Directeur van den Boekhandel Baron De Pommereuil.

² *Appel à l'opinion publique*, pag. 103.

³ Hoefer, *Nouvelle Biographie Générale*.

⁴ Want *Hatin*, *Bibliogr.*, pag. 330, 333, 334, 354, 514, 534, en 545, vermeldt deze navolgingen: «*Le Nain Blanc*» te Gend, 1 Juni—15 Sept. 1815 (verg. Warzée, année 1845, pag. 509); «*Le Nain Vert*», 15 Juni—18 Sept. 1815; «*Le Nain Couleur de rose*», 15 Sept. 1815—6 Mei 1816; «*Le Nain Tricolore*», 1816; «*Le Nain*», 25 Januari—25 Augustus 1825; «*Le Nain Rouge*», December 1849—Februari 1850; «*Le Nain Jaune*», 13 December 1857; «*Le Nain Jaune*» 16 Mei 1863 tot einde 1865.

van Cauchois-Lemaire, in het blad zien opnemen. Uiterst behendig wist het blad te ontkomen aan elke vervolging; maar bij den tweeden terugkeer der Bourbons belette de Politie ten slotte toch de verdere uitgave, en verscheen op 15 Juli 1815 N°. 43 als laatste nummer ¹.

Aanstands evenwel verscheen het blad weer onder den titel van «Fantaisies», die echter in den morgen van den dag waarop zij het licht zouden zien door de Politie te Parijs werden in beslag genomen ²; maar, geen nood, eerlang werden ze te Brussel herdrukt, zooals Hatin ³, die de Parijsche uitgave of niet-uitgave niet vermeldt, ze opgeeft als «Fantaisies politiques, morales, critiques et littéraires, recueillies et publiées par A. Cauchois-Lemaire, augmentées de plusieurs extraits du Journal des arts, des sciences et de la politique, de la Table systématique et alphabétique des matières et des noms contenus dans les deux volumes de l'ancienne collection du Nain Jaune, et de l'explication des anagrammes, des initiales et des allégories. Bruxelles, 1816, in-8°». Het Journal des arts, des sciences et de la politique in dezen titel vermeld, maar in het Appél, pag. 111 en 240, gelijk ook door Hatin, pag. 332, opgegeven als «Le Journal des Arts et de la Politique», nu was geweest een vervolg op de Fantaisies, waaraan intusschen ook weldra door den op 7 Juli 1815 opgetreden Prefect van Politie, Elie Decazes, een einde werd gemaakt ⁴.

Dit derde verbod werd de genadeslag voor Cauchois-Lemaire; zijn vermogen werd er door te gronde gericht ⁵. In Maart 1816, dus weinige weken vóór zijn optreden bij den Mercure Surveillant, kwam hij evenwel te Brussel te voorschijn met «Le Nain jaune réfugié, par une société d'anti-éteignoirs», onder het motto: «Le petit bonhomme vit encore!», bij Wahlen gedrukt. Bijgestaan door

¹ Hatin, Bibliogr., pag. 321, 286, 317. Appél à l'opinion publique, pag. 106, 236.

² Appél à l'opinion publique, pag. 109, 240.

³ Hatin, Bibliogr., pag. 323.

⁴ Appél à l'opinion publique, pag. 180.

⁵ Appél à l'opinion publique, pag. 111.

Antoine Marcellin Isidore Guyet — door Hatin, pag. 323, ten onrechte Guyot genoemd —, zijn' medewerker sedert April 1815 ¹, en door Arnault, met wien niemand anders kan zijn bedoeld dan Vincent Antoine Arnault, die 1 Januari 1766 te Parijs geboren, in 1815 naar Brussel uitgeweken was, die in 1819 naar Frankrijk terugkeerde, en 16 September 1834 overleed ², — bestreed Cauchois-Lemaire tot November 1816 in 42 nummers, van 24 pag. 80, en 9 zeer grappige spotprenten, door Hatin opgesomd, de ultrakoningsgezindheid van het Frankrijk dier dagen; maar toen dáár, na de ontbinding van de « chambre introuvable » op 5 September 1816 ³, grootere matiging aan de beurt kwam, maakten ook de heftige uitvallen van Le Nain Jaune plaats voor meer gematigde beschouwingen. Andere toestanden vorderden eenen gewijzigden vorm van bestrijding ⁴. Zoo gebeurde het dat Le Nain jaune réfugié, na te zijn vereenigd met den Mercure Surveillant, qui allait « par sauts et par bonds. Sublime hier, insignifiant aujourd'hui », gelijk Le Nain Jaune getuigde, den 12den November 1816 optrad onder den titel van « Le Libéral, journal philosophique, politique et littéraire », in folio ⁵. Van de 42 nummers in 2 deelen van

---

¹ Appél à l'opinion publique, pag. 180. Volgens Hoefer, Nouv. Biogr. Génér., naar de gegevens van het Journal des Débats van 5 September 1854, was Guyet, die 29 Augustus 1854 overleden is, geboren in 1779. In het Appél, pag. 236, evenwel heeft Guyet aangeteekend, dat „le plus âgé de nous”, en dat was hij zelf, „est né en 1782.”

² Hoefer, Nouv. Biogr. Génér.

³ Appél à l'opinion publique, pag. 195.

⁴ Appél à l'opinion publique, pag. 118, 9.

⁵ Zie over die dagteekening van 12 November hierboven. De aantekening van Friedlaender, over wien lager, blz. 120, dat Le Nain jaune réfugié op 18 November 1816 werd vervolgd, kan niet juist zijn. Evenzoo betwijfel ik de juistheid van het volgende.

In de Vaderlandsche Letteroefeningen, 1865, I, blz. 65—87, namelijk is te vinden een zeer lezenswaardig artikel over de „Fransche uitgewekenen in het Koninkrijk der Vereenigde Nederlanden. Door Mr. E. H. Karsten,” tegenwoordig Raadsheer in het Gerechtshof van Arnhem. Daarin wordt, blz. 76, intusschen zonder aanhaling van bron, gezegd: „In November 1816 had de Spaansche regering eene klagt wegens laster tegen de redactie van den „Mercure Surveillant” ingediend, die daarvoor te Luik terecht stond. De „Mercure” verloor zijn zaak,

Le Nain jaune réfugié is in 1816 te Brussel eene tweede uitgave uitgekomen; in 1817 verscheen aldaar ook in 12°. « Nain-Jauniana, ou Choix d'anecdotes, de traits et d'épigrammes, tirées du Nain Jaune » ¹.

Het beoordeelen der handelingen van de Nederlandsche regeering was natuurlijk de voornaamste roeping van Le Libéral. Aan stof ontbrak het hier niet, en moeilijkheden bleven niet uit. Zoo was in het nummer van 1 Februari 1817 de volgende mededeeling geplaatst: « Le Duc de « « Wellington » » vient d'adresser une pétition au Roi, à l'effet d'obtenir une exemption des contributions imposées sur les biens formant sa dotation en qualité « de Prince de Waterloo » ».

« On se rappelle que lors de la dernière session à La Haye, plusieurs membres des États-Généraux, demandèrent une semblable exception en faveur « des malheureux dont les propriétés avaient été ravagées » dans la campagne de 1814. Cette proposition n'eut point de succès. Il faut espérer que la demande du noble Lord en obtiendra davantage ».

Weinige dagen later ontving de redactie de uitnoodiging eens aan te komen bij Graaf C. J. P. De Thiennes de Lombizes, sedert

en werd veroordeeld. Eenige schampere uitvallen in den „Nain Jaune” tegen twee der regters en hunne opname onder de Chevaliers de l'Eteignoir werkten samen om het nederlandsche gouvernement ongunstig te stemmen, en eer het jaar 1816 ten einde was, hadden de „Nain Jaune” zoowel als de „Mercure” op last der hooge regering opgehouden te bestaan. Door zich onder een nieuwen naam vereenigd te verschuilen ontkwamen zij vooreerst de gevolgen der opheffing, en leefden voort onder den naam van „le Libéral”. Doch lang kon dit masker hen niet beschermen. In Mei van het jaar 1817 werden de redacteurs van het nederlandsch grondgebied verbannen en daarmede was ook het kortstondig leven van den „Libéral” uitgebluscht.” Ik betwijfel de juistheid van een en ander, omdat in het Appel à l'opinion publique geen melding wordt gemaakt van eene klacht der Spaansche regeering in November 1816 (wel later in Maart 1819, zie lager), ten gevolge waarvan én de Mercure Surveillant én Le Nain jaune réfugié werden verboden; beide werden toen ja vereenigd in „Le Libéral”, maar blijkbaar wegens huishoudelijke redenen; en het waren niet de redacteurs van „Le Libéral”, maar van „Le Vrai Libéral”, die in Mei 1817 werden verbannen.

¹ Warzée, année 1844, pag. 256.

2 Februari 1814 belast met het oppertoezicht op de politie in de Zuidelijke gewesten ¹. Namens de redactie bracht Guyet den Graaf het verlangd bezoek, maar bij het daarop gevolgd onderhoud, waarbij het niet aan de noodige strijkaadjes ontbrak, gelukte het den politieman toch niet den naam te weten te komen van hem die een geheim had verklapt, waarin hoogstens drie personen geacht werden te deelen. « Une espèce de petit procès-verbal » van het plaats gehad hebbend onderhoud werd daarna opgemaakt, om dit den Koning voor te leggen, met het verzoek daaraan, in het belang van allen, geen gevolg te geven. In weerwil daarvan werd Guyet toch voor den rechter van instructie gedagvaard, maar het einde van de zaak was intusschen dat de Rechtbank geen termen voor vervolging vond ².

Bovendien had Le Libéral « l'opposition européenne » op zich genomen ³. Geen wonder dus dat de Europesche diplomatie en politie een oog in 't zeil hield, en dat een man als Decazes, die Cauchois-Lemaire en Guyet het bestaan op Fransch gebied onmogelijk had gemaakt, en die sedert 24 September 1815 Minister van Algemeene Politie was, wel wist wat hij verklaarde, toen hij in Februari of Maart 1817 in de Fransche kamer zeide: « Le « Nain Jaune » n'existe plus: réfugié sur une terre étrangère, « d'où il sera bientôt forcé de disparaître », il reparaitrait parmi nous le jour où la loi sur les journaux n'existerait plus. Vainement on le menacerait des tribunaux; il emploierait tous les subterfuges qu'il emploie encore à Bruxelles pour se soustraire « à la justice des Pays-Bas qui n'est pas moins active que la nôtre » » ⁴.

In N°. 60, van 31 December 1816, had intusschen « Le propriétaire-éditeur du » Libéral » de volgende bekendmaking geplaatst:

¹ De Bosch Kemper, De Staatk. Gesch. v. Nederl. tot 1830, Letterk. Aant., blz. 630, aant. 1.

² Appel à l'opinion publique, pag. 126, 250.

³ Appel à l'opinion publique, pag. 120.

⁴ Appel à l'opinion publique, pag. 247. Verg. L'Observateur Belge, Tome 11, pag. 129—131.

« Les rédacteurs du « Nain Jaune », que j'avais admis parmi ceux du « Libéral », viennent de répandre dans le public, contre moi, un libelle calomnieux, sous le nom de « manifeste »; ils me reprochent de n'avoir pas rempli les conventions que j'avais faites avec eux; j'ai dans mes mains les preuves écrites et signées d'eux, que quant à moi, je les ai scrupuleusement exécutées. Je le prouverai au public et même, s'il le faut, devant les tribunaux ». — « « Nota ». Les quittances signées du « Nain », seront déposées chez un notaire ».

Na de mededeeling dezer bekendmaking zegt André Warzée, année 1844, pag. 260: « Quelques jours après la scission survenue entre les éditeurs et les rédacteurs du « Libéral », le propriétaire de cette feuille, le sieur Ceuleneer, en céda la propriété au sieur Horgnies-Renier. Des difficultés s'étant élevées au sujet du contrat, ces messieurs en référèrent au tribunal: celui-ci donna gain de cause à Horgnies-Renier ».

Op 1 Maart 1817 nu werd *Le Libéral* voortgezet onder den titel van: « *Le Vrai Libéral, Journal philosophique, politique et littéraire* », waarvan uitgever was J. Maubach. Het eerste nummer was N°. 60, omdat het blad moest doorgaan voor het onmiddellijk vervolg van *Le Libéral*, die intusschen zelf nog eenigen tijd zijn bestaan voortzette ¹. In dit N°. 60 werd het bovenvermelde « Manifeste » afgedrukt, dat van dezen inhoud was:

« Les rédacteurs du « Nain Jaune » et du « Libéral » doivent à leurs souscripteurs et se doivent à eux-mêmes, de déclarer ici

¹ In de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1865, I, bl. 76, is door Mr. E. H. Karsten medegedeeld, na de vermelding dat de redacteurs van „*Le Libéral*”, zegge: „*Le Vrai Libéral*,” in Mei 1817 werden verbannen, en het leven van het blad werd uitgebluscht: „Men trachtte door eene nieuwe redactie dit te voorkomen. Een andere redacteur, die de uitgave onder den naam van „*le vrai Libéral*” zou voortzetten, met name Mehée de la Touche, kwam in Brussel, doch spoedig werd ook hij door de politie vervolgd. Eerst ontsnapte hij met moeite, doch kort daarna opgespoord, werd hij gevat en over de grenzen gebragt”. In deze regelen schuilt weder eene misvatting; óf Mehée de la Touche zette in Maart 1817 nog eenigen tijd „*Le Libéral*” voort, óf wel hij was in Mei 1817 een oogenblik opvolger van Cauchois-Lemaire en Guyet, wat niet waarschijnlijk is, daar

que la rédaction du « Libéral » n'a jamais rien eu de commun avec l'administration de cette feuille. Constamment dupes de leur bonne foi et de leur confiance, ils ont fait d'inutiles efforts pour faire remplir les engagements contractés, pour établir de l'ordre dans l'administration et de la régularité dans le service: ils se sont même vus forcés de porter leurs plaintes devant les tribunaux. Ils n'ont pu obtenir satisfaction, ni pour eux, ni pour le public».

« Tant de sujets de mécontentement et de dégoût les déterminent à publier, sous le titre de: « Vrai Libéral », la continuation du journal dont ils avaient crée le titre et fait la réputation ».

« Le prix qu'ils attachent à la bienveillance dont le public les a honorés, la loi qu'ils se sont toujours imposée d'aller au-delà de leurs promesses, même à leur détriment, les engagent à fournir « gratis » à leurs abonnés le « Vrai Libéral » jusqu' à la fin du trimestre, époque à laquelle ils ont lieu d'espérer que l'ancien propriétaire du « Mercure Surveillant », qui jouit aujourd' hui d'un titre inventé par eux et d'un privilège obtenu par leurs soins, aura la pudeur ou sera forcé par la justice de reprendre son premier titre ».

« Ainsi, à dater de ce jour, les rédacteurs du « Nain Jaune », du « Libéral » et même le propriétaire du « Mercure Surveillant » dont le public a distingué les articles politiques, se sont entendus avec l'administration du « Moniteur Belge », ¹ dont ils serviront aussi les abonnés, et qui n'épargnera rien pour satisfaire les souscripteurs sous le rapport de la netteté des caractères, du choix du papier et de la célérité de la distribution ».

Stevenotte voor het blad behouden bleef; in geen geval had Le Vrai Libéral zijn ontstaan te danken aan Jean Claude Hippolyte Mehée de la Touche, een Fransch letterkundige, geboren te Meaux omstreeks 1760, en overleden te Parijs in 1826; opgenomen in de Ordonnantie van Amnestie van 24 Juli 1815, nam hij eerst de wijk naar Duitschland, en vestigde zich toen te Brussel, waar de Politie hem van daan joeg; zie Hoefer, Nouv. Biogr. Génér.

¹ Blijkens Warzée, année 1844, pag. 254, was Le Moniteur Belge een dagblad in klein-folio, dat bij de Wed. Hayez gedrukt werd, en waarvan uitgever en redacteur waren eerst Eyckholt en later Maubach; het verscheen van 15 Februari 1816 tot Maart 1817.

Behalve Cauchois-Lemaire, Guyet, en Arnault, behoorden tot de redactie van *Le Vrai Libéral* Pierre Pomponne Amédée Pocholle, geboren te Dieppe 30 September 1764, die als lid der Nationale Conventie voor den dood van Lodewijk XVI had gestemd, en daarom ook in 1816 naar Brussel uitgeweken was, van waar hij eerst in 1830 naar Parijs terugkeerde, en aldaar in 1832 (volgens U. Capitaine, pag. 184, aant. 2, in October 1843) overleed; Graaf Adolf Louis Von Löwen, genaamd Ribbing, geboren te Stockholm in 1764, overleden te Parijs 1 April 1843, die Koning Gustaaf III op het gemaskerd bal in den nacht van 16 op 17 Maart 1792 verried ¹; verder, tot 11 Augustus 1820 (zie lager), Guillaume Adam De Felice, volgens U. Capitaine, pag. 140, een jong Duitsch uitgewekene, die van 1815 op 1816 de Gazette de Liège van J. A. Latour schreef; zekere Orts, Collette, en François Bernard Stevenotte; eindelijk niemand minder dan Frédéric Auguste Ferdinand Thomas Baron De Reiffenberg, die 14 November 1795 te Bergen was geboren, en 18 April 1850 te Saint-Josse-Ten Noode bij Brussel overleed, bizonder vermeld als de « auteur des articles du feuilleton faisant suite à « Candide » » ². Warzée zegt verder nog, dat Domeny de Rienzy, overleden te Parijs in October 1843, redacteur van het Fransche dagblad *La Renommée* (bij Hatin, Bibliogr., pag. 346 niet bekend), tijdens zijn verblijf te Brussel in April 1820 het voornemen had gehad zich te voegen bij de redactie van *Le Vrai Libéral*, maar dat het gouvernement, toen het hiervan de lucht kreeg, hem noodzaakte het land te verlaten.

Sedert het jaar 1815 (verg. hierboven) verscheen te Brugge het tijdschrift « *Le Spectateur Belge, ouvrage historique, critique et moral* », waarvan Cornelis De Moor uitgever, de Abt Leo De Foere schrijver was. Deze had reeds éénmaal, in den avond van

---

¹ Zie over beiden Hoefer, *Nouv. Biogr. Génér.*

² Hatin, *Bibliogr.*, pag. 323.

9 December 1815, de schriftelijke uitnoodiging ontvangen om 's anderendaags te 12 uur bij den Maire te komen, die hem toen mededeelde order te hebben gekregen van den Gouverneur, Baron Van Loen, om hem de ernstigste klachten van den Minister voor oogen te houden over de vrijmoedigheid waarmede hij de handelingen der regeering beoordeelde, en de zaken van staat besprak; verder, hoe verlangd werd dat hij de onderwerpen van staatkunde liet varen, en zich bepaalde tot die der letteren, wetenschap en zedenkunde, of wel dat hij zich op andere wijze meer verdienstelijk jegens den staat maakte ¹.

Een jaar later werd door Le Spectateur Belge, in de 23ste aflevering van deel 6, medegedeeld eene nota van Kardinaal Gonsalvi aan den Nederlandschen Gezant te Rome, dd. 19 Maart 1816, ontleend aan buitenlandsche ² papieren; en een brief uit Antwerpen van 28 November (1816) betreffende de herroeping en de afzwering van den eed op de grondwet aan den Heer De Wargny, lid der Tweede Kamer, op zijn sterfbed door de geestelijkheid afgeperst ³. Naar aanleiding hiervan kwamen op 15 en 17 Januari 1817 Leo De Foere, 8 Februari 1787 te Thielt in West-Vlaanderen geboren, destijds wonende te Brugge, R. C. Priester, maar op dat oogenblik niet geplaatst ⁴, en Cornelis De Moor, oud 40 jaar, geboren en wonende te Brugge, in verhoor bij den rechter van instructie van de Arrondissements Rechtbank van Eersten Aanleg te Brugge. Dit college verklaarde op 31 Januari 1817 zich onbevoegd verder van de zaak kennis te nemen, maar gelastte de opzending der stukken aan den Procureur-Generaal bij het Hoog-Gerechtshof te Brussel, op grond dat het geschrevene strekte tot het verwekken van mis-

---

¹ Zie L'Observateur Belge, Tome 6, pag. 151, naar hetgeen Le Spectateur Belge, Tome 4, pag. 379 zelf mededeelt.

² Keulsche; zie De Brouckère's rede van 28 November 1828.

³ N. G. Van Kampen, Gesch. van den vijftienjarigen vrede, dl. 1, blz. 86,7. De Bosch Kemper, De Staatk. Gesch. van Nederland tot 1830, blz. 494,5, en Letterk. Aant. blz. 502.

⁴ Zie over hem Frederiks, Biogr. Woordenb. in voce.

trouwen, oneenigheid, beroering en wanorde te midden van de onderscheidene lagen der maatschappij, welk een en ander meer uitsluitend viel binnen de bepalingen van het Besluit van 20 April 1815. Op den eisch van gemelden Procureur-Generaal gelastte het Buitengewoon speciaal Gerechtshof in raadkamer den 8sten Februari 1817 de arrestatie van beide personen, en hieraan werd, voor zoover den Abt De Foere betrof reeds 's anderendaags, Zondag, gevolg gegeven, daar deze des namiddags te half 5 uur, bij het eindigen van de vesper aan de deur der kerk werd gevangen genomen. ¹ Zes weken later, op 21 Maart 1817, werd toen De

---

¹ „Dr. C. M. Friedlaender. Polemische Schriften über die Belgische Revolution, gesammelt aus den Jahren 1832, 1833, 1834. Paris, 1834", XL en 189 blz. kl. 8°, spreekt, blz. 122, ten onrechte van 13 Februari als den dag van arrestatie van De Foere, en van zijne veroordeeling op 24 Maart tot twee maanden gevangenis. Friedlaender, een uitgewekene uit Pruisisch Polen, woonde sedert 1830 in België, waar hij tal van vlugschriften schreef om Duitschland te genezen van de vooroordeelen die daar bestonden omtrent de Belgische gebeurtenissen. Wel tien of twaalf maal werden zijne geschriften in Duitschland verboden. Zelf vertelt hij, blz. xv en 7, hoe zijn geschrift „Der Abfall der Niederlande, eine natürliche Folge nach den Beschlüssen der Wiener Congressacte, in Erwiderung auf eine in den Haag erschienene Brochure: Essai sur la nécessité du Rétablissement du Royaume des Pays-Bas, sous le Rapport du système Politique, connu sous le nom du système de la Barrière" in September 1833 te „Hamburg, bei Perthes und Besser" verschenen, op 15 November van dat jaar in Pruisen werd verboden. Ook de Polemische Schriften werden daar aanstonds verboden. Op blz. 120—134 van dit werkje nu vindt men eene weinig nauwkeurige vermelding der moeilijkheden die de drukpers in België tusschen 1816 en 1823 ondervond. De „Courrier Belge", sedert 1 Januari 1832 de titel van den vroegeren „Courrier des Pays-Bas", op zijne beurt sedert 6 Augustus 1821 de voortzetting van „Le Vrai Libéral", en het „Journal des Flandres", sedert 4 October 1830 de voortzetting van den „Catholique des Pays-Bas", vonden die opsomming van zooveel betekenissen dat ze beide haar in anderen vorm, en onder toevoeging van latere vervolgingen, en bijzonderheden omtrent den schrijver, in hunne kolommen opnamen. En nu heeft Adolphe Bartels, die, zooals hij zelf, blz. 443 van zijne zoo aanstonds te vermelden 2de uitgave, mededeelt, van geboorte Protestant, en oorspronkelijk handelsreiziger was, maar in 1823 in Duitschland Luther en Calvijn vaarwel zeide, en in 1825 bij den Catholique des Pays-Bas terecht kwam, toen hij in 1836 de tweede uitgave bezorgde van „Les Flandres et la Révolution Belge, Bruxelles, 1834", onder den titel van „Documens Historiques sur la Révolution Belge. Seconde édition, revue, corrigée et augmentée par l'auteur. Bruxelles, La Haye", daarin, blz. 6 en 7, de vermelde artikelen uit den „Courrier Belge" en het „Journal des Flandres" overgenomen.

Foere tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld, en in den ochtend van den 26sten Maart naar de gevangenis te Vilvoorde gebracht, terwijl Cornelis De Moor, die zich voorloopig aan zijne arrestatie had onttrokken, maar zich had aangemeld toen op 19 April het vonnis van verstek tegen hem verleend te Brugge was aangeplakt, op 5 Mei terecht stond, en tot eene boete van 100 Gulden werd veroordeeld. ¹

In *Le Vrai Libéral* van Zaterdag 22 Maart 1817, N°. 81, werd de uitspraak van het Hoog-Gerechtshof, waarbij de wettigheid van het Buitengewoon speciaal Gerechtshof — uitvloeisel van het Besluit van 20 April 1815, in België als eene inconstitutioneele instelling gebrandmerkt — was erkend, en de uitspraak van dat Buitengewoon speciaal Gerechtshof, waarbij het zich had bevoegd verklaard om kennis te nemen van de zaak van den Abt De Foere, aldus besproken in eene mededeeling dd. Brussel 20 Maart: ²

«Les plaidoiries dans le procès de M. l'abbé de Foere ont été reprises hier soir; et ont été au moins aussi animées que dans l'audience du matin: un grand concours de curieux s'est pressé à ces deux audiences. Ce matin la foule n'était pas moins grande pour entendre le prononcé du jugement. Depuis onze heures jusqu'à deux heures et demie, le public assiégeait les portes du tribunal; enfin, elles se sont ouvertes, et le président a lu l'arrêt de la cour qui condamne M. l'abbé de Foere à deux ans de détention, et aux frais de la procédure».

«Cette condamnation a été accueillie par la plus morne silence. Ce n'était pas seulement du coup qui frappait un malheureux, qu'on était affligé: «on voyait dans l'établissement de la cour, dans la sévérité de ses jugemens», «une double atteinte portée à la liberté individuelle, à la liberté de la presse», les deux bases

¹ Zie *L'Observateur Belge*, Tome 9, pag. 142, 229, 257, 369; 10, pag. 1, 193; 13, pag. 86—93; ook dl. 16 en 17. M. Stuart, *Jaarb. 1817*, II, blz. 24—44, 48, 9. De Gerlache, *Hist. du Royaume des Pays-Bas*, Tome 1, pag. 330—336, 356.

² Aldus in *L'Observateur Belge*, Tome 10, pag. 202—229; maar voor „Brussel 20 Maart” zal wel moeten worden gelezen „Brussel 21 Maart.”

essentielles de toute constitution et de notre loi fondamentale. «Il n'est point inutile» sans doute de consigner ici les noms des juges qui ont siégé pour ce procès à la cour spéciale extraordinaire: ce sont M. M. «Goubau», président; «Dequertemont, Wyns, Buchet, Defranquen, Powis, Locke, Delaunoy; Destoop», avocat-général».

Reeds in een schrijven, dd. Brussel 24 Maart 1817, kon Graaf De Thiennes aan den Procureur des Konings mededeelen, dat gemelde Raadsheeren zich, bij monde van hunnen voorzitter, bij hem hadden beklagd over die zinsneden. Dit moet een kolfje zijn geweest naar de hand van den Graaf, na zijne vergeefsche poging, in zake het adres van den Hertog Van Wellington, om Cauchois-Lemaire en Guyet te vervolgen, en bij herhaalden aandrang van den kant der Fransche politie om hen te bemoeilijken. ¹ Maar de slag viel mis, want bij het onderzoek bleek, dat niet Cauchois-Lemaire of Guyet, maar «un des collaborateurs», François Bernard Stevenotte, nog wel een Belg van geboorte, de schrijver dier zinsneden was. Intusschen stond deze op 18 April 1817 wegens hoon en laster jegens de leden van het Buitengewoon speciaal Gerechtshof terecht voor de correctioneele rechtbank te Brussel; niettegenstaande zijne eigen verdediging, en die voorgedragen door den Heer De Gamon, optredende voor den Heer Van Meenen, een' der redacteurs van L'Observateur Belge, door ziekte verhinderd, werd Stevenotte op 2 Mei 1817 veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf en 500 Gulden boete; en het Hoog-Gerechtshof te Brussel, dat op 21 Juli 1817 van de zaak kennis nam, bevestigde deze uitspraak op 25 Juli daaraanvolgende. ²

De justitie trachtte thans op eene andere wijze haar doel te bereiken, en wel door het oprakelen eener reeds door den Spaanschen Gezant ingetrokken klacht ³ over een gedeelte van het «Coup-

¹ Appél à l'opinion publique, pag. 128.

² L'Observateur Belge, Tome 10, pag. 202—229; 11, pag. 131—141; 12, pag. 329 en vlgg. M. Stuart, Jaarb. 1817, II, blz. 44—48. De Gerlache, a. w. pag. 356, 7.

³ Appél à l'opinion publique, pag. 128, 9.

d'oeil sur la situation 'actuelle de l'Europe», dat in *Le Vrai Libéral* van 6 Maart 1817, N°. 65, was opgenomen, en aldus luidde: «Mais quittons l'Espagne! Les éclatantes robes que d'augustes mains ont brodées à Valençay en France, pour habiller la sainte vierge des Castilles, n'ont point encore, à ce qu'il paraît, attiré sur ces contrées des bénédictions particulières du ciel. Il faudra d'autres dons sans doute, présentés par des mains que le sang innocent n'aura point rougies. Franchissons donc les hautes chaînes des Pyrénées, et portons nos regards sur des contrées plus favorisées du ciel». Deze zinsneden werden beleedigend geacht voor den persoon en de regeering van den Koning van Spanje, Ferdinand VII, strafbaar volgens de bepalingen der Wet van 28 September 1816. Dientengevolge stonden den 16den Mei 1817 Cauchois-Lemaire als schrijver, en Maubach als uitgever van *Le Vrai Libéral* terecht; niettegenstaande de eerste zelf zijne verdediging voordroeg, werd hij op 20 Mei veroordeeld tot eene boete van 500 Gulden, subsidiair 6 maanden gevangenisstraf, terwijl Maubach werd vrijgesproken. Intusschen was op gemelden 16den Mei aan Cauchois-Lemaire en Guyet het Koninklijk Besluit beteekend, waarbij hun het verder verblijf op Nederlandsch gebied werd onzegd. Cauchois-Lemaire kon dus niet tegenwoordig zijn bij de behandeling van het door hem aangeteekend hooger beroep voor het Hoog-Gerechtshof op 25 Juli 1817; daarom stelde hij te Hamburg eene memorie op, die in druk gebracht door hem werd bestemd om aan de leden van het Hof te worden voorgelezen en rondgedeeld. IJdele moeite: want bij de uitspraak, eerst bepaald op Maandag 28 Juli, daarna uitgesteld tot Vrijdag 1 Augustus 1817, werd zoowel het hooger beroep van Cauchois-Lemaire, als dat van het Openbaar Ministerie tegen de vrijspraak van den uitgever Maubach, verworpen; bovendien gelastte het Hof het verbod van gemelde memorie, den Procureur-Generaal vrij latende de verspreiders er van te vervolgen.¹

¹ L'Observateur Belge, Tome 11, pag. 141—185. M. Stuart, Jaarb. 1817, II, blz. 66—68.

Zooals in het *Appél à l'opinion publique*, pag. 256, wordt medegedeeld, had de Oostenrijksche Gezant, Von Binder, verscheiden dagen vóór den 16den Mei 1817 zich in een gezelschap, bij een praatje over *Le Vrai Libéral*, de woorden laten ontvallen: « ces écrivains jouent de leur reste », terwijl de Pruisische Gezant, Prins Von Hatzfeld, verklaarde: « *Le Vrai-Libéral* ne saurait aller plus loin, il n'en a plus que pour huit jours d'existence ». Beide diplomaten wisten wat zij zeiden. Den 16den Mei 1817 toch, den zelfden dag waarop het proces tegen N°. 65 in eersten aanleg was behandeld, kwam de Commissaris van Politie Van Assche, des namiddags te 4 uur, aan het bureau van *Le Vrai Libéral*, Montagne de Sion N°. 687, aan Cauchois-Lemaire en Guyet mededeeling doen eener beschikking, waarbij zij, op grond van een Koninklijk Besluit, werden uitgenoodigd zich van paspoorten te voorzien geldig voor Frankrijk, Engeland, Duitschland, Amerika, of welk land ook, en het Koninkrijk der Nederlanden binnen den tijd van acht dagen te verlaten, op straffe van uitgeleide te worden gedaan door de gendarmerie ¹. Aldus genoodzaakt namen beiden hun afscheid in *Le Vrai Libéral* van 22 Mei 1817 ², en verlieten ze Brussel den 24sten Mei 1817 met de Antwerpsche diligence, die des morgens te 6 uur van het Logement Le Duc de Brabant op de *Marché aux Charbons* afreed ³.

Deze uitzetting nu heeft ten gevolge gehad de uitgave van het reeds veelvuldig aangehaalde « *Appél à l'opinion publique et aux états-généraux du royaume des Pays-Bas*, en faveur des proscrits français, contre leurs proscriptionneurs; par MM. Cauchois-Lemaire et Guyet, domiciliés pendant dix-sept mois, à Bruxelles, sous la garantie de l'article IV. de la Loi fondamentale; exilés, le 24 Mai

---

¹ *Appél à l'opinion publique*, pag. 271. Friedlaender, blz. 123, is hier alweer onjuist: want hij spreekt van 22 Mei, en van een bevel om binnen drie dagen het land te verlaten.

² *Appél à l'opinion publique*, pag. 264.

³ *Appél à l'opinion publique*, pag. 274.

1817, en vertu d'une lettre de cachet lancée par M. le Comte de Thiennes, Ministre d'Etat. La Haye, de l'imprimerie Belgique; Spui N°. 72. 1817», 287 blz. 8°. Vooraf gaat een «Lettre au propriétaire de l'imprimerie Belgique (Johannes Baptiste Ghislenus Wallez) à la Haye», dd. «Altona, le 28 Septembre 1817», onderteekend door Guyet, waarin deze vermelden uitgever dank zegt voor zijne aanbeveling bij zijne correspondenten buitenslands, in het bijzonder in het Noorden van Duitschland, terwijl hij de hoop uitspreekt dat de uitgave zou plaats vinden vóór het einde van October, wanneer de Staten-Generaal bij elkaar kwamen. Guyet nam de geheele verantwoordelijkheid op zich, ofschoon Cauchois-Lemaire, die Holstein had verlaten weinige dagen na het voltooiën van zijn aandeel in dezen arbeid, de eigenlijke Memorie, pag. 9—160, had opgesteld, terwijl hij de «Notes et pièces justificatives», pag. 164—287, had bewerkt.

Het schijnt intusschen dat de uitgave eenige vertraging onder vond. Want op hetzelfde oogenblik, Woensdag 3 December 1817, toen de Tweede Kamer kennis kreeg van de bezwaren door beide bannelingen ingebracht, was de Haagsche politie bezig krachtige maatregelen te nemen om den verkoop van het Appél te beletten. 's Anderendaags toch scheurde een Commissaris van Politie in vol costuum de aankondigingen van het Appél af van alle muren, nogtans zonder dat er op het geschrift beslag was gelegd, en waarschijnlijk zelfs vóór dat er eene klacht bij de justitie was ingediend. Wel zorgde de drukker aanstonds voor eene nieuwe aankondiging; maar daar de stads-aanplakker altijd officiële machtiging noodig had, schoot er voor den uitgever Wallez niets beters over dan het plaatsen voor zijne ramen van die aankondiging, waarin vermeld werd wat er had plaats gehad ¹.

Intusschen werd de 34jarige boekdrukker en boekverkooper Wallez, te Gent geboren, ten gevolge van een vonnis der Recht-

---

¹ L'Observateur Belge, Tome 12, pag. 840—842.

bank van 2 Februari 1818 in hechtenis genomen ¹, en bij arrest der Kamer van beschuldiging van het Hoog-Gerechtshof van 19 Februari 1818 gesteld in staat van beschuldiging en verwezen naar het Hof van Assises in de provincie Holland, Zuiderkwartier, ter zake van het drukken van een geschrift, waarin de burgers en ingezetenen van het Rijk rechtstreeks werden aangezet tot het plegen van aanslagen, die geen andere strekking konden hebben dan tot omverwerping van het bestaande gouvernement. Op 11 Maart 1818 evenwel werd dit arrest door hetzelfde Hoog-Gerechtshof, recht doende als Hof van Cassatie vernietigd, op grond dat, volgens art. 4 van het Besluit van 24 Januari 1814, N°. 1, Stbl. N°. 17, de schrijver bekend zijnde of kunnende aangewezen worden, de drukker van de aansprakelijkheid was bevrijd. Dientengevolge werd Wallez dadelijk in vrijheid gesteld ².

Met betrekking tot deze zaak zagen het licht eene «Memorie aan de Heeren Leden der Kamer van beschuldiging, bij het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage, ingediend door J. B. G. Wallez. In 's Gravenhage, Ter Nederl. Drukkerij, op het Spui, N°. 72», gr. 8o., ook in het Fransch vertaald; en «Brief van eenen Regtsgeleerden te Rotterdam, aan zijnen vriend Mr. . . . . te Amsterdam, wegens twee gewijsden van de civiele kamers uit het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage, regt doende in Cassatie, waarbij J. B. G. Wallez, Boekdrukker en Boekverkooper aldaar, is vrijgesproken. In 's Gravenhage en te Amsterdam, bij de Gebrs. van Cleef», 1½ vel gr. 8o. ³.

---

¹ Volgens Friedlaender, blz. 124, reeds op 22 December 1817.

² Zie deze gerechtelijke uitspraken in het Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad van Zaterdag 10 Juni 1820, N°. 47. Zeer ten onrechte zeide De Brouckère op 28 November 1828 dat de Assises Wallez vrijspraken. Zie verder Mr. G. W. Vreede, Bijdr. tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeente-Bestuur in Nederland, 17de deel, N.S. 4de deel, blz. 249—260, en daaruit overgenomen in het Weekblad van het Regt van Donderdag 4 Januari 1872, N°. 3405, blz. 3, en in het Algemeen Handelsblad van Vrijdag 12 Januari 1872, N°. 12600, Bijv.

³ Naamlijst van Boeken 1814—1818, blz. 363.

In hunne beide verzoekschriften tot de Staten-Generaal gericht, die door de zorg van den Heer Wallez, tegelijk met een exemplaar van het Appél, in de zitting der Tweede Kamer van Woensdag 3 December 1817 inkwamen, beriepen beide bannelingen zich op art. 4 en 227 der Grondwet, waarbij én de veiligheid en vrijheid van den vreemdeling, én die van de drukpers werden gewaarborgd. Zij verzochten daarom handhaving hunner vrijheid, en het recht tot vervolging van hem die hen had verbannen. Beide stukken werden verzonden naar de Commissie voor de verzoekschriften. In de zitting nu van Zaterdag 20 December stelde Jhr. Ridder A. C. Membrède, lid voor Limburg, namens die commissie voor de stukken ter Griffie neder te leggen. Kemper daarentegen, van meening dat op de aanklacht niet mocht worden gezwegen, stelde voor de verzoekschriften naar de afdeelingen te verzenden en er daarna over te beraadslagen. J. B. H. Rosier, lid voor Henegouwen ¹, was van hetzelfde gevoelen, dat intusschen sterk werd bestreden, waarop Kemper verklaarde vast voornemens te zijn in eene volgende zitting een voorstel te doen. Hierop werd het voorstel der Commissie zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Drie dagen later, in de zitting van Dinsdag 23 December, deed nu Kemper het voorstel om de verzoekschriften in beraadslaging te nemen, en dit voorstel met de verzoekschriften naar de afdeelingen te verzenden. Ondersteund door Jhr. D. F. Van Alphen, lid voor Holland, werd besloten het voorstel te doen drukken, rond te deelen, en naar de afdeelingen te verzenden. Eerst in de zitting van Dinsdag 20 Januari 1818 ontving de Tweede Kamer de mededeeling dat de Centrale Afdeeling gereed was met het verslag; alle afdeelingen waren eenparig van oordeel dat Kemper's voorstel moest worden verworpen, dat er geen termen waren om het verzoek van Cauchois-Lemaire en Guyet

---

¹ Blijkens De Bosch Kemper, De Staatk. Gesch. v. Nederland tot 1830, blz. 549, was Rosier Procureur-Generaal.

toe te staan. Twee dagen later, in de zitting van Donderdag 22 Januari 1818, kwam het punt in beraadslaging; als sprekers lieten zich in de ochtend-zitting hooren: Kemper, Dotrengé, Jhr. E. De Hoffschmidt lid voor Luxemburg, Membrède, Rosier, Jhr. Mr. G. Fontein Verschuur van Heilo lid voor Holland, Van Alphen, Jhr. J. Clifford lid voor Holland ¹; in de avond-zitting: Gendebien, Mr. J. G. Van Nes van Meerkerk lid voor Utrecht ², Mr. C. H. Gockinga lid voor Groningen ³, De Hoffschmidt, Dotrengé, J. B. F. D'Omalius Thierry lid voor Luik, X. Wasseige lid voor Namen, Kemper, A. P. J. De Moor lid voor Antwerpen, en Van Lynden van Hoevelaken. De slotsom was dat met algemeene stemmen werd besloten het verzoek der beide bannelingen te verwerpen, en met 50 tegen 37 stemmen om zulks te doen zonder aanvoering van redenen. Daags daaraanvolgende, in de zitting van Vrijdag 23 Januari 1818, verzochten de Heeren Baron E. L. De Surlet de Chokier lid voor Limburg ⁴, en De Hoffschmidt aanteekening, dat zij geen deel hadden genomen aan de stemming. ⁵

Toen Cauchois-Lemaire in 1821 bij Brissot-Thivars ⁶ te Parijs zijne Opuscles Politiques het licht had doen zien, grootendeels samengesteld uit eenige artikelen van *Le Libéral* en *Le Vrai Libéral*, en uit brokstukken van het *Appél à L'opinion publique*, werd hij gearresteerd, en eerst losgelaten na eene borgstelling van

---

¹ Joannes Clifford, geb. te Amsterdam 1769, was lid sedert 1816; zie Kobus en De Rivecourt.

² Jacob Gerard Van Nes, geb. omstreeks 1776, was lid van 1817 tot 1836; zie Kobus en De Rivecourt.

³ Campagius Herman Gockinga, geb. te Groningen 1748, overled. 1823; zie Kobus en De Rivecourt.

⁴ Dezelfde die regent van België is geweest. Door invloed van het gouvernement in Juli 1818 niet herkozen, werd hij in 1828 op nieuw lid der Staten-Generaal.

⁵ J. J. F. Noordziek, 1817—1818, *Handel.* blz. 54, kol. 2; 97, kol. 2; 121, kol. 2; 130, kol. 2; 135—158; 159, kol. 2. *Bijl.* blz. 263—265. Verg. De Bosch Kemper, *De Staatk. Gesch. v. Nederland tot 1830*, blz. 531, 2.

⁶ Waarschijnlijk wel dezelfde als op blz. 11 vermeld.

20,000 Franc bij intekening door tal van vrienden bijeengebracht. Bij verstek werd hij daarop door het Hof van Assises te Parijs veroordeeld tot drie jaar gevangenisstraf en 6000 Franc boete, maar tegen deze uitspraak moet hij in verzet zijn gekomen ¹. Zijn levensloop, die verder buiten dit bestek valt, eindigde te Parijs op 9 Augustus 1861 ².

Tot Le Vrai Libéral keeren we terug bij het jaar 1821.

Bij het einde van 1816 was ook reeds het « Journal de Gand », eene schepping van l'An VI ³, in moeilijkheden gekomen. In het nummer van 1 December 1816 namelijk was er op gewezen dat het « Besluit van den 24sten November 1816, houdende het reglement op het afsluiten der oude middelen van belasting en op het openen en de invoering der nieuwe middelen, welke dezelve zullen vervangen (zie staatsblad n°. 35) », Stbl. N°. 64, den 1sten December, op welken dag bedoeld reglement in werking trad, nog niet behoorlijk in de Gazette Générale des Pays-Bas, destijds de officiële courant van Zuid-Nederland, was afgekondigd. De uitgever J. N. Houdin, en de redacteur Peseux, werden dientengevolge op 20 December 1816 voor den rechter van instructie geroepen, en stonden op 12 Januari 1817 correctioneel terecht wegens hoon jegens de Ministers des Konings en den Directeur-Generaal der Indirecte Belastingen. Den 16den Januari daaraanvolgende moet althans de redacteur zijn vrijgesproken, van welke vrijpraak het Openbaar Ministerie intusschen in hooger beroep kwam ⁴. Over dit blad spreken we nader bij het jaar 1821.

---

¹ Zie Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad van Zaterdag 16 December 1820, N°. 101; Zaterdag 14 en Woensdag 18 Juli 1821, N°. 56 en 57; Woensdag 15 Augustus 1821, N°. 65.

² Zie Brockhaus' Conversations-Lexicon, 13de uitgave, in voce.

³ De revolutionaire tijdrekening dagteekent van 22 September 1792.

⁴ L'Observateur Belge, Tome 9, pag 145—150. A. Warzée, année 1845, pag. 606.

Dienzelfden 16den Januari 1817 deelde het « Antwerpsch Nieuwsblad », dat sedert 31 Mei 1814 het licht zag, mede, dat de redacteur door het Hof van Appèl te Brussel, op eene klacht wegens laster van den Waterschout te Antwerpen, was veroordeeld tot twee maanden gevangenisstraf. Bij die mededeeling stelde het blad de volgende vraagteekens:

« D'après ce, doit-on craindre les effets de la liberté illimitée de la presse? — D'après ce, on se demande quel a été le but du législateur en fixant la patente des journalistes à 80 florins ¹, sans variation? Ces journalistes, en payant cette patente, acquièrent-ils seulement le droit de se taire? — N'eut-il pas été avantageux, pour les finances de l'état, d'établir aussi une patente pour avoir aussi le « droit de parler »? » ².

Beschuldigd van aansporing tot oproer in twee artikelen van den « Mercure d'Anvers, journal de commerce, de politique et de littérature », zooals de volledige titel door A. Warzée, année 1845, pag. 524, wordt opgegeven, werden op 19 Juli 1817 de Heeren Couders en C. Rooses ieder veroordeeld tot eene boete van 50 Gulden ³. Volgens L'Observateur Belge, die intusschen verwijst naar het destijds te 's Gravenhage in twee talen verschijnende blad De Waakzame — Le Vigilant, was de uitgever Couders tot die boete veroordeeld als medeplichtige van den redacteur « lequel avait blâmé en « termes » que la cour spéciale extraordinaire a jugés « de nature à exciter des allarmes » la manière avec laquelle un huissier avait voulu exécuter le mandat d'arrêt lancé contre l'imprimeur du « Constitutionnel d'Anvers » » ⁴.

---

¹ Zie de „Wet van den 11den Februari 1816, tot regeling der middelen om de Staats-uitgaven van dat jaar te bestrijden,” Stbl. N°. 14, art. 21, en daaraan toegevoegde Ordonnantie of Bijlage N°. 2, art. 34.

² A. Warzée année 1845, pag. 523.

³ Friedlaender, blz. 123, spreekt van 21 Juli, en van 500 Gulden boete.

⁴ Zie de bronnen bij het volgende punt vermeld.

In het « Journal Constitutionnel, Commercial et Littéraire de la Province d'Anvers » van 12—13 volgens De Brouckère op 28 November 1828—Maart 1817 kwam onder het opschrift « 5me bulletin du droit de tol » een vervolg voor van eene reeks artikelen over het tolrecht te Vlissingen ¹, die van zoodanigen aard waren om oneenigheid te zaaien tusschen de bewoners der Zuidelijke en Noordelijke provinciën. Naar aanleiding hiervan werd op 29 April ² daaraanvolgende de drukker-uitgever van het blad, Jean Jouan, aangehouden en terstond naar Brussel overgebracht om dáár voor het Buitengewoon speciaal Gerechtshof terecht te staan; want, ofschoon hij aanstonds den schrijver aanwees, werd hem zijn voorloopig ontslag geweigerd. Den 26sten Juli werd hierop Jouan tot eene boete van 50 Gulden, de Heer Stockoven, ofschoon hij had verklaard niet de steller van het artikel te zijn maar het te hebben ontvangen van den Heer Brissot, tot eene boete van 250, of volgens eene andere lezing van 300, Gulden veroordeeld. Intusschen had L. S. Brissot-Thivars, hierboven reeds bij den Mercure Surveillant vermeld, die volgens den een' het blad had opgericht, volgens een' ander er redacteur of slechts medewerker van was, tegelijk met Cauchois-Lemaire en Guyet, België verlaten om geen uitzetting af te wachten ³. Zie verder over dit blad bij het jaar 1818.

Guillaume Lallemant, geboren te Metz 25 December 1782, overleden te Parijs op het einde van 1829, die redacteur of mede-

---

¹ Volgens De Brouckère werd die tol 29 April 1817 afgeschaft. In het Bijvoegsel tot het Staatsblad, VI, 3, blz. 1812, vindt men eene „Inlichting, betreffende den, bij Koninklijk Besluit van 7 April 1817 geschorsten, Tol te Vlissingen.”

² Friedlaender, blz. 122, spreekt van 5 Mei.

³ L'Observateur Belge, Tome 10, pag. 230—248; 12, pag. 317, 8. A. Warzée, année 1845, pag. 522—524, waar intusschen, gelijk bij Friedlaender, blz. 122, 3, blijkbaar van één blad twee bladen zijn gemaakt. U. Capitaine, Les Journaux Liégeois, pag. 161, aant. 2. Appel à l'opinion publique, pag. 254, 277. M. Stuart, Jaarb. 1817, II, blz. 72.

werker was geweest van « L'Aristarque Français, journal politique, historique et littéraire » ¹, en in 1816 naar België was uitgeweken, behoorde dáár tot de oprichters van het « Journal politique, administratif, judiciaire, commercial et littéraire de la Flandre orientale et occidentale » te Gent. Evenals Brissot-Thivars werd ook hij, tegelijk met Cauchois-Lemaire en Guyet, genoodzaakt België te verlaten ², ofschoon hij er weldra terugkeerde om op te treden als redacteur van de Gazette de Liège ³ en als medewerker van Le Vrai Libéral, en om daarna op nieuw naar de Fransche grenzen uitgeleide te worden gedaan. De uitgever van het blad, Willem De Busscher, stond op Zaterdag 30 Augustus 1817 voor de correctioneële rechtbank te Gent terecht om zich te verantwoorden wegens het opnemen van artikelen, meer bepaald in N°. 420, van Zaterdag 14 Juni 1817, zooals Warzée opgeeft « sur les prétendues prévarications du gouvernement de la Martinique », waarover de Hertog Van Wellington zich had beklagd. Want, gelijk M. Stuart zegt: « de Intendant van Martinique (Debru), als een wreedaard opgegeven, en wiens gedrag aanstootelijk tegen Fransche Officiëren was geweest, werd, volgens een artikel van dat dagblad, door het Fransch ministerie van zijn post ontzet, maar die ontzetting werd door tusschenkomst van den Hertog ingetrokken, welke zijne bescherming aan dien publieken ambtenaar had verleend, omdat hij de volkplanting, ten behoeve van een vreemd Gouvernement, zeer goed waarnam ». Deze klacht, door gemelde rechtbank op 6 September, en door het Hoog-Gerechtshof op 18 December 1817 onjuist geacht, werd intusschen door het Hof van Cassatie, ofschoon eerst op 29 Juli 1818, als juist beschouwd, en De Busscher diens tengevolge veroordeeld tot één maand gevangenisstraf, eene boete

---

¹ Hoefler, Nouv. Biogr. Générale. Hatin, Bibliogr., pag. 325, vermeldt zijn naam niet.

² Appel à l'opinion publique, pag. 254, 277.

³ Zie ook U. Capitaine, Les Journaux Liégeois, pag. 140, aant. 2.

van 25 Gulden, en ontzetting van burgerlijke rechten voor den tijd van 5 jaar ¹. Zie verder over dit blad bij het jaar 1818.

Met betrekking tot het jaar 1817 verwijs ik nog naar de Nederlandsche Spectator van 19 April 1884, N°. 16, blz. 124, kol. 2, waar melding wordt gemaakt van « de nota van wege Engeland, Oostenrijk, Pruisen en Rusland, den 29ⁿ Augustus 1817 aan Koning Willem gezonden, waarin gewezen wordt op de «abus et la licence effrénée de la presse dans ses états» », en van « de woorden, door het Journal de Louvain aan Zijne Majesteit gericht: «Il ne faut qu'une minute pour adapter une corde de chanvre à un cou royal» ».

Verg. 1817. Wat het jaar 1818 betreft wordt vermeld, hoe den 13den Januari aan huis van den boven reeds vermelden Jouan, drukker-uitgever van het « Journal Constitutionnel, Commercial et Littéraire de la Province d'Anvers », alle exemplaren werden opgehaald van eene memorie aan de Staten-Generaal in naam der kooplieden in arak en wijn te Antwerpen opgesteld, en op zijne drukkerij gedrukt, zonder dat intusschen blijkt dat zulks tot eene vervolging tegen gemeld blad heeft geleid ². Zie verder over dit blad bij het jaar 1819.

Op 26 Maart 1818 werd door de Rechtbank van Eersten Aanleg te Brussel de uitgever van den Kosmopoliet — met wien dan, blijkens A. Warzée, année 1844, pag. 254, bedoeld zal zijn Johan Few van « The Cosmopolite, or continental general advertiser », sedert Mei 1816 uitgegeven — veroordeeld tot eene gevangenisstraf

---

¹ L'Observateur Belge, Tome 12, pag. 318—329. A. Warzée, année 1845, pag. 510. M. Stuart, Jaarb. 1817, II, blz. 72—77.

² M. Stuart, Jaarb. 1818, II, blz. 11.

van één maand en tot eene boete van 1000 Gld. wegens het hoonen en lasteren eener Engelsche familie, en voorts nog tot het betalen van 1000 Gulden schavergoeding aan deze familie, terwijl de drukker van het blad, Ad. Stapleaux werd vrijgesproken ¹. Volgens de « Mémoire pour le sieur François Hublou » (zie op het jaar 1828 in zake L'Argus), pag. 4, gold dit proces de echtgenooten Barnett, Engelschen van geboorte, heette de drukker Dupon, ten wiens behoeve J. Tarte de jongere optrad, en heette de uitgever, een Engelschman, Ryan. Op 26 Maart 1818 veroordeelde de correctioneële rechtbank te Brussel Ryan tot 2000 Gld. schavergoeding, en sprak den drukker vrij. De 4de kamer van het Hof te Brussel bevestigde weldra die uitspraak in hooger beroep.

Verg. 1817. Omtrent het « Journal politique, administratif, judiciaire, commercial et littéraire de la Flandre orientale et occidentale » wordt — en dat moet dan in Januari of Februari 1818 zijn geweest ² — medegedeeld, dat Dubar, de hoofdredacteur, achter slot was gezet, dat zijne papieren waren onderzocht, wachters in zijne werkplaats waren gesteld, en zijne persen verzegeld, zoo dat het blad niet meer uitkwam. Elders, en dit is misschien de afloop van deze vervolging, wordt melding gemaakt van een op 19 Augustus 1818 door het Hoog-Gerechtshof te Brussel bevestigd vonnis der Rechtbank van Gent tegen de uitgevers van dit blad wegens laster gepleegd tegenover eenen Staats-Minister ³. Zie verder over dit blad bij het jaar 1819.

Intusschen waren op Dinsdag 3 Februari 1818 door den Minister van Justitie, Mr. C. F. Van Maanen ter Tweede Kamer twee wets-ontwerpen ingediend, die een geheel tegenovergesteld lot

¹ M. Stuart, Jaarb. 1818, II, blz. 11, 12.

² Volgens Friedlaender, blz. 125, op 1 October 1818.

³ L'Observateur Belge, Tome 16, pag. 164. M. Stuart, Jaarb. 1818, II, blz. 12.

ondergingen. Het eerste, weldra de « Wet van 6 Maart 1818, houdende afschaffing van de buitengewone regtsmagt en wijze van regtspleging, ingevoerd bij de wet van 10 en het besluit van 20 April 1815 », Stbl. N°. 11, werd voorgesteld uit overweging dat « de voortduring dezer buitengewone regtsmagt en regtspleging — als eene zaak (kon) beschouwd worden, waarbij de dienst der justitie luttel belang » had, terwijl het 's Konings begeerte was, om zoo veel mogelijk, « alles weg te nemen wat dienstig (kon) zijn om min doorzigtigen te ontrusten ». Voortaan zoude de « kennisneming en bestraffing der misdaden bij meergemelde wet en besluit opgenoemd, — aan den gewonen regter, volgens de voorschriften der gewone regtspleging » zijn overgelaten. Nadat in de zitting der Tweede Kamer van Vrijdag 13 Februari 1818 door den Voorzitter Mr. J. P. Van Wickevoort Crommelin, lid voor Holland, was medegedeeld dat de Centrale Afdeeling gereed was met het verslag over het ontwerp, werd de openbare beraadslaging bepaald op Donderdag 19 Februari; in de zitting van Dinsdag 17 Februari evenwel werd ze bepaald op Woensdag 18 Februari. Als sprekers traden toen op de Heeren Gendebien, Reyphins, Jhr. J. J. Van Crombrugghe ¹, Dotrengé, De Moor, Rosier, en de Minister van Justitie Van Maanen. Met 67 tegen 5 stemmen, die der Heeren J. J. Faber lid voor Luxemburg, Reyphins, Van Crombrugghe, A. J. C. De Codt lid voor West-Vlaanderen, en Dotrengé, werd het ontwerp aangenomen. Het « vond bijna geen tegenstand », zegt De Bosch Kemper, De Staatk. Gesch. v. Nederland tot 1830, blz. 552, « dan bij Reyphins, Dotrengé en Van Crombrugghe, die terecht aanwezen, hoe door de afschaffing enkel der regtsmagt de strafbedreigingen in de verordeningen van 1815 werden gehandhaafd, waarbij Van Crombrugghe met treffende waarheid de noodzakelijkheid van eene verzoenende staatkunde aanprees en aantoonde, hoe weinig strenge bepalingen afdeden en hoe alles van den geest

---

¹ Van Crombrugghe was van 1817 tot 1830 lid voor Oost-Vlaanderen.

der bevolking athing: « Bij den slag van Waterloo hadden Belgen en Hollanders vereenigd met moed tegen de herleving der Fransche overheersching gestreden, de geheele burgerij van Brussel had met liefde de gekwetsten verzorgd, en de bepalingen van het besluit van 20 April 1815 waren zonder toepassing gebleven, totdat men er een onwaardig gebruik van had gemaakt in de vervolging van den abt De Foere ». De minister van justitie, Van Maanen, antwoordde, zeer in den geest van een minister van Willem I, dat de aanmerkingen over dat proces ongepast waren, omdat door den Koning, bij de wetsvoordragt aan de Staten-Generaal uitsluitend de vraag was onderworpen of de buitengewone regtsmagt zou blijven bestaan, en verder niet ». In de zitting van Zaterdag 7 Maart ontving de Tweede Kamer de mededeeling, dat ook de Eerste Kamer zich met het ontwerp had vereenigd ¹.

Het tweede ontwerp op Dinsdag 3 Februari 1818 ingediend behelsde verscherping der bepalingen van de Wet van 28 September 1816 tegen het beleedigen van vreemde Mogendheden. De leemten dier wet toch waren weldra openbaar geworden, « en de Regering zag zich genoodzaakt, aan den lastigen aandrang van den Gezant van Lodewijk XVIII, den Markies De Latour du Pin, door de indiening van eene wijder strekkende voordragt, — toe te geven » ². Van Maanen leidde het ontwerp bij de Tweede Kamer in onder opmerking hoe de Koning teleurgesteld was in zijne verwachting over de uitwerking dier wet, « en ook ieder lid van de Vergadering — (zoude) met droefheid en verontwaardiging hebben opgemerkt, dat zelfs de zoo bij uitstek gematigde straffen, — stof tot spot (hadden) opgeleverd, omdat (men) middel (had) weten te vinden om die straffen weinig drukkende te doen worden, of dezelve geheel

---

¹ Zie J. J. F. Noordziek, 1817—1818, Handel., blz. 215—216; 229, kol. 1; 230, kol. 2; 238—243; 286, kol. 2. Bijl. blz. 291 en 292.

² Mr. G. W. Vreede: „Een woord over de Wet van 28 September 1816 (Staatsblad n°. 51), tot vaststelling van straffen voor hen, die vreemde Mogendheden beleedigen”, in Nieuwe Bijdr. v. Regtsgel. en Wetg., dl. 2 (1852), blz. 189.

en al te ontduiken door spitsvindige en listige redeneringen over den waren zin en de bedoeling dier wet, zoo wel ten aanzien van het regte kenmerk der misdrijven, als ten opzichte van de personen welke zij strafschuldig (had) verklaard». — «Dezelfde noodzakelijkheid» bestond nog «om met hoogen ernst en nadruk een kwaad te keer te gaan, dat voornamelijk door vreemde schrijvers op onzen bodem (was) geplant: doch weing te duchten zoude zijn, indien niet sommigen onzer landgenooten hetzelfde tot wezenlijkheid bragten, door het drukken, uitgeven en verspreiden van de lasterschriften dier kwaadwilligen, waarin uitheemsche Mogendheden, Vorsten en Souvereinen, op de hevigste wijze (werden) aangerand, bespot en beleedigd, zoo wel in derzelver personeel karakter, als wegens de daden hunner regering, en welke dikwijls de onmisbare strekking (hadden) om die Rijken en Staten te beroeren, en derzelver ingezetenen tot oproer en ongehoorzaamheid aan te zetten». — «Zoodanige drukkers ondertusschen, die tevens de eerste oorspronkelijke uitgevers (waren), ja bovendien zelfs dikwijls de wezenlijke eigenaars van dergelijke dagbladen of geschriften zijnde, de schrijvers als hunne gebroodde dienaars (betaalden, gaven) door hunne daden alleen aan het misdrijf deszelfs aanwezig; zij (stonden) met de schrijvers op dezelfde lijn; zij (bevonden) zich met dezen onder dezelfde verantwoordelijkheid aan de maatschappij». — «De strafwetten, — ja zelfs de duidelijke en onmiskenbare inhoud van art. 227 der Grondwet, moesten voorzeker genoegzaam zijn om alle onzekerheid of twijfel daaromtrent weg te nemen; maar het (was) genoegzaam bekend hoe dikwijls grove misvattingen daaromtrent, bijzonder in de toepassing der meergemelde wet, (hadden) plaats gehad, welke de Koning (verlangde) voor het vervolg ten eenemale te doen ophouden».

Nadat in de zitting der Tweede Kamer van Dinsdag 17 Februari 1818 mededeeling was gedaan van de ontvangst eener missive van den Secretaris van Staat, A. R. Falck, dd. 's Hage, 16 Februari, ter begeleiding eener veranderde redactie van het ontwerp als ge-

volg van gemaakte bedenkingen, en tevens dat de Centrale Afdeeling gereed was met haar verslag, kwam het ontwerp in de zitting van Vrijdag 20 Februari in behandeling. Als sprekers traden in de ochtend-zitting achtereenvolgens op: de Minister van Buitenlandsche Zaken Jhr. A. W. C. Van Nagell tot Ampsen ¹, F. Baron De Serret (tegen) ², Fontein Verschuur (tegen), J. Clifford (tegen), De Surllet de Chokier (tegen), Sandberg van Essenburg (tegen), A. H. Van Markel Brouwer lid voor Gelderland (vóór), Reyphins (tegen), Van Nes van Meerkerk (vóór), Gendebien (tegen), Dotrenge (tegen), Van Alphen (tegen), Gockinga ³, Kemper (vóór), Ph. Baron De Goër lid voor Luik (vóór); in de avond-zitting volgden nog: Gijsbert Karel Graaf Van Hogendorp lid voor Holland (vóór), Van Crombrugghe (tegen), C. E. E. Baron Collot D'Escury (vóór) ⁴, en nogmaals Reyphins, Dotrenge, Kemper, De Serret, en De Surllet de Chokier, terwijl ten slotte de Minister van Justitie Van Maanen het woord voerde. De uitkomst was dat het ontwerp met 39 tegen 36 stemmen werd verworpen ⁵. — Wat nu de Wet van 28 September 1816, Stbl. N°. 51, betreft, deze is eerst afgeschaft op 1 September 1886 ⁶.

Verg. 1818. Het « Journal politique, administratif, judiciaire, commercial et littéraire de la Flandre orientale et occidentale » was in 1818 uit handen van De Busscher overgegaan in die van

---

¹ Anne Willem Carel Baron Van Nagell tot Ampsen, geb. 1756, overled. te 's Gravenhage 1851, Min. van Buitenl. Zaken tot 1824; zie De Bosch Kemper, Letterk. Aant., blz. 471 en 630.

² François Baron De Serret was lid voor West-Vlaanderen van Octob. 1817 tot December 1827.

³ Zijne redevoering ontbreekt, zoowel als zijn naam op de stemlijst.

⁴ Hij was lid voor Friesland, en zoon van het gelijktijdig lid voor Holland Baron J. M. Collot D'Escury, kort te voren, 1 December 1817, overleden.

⁵ Zie J. J. F. Noordziek, 1817—1818, blz. 216—217; 230, kol. 2; 259—272. Bijl. blz. 293—297. Verg. De Bosch Kemper, De Staatk. Gesch. v. Nederland tot 1830, blz. 532—4.

⁶ Zie de Wet van 15 April 1886, Stbl. N°. 64, art. 3.

Joseph Doussaint en L. V. J. Dubar. Bij arrest van 14 Januari 1819 veroordeelde het Hof van Appèl te Gent Doussaint tot vier jaar gevangenis en 500 Gulden boete, en Dubar tot één jaar gevangenis; deze laatste intusschen kreeg na verloop van één maand gratie van den Koning ¹.

Verg. 1818. Nadat L. S. Brissot-Thivars België had verlaten was het «Journal Constitutionnel, Commercial et Littéraire de la Province d'Anvers» overgegaan in handen van zekeren Denié of Denier. Hem werd krachtens een bevel van 26 Januari 1819 op 1 Februari door twee gendarmes uitgeleide gedaan tot aan de Fransche grenzen ². In October van datzelfde jaar 1819 werd de toenmalige redacteur, de Advocaat Constantin, vervolgd naar aanleiding eener klacht van den Oostenrijkschen Gezant, Baron Von Binder, over den inhoud van zeker nummer, als beledigend voor zijnen Souverein. De Rechtbank te Antwerpen sprak den beklaagde evenwel vrij. Hoe het Hoog-Gerechtshof te Brussel in appèl over de zaak oordeelde in November 1819 blijkt niet ³. Zie verder over dit blad bij het jaar 1820.

De «Gazette Générale des Pays-Bas — Algemeene Nederlandsche Courant», sedert 24 Juni 1815 te Brussel door Weissenbruch uitgegeven, was voor de Zuidelijke gewesten wat de Staats-Courant voor de Noordelijke was. Bij Kon. Besluit van 5 Augustus 1818 werd dit blad met 1 October daaraanvolgende opgeheven, en ver-

---

¹ Warzée, année 1845, pag. 510. Volgens De Brouckère's rede is de vervolging van 1818 en 1819 dezelfde.

² L'Observateur Belge, Tome 18, pag. 31, aant. Warzée, année 1845, pag. 523. Friedlaender, blz. 126.

³ Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad N°. 1—4 en 10—12 Tweede Druk van 1819. Zie over dit blad lager.

vangen door het « Journal Général des Pays-Bas ». Wegens een beleedigend artikel voor den Koning van Spanje werd L. J. M. H. Weissenbruch bij vonnis van de correctioneele rechtbank te Brussel van 12 November 1819, bekrachtigd bij arrest van het Hoog-Gerechtshof te Brussel van 16 Maart 1820, veroordeeld tot eene boete van 500 Gulden en intrekking van zijn patent voor den tijd van drie jaar. Nadat een verzoek om gratie door Koning Willem I in de maand Juli van de hand was gewezen, bracht eene nota van den zaakgelastigde van Spanje, waarbij te kennen werd gegeven « dat Z. Kath. M., de gelukkige gebeurtenis van de politieke hervorming der Spaansche monarchie willende kenmerken door de vergetelheid der beleedigingen », hem gelast had genade te vragen voor den veroordeelde, uitkomst. Bij Kon. Besluit van 16 September 1820 werd dientengevolge Weissenbruch in zooverre begenadigd, dat de intrekking van zijn patent tot één jaar werd teruggebracht ¹.

Den 1sten Maart 1820 werd de hierboven reeds vermelde Advocaat Van Meenen, een der schrijvers van L'Observateur Belge, welk anti-ministerieel tijdschrift intusschen al in 1819 had opgehouden te verschijnen, op het tribunaal te Leuven, bij het verlaten der audientie-zaal, in hechtenis genomen; hij werd beschuldigd van de Ministers, de rechterlijke en administratieve overheid, en voornamelijk de Rechtbank van Leuven te hebben gelasterd door hetgeen hij in genoemd tijdschrift, in de artikelen « Dernier mot sur les logemens militaires » in Tome 19, pag. 257 en 281, « Logemens militaires », pag. 384, en « Affaire Trappes et d'Elhougne », pag. 369, en Tome 20, pag. 1—40 en 113—150,

---

¹ Naar de vertaling van dit Kon. Besluit in het Journal Général des Pays-Bas van 24 September 1820, N°. 725, in het Alg. Nederl. Nieuws- en Advert. Blad van Woensdag 27 September 1820, N°. 78. Friedlaender, blz. 128, stelt het vonnis op 18 November 1819.

gezegd had omtrent de zaak van zekeren Engelschman Trappes te Leuven, die wegens verzet tegen het inkwartieren van militairen bevel tot ontruiming van het Koninkrijk had gekregen. Twee dagen later evenwel werd hij, tegelijk met den insgelijks in hechtenis gestelden H. De Paauw, uitgever van een' brief aan den redacteur van het Journal de la Belgique ¹ over de terechtzitting der correctioneële rechtbank te Leuven van 13 Januari 1820 betreffende gemelde zaak, onder borgtocht ontslagen. En zoo ging het ook met den insgelijks ter dezer zake in hechtenis gestelden mede-redacteur van L'Observateur Belge, den Advocaat d'Elhounne ².

Michel De Brialmont, redacteur van « L'Echo », een Zondagsblad, beschuldigd van te hebben getracht te verwekken onrust en oneenigheid tusschen de bewoners van Noord- en Zuid, en de waardigheid te hebben aangerand van het Ministerie, met name van den Minister van Justitie, door diens handelingen onwaardig en wreedaardig te noemen, in twee artikelen: « Een woord over het budget », en een uittreksel uit de Bibliothèque Historique betreffende het Gouvernement der Nederlanden, opgenomen in N°. 23 en 31, werd, na reeds drie maanden in hechtenis te zijn geweest, op 7 Juli 1820 door het Hof van Assises van Zuid-Brabant veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf ³. Volgens de redevoering van De Brouckère op 28 November 1828 behoorde Michel De Brialmont toen tot de redactie van de Gazette des Pays-Bas.

Verg. 1819. De redacteur en de drukker van het « Journal Constitutionnel, Commercial et Littéraire de la Province d'Anvers »

---

¹ Zie A. Warzée, année 1844, pag. 249.

² Alg. Nederl. Nieuws- en Advert. Blad van Woensdag 8, Zaterdag 11, en Zaterdag 18 Maart 1820, N°. 20, 21, 23. M. Stuart, Jaarb. 1820, I, blz. 325.

³ Alg. Nederl. Nieuws- en Advert. Blad van Zaterdag 11 Maart, Woensdag 19 April, Woensdag 12 en Zaterdag 15 Juli 1820, N°. 21, 32, 56 en 57. Warzée, année 1844, pag. 265. M. Stuart, Jaarb. 1820, I, blz. 325.

stonden beiden op 17 April 1820 terecht, naar aanleiding eener klacht van den Pruisischen Gezant wegens het overnemen van een uittreksel uit *Le Censeur* — waarmede bedoeld zal zijn *Le Censeur Européen*, 22 Juni 1820 gestaakt, zie *Hatin, Bibliogr.*, pag. 318 — betreffende de Pruisische regeering ¹.

In 1820 verscheen te Sittard tweemaal 's weeks het « *Recueil des Nouvelles* »; de voornaamste redacteurs van dit blad waren: de ontvanger der belastingen Smits, en de reeds hierboven, vermelde Guillaume Adam De Felice, geboren te Ottenburg in Duitschland, die, pas 18 jaren oud, tot 11 Augustus 1820 medewerker was geweest aan *Le Vrai Libéral*, en die krachtens een Koninklijk Besluit van 27 December 1820 werd uitgeleverd. In 1821 werd de titel: « *L'Esprit du tems, ou Annales politiques et littéraires* », en werd het blad gedrukt bij Gerard Gruyters te Roermond. Zoowel het *Recueil des Nouvelles* als *L'Esprit du tems* waren bekend wegens hunne heftige artikelen vooral gericht tegen enkele naburige regeeringen. Drukker, uitgever, en redacteurs stonden herhaaldelijk terecht. Zoo werd op 29 Maart 1821 door het Hoog-Gerechtshof te Brussel bevestigd een vonnis van de Rechtbank te Maastricht, waarbij redacteur en drukker — Friedlaender, blz. 132, noemt ze S. Levenbach en Albert — wegens twee voor het Pruisisch Gouvernement beledigende artikelen, ieder waren veroordeeld tot eene boete van 500 Gulden, subsidiair 6 maanden gevangenisstraf. Daarentegen vernietigde de Rechtbank van Maastricht op 10 Augustus 1821 een vonnis van de Rechtbank van Roermond, waarbij de uitgever en drukker veroordeeld was tot eene boete van 500 Gulden wegens een artikel dat lasterlijk van inhoud voor den Koning van Pruisen

---

¹ Warzée, année 1845, pag. 524. Friedlaender, blz. 131.

geacht werd te zijn, « en door een op « speciale order gebannen Franschman opgesteld was » ¹.

Verg. 1816. Het was naar aanleiding van hetgeen het « Journal de Gand » in N°. 49, 60, 63, 75, 80, 83, 88, 89, 90, 93 en 106 van het jaar 1821 had medegedeeld omtrent de Napelsche revolutie, dat de te Gent zeer geachte redacteur Peseux den 18den Mei voor den rechter van instructie werd geroepen, en na drie uur in verhoor te zijn geweest in hechtenis werd gehouden ². Eerst op 27 Augustus daaraanvolgende geraakte ook de eigenaar van het blad, Houdin, in hechtenis. Beiden werden dientengevolge op 16 October 1821 door het Hof van Assises van Oost-Vlaanderen te Gent, hoe vreemd zulks ook schijnt, wegens aansporing tot onlusten en het verwekken van wantrouwen en verdeeldheid onder de inwoners van het rijk, veroordeeld de eerste tot eene boete van 600, de tweede tot eene van 1200 Gulden ³. Het blad kwam, waarschijnlijk naar aanleiding dezer vervolging, in andere handen. Want op 19 December 1821 ⁴ stonden de Heeren Metdenpenning en Bonnin, als opsteller en drukker van het Journal de Gand voor de Rechtbank van Eersten Aanleg te Brussel terecht wegens hoon der overheid met de rechterlijke macht bekleed aangedaan in een artikel geplaatst in het nummer van 15 Juni 1821; beiden werden intusschen op 21 December 1821 vrijgesproken. Maar toen de zaak op 24 Januari 1822 in hooger beroep voor het Hoog-Gerechtshof te Brussel was behandeld, werden beiden daags daaraanvolgende tot één maand

---

¹ Warzée, année 1845, pag. 537, 8. M. Stuart, Jaarb. 1821, II, blz. 3. Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad van Woensdag 22 Augustus 1821, N°. 67.

² Friedlaender, blz. 132, spreekt van 21 Mei.

³ Warzée, année 1845, pag. 506, 7. M. Stuart, Jaarb. 1821, II, blz. 7—9. Algemeen Nieuws- en Advertentie-Blad van Woensdag 23 Mei 1821, N°. 41; Zaterdag 20 October 1821, N°. 84.

⁴ Friedlaender, blz. 133, spreekt van 20 December.

gevangenisstraf veroordeeld ¹. Zie verder over dit blad bij het jaar 1827.

In 1818 en 1819 schijnen de mannen van « *Le Vrai Libéral* » met rust te zijn gelaten. Maar op Oudejaarsdag van het jaar 1820 werd een van hen, Sancier de la Croix, belast met de vertalingen, op het Bureau van Politie geroepen, waar hem werd medegedeeld, dat hij zich binnen tweemaal 24 uren aan gene zijde der grenzen moest bevinden; en reeds 's anderendaags, Nieuwjaarsdag 1821, was hij derwaarts op weg onder geleide van een agent ².

Meer gerucht maakte het volgende. François Bernard Stevenotte, de verantwoordelijke redacteur, die reeds in 1817 had terecht gestaan en veroordeeld was, werd den 7den April 1821 in hechtenis genomen, en eenige dagen later ook Collette, op dat oogenblik de kassier der onderneming, die intusschen spoedig weer schijnt te zijn ontslagen. Eerst op 30 Juli 1821 stond de Heer Stevenotte voor het Hof van Assises van Zuid-Brabant terecht, om zich te verantwoorden wegens het verwekken van wantrouwen en onrust onder de ingezetenen van het rijk, door het plaatsen van vier artikelen, waarvan drie — het eerste onder de *Mélanges Politiques* van 9 November 1820 — over het Koninkrijk der beide Siciliën tijdens den opstand aldaar, terwijl in eene ode onderscheidene gedeelten de verbonden Mogendheden betroffen. Het Openbaar Ministerie werd in deze zaak waargenomen door den substituut van den Procureur-Generaal, den Heer Orts, een' broeder van hem die den Heer Stevenotte bij *Le Vrai Libéral* als redacteur was opgevolgd en eerlang moest terechtstaan. In weerwil van een welsprekend pleidooi van den Advocaat Beijens, werd de Heer

---

¹ M. Stuart, Jaarb. 1822, blz. 342—344.

² Algemeen Nieuws- en Advert. Blad van Zaterdag 6 Januari 1821, N°. 2. J. B. Van der Meulen, Willem den Koppigen, dl. 1, blz. 399, aant. zegt dat het bevel was van 3 Januari 1821.

Stevenotte den 31sten Juli tot eene boete van 500 Gulden veroordeeld, maar tevens onmiddellijk op vrije voeten gesteld, na bijna vier maanden van zijne vrijheid te zijn beroofd geweest.

Intusschen was reeds, om andere redenen, op Zaterdag 14 Juli 1821 de drukkerij van het blad verzegeld, en geraakten de redacteur Orts, de toenmalige uitgever Collette, en de voormalige eigenaar en drukker Maubach in hechtenis; de laatste toch had den eigendom van het blad overgedragen aan zekeren Graaf De Pestre de la Ferté. Weldra was het met *Le Vrai Libéral* gedaan; na de verzegeling op 14 Juli verscheen op 21 Juli weder een nummer, gevolgd door nog drie anderen, van de drukkerij van Dekeyn, maar toen ook deze den 24sten Juli in gerechtelijk verhoor was geweest, was het met N°. 200, van 25 Juli, met het blad gedaan. Eerst op 14 September 1821 werd deze tweede zaak verwezen naar het Hof van Assises van Zuid-Brabant bij een arrest van het Hoog-Gerechtshof, waarbij twaalf artikelen uit het blad, in N°. 101, 102, 189 en 196, waarvan sommigen op de gebeurtenissen te Napels, anderen op den staatkundigen toestand van Europa, en de overigen op de Nederlandsche finantiële wetgeving betrekking hadden, werden aangewezen als vallende in de termen van overtreding van art. 1 van het Besluit van 20 April 1815. Graaf De Pestre de la Ferté, die door de Raadkamer der Rechtbank van Eersten Aanleg mede in beschuldiging was gesteld, werd evenwel bij gemeld arrest buiten vervolging gesteld. Tegen deze beslissing kwam het Openbaar Ministerie echter in cassatie, en op 26 November 1821 diende de zaak voor het Hof van Cassatie te Brussel, bij welke gelegenheid namens den Graaf werd betoogd, hoe deze den eigendom van *Le Vrai Libéral* slechts had aanvaard, ten einde den Heer Maubach, zijnen academie-vriend, uit behoefte te redden. Het Hof verwees twee dagen later ook den Graaf naar het Hof van Assises van Zuid-Brabant, dat op 22 Januari 1822 — het Openbaar Ministerie was thans waargenomen door den Heer Marc — zoowel gemelden Graaf als beschuldigde Orts tot één jaar

gevangenisstraf veroordeeld, terwijl beschuldigten Maubach en Collette werden vrijgesproken en dadelijk in vrijheid gesteld ¹. Zie verder op het jaar 1828.

Op Donderdag 1 Juni 1820 was te 's Gravenhage op de drukkerij van A. D. Willer, in de Lange Pooten, N°. 169, het eerste nummer verschenen van een Fransch blad, « Le Flambeau, Journal politique et littéraire », waarvan de hierboven vermelde J. B. G. Wallez eigenaar was, die gelijktijdig, maar reeds sedert 21 October 1819, het reeds meermalen aangehaalde Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad uitgaf, en thans dit Fransche blad begon uit te geven ten behoeve der Zuidelijke provinciën. Tot 1 October 1820 verscheen het te 's Gravenhage driemaal 's weeks: Dinsdags, Donderdags, en Zaterdags; maar toen op gemelden datum de regeering naar Brussel werd verplaatst, werd het blad ook derwaarts overgebracht, en zag het dáár dagelijks het licht, onder redactie van de Heeren Tarte, de jongere, een welbekend, hierboven reeds vermeld, Advocaat bij het Hoog-Gerechtshof, Montagne des Aveugles, N°. 884 ², en Wallez.

---

¹ Algemeen Nieuws- en Advert. Blad van Woensdag 11, Zaterdag 21 April 1821, N°. 29, 32; Woensdag 18, Zaterdag 21, Woensdag 25, Zaterdag 28 Juli 1821, N°. 57—60; Woensdag 1, Zaterdag 4, Woensdag 22 Augustus 1821, N°. 61, 62, 67; Woensdag 19 September 1821, N°. 75; Zaterdag 1 December 1821, N°. 96; Zaterdag 19, en 26 Januari 1822, N°. 6, 8. Warzée, année 1844, pag. 261, 2. M. Stuart, Jaarb. 1821, II, blz. 3—6.

² Jean Henri Joseph Tarte, geboren te Namen omstreeks 1766, waar zijn vader lid was van den „conseil supérieur de la province,” studeerde te Leuven en werd in 1789 Advocaat bij den Grooten Raad te Mechelen. Toen België met Frankrijk was vereenigd, nam hij in 1798 zitting in den Raad van Vijfhonderd; maar toen hij in 1803 tegen het Consulaat voor het leven had gestemd, trad hij uit het Wetgevend Lichaam. Hierop vestigde hij zich als Advocaat te Brussel, en was gedurende verscheidene jaren redacteur van het „Journal de Jurisprudence,” waarmede bedoeld moet zijn „Thémis ou Bibliothèque du Jurisconsulte; par une Réunion de Magistrats, de Professeurs et d'Avocats. Paris 1819—28,” 10 tom. 8o., zie Catal. Bibl. Amsterd., I, blz. 186; volgens Repert. Verhand. en Bijdr. Gesch. des Vaderl., Suppl., blz. 16: „IX tom. Paris 1819—29,” cet. cet

Twee dagen vóór het verzegelen der drukkerij van *Le Vrai Libéral*, in den avond namelijk van Donderdag 12 Juli ¹ 1821, na afloop van het werk, deed de justitie de deuren der drukkerij opensteken en daarna verzegelen; J. Vervecken, de meesterknecht der drukkerij, werd in hechtenis genomen, gelijk later ook de vertaler Lehman, maar de Heer Wallez bevond zich op 50 uren afstands van Brussel. Eerst op Zaterdag 20 en Maandag 22 October daaraanvolgende stonden de twee eerstgenoemden terecht voor het Hof van Assises van Zuid-Brabant, om zich te verantwoorden als hebbende wantrouwen en oneenigheid onder de ingezetenen van het Koninkrijk verwekt en tot ongehoorzaamheid aangespoord in een tiental artikelen, waarin de leden der Staten-Generaal die vóór de zoogenaamde finantiële wet hadden gestemd aan beschimping waren blootgesteld. Beiden werden veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf; Lehman intusschen kreeg gratie en werd op 8 of 10 November op vrije voeten gesteld, doch Vervecken weigerde gratie te vragen. Wallez werd eerst in 1822 door hetzelfde Hof van Assises bij verstek tot 2 jaar gevangenisstraf en 500 Gulden boete veroordeeld. In later jaren is Wallez werkzaam geweest aan het Belgisch Gezantschap te Londen ².

Want J. M. Quérard, *La France Littéraire*, Tome ix, pag. 346, in voce, geeft op: „M. Tarte est, en outre, l'un des rédacteurs de la *Thémis*, ou Bibliothèque du jurisconsulte (1819 et ann. suiv.)” Verder schreef hij veel over staatsrecht en staathuishoudkunde in verschillende bladen. In 1820 was hij een der zeven advocaten die wegens hun optreden ten gunste van Ferdinand Vanderstraeten werden bemoeilijkt. Zie *Galerie historique des contemporains*, Bruxelles, 1817—1820, Tome 8, in voce.

¹ Friedlaender, blz. 133, stelt het verzegelen van beide drukkerijen op 16 Juli.

² Algemeen Nieuws- en Advert. Blad van Woensdag 18, Zaterdag 21, Woensdag 25, Zaterdag 28 Juli 1821, N°. 57—60; Woensdag 1, Zaterdag 4, Woensdag 22 Augustus 1821, N°. 61, 62, 67; Woensdag 24, Zaterdag 27 October 1821, N°. 85, 86; Zaterdag 8 November 1821, N°. 88. Warzée, année 1844, pag. 264, 5. M. Stuart, Jaarb. 1821, II, blz. 6, 7; 1822, blz. 344.

Ferdinand Vanderstraeten, geboren te Gent in 1771, op 13 April 1810 tot 3000 Gulden boete veroordeeld wegens zijn geschrift: «De l'État actuel du royaume des Pays-Bas et des moyens de l'améliorer», en op 3 April 1821, om welke reden is mij niet bekend, tot één maand gevangenisstraf en 25 Gulden boete, was oprichter van het dagblad «L'Ami du Roi et de la Patrie», waarvan het eerste nummer te Brussel op 3 Januari 1821 het licht zag. Als redacteur van dit blad werd hij op 30 Januari 1823 ¹, wegens 19 artikelen volgens De Brouckère's redevoering, tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld, maar drie dagen later, 2 Februari 1823, overleed hij in eigen woning ².

In zijne redevoering op 28 November 1828 ter Tweede Kamer gehouden tot toelichting van zijn voorstel om de wettelijke bepalingen van 10 en 20 April 1815 ter beteugeling van onrust in te trekken, maakt Charles De Brouckère melding van het feit, dat de uitgever van den «Courrier de la Flandre» in 1825, na elf weken in hechtenis te zijn geweest, werd vrijgesproken. Die uitgever moet dan zijn geweest J. Poelman, en het blad hetzelfde als het door Adolphe Bartels vermelde onder den titel van «Le Courrier des Flandres», een op zich zelf staande arbeid van eenige jonge geestelijken, die van 1 October 1823 tot 7 December 1826 het licht zag, en toen aan eigen zwakte bezweek, om acht dagen later te herleven onder den titel van «Catholique des Pays-Bas» ³. Begrijp ik het goed, dan werd, toen in 1825 de uitgever Poelman vrij kwam, de Abt Zinzerling voor de twee eenige regels die hij

---

¹ Friedlaender, blz. 134, stelt deze veroordeeling in Februari 1823, na even te voren melding te hebben gemaakt van eene vervolging van 2 September 1822.

² Warzée, année 1844, pag. 267. De Gerlache, Hist. du royaume des Pays-Bas, Tome 1, pag. 361, 459. J. B. Van der Meulen, Willem den Koppigen, dl. 1, blz. 468—470.

³ De Gerlache, Tome 1, pag. 459. Warzée, année 1845, pag. 511. A. Bartels, Les Flandres et la Révolution Belge, pag. 21; 2e édit., pag. 15.

van zijn leven in het blad schreef, behelzende eenige aardigheden op den Aartsbisschop van Utrecht, tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld ¹.

De « Nieuwe Gazette van Brugge », waarvan P. De Vliegheer eigenaar, drukker, en uitgever was, bestond krachtens een Koninklijk Besluit van toelating van 27 October 1814. In het begin van het jaar 1827 werd eene vervolging tegen den uitgever ingesteld wegens zeker artikel waarin eenige beleedigende en lasterlijke zinsneden gevonden werden tegen wijlen den Heer Delpierre, onder-ontvanger van de belastingen in die stad. De correctioneele rechtbank te Brugge veroordeelde den uitgever tot eene geldboete van 50 Gulden, en in de kosten voor het aanplakken van het vonnis ten getale van honderd exemplaren. Vermoedelijk was deze vervolging van geen staatkundigen aard.

Maar op 31 Augustus van hetzelfde jaar 1827 werd P. De Vliegheer in hechtenis genomen naar aanleiding van een Arrest van het Hoog-Gerechtshof te Brussel van 25 Augustus 1827, waarbij hij naar het Hof van Assises van West-Vlaanderen was verwezen als beschuldigd van in twee artikelen, onder het opschrift « Prijsuitdeeling » en « Anecdote », opgenomen in de nummers van 30 September en 2 December 1826, getracht te hebben wantrouwen, tweespalt, twist en verdeeldheid onder de ingezetenen des Rijks te veroorzaken, misdaden voorzien bij de wet en het besluit van 1815, en de wet van 1818. Weldra intusschen werd het bekend dat de Advocaat A. Mosmans te Nijmegen, wonende te Velp bij Grave, de schrijver was van beide artikelen. Op 3 October 1827 werd de zaak voor gemeld Hof van Assises behandeld, en P. De Vliegheer tot eene gevangenisstraf van zestien maanden, Advocaat Mosmans tot eene gevangenisstraf van één jaar veroordeeld.

---

¹ A. Bartels, 2e édit., pag. 6, 21. De Gerlache, Tome 1, pag. 396, aant.

Begenadigd door den Koning werden beiden evenwel reeds op 3 Januari 1818 in vrijheid gesteld ¹.

De « Postryder van Antwerpen » was een blad dat sedert 4 Januari 1819 driemaal 's weeks werd uitgegeven, omstreeks den tijd waarvan hier sprake is door de Wed. J. Saeyens op de Oude Beurs. De Eerwaarde J. G. De Belder, Priester te Antwerpen, nu werd in September 1827 in hechtenis genomen, omdat hij de beruchte Latijnsche ode « Votum » van den pastoor Jan Baptist Buelens die daarvoor op 6 September 1827 tot één jaar gevangenisstraf was veroordeeld, en de aanmerkingen daarop door De Godsdienstvriend medegedeeld, met eene vertaling had doen nadrukken in den « Postryder van Antwerpen ». Wel diende hij den 15den October een verzoekschrift bij den Koning in, waarin hij verklaarde niet te kunnen begrijpen dat hij om deze zaak door het ministerie op Hoogstdeszelfs naam werd vervolgd; maar het Hoog-Gerechtshof begreep het anders, en veroordeelde De Belder op 20 November 1827 tot eene gevangenisstraf van één jaar, waarop hij den 16den December naar het correctie-huis in de voormalige abdij van St. Bernard werd overgebracht, en aldaar in dezelfde kamer met Pastoor Buelens geplaatst. Intusschen verleende Z. M. hem spoedig gratie, zoodat hij op 15 Februari 1828 in vrijheid werd gesteld. Heirstraeten, uitgever der Katholieke Mengelschriften, die bedoelde Ode met de vertaling eveneens had opgenomen, werd evenals De Belder tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld ².

---

¹ Warzée, année 1845, pag. 496. De Nederlander; bevattende Geschiedkundige bijdragen, betrekkelijk het openbaar Onderwijs en de vrijheid der Drukpers, enz., blz. 126, 173, 178.

² Warzée, année 1845, pag. 524. De Nederlander; enz., blz. 194. De Bosch Kemper, De Staatk. Gesch. van Nederland tot 1830, blz. 640. J. B. Van der Meulen, Willem ingedrongen Koning der Nederlanden, of dl. 2 van Willem den Koppigen, blz. 133.

Verg. 1821. Warzée, année 1845, pag. 507, maakt op het jaar 1827 ook melding van vervolgingen ingesteld tegen den uitgever en den redacteur van het « Journal de Gand ».

In « L'Argus », een blad waarvan alleen bekend schijnt te zijn dat het met Juli 1829 samensmolt met « L'Impartial », sedert Januari 1828 door Comet uitgegeven, hadden twee jeugdige Franschen, B. L. Bellet en H. Jador, met het oog op de belasting op het gemaal en het ontwerp-strafwetboek, naar men wil de aardigheid uitgehaald:

• « Pauvre peuple, on vous pressurera, on vous pendra;
Voilà la liberté,
Biribi;
A la façon de barbari
Mon ami ».

Na drie maanden in voorloopige hechtenis te zijn geweest, stonden beiden op 1 Juli 1828 terecht voor het Hof van Assises van Zuid-Braband, en werden overeenkomstig het Besluit van 20 April 1815 veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf. Op hun verzoek om geheele of gedeeltelijke kwijtschelding dier straf, ontvingen ze omstreeks half October 1828 mededeeling van een besluit, dd. Het Loo 4 October 1828, waarbij hun algeheele kwijtschelding werd verleend, maar onder voorwaarde van onmiddellijk over de grenzen te worden gebracht, en op straffe van verbeurte dezer kwijtschelding wanneer ze ooit weer een voet zetten op Nederlandsch gebied. Op hunne vraag aan Duvignaud, den substituut van den Procureur-Generaal, of ze niet mochten kiezen tusschen het volbrengen hunner straf en de eeuwigdurige verbanning, luidde het antwoord van dezen ambtenaar, dat ze in elk geval na hun straftijd het grondgebied moesten verlaten. Het eenige wat hun werd toegestaan, toen reeds den anderen morgen te 8 uur de maréchaussées zich

aan de gevangenis aanmeldten om uitvoering te geven aan de uitzetting, was dit, dat hun tweemaal 24 uur werd gegund om orde op hunne zaken te stellen, maar nog wel, nadat ze onder eede hadden beloofd geen klacht in eenig dagblad te doen hooren ¹.

Hoe ook de drukker van L'Argus, François Hublou, in dit proces werd betrokken, blijkt uit het vlugschrift: « Cour d'assises de Bruxelles. 30 Juin 1828. Mémoire pour le sieur François Hublou, imprimeur à Bruxelles, accusé: contre M. le Procureur Général, demandeur. Bruxelles, Imprimerie de F. J. Hublou, Rue des Eperonniers », 48 blz. 8°, in Juni 1828 opgesteld door de Advocaten J. Tarte cadet, en Adolphe Hauman ². Hublou namelijk was bij beschikking der raadkamer van 15 April 1828 buiten de vervolging gesteld, die tegen N°. 10 en 11 van L'Argus was gericht, welke beschikking bij arrest der Kamer van Beschuldiging van 30 April 1828 was bevestigd. Maar ten gevolge eener mededeeling van Bellet en Jador, uit hunne gevangenis dd. 18 Mei 1828, in Le Belge van 21 Mei, hierop neder komende, dat Hublou meer dan drukker was van de aangeklaagde stukken, werd eene nieuwe vervolging tegen hem ingesteld, waarvan de afloop uit deze Mémoire natuurlijk niet blijkt; zie over een en ander blz. 42 en 45.

Tot het jaar 1828 behoort ook de vervolging ingesteld tegen « L'Eclairer Politique », een blad dat sedert 1827 te Maastricht het licht zag, en waarvan Jean Theodorus Hubertus Weustenraad, geboren te Maastricht in 1805, een der redacteurs was. Volgens Warzé ³ werd Weustenraad toen tot eenige maanden gevangenis-

---

¹ Warzé, année 1844, pag. 269. Procès de M. Édouard Ducpétiaux (zie lager), pag. 1. J. B. Van der Meulen, Willem ingedrongen Koning der Nederlanden (dl. 2), blz. 162.

² Zie „Catalogus der Bibliotheek van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. (Tweede Vervolg). 1857,” blz. 20, N°. 1950.

³ Warzé, année 1845, pag. 537.

straf veroordeeld, volgens J. C. Kobus en Jhr. W. De Rivecourt, Biogr. Woordenb., in voce, die het blad « l'Eclaireur du Limbourg » noemen, geraakte hij wel in den kerker, maar werd hij door de rechtbank vrijgesproken. Drukker en uitgever bleven buiten schot ¹.

« Le Nain jaune réfugié » in Maart 1816 begonnen, op 12 November 1816 voortgezet als « Le Libéral », den 1sten Maart 1817 herdoopt in « Le Vrai Libéral », en als zoodanig 25 Juli 1821 bezweken, herrees, dank zij den steun van Graaf De Pestre de la Ferté, binnen veertien dagen, den 6den Augustus 1821, onder den titel van « Courrier des Pays-Bas ». Uitgever bleef J. Dekeyn, ofschoon later gevolgd door Neervoort ², De Saegher, en Jean Jacques Joseph Coché-Mommens. Het blad stond in 1822 en 1823 onder redactie van Ph. Lesbroussart ³ en Charles Froment ⁴; van een' anderen redacteur, Charpentier, vertelt Friedlaender, blz. 134, dat hij met Coché-Mommens, den uitgever, op 24 Mei 1823 werd in hechtenis genomen; in 1824 en 1825 was Froment vervangen door Ch. Mackintosh, die in Mei 1826 werd opgevolgd door Lucien Leopold Joseph Jottrand. Sedert het midden van Juni 1828 evenwel werd de Courrier des Pays-Bas in vergroot formaat uitgegeven door eene vereeniging bestaande uit den Advocaat Van Meenen, Ph. Lesbroussart, L. L. J. Jottrand, Pierre F. Claes, A. Mascart, S. Van de Weyer, en Ch. De

---

¹ De Gerlache, Tome 1, pag. 460, redevoering van De Brouckère.

² Volgens het Journal des Flandres aangehaald bij Bartels, 2e édit., pag. 7.

³ Philippe, niet te verwarren met J. B. Lesbroussart, schreef na 1830 artikelen over letteren en kunst in het „Journal de Liège”; was voorzitter der commissie van redactie van de „Revue Belge publiée par l'Association nationale pour l'encouragement de la littérature en Belgique”; medewerker aan de „Revue de Liège.” Zie V. Capitaine, Recherches-sur les Journaux-Liégeois, pag. 76, 202, 218.

⁴ Zie over hem aan het slot dezer studie bij „La Sentinelle.”

Brouckère, eerlang vervangen door J. B. Nothomb; als uitgevers maakten Eduard Ducpétiaux en J. J. J. Coché Mommens deel uit dier vereeniging, en als kassier zekere Deltombe ¹.

Eduard Ducpétiaux, 29 Juni 1804 te Brussel geboren, die zich reeds in den loop van 1828 als student in de rechten te Leuven eene vervolging had op den hals gehaald door zijn geschrift «Apologie de la peine de Mort», maar vrijgesproken was, vond in het gebeurde met de beide Franschen, Bellet en Jador, aanleiding tot het schrijven van een artikel «Expulsion de MM. Bellet et Jador, en violation de l'art. 4 de la loi fondamentale» in den *Courrier des Pays-Bas* van Dinsdag 28 October 1828, N°. 301. «On a commué quelques mois d'emprisonnement en un bannissement perpétuel, et par une barbare dérision, on a décoré cette prétendue commutation du titre de grâce», aldus luidde het in bedoeld artikel. Toen nu Ducpétiaux zich 's anderendaags met Coché-Mommens in den omtrek van het Paleis van Justitie bevond, werden beiden verzocht in de kamer van den rechter van instructie te komen, waar hun dagvaardingën werden beteekend, en van waar ze, na te zijn verhoord, werden overgebracht naar de Petits-Carmes. Op 4 November 1828 volgde de verwijzing hunner zaak naar de Assises van December. In rechtsgeleerde kringen heeft deze vervolging heel wat beweging veroorzaakt. Zich niet willende verlaten op eigen inzicht, besloot namelijk Ducpétiaux op raad van eenige vrienden, het advies in te winnen van de leden der balies in iedere provincie op vier door hem gestelde vraagpunten. Niet minder dan 25 Advocaten te Luik, Mr. D. Donker Curtius te 's Hage, 13 Advocaten te Luxemburg, 5 te Brugge, 6 te Gent, 3 te Maastricht, 4 te Leuven, en 11 te Parijs verklaarden weldra dat vrijspraak niet kon uitblijven. En toch werd, toen de zaak voor het Cour d'Assises van Zuid-Brabant op 12 en 13 December 1828 was behandeld, op laatstgemelden dag wel de 28jarige uit-

---

¹ Warzée, année 1844, pag. 262.

gever Coché-Mommens ¹ vrijgesproken, maar werd Ducpétiaux als schrijver veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf en 500 Gulden boete. Het verloop van dit proces is uitvoerig uiteengezet in het «Procès de M. Édouard Ducpétiaux, auteur d'un article inséré dans le Courrier des Pays-Bas, et M. J. J. J. Coché-Mommens, imprimeur du même journal; accusés du crime prévu par l'article 1er de l'arrêté du 20 Avril 1815, sur les séditions. — Plaidoiries, Jugement, Consultations. — Bruxelles, de l'imprimerie de J. J. J. Coché-Mommens, Rue des Grands-Carmes. 1829», 99 pag. 8o. Aan het slot wordt wel medegedeeld dat Ducpétiaux zich in cassatie begaf, maar niet met welken uitslag. Na 1830 is Ducpétiaux als Inspecteur-Generaal der gevangenen en instellingen van weldadigheid, en door geschriften daarmede in betrekking, een man van beteekenis gebleven; hij was in gemelde betrekking werkzaam tot in 1861, en overleed te Brussel 21 Juli 1868 ².

Omstreeks dienzelfden tijd waren ook L. L. J. Jottrand en P. F. Claes gevangen genomen wegens het schrijven van twee artikelen in den Courrier des Pays-Bas tegen den Minister Van Maanen; beiden stonden in vereeniging met Coché-Mommens op 4 November 1828 terecht, en werden den 7den November veroordeeld: Jottrand tot 8 maanden, Claes tot één jaar, en Coché-Mommens tot 6 maanden gevangenisstraf; wat er van hun beroep op een' hoogerer rechter terecht kwam, vind ik niet opgeteekend, wel dat Jottrand op 2 Juni 1829, Claes en Coché-Mommens op 7 September 1829 werden ontslagen ³.

Louis Joseph Antoine De Potter, geboren te Brugge 26 April 1786, die onafhankelijk leven kon, smaak had voor letteren en

---

¹ Geboren te Brussel in 1800, of wel 1803, overleed hij te Ixelles 20 Juli 1854; aan hem wijdde L. Alvin van de Kon. Bibl. te Brussel een artikel in de Biographie Nationale.

² Zie Brockhaus' Conversations-Lexicon, 13de uitgave, in voce.

³ J. B. Van der Meulen, Willem ingedrongen Koning der Nederlanden (dl. 2), blz. 163—165. Warzée, année 1844, pag. 263.

kunst, en daarvan in geschriften had doen blijken, was reeds in het begin van 1826 een der ijverigste medewerkers geweest van den *Courrier des Pays-Bas*, maar bij den aanvang van 1828 had hij die medewerking tijdelijk gestaakt ¹. Nog waren intusschen geen veertien dagen verlopen sedert de overbrenging van Ducpétiaux en Coché-Mommens naar de Petits-Carmes, toen in den *Courrier des Pays-Bas* van Zaterdag 8 en Zondag 9 November 1828 twee artikelen werden opgenomen, waarin onder meer ² de uitroep voorkwam: « « Bafouons, honnissons, poursuivons les ministériels! » Que quiconque n'aura pas clairement démontré par ses actes qu'il n'est dévoué à aucun ministre, soit mis au ban de la nation, et que l'anathème de l'antipopularité pèse sur lui avec toutes ses suites! » De drukker van het blad ontving hierop eene dagvaarding, maar nu las men twee dagen later in den *Courrier* een' brief, waarbij De Potter verklaarde dat niemand anders dan hij de schrijver was. Den volgenden dag gevangen genomen, stond hij in December 1828 terecht voor het Hof van Assises van Zuid-Braband, en werd hij, als hebbende getracht wantrouwen, verdeeldheid en twist te veroorzaken onder de ingezetenen, in den avond van 20 December veroordeeld tot eene gevangenisstraf van 18 maanden en 1000 Gulden boete. Veel opschudding verwekte die veroordeeling reeds in de rechtzaal, maar op straat klonk het: « leve De Potter! weg met Van Maanen! », en werden bij dien bewindsman de glazen ingeslagen ³.

Met erwten lezen of zakjes plakken schijnt De Potter in zijne gevangenis niet te zijn lastig gevallen; hem werd de vrijheid gelaten vlugschriften te schrijven en uit te geven, waarvan er in Juni, Juli, Augustus en November 1829, en Januari 1830 het licht

---

¹ Louis De Potter, par L. Jottrand, Brux. 1860, pag. 23, 33.

² Van dat meerdere verschilt de lezing bij De Gerlache, *Hist. du Royaume des Pays-Bas*, Tome 1, pag. 485, 6, en bij De Bosch Kemper, *De Staatk. Gesch. van Nederland tot 1830*, blz. 656.

³ N. G. Van Kampen, *Gesch. v. d. vijftienjarigen vrede in Europa*, dl. 2, blz. 375. J. B. Van der Meulen, a. w., dl. 2, blz. 177.

zagen ¹, en die gretig werden gelezen, ja zelfs was hij in de gelegenheid in briefwisseling te treden met zijnen vriend François Tielemans, den Referendaris bij het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te 's Hage, waarbij het plan werd ontworpen tot eene algemeene vereeniging tegen de regeering. Den 31sten Januari 1830 verscheen hierop in 17 dagbladen tegelijk een uit Luik naar alle hoeken van den lande verzonden artikel, toegeschreven aan de Heeren D'Oultremont, Stas en Lebeau, onder het opschrift « Souscription Nationale » ², waarvan de opbrengst strekken moest om leden van de Tweede Kamer schadeloos te stellen wien betrekkingen of pensioenen waren ontnomen wegens hun tegenstand tegen de regeering. In den *Courrier des Pays-Bas* van 3 Februari werkte De Potter in een' aan de redactie gericht brief, gedagteekend « Des Petits-Carmes, 1er Février 1830 » ³, dat denkbeeld breeder uit in een ontwerp van « Confédération patriotique et de souscription nationale », om het van toepassing te maken op elk wegens staatkundige redenen ontslagen ambtenaar.

Thans was de maat overgelopen. 's Anderendaags kreeg De Potter in zijne gevangenis een bezoek van de Justitie; men onderzocht zijne kasten, maakte zich meester van zijne papieren, en zorgde voor de meest strenge afzondering: de vensters van zijne cel werden verzegeld, en men nam zelfs de voorzorg om hem het gebruik te ontzeggen van een' smallen gang waar hij tot dusver zich mocht bewegen. Zijne papieren bestonden hoofdzakelijk in zijne briefwisseling met Tielemans, bij wien nu aanstonds de brieven van De Potter werden in beslag genomen, terwijl de 30jarige Tielemans, Brusselaar van geboorte, zelf gevangen genomen en naar Brussel overgebracht werd. Dáár werden den 9den Februari ook in hechtenis

---

¹ De Gerlache, Tome 1, pag. 486, aant. De Bosch Kemper, blz. 706.

² Afgedrukt bij Bartels, 1ste uitgave, pag. 272—274; 2de uitgave, pag. 172—174.

³ Afgedrukt bij Bartels, 1ste uitgave, pag. 276—280; 2de uitgave, pag. 175—178.

genomen Coché-Mommens, de drukker van den *Courrier des Pays-Bas*, en de 30jarige mede te Brussel geboren Edouard Vanderstraeten, die reeds in Maart 1820 een' korten tijd de gevangenis met zijn' vader had gedeeld ¹, drukker en uitgever van « *Le Belge, ami du Roi et de la Patrie* », welken titel het door zijn' vader gestichte blad « *L'Ami du Roi et de la Patrie* » in 1826 had aangenomen; beide bladen toch waren de eersten geweest waarin de brief van De Potter was medegedeeld. Den 12den Februari 1830 deed de justitie te Gent eene huiszoeking in de kantoren van den « *Catholique des Pays-Bas* », het blad dat 14 December 1826 opgevolgd was aan den « *Courrier de la Flandre* » (1 October 1823—7 December 1826); daags daarna werd de 51jarige Jean Baptiste De Neve, geboren te Evergem, drukker en uitgever zoowel van dit blad als van « *Den Vaderlander* », 16 October 1829 door die van den *Catholique des Pays-Bas* opgericht met het doel om het platteland van Vlaanderen in de volkstaal te bewerken, en waarvan Jacob Lodewijk De Clercq ² toen de voornaamste man was, in hechtenis genomen en naar Brussel overgebracht; den daaropvolgenden dag werd evenzoo de 30jarige Adolphe Bartels, Brusselsaar van geboorte, en op dat oogenblik de eenig bekende redacteur van den *Catholique des Pays-Bas*, in hechtenis genomen en naar Brussel gevoerd, na 24 uren in den Mammeloker te Gent te hebben doorgebracht.

Het rechtsgeding tegen dit zestal personen gevoerd is in druk uitgegeven als « *Procès porté devant la Cour d'Assises du Brabant Méridional contre L. De Potter, F. Tielemans, A. Barthels, J. — J. Coché-Mommens, E. Vanderstraeten, et J.—B. De Nève, accusés d'avoir excité directement à un complot ou attentat ayant pour but de changer ou de détruire le gouvernement du Royaume des Pays-Bas; contenant La Correspondance saisie chez les accusés et Leurs Interrogatoires donnant L'Explication des Dénominations* »

---

¹ J. B. Van der Meulen, Willem den Koppigen (dl. 1), blz. 367, 371. Ook volgens De Brouckère's redevoering.

² Zie Frederiks, Biogr. Woordenb., in voce.

Insultantes par lesquelles sont Désignés de Hauts Personnages, d'Éminents Fonctionnaires, et Autres, etc., ainsi que nombre de pièces diverses des plus intéressantes; orné de deux lithographies, etc. Bruxelles. Chez Brest Van Kempen, et chez les principaux libraires du royaume et de l'étranger. Juin 1830»; 2 tomes pet. in 8o.

Bij arrest van 13 Maart 1830 ¹ verwees het Hoog-Gerechtshof te Brussel het zetal naar het Hof van Assises van Zuid-Braband, en wel De Potter, Tielemans, en Bartels als hebbende in gedrukte geschriften de burgerij onmiddellijk aangezet tot een complot of aanslag, met het doel de regeering van het land te veranderen of te vernietigen, en dit feit te hebben bedreven als daders, mededaders of medeplichtigen; Coché-Mommens, Vanderstraeten, en De Neve als medeplichtigen aan dit feit. De vervolging toch gold Le Courier des Pays-Bas van 1 en 3 Februari, Le Belge van 31 Januari en 3 Februari, en Le Catholique van 31 Januari, 4, 6, en 7 Februari 1830. Want het artikel «Souscription nationale» verscheen in Le Catholique en Le Belge van 31 Januari ², gelijk ook denzelfden dag in Le Politique en Le Courier de la Meuse, beide te Luik, terwijl Le Courier des Pays-Bas het gaf in het nummer van 1 Februari; en het schrijven van De Potter van 1 Februari, inhoudende het ontwerp eener confederatie door Tielemans bedacht, verscheen in Le Courier des Pays-Bas en Le Belge van 3 Februari ³, overgenomen door Le Catholique van 4 Februari, die daaraan nog een en ander toevoegde in de nummers van 6 en 7 Februari ⁴.

De zaak diende voor de eerstemaal op Vrijdag 16 April 1830, en de behandeling werd den volgenden dag voortgezet. Op 19, 20, en 21 April was Advocaat-Generaal Spruyt aan het woord. Reeds aanstonds verzetten de verdedigers van De Potter, de Heeren

---

¹ Procès, Tome 1, pag. 7.

² Procès, Tome 1, pag. 411.

³ Procès, Tome 1, pag. 413.

⁴ Procès, Tome 1, pag. 419.

Gendebien, Van de Weyer, en Van Meenen zich tegen het gebruik maken der in beslag genomen briefwisseling als van particulieren aard, en vorderden dat het Hof in dien zin uitspraak zou doen; de verdedigers der andere beschuldigten sloten zich hierbij aan, met uitzondering van Advocaat De Gamon, die, ten behoeve van Tielemans, zelf gebruik zou maken van die briefwisseling. Maar het Hof ontzegde die vordering bij arresten van 19 en 29 April 1830, en veroordeelde op Vrijdag 30 April 1830 De Potter tot verbanning voor den tijd van 8, Tielemans en Bartels voor 7, en De Neve voor 5 jaar, onder bepaling dat ieder hunner daarna voor gelijken tijd onder het toezicht der hooge politie zoude blijven; Coché-Mommens en Vanderstraeten werden vrijgesproken ¹. De voorziening in cassatie der vier veroordeelden dd. 3 Mei 1830 ², en die van De Potter, Tielemans, en Bartels, tegen de arresten van 19 en 29 April, op Maandag, Dinsdag en Woensdag, 24, 25, en 26 Mei 1830 behandeld, eindigde met verwerping ³.

Naar aanleiding van het openbaar maken hunner briefwisseling wendden De Potter en Tielemans zich tot den Koning in een schrijven dd. 5 Mei 1830, houdende kennisgeving van het gebeurde opdat zoo iets niet ten tweedemale zoude plaats vinden ⁴; maar De Potter, Tielemans en Bartels ⁵ richtten onder dezelfde dagteekening ook een verzoekschrift tot de Tweede Kamer ⁶, dat de Commissie voor de verzoekschriften, bij monde van het lid Verranneman, in de zitting van Donderdag 27 Mei 1830, voorstelde ter zijde te leggen, vermits het geen eigenlijk verzoek bevatte, en de Kamer niet bevoegd was om te beoordeelen of de bedoelde briefwisseling terecht of ten onrechte was uitgegeven. Over die conclusie — niet eenparig genomen, zooals de Heer Verranneman

---

¹ Procès, Tome 1, pag. 146.

² Procès, Tome 2, pag. 421.

³ Procès, Tome 2, pag. 423—440.

⁴ De Potter, Souvenirs Personnels, 2de édit., Tome 1, pag. 83, 289.

⁵ Volgens De Potter, pag. 293, was het stuk ook door De Neve ondertekend.

⁶ Behalve bij De Potter, pag. 290, ook afgedrukt in Procès, Tome 2, pag. 441.

den Voorzitter der Commissie Pycke herinnerde en uit de stemlijst blijkt — ontstond eene vrij uitvoerige beraadslaging ¹ waaraan deelgenomen werd door Baron G. J. A. De Stassart lid voor Namen (tegen), Baron E. L. De Surlet de Chokier lid voor Limburg (tegen), Jhr. M. W. De Jonge lid voor Holland (vóór), L. Pycke lid voor West-Vlaanderen (vóór), P. J. J. Verranneman lid voor West-Vlaanderen (tegen), Jhr. K. M. J. G. De Brouckère lid voor Limburg (tegen), Jhr. E. C. De Gerlache lid voor Luik (tegen), Mr. L. C. Luzac lid voor Holland (vóór), E. W. Van Dam van Isselt lid voor Gelderland (tegen), Baron H. B. G. De Roisin lid voor Henegouwen (tegen), Jhr. G. Beelaerts van Blokland lid voor Holland (vóór), Jhr. A. Warin lid voor Holland (vóór), A. H. J. Fabry Longrée lid voor Luik (tegen), Ch. Le Hon lid voor Henegouwen (tegen), Mr. P. Tammo Sypkens lid voor Groningen (vóór), Mr. J. H. Van Reenen lid voor Holland (vóór), en Mr. A. J. Barthelémy lid voor Zuid-Brabant (tegen). De slotsom was dat de conclusie der Commissie werd aangenomen met 51 tegen 35 stemmen.

Een artikel in den *Courrier des Pays-Bas*, dat het als een plicht beschouwde van elk jong man met een hoofd en een hart om den gevangen Adolphe Bartels van den *Catholique des Pays-Bas* in het staatkundig strijdperk te vervangen, diende als aanleiding of voorwendsel tot inhechtenisneming van den redacteur Claes. Als raadslieden nam deze de Heeren Van Meenen, Gendebien en Nothomb in den arm; maar hij weigerde in het openbaar te worden verdedigd: welk besluit door gemelde drie advocaten in brieven aan verschillende dagbladen gericht levendig werd toegejuicht, als zijnde eene snijdende beoordeeling der moeilijkheden aan het recht van verdediging in de zaak van De Potter in den weg gelegd. Voorzitter van het Hof was de Heer Desweerte, bijzitters de vier Raadsheeren Greindl, Lobry, Cannaert en De Roovere, die ook

---

¹ Zie *Nederl. Staats-Courant* van Zaterdag 29 Mei 1830, N°. 126, blz. 4, kol. 1, 2, en *Bijv. Eenigzins afwijkend ook Procès*, Tome 2, pag. 444—453.

op de zaak van De Potter hadden gezeten. Eene veroordeeling werd alzoo onvermijdelijk geacht, te meer daar de beschuldigde in zijne antwoorden geenszins de gevoeligheid van het Openbaar Ministerie spaarde, en de bestaande toestanden hevig aanviel. Toch werd hij vrijgesproken ¹.

Waar het niet mocht gelukken levensbizonderheden te vinden aangeteekend omtrent den persoon van P. F. Claes, die deel uitmaakte van de vereeniging door welke sedert het midden van Juni 1828 de *Courrier des Pays-Bas* werd uitgegeven; die op 4 November 1828 terecht stond en 7 November daaraanvolgende tot één jaar gevangenisstraf werd veroordeeld om op 7 September 1829 te worden ontslagen; en die in 1830 zich mocht hooren vrijspreeken, — geeft het eenige voldoening te kunnen wijzen op eene hulde hem gebracht, waarmede hem in de *Biographie Nationale* wel eene plaats had mogen worden ingeruimd.

In «*Les Publications générales, politiques, légales, religieuses, scientifiques, littéraires, artistiques, financières, industrielles et commerciales. Journal national*», namelijk, een blad dat sedert 7 October 1841 gedurende slechts enkele weken het licht heeft gezien bij T. L. H. Popeliers te Brussel, kwam in N°. 4, van 16 October, een artikel voor over den toestand der Belgische dagbladers vóór 1830. Nadat de schrijver er op heeft gewezen hoe tot 1828 die pers in handen was van enkele Fransche uitgewekenen, spreekt hij over (Pierre) «Claes, jeune écrivain enlevé à la fleur de l'âge, et dont le style mordant, coloré et incisif était redouté en haut lieu à l'égal de celui de Paul Courier par les Bourbons. Le pays ne comprendra jamais la perte immense qu'il fit en ce jeune tribun à la parole acérée et aux convictions profondes. Claes fut le premier qui jeta à terre la déplorable presse française, organisée à nos dépens et sans aucun profit pour nous. Il prouva d'une

---

¹ Adolphe Bartels, *Les Flandres et la Révolution Belge*, pag. 316; 2e édit., pag. 199.

façon péremptoire que ces «bons Flamands», comme on nous appelait en style d'almanach des Muses, pouvaient avoir de l'esprit, du style, de la pensée, le tout sans permission spéciale et sans mandat signé de Paris. Il ridiculisa fort agréablement les prétentions civilisatrices d'une foule d'honnêtes personnes que des mécomptes industriels, des malheurs privés ou publics avaient forcées à émigrer chez nous, et qui prétendaient, en vertu de leur expérience et de leur omniscience, nous apprendre les us et coutumes de la politique, de la politesse, de la littérature, et de mille autres choses dont notre épaisse nature flamande n'eût jamais deviné les premiers éléments sans leur secours. Il fit à tous ces entrepreneurs d'esprit public et de nationalité si bonne et si rude guerre, que bientôt les plus tenaces abandonnèrent la partie, non sans s'ébahir qu'un «Flamand» pût avoir la parole aussi victorieuse et aussi triomphante »¹.

Bij gelegenheid van de beraadslagingen over de begrooting voor 1827 had François Baron De Serret, die lid van de Tweede Kamer is geweest voor West-Vlaanderen van October 1817 tot December 1827, toen hij zijn ontslag verzocht ², in de zitting van Donderdag 21 December 1826 gezegd: «Si la presse périodique jouissait de fait, comme elle jouit de droit, de cette liberté que l'art. 227 de la Loi fondamentale lui assure, les actes, dont il s'agit, ne manqueraient pas de venir à votre connaissance; mais le monde entier est témoin que, si tous nos journaux ne font pas un éloge constant des actes du Gouvernement, il n'en est aucun du moins, qui ose se permettre de les critiquer. Et si nous ne savions pas, à l'aide de quelle législation, et de quels moyens on obtient un tel silence, cela prouverait toujours que la presse périodique n'est point libre chez nous» ³.

---

¹ Warzée, année 1844, pag. 512, 3.

² De Bosch Kemper, Letterk. Aant. (tot 1830), blz. 595.

³ J. J. F. Noordziek, 1826—27, Handel, blz. 69, kol. 1.

Terwijl nu de strengere bepalingen van het in 1827 ingediende ontwerp-strafwetboek omtrent het misbruik der vrijheid van spreken en schrijven eenen ongunstigen indruk hadden gemaakt, die vermeerderd was door de drukpersvervolgingen in dat jaar ¹, sprak Jhr. K. M. J. G. De Brouckère, zoon van den Gouverneur van Limburg, die door zijne buitengewone vlugheid, bedrijvigheid en eerezucht reeds als jong mensch veel van zich deed spreken en bijna onmiddellijk, toen hij den vereischten ouderdom had bereikt, door de Staten van Limburg in 1826 tot lid der Tweede Kamer was gekozen ², bij de behandeling der begrooting voor 1828, in de zitting van Woensdag 19 December 1827, breedvoerig over het Besluit van April 1815, dat, als het ware, op nieuw was opgedolven ³.

In de zitting van Dinsdag 29 Januari 1828 ⁴ volgde hierop eene vrij uitvoerige beraadslaging over een verzoekschrift van den te 's Gravenhage gevestigden boekdrukker Antonius Petrus Van Langenhuysen, drukker van de tijdschriften *De Godsdienstvriend* en *De Ultramontaan*, die met den schrijver, den te Loosduinen gevestigden blinden Notaris Joachim George Le Sage Ten Broek, in Augustus 1827 naar de Gevangenpoort te 's Gravenhage was overgebracht, en eerst ten gevolge van de beslissing der Rechtbank in raadkamer van 2 November 1827 was ontslagen, terwijl Le Sage Ten Broek den 24sten daaraanvolgende, dank zij eene goedgunstige beschikking van Zijne Majesteit van den 19den November waarbij hij van verdere vervolging werd ontheven, eveneens uit de gevangenis was ontslagen ⁵. Genoemd verzoekschrift nu gaf ter Tweede Kamer aanleiding tot de breedvoerig besproken vraag, of het stuk een-

¹ De Bosch Kemper, *De Staatk. Gesch. v. Nederland tot 1830*, blz. 640.

² De Bosch Kemper, a. w., blz. 660.

³ De Bosch Kemper, a. w., blz. 645. J. J. F. Noordziek, 1827—28, *Handel.*, blz. 100, kol. 2.

⁴ J. J. F. Noordziek, 1827—28, *Handel.*, blz. 138, kol. 2, tot 141, kol. 2.

⁵ Zie over deze zaak *De Nederlander*; enz. enz., blz. 153—173.

voudig ter Griffie zou worden neêrgelegd, of dat het zou worden gedrukt; in het belang der drukpersvrijheid werd tot het laatste besloten, en eerlang verscheen het afzonderlijk in het Hollandsch als: «A. P. van Langenhuijsen. Memorie, ingediend aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal ter bestrijding der Wet van 10 April 1815; van het Besluit van 20 April 1815, en der Wet van 6 Maart 1818, met de stukken, betrekkelijk de vervolging, welke, uit kracht der voornoemde Wetten, tegen denzelven is ingesteld, en waarvan hij, bij regterlijk vonnis, is ontheven. Te 's Hage, bij de Gebroeders Langenhuijsen», gr. 8o., en in het Fransch als «A. P. (van) Langenhuijsen. Mémoire présenté à la Seconde Chambre des États-Généraux pour combattre la Loi de 10 Avril 1815, l'Arrêté du 20 Avril 1815, et la Loi du 6 Mars 1818, avec les pièces relatives à la poursuite, de laquelle il vient d'être libéré par décision judiciaire, et qui avait été intentée contre lui en vertu des dites Lois, traduit de la langue nationale, par T. Olivier-Schilperoort ¹. La Haye, chez les Frères Langenhuijsen; Louvain, chez van Linthout et van den Zande», gr. 8o. ².

Op 'Dinsdag 4 en 11 Maart 1828 kwam de drukpers-wetgeving weer aan de orde, naar aanleiding der toezending door Eduard Ducpétiaux van zijn geschrift «Apologie de la peine de mort par Mr. C. Asser, avec des observations critiques», waarvoor hij op dat oogenblik werd vervolgd, aan welke toezending hij het verzoek vastknoopte, dat de uitzonderingsbepalingen van 1815 mochten worden afgeschaft. Toen nu eerst over de al of niet-verzending van dit adres naar de Commissie voor de verzoekschriften, daarna over de al of niet-nederlegging ter Griffie van het stuk werd beraadslaagd, gaf De Brouckère zijn voornemen te kennen om in den

---

¹ Thomas Olivier Schilperoort; zie over hem Frederiks, Biogr. Woord. Geboren te Utrecht in 1781, overleden te Brussel in September 1851, was hij vermoedelijk een zoon van Johannes Olivier en Maria Elizabeth Schilperoort; zie De Nederl. Spectator 1873, No. 4 en 5; Hand. Letterk. 1879, blz. 22.

² Zie Naamlijst van uitgekomen boeken, 1824—1828, blz. 407, 423.

aanvang der volgende zitting een voorstel te doen tot intrekking der wettelijke bepalingen van April 1815 en Maart 1818, wanneer de regeering hem niet voorkwam. In gelijken geest sprak De Stassart ¹.

Ofschoon nu de Koning in de troonrede ter opening der zitting 1828—1829, uitgesproken te Brussel op Maandag 20 October 1828, had gezegd: «Ik heb ook list gegeven tot het opstellen eener Wet, ten gevolge van welke de wettelijke verordeningen, in de eerste jaren Mijner Regering, omtrent de beteugeling van onrust en kwaadwilligheid vastgesteld, door andere zullen worden vervangen. — Het ontwerp daarvan zal, in den loop dezer Zitting, ter tafel van U Edel Mogendheden worden gebracht» ² — diende De Brouckère, wien dit Koninklijk woord te onbepaald was, in de zitting van Maandag 3 November 1828, onder het voorzitterschap van L. A. Reyphins, zijn op 4 Maart 1828 aangekondigd voorstel in tot afschaffing van de Wet van 10 April 1815, het Besluit van 20 April 1815, en de Wet van 6 Maart 1818; het werd terstond verzonden naar de afdeelingen ³. Juist drie weken later, in de zitting van Maandag 24 November 1828, kwam het Verslag der Centrale Afdeeling ter tafel; de meerderheid der leden, ofschoon ze de intrekking van genoemde wettelijke bepalingen verlangde, beschouwde het voorstel als voorbarig, en achtte het voegzaam dat der regeering af te wachten ⁴. Naar aanleiding van gemaakte bedenkingen over den vorm, diende De Brouckère in de zitting van Donderdag 27 November 1828 een nader Ontwerp in, waarbij de gronden waarop het berustte werden opgegeven ⁵. Het Verslag der Centrale Afdeeling over deze nadere voordracht werd reeds den volgenden dag in de zitting van Vrijdag 28 November 1828 gelezen, toen de beraadslagingen werden geopend, natuurlijk met eene rede-

¹ De Bosch Kemper, a. w., blz. 648—650. J. J. F. Noordziek 1827—28, Handel., blz. 238, kol. 2, tot 239, kol. 1; 262, kol. 1, tot 270, kol. 2.

² Nederl. Staats-Courant van Woensdag 22 October 1828, N°. 250.

³ Idem van Donderdag 6 November 1828, N°. 263.

⁴ Idem van Vrijdag 28 November 1828, N°. 282.

⁵ Idem van Zaterdag 29 November 1828, N°. 283.

voering van den voorsteller ¹. Aan De Brouckères rede, gelijk die in de Nederlandsche Staats-Courant is medegedeeld, ontbreekt evenwel een gedeelte, dat door De Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, Tome 1, pag. 455—461, is bewaard. Bij de toelichting van zijn voorstel namelijk wees De Brouckère op 50 à 60 vervolgingen waaraan sedert 1815 hoofdzakelijk de drukpers had blootgestaan; de optelling dier vervolgingen zou als proef op de som van deze studie dienst hebben kunnen doen, bijaldien De Brouckère's opgaven bestemd waren geweest voor een wetenschappelijk onderzoek, en niet voor eene redevoering die indruk moest maken. De beraadslagingen over het voorstel, waarvan door Lastdrager, dl. 2, blz. 463—467, en De Bosch Kemper, blz. 661—667, overzichten zijn gegeven, namen zoowel de zitting van Vrijdag 28 November, als die van Zaterdag 29 November, Maandag 1 en Dinsdag 2 December 1828 in beslag; van hen, die ten slotte hunne stem vóór het voorstel uitbrachten, lieten zich, behalve De Brouckère, hooren de leden: De Sécus (Henegouwen), Fabry—Longrée (Luik), Fallon (Namen), Trentesaux (Henegouwen), De Stassart (Namen), De Gerlache (Luik) — wiens rede in zijne *Histoire du Royaume des Pays-Bas*, Tome 2, pag. 187—197, in haar geheel is opgenomen, — Dumont (Henegouwen), Van Sasse van Ysselt (Noord-Braband), De Langhe (West-Vlaanderen), Surllet de Chokier (Limburg), Surmont de Volsberghe (Oost-Vlaanderen), Angillis (West-Vlaanderen), De Roisin (Henegouwen), De Meulenaere (West-Vlaanderen), Van Genechten (Antwerpen), Pycke (West-Vlaanderen), Verranneman (West-Vlaanderen), Van Crombrugghe (Oost-Vlaanderen), Le Hon (Henegouwen), Barthélemy (Zuid-Braband), Desmanet (?), Goelens, Boeijé, en Vilain XIII (allen 3 Oost-Vlaanderen); van hen, die tegen het voorstel stemden, traden als sprekers op: Fontein Verschuur, G. G. Clifford, Schooneveld, Van de Kastelee, Donker Curtius, Van Alphen (allen Holland),

---

¹ Nederl. Staats-Courant van Dinsdag 2 December 1828, No. 285.

Sypkens (Groningen), Van Boelens (Friesland), Luzac, Hoyneck van Papendrecht, Van de Poll, Van Reenen, Beelaerts (allen Holland), Geelhand (Antwerpen), Van Sytzama (Friesland), De Liedel de Well (Limburg), Leclercq (Luik), Lemker (Overijssel), De Melotte d'Envoz (Luik), Fockema (Friesland), Van Asch van Wijck (Utrecht), Warin (Holland), Weerts (Gelderland), en Van Tuyll van Coelhorst (Utrecht). Toen na dezen spreker de Minister van Justitie en De Brouckère het woord hadden gevoerd, verklaarde de Voorzitter de beraadslagingen voor gesloten; maar toen nog een aantal leden het woord verlangde, werd het al of niet voortzetten der beraadslagingen door hem in stemming gebracht: 54 leden verklaarden zich vóór, 51 tegen de voortzetting. Vandaar dat op Woensdag 3 December 1828 nog 6 sprekers zich lieten hooren, waarvan alleen Van Utenhove (Utrecht) voor de eerstemaal het voorstel bestreed. Met 61 tegen 44 stemmen werd het verworpen ¹.

Binnen drie weken na de verwerping van het voorstel van De Brouckère werd intusschen de belofte der troonrede vervuld, doordien in de zitting der Tweede Kamer van Maandag 22 December 1828 eene Koninklijke Boodschap werd gelezen, met daartoe behoorend Ontwerp van Wet en Memorie van Toelichting, tot afschaffing van de Wet van 10 April 1815, het Besluit van 20 April 1815, en de Wet van 6 Maart 1818, maar tegelijkertijd tot het aanvullen van eenige gapingen die daardoor zouden ontstaan in de bestaande strafrechtelijke bepalingen ². De af te schaffen bepalingen toch waren gericht geweest tegen eene voorbijgegangene orde van zaken; de nieuw voorgedragene golden de bestaande

---

¹ Zie voor de beraadslagingen de Nederl. Staats-Courant van Dinsdag 2, Woensdag 3, Donderdag 4, Vrijdag 5, en Zaterdag 6 December 1828, N°. 285—289, en verder de vier Bijvoegsels tot N°. 289 met de meer nauwkeurige redevoeringen der tegenstemmers: Mr. P. Tammo Sypkens, Mr. L. C. Luzac, A. Hoyneck van Papendrecht, Mr. A. A. Van Boelens, Mr. F. Lemker, Mr. D. Fockema, Mr. C. J. Geelhand della Faille, en Baron M. P. D. Van Sytzama.

² Nederl. Staats-Courant van Vrijdag 26 December 1828, N°. 305; de stukken vindt men in die van Dinsdag 30 December 1828, N°. 308.

woelingen, die niet meer met lijf- en doodstraffen maar met geld-boeten en gevangenisstraf zouden worden te keer gegaan. De strenge bepalingen der voordracht werden met dat al bestreden zoowel in als buiten de Tweede Kamer. Zoo verscheen er een vlugschrift: «Vrijmoedige Bedenkingen over het, door Zijne Majesteit den Koning, den 22 December 1828, aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal voorgedragen Ontwerp van Wet, ter voorziening in de misbruiken, door middel van de drukpers, enz. door J. J. E. F. Schröter. Te 's Gravenhage, bij G. Vervloet 1829», 47 blz. 8o. ¹. En in «Le Belge, ami du Roi et de la Patrie», het orgaan van Eduard Vanderstraeten, werd eene «petitie» aangekondigd tegen het wets-voorstel, te midden der reeks van «petities» betreffende andere grieven van Belgische zijde, die hevige beraadslagingen ter Tweede Kamer uitlokten ². Het gevolg was dat in de zitting van Zaterdag 21 Maart 1829 een brief inkwam van den Secretaris van Staat, waarbij op last van den Koning een nieuw, zeer verzacht ontwerp werd ingediend ³. Ofschoon, blijkens de mededeeling in de zitting van Dinsdag 7 April 1829, het onder-

¹ De schrijver is bovendien bekend door twee geschriften te Dordrecht in 1823 uitgegeven behorende tot den pennestrijd naar aanleiding van Da Costa's „Bezwaren tegen den geest der eeuw,” en door „Bloempjes aan liefde en vriendschap gewijd,” te Leuven in 1826 verschenen; zie Catal. Bibl. Maatsch. Nederl. Letterk., dl. 1, kol. 402; dl. 2, kol. 240.

² In de zittingen van Woensdag 25, Donderdag 26, Vrijdag 27, Zaterdag 28 Februari, Maandag 2, Dinsdag 3, Woensdag 4, Donderdag 5, en Vrijdag 6 Maart 1829; zie Nederl. Staats-Courant van Maandag 2, Dinsdag 3, Woensdag 4, Donderdag 5, Vrijdag 6, Zaterdag 7, en Maandag 9 Maart 1829, N°. 52—58; verder eene mededeeling omtrent de geheime zitting van 25 Maart in N°. 76, blz. 2, kol. 2, van Maandag 30 Maart 1829. In N°. 56, van Vrijdag 6 Maart 1829, vindt men een Verslag namens de Commissie voor de verzoekschriften, dd. Brussel 25 Februari 1829, door den Heer J. H. Van Reenen uitgebracht op niet minder dan 150 verzoekschriften; in N°. 86, van Vrijdag 10 April 1829, een gelijk verslag op nog 90 verzoekschriften uitgebracht in de zitting van Dinsdag 7 April 1829. Verg. Lastdrager, dl. 2, blz. 469—471; De Bosch Kemper, a. w., blz. 670—680.

³ Zie dit tweede ontwerp in de Nederl. Staats-Courant van Dinsdag 24 Maart 1829, N°. 71.

zoek in de afdeelingen 's anderendaags moet zijn afgeloopen ¹, werden de beraadslagingen, eerst bepaald op Donderdag 23 April ², toen tot den volgenden dag verschoven. Bij die beraadslagingen deed zich het zeldzaam geval voor, dat gebruik werd gemaakt van de bepaling van art. 106 der Grondwet, zoodat niet de Minister van Justitie, maar twee leden van den Raad van State, Jhr. R. W. J. Van Pabst tot Bingerden en Mr. A. P. Raoux, als commissie namens den Koning optraden ³.

De beraadslagingen aangevangen op Vrijdag 24 April, werden voortgezet op Zaterdag 25 April, zelfs in eene avond-zitting op het met 42 tegen 39 stemmen aangenomen voorstel van De Stassart; ten slotte stelde Beelaerts voor de verdere beraadslagingen tot Maandag uit te stellen, en de Commissarissen des Konings te verzoeken den Koning van den loop der beraadslagingen te onderrichten, ten einde Z. M. in de gelegenheid te stellen, om zijne toestemming te geven tot het maken van die veranderingen in de wet, waarvoor eene groote meerderheid zich had verklaard. Die verwachting werd niet teleurgesteld, want in de zitting van Maandag 27 April werd mededeeling gedaan van een' brief van den Secretaris van Staat houdende kennisgeving dat Z. M. had toegestemd in de verlangde wijzigingen ⁴. Dientengevolge begaven de leden zich onmiddellijk in de afdeelingen, en toen ze na anderhalf uur terugkwamen, en het Verslag der Centrale Afdeeling was gelezen, be-

---

¹ Nederl. Staats-Courant van Vrijdag 10 April 1829, N°. 86.

² Nederl. Staats-Courant van Maandag 27 April 1829, N°. 99.

³ Van hunne benoeming bij Kon. Besluit was mededeeling gedaan in de zitting van Donderdag 23 April; zie Nederl. Staats-Courant van Zaterdag 25, en Maandag 27 April 1829, N°. 98 en 99.

⁴ Dit derde ontwerp vindt men in de Nederl. Staats-Courant van Donderdag 30 April 1829, N°. 102. Met het oog op den tekst der wet, gelijk die in het Staatsblad voorkomt, is het te verwonderen dat De Bosch Kemper, blz. 682, verschalkt is geworden door de onjuiste mededeelingen in de Nederl. Staats-Courant N°. 101 en 102 betreffende de invoeging van het woord „regtstreeks” in art. 1, eene onjuistheid in N°. 103 hersteld.

gonnen de beraadslagingen opnieuw; intusschen verklaarden thans tal van leden, die vroeger tegen het ontwerp hadden gesproken, daaraan hunne stem niet te zullen onthouden. Vandaar dat eindelijk op Dinsdag 28 April 1829 het derde ontwerp aangenomen werd met 84 tegen 4 stemmen ¹, dat weldra bekend is geworden als «Wet van den 16 Mei 1829, houdende aanvulling van eenige gapingen in het wetboek van strafregt», Stbl. N°. 34.

Kennelijk was het de bedoeling van de meeste leden geweest, dat de aanneming der wet den Koning zou nopen aan de veroordeelden krachtens de afgeschafte wetten gratie te verleen. Deze verwachting werd eerlang ook duidelijk uitgesproken in een verzoekschrift aan den Koning opgesteld door de verdedigers van De Potter (in December 1828) en van Ducpétiaux, de Heeren Van Meenen, Van de Weyer, en Barbanson, dd. Brussel 20 Juni 1829, waarbij herinnerd werd hoe reeds, na het gewijzigd voorstel van 21 Maart, door hen op 6 April bij Koning en Staten-Generaal verzoekschriften waren ingediend, om het beginsel van terugwerkende kracht met ronde woorden in de wet te doen opnemen, aan welk verlangen niet was voldaan, blijkbaar omdat men het overbodig achtte als iets dat van zelf sprak. ²

Vijf maanden later, in den avond van Vrijdag 20 November, deden overleggingen eerst met den welbekenden R. C. geestelijke C. R. A. Van Bommel, sedert 12 Januari 1829 Bisschop van

¹ Zie het verslag der zittingen van Vrijdag 24, Zaterdag 25, Maandag 27, en Dinsdag 28 April 1829 in de Nederl. Staats-Courant van Dinsdag 28, Woensdag 29, Donderdag 30 April, en Vrijdag 1 Mei 1829, N°. 100—103, en verder de vier Bijvoegsels tot N°. 102 met de meer nauwkeurige redevoeringen van Mr. D. Fockema, Mr. P. Tammo Sypkens, C. J. Geelhand della Faille, en van de beide Commissarissen des Konings. De namen der vóór en tegenstemmers worden niet opgegeven; die der 4 tegenstemmers zijn vermoedelijk te zoeken onder de namen van Fabry-Longrée, Surmont de Volsberghe, Surlet de Chokier, Fallon, en Geelhand della Faille. — Verg. De Bosch Kemper, a. w., blz. 680—683.

² Zie dit en volgende verzoekschriften in „Pétitions présentées à la seconde chambre des États-Généraux; par MM. De Potter et Ducpétiaux, à l'ouverture de la session de 1829—1830. Bruxelles, Imprimerie Romantique, Rue Ducale, n°. 10, 1829,” 24 pag. 80.

Luik ¹, daarna met de leden der Tweede Kamer De Gerlache, De Stassart, De Langhe, De Brouckère, d'Omalius-Thierry, en De Sécus ², De Potter « de la prison des Petits-Carmes, Bruxelles, le 16 Octobre 1829 », een verzoekschrift indienen bij de Tweede Kamer, waarbij hij haar een ontwerp van wet aan de hand deed, bestaande uit twee artikelen, gelastende de invrijheidstelling der veroordeelden krachtens de afgeschafte wetten. Eduard Ducpétiaux vereenigde zich in een gelijksoortig stuk van dezelfde dagteekening met de strekking van dit adres. Een dergelijk wetsvoorstel werd daarop, maar alleen ³ door den Heer De Sécus, die in de zitting van Dinsdag 28 April 1829 reeds verklaard had zich te vereenigen met eenige vorige sprekers in den wensch, dat het lot der genen, die uit kracht der uitzonderings-wetten waren veroordeeld, mocht worden verzacht — in de bijeenkomst der Tweede Kamer van Donderdag 26 November 1829 den voorzitter, den Heer J. Corver Hooft, ter hand gesteld. Het had de strekking, om de zoodanigen, welke in overeenkomst met eene sedert afgeschafte of verzachte wetsbepaling tot de eene of andere straf veroordeeld waren geworden, genot van deze, voor hen gunstige verandering, te doen erlangen. De gronden van dit voorstel werden den volgende dag, in de zitting van Vrijdag 27 November, door hem ontwikkeld ⁴. Maar toen, zoowel wegens de menigvuldige andere werkzaamheden der Tweede Kamer, als tengevolge van de Koninklijke Boodschap van 11 December, en het weldra gevolgde tweede proces tegen De Potter, het voorstel niet in overweging was genomen toen het einde der zitting nabij was, verzocht de Heer De Sécus in de zitting van Woensdag 26 Mei 1830 dat de

---

¹ Zie brieven van De Potter aan Tielemans, Procès, Tome 1, pag. 72, 73, en brieven van Tielemans aan De Potter, Procès, Tome 2, pag. 7 en vlgg.

² Procès, Tome 2, pag. 85, waar Tielemans schrijft „hier soir vendredi;” maar dan is zijn brief niet van 24 maar van 21 November 1829.

³ Procès, Tome 2, pag. 97, 98.

⁴ Nederl. Staats-Courant van Zaterdag 28, en Maandag 30 Nov. 1829, N°. 281, 2.

beraadslagingen daarover tot eene nadere gelegenheid uitgesteld mochten blijven¹.

De toenemende spanning bracht Koning Willem I tot zijne Koninklijke Boodschap van Vrijdag 11 December 1829, waarbij in de eerste plaats uit overweging « dat de wet van den 16den Mei 1829 (« Staatsblad » n°. 34) wel verre van aan haar oogmerk te hebben voldaan, door verregaande misbruiken (was) achtervolgd, en meerdere hoon, ongerustheid, mistrouwen en oneenigheid (had) doen geboren worden », een nieuw Ontwerp van wet ter beteugeling van het misbruik der drukpers werd aangeboden². Eerst in de zitting van Vrijdag 14 Mei 1830 kwam het verslag der Centrale Afdeeling ter tafel; daaruit bleek dat, tengevolge van de aanmerkingen in de afdeelingen gemaakt, door de Regeering verscheidene veranderingen in het ontwerp waren gemaakt, waarvan thans eene nieuwe redactie werd aangeboden³. De beraadslagingen⁴ aangevangen op Maandag 17 Mei, werden Dinsdag 18 Mei voortgezet, en Woensdag 19 Mei hervat, toen de Minister van Justitie mededeelde een' brief van den Secretaris van Staat, J. G. De Mey van Streefkerk, te hebben ontvangen, inhoudende dat Z. M. door de openbare beraadslagingen onderricht was geworden van verscheidene aanmerkingen tegen art. 3, en dat hij gemachtigd was eene nader gewijzigde redactie van dat artikel aan te bieden. Dien-

---

¹ Nederl. Staats-Courant van Vrijdag 28 Mei 1830, N°. 125.

² Boodschap en ontwerp, ingekomen in de zitting van Vrijdag 11 December 1829, vindt men in de Nederl. Staats-Courant van Zaterdag 12 December 1829, N°. 293, Bijv.; ook in N°. 294, van Maandag 14 December 1829. Verg. De Bosch Kemper, a. w., blz. 697.

³ Nederl. Staats-Courant van Maandag 17 Mei 1830, N°. 116.

⁴ Nederl. Staats-Courant van Woensdag 19, Donderdag 20, Zaterdag 22, en Maandag 24 Mei 1830, N°. 118—121. Zie ook in de vier Bijvoegsels tot N°. 121 de meer uitvoerige redevoeringen van den Minister van Justitie op Vrijdag 21 Mei, van A. Sandelin (West-Vlaanderen) op Maandag 17 Mei, van Mr. L. Van Toulon (Holland) op Dinsdag 18 Mei, en van Mr. L. C. Luzac op Vrijdag 21 Mei gehouden. — Verg. Lastdrager, dl. 2, blz. 519—522; De Bosch Kemper, blz. 714—716.

tengevolge vereenigden de leden zich in de afdeelingen tot een nader onderzoek; maar toen ze na eene korte poos terugkeerden en het verslag was gelezen, werd op voorstel van den Heer De Gerlache met 84 tegen 17 stemmen besloten de verdere beraadslagingen te verdagen tot Vrijdag 21 Mei — Donderdag 20 Mei was het Hemelvaartsdag — ten einde de leden de gelegenheid te geven tot een meer nauwkeurig onderzoek. In de zitting van Vrijdag 21 Mei intusschen verklaarden zich 52 leden vóór, 52 leden zich tegen het ontwerp, zoodat nog niets was beslist. Hiervan was het gevolg, dat in de zitting van Zaterdag 22 Mei de Minister van Justitie mededeelde eene kennisgeving van den Secretaris van Staat, dd. 's Hage 22 Mei, te hebben ontvangen, dat Z. M. bewilligde in eene nieuwe gewijzigde redactie van art. 3. De leden begaven zich hierop naar de afdeelingen, en toen ze weder teruggekeerd waren en het verslag gelezen was, werden de beraadslagingen hervat, en werd het ontwerp eindelijk aangenomen met 93 tegen 12 stemmen, die der Heeren De Stassart (Namen), De Sécus (Henegouwen), De Stockhem-Méan (Luik), Cornet de Grez (?), Luyben (Noord-Braband), De Brouckère (Limburg), De Langhe (West-Vlaanderen), Surllet de Chokier (Limburg), Dumont (Henegouwen), De Gerlache (Luik), Van Sasse van Ysselt (Noord-Braband), en D'Omalius Thierry (Luik). Aldus kwam de «Wet van den 1sten Juni 1830, tot beteugeling van hoon en laster en andere vergripen tegen het openbaar gezag en de algemeene rust», Stbl. N°. 15, tot stand, die tegelijk met de Wet van 16 Mei 1829 eerst is afgeschaft bij art. 3 der Wet van 15 April 1886, Stbl. N°. 64.

Het was tijdens de behandeling dezer wet dat een vlugschrift het licht zag onder den titel: «Misbruiken der Drukpers, aange-
toond door den staat der Zuidelijke Dagbladen; gr. 8vo. Te Breda,
ter Drukkerij van F. P. Sterk. f 0,60» ¹.

---

¹ Naamlijst van uitgekomen Boeken, 1829—1833, blz. 143.

Na het uitbreken der onlusten, toen «in de omstandigheden, waarin het vaderland (verkeerde), krachtdadige maatregelen (werden) vereischt, ter beteugeling van bedrijven en woelingen, welke kwalijkgezinden zich zouden mogen veroorloven, om den opstand te begunstigen, of in de getrouw gebleven provincien van het Koninkrijk de gemoederen in gisting te brengen», zond Koning Willem I, overeenkomstig zijne toezegging in de troonrede op 18 October 1830 uitgesproken ¹, bij Koninklijke Boodschap van 27 October, op Donderdag 28 October bij de Tweede Kamer ², waarvan toen Mr. L. Van Toulon voorzitter was, het ontwerp in van een wets-voorstel, waarbij, onder meer, de art. 3, 4 en 5 der Wet van 10 April 1815 wederom in werking werden gebracht. Het Verslag der Centrale Afdeling, vergezeld van een gewijzigd ontwerp, kwam reeds in de zitting van Maandag 1 November ter tafel ³, en in de zitting van Dinsdag 2 November werd het ontwerp, na uitvoerige beraadslaging, aangenomen met 39 tegen 8 stemmen ⁴. Het is bekend als «Wet van den 3den November 1830, ter beteugeling van schadelijke woelingen en bedrijven van kwalijk gezinden», Stbl. N°. 75, weldra gevolgd door de «Wet, van den 1sten December 1830, omtrent de beregting van de misdaden, voorzien bij de wet van den 3 November 1830 (staatsblad n°. 75)», Stbl. N°. 86 ⁵. Beide wetten intusschen waren slechts verbindend voor den tijd van één jaar. Vandaar dat toen op het laatst van 1831 «de omstandigheden», die tot beide wetten «aanleiding (hadden) gegeven, nog niet zoodanig (waren) veranderd, dat de verordeningen, bij dezelve vastgesteld, reeds als nutteloos en ondoelmatig — (konden) worden aangemerkt, en

---

¹ Nederl. Staats-Courant van Dinsdag 19 October 1830, N°. 249.

² Nederl. Staats-Courant van Vrijdag 29 October 1830, N°. 258.

³ Nederl. Staats-Courant van Woensdag 3 November 1830, N°. 262.

⁴ Nederl. Staats-Courant van Donderdag 4 November 1830, N°. 263.

⁵ Het ontwerp was ingekomen in de zitting van Dinsdag 16 November; zie Nederl. Staats-Courant van Donderdag 18 November 1830, N°. 275.

derhalve eene tijdelijke vernieuwing dier wetten noodzakelijk (moest) worden geacht», in de zitting der Tweede Kamer van Zaterdag 10 December 1831, onder het voorzitterschap van den Heer Van Asch van Wijck, eene Koninklijke Boodschap dd. 8 December met een wets-ontwerp van bedoelde strekking werd gelezen ¹. Nadat het Verslag der Centrale Afdeeling in de zitting van Donderdag 22 December was uitgebracht ², werd een nader ontwerp in de zitting van Zaterdag 24 December, na uitvoerige beraadslaging, met 39 tegen 9 stemmen aangenomen ³, weldra bekend als Wet van 28 December 1831, Stbl. N°. 37. En sedert had hetzelfde nog zevenmaal plaats, daar de omstandigheden waarin het vaderland verkeerde zulks nog steeds vereischten, namelijk bij de Wetten van 21 December 1832, Stbl. N°. 59 ⁴, van 20 December 1833, Stbl. N°. 66 ⁵, van 19 December 1834, Stbl. N°. 35 ⁶, van 26 December 1835, N°. 39 ⁷, van 21 December 1836, Stbl. N°. 64 ⁸, van (23 December 1837), Stbl. N°. 76 ⁹, en van 15 December 1838, Stbl. N°. 42 ¹⁰.

Het moet korten tijd na de Koninklijke Boodschap van 11 December 1829 zijn geweest, dat Adolphe Roussel, student en een der redacteurs van het in 1814 opgericht en bij Kon. Besluit van 16 Januari 1815 toegelaten «Journal politique et d'annonces de Louvain», door Meyer uitgegeven, in dit blad Koning Willem I

---

¹ Nederl. Staats-Courant van Maandag 12 December 1831, N°. 295.

² Nederl. Staats-Courant van Zaterdag 24 December 1831, N°. 306.

³ Nederl. Staats-Courant van Dinsdag 27 December 1831, N°. 308.

⁴ Nederl. Staats-Courant van 7 en 24 December 1832, N°. 294 en 308.

⁵ Nederl. Staats-Courant van 28 November en 13 December 1833, N°. 279 en 296.

⁶ Nederl. Staats-Courant van 26 November en 16 December 1834, N°. 280 en 297.

⁷ Nederl. Staats-Courant van 25 November en 11 December 1835, N°. 283 en 297.

⁸ Nederl. Staats-Courant van 30 November en 15 December 1836, N°. 284 en 297.

⁹ Nederl. Staats-Courant van 30 November en 16 December 1837, N°. 283 en 297.

¹⁰ Nederl. Staats-Courant van 30 October en 5 December 1838, N°. 257 en 288.

een' Nero noemde. Daarvoor werd hij door den Academischen Senaat verbannen. Toen hij in weerwil hiervan toch weder op de lessen van den Hoogleeraar Warnkönig verscheen, werd hij door zijne mede-studenten luide toegejuicht, terwijl gemelde Hoogleeraar zoodanig werd beschimpt en vervolgd, dat hij zich genoodzaakt zag te vluchten en in de hoofdwacht bescherming te zoeken ¹.

De maand Juli van het jaar 1830 kenmerkte zich door eenen waren kruistocht van alle parketten tegen de dagbladen; Adolphe Bartels spreekt in *Les Flandres et la Révolution Belge*, pag. 328, 2e édit. pag. 206, van 30 vervolgingen ², ongerekend tal van moeilijkheden onderscheidene Vlaamsche bladen in den weg gelegd. Zoo wijst hij, pag. 326, 7, 2e édit. pag. 205, op den persoon van Edmond Beaucarne, afkomstig uit Audenaarde, bij wien *Den Vaderlander* werd gedrukt, en die, toen Bartels en De Neve door hunne veroordeeling den *Catholique des Pays-Bas* moesten loslaten, op 14 Mei 1830 voor hen in de bres sprong ³. Die toewijding kostte hem de eer de eerste te zijn die vervolgd werd. Terechtstaande voor het Hof van Assises, omdat hij als zijne meening had verkondigd, «que le parti belge réparerait bientôt ses pertes électorales», werd hij door den Procureur-Crimineel De Coninck met zulk eene verbittering aangevallen als waarvan de jaarboeken der justitie waarschijnlijk geen tweede voorbeeld opleveren.

Bartels wijst vervolgens op een gerechtelijk onderzoek ingesteld tegen «*De Bijenkorf*», een democratisch blad der oppositie, te 's Gravenhage, maar welk onderzoek weldra werd opgegeven. Ofschoon dit blad eigenlijk niet valt binnen den kring van deze

---

¹ N. G. Van Kampen, *Gesch. van den vijftienjarigen vrede in Europa*, dl. 2, blz. 486. Warzée, année 1844, pag. 520, 1.

² Het *Journal des Flandres*, door hem 2e édit., pag. 7, aangehaald, spreekt van één vervolging daags tusschen 30 Juli en 25 Augustus.

³ Warzée, année 1845, pag. 512. Het *Journal des Flandres*, aangehaald bij Bartels, 2e édit. pag. 7, spreekt bij den *Catholique* ook van zekeren Bauweleers als vervolgd.

studie, teeken ik aan dat «De Bijenkorf. Letter- en Staatkundig Mengelwerk. Te 's Gravenhage ter Drukkerij van M. de Lyon, Lange Pooten, N° 438», verschenen is van 5 October 1828 tot 27 Januari 1831.

Ad. Levae, die in het begin van Juli 1826 de jeugdige held was geweest tegenover de politie bij gelegenheid van een welbekend schouwburg-opstootje, en die na eenige maanden verblijf in de Petits-Carmes, eerst bij den *Courrier des Pays-Bas* was terecht gekomen om daarna over te gaan bij de redactie van «Le Belge, ami du Roi et de la Patrie» ¹, verder schrijver van een vlugschrift «De la peine de mort, considérée dans ses rapports avec l'équité, la morale et l'utilité publique», Bruxelles, Paris, 1828, had, zooals Bartels het doet voorkomen, eene openstaande rekening bij de justitie. Zijne papieren werden in beslag genomen; de andere leden der redactie Janssens en Ad. Bosch moesten voor den rechter van instructie verschijnen, evenals Diselijn, de proevenlezer; Gebrs. Vanderstraeten, de vroegere uitgevers, ontkwamen de moeilijkheden ook niet; zelfs de werklui kwamen in de knel, en Poot, die elken dag 8 franc trok voor het leenen van zijn naam als uitgever ², geraakte in de Petits-Carmes achter slot, en later in de gevangenis van Leuven, terwijl ook H. Vanderstraeten werd terechtgesteld.

De *Courrier des Pays-Bas*, die reeds in zijn nummer van 3 Maart 1830 onthullingen had gedaan omtrent den steun door Koning Willem I aan Libry-Bagnano verleend ³, kwam in Juli 1830 tot de ontdekking dat aan dezen alweër bij een geheim besluit 15,000 Gulden waren toegestaan. De uitgever De Saegher ⁴ werd toen over 12 artikelen in verhoor genomen, meer bepaald over dat waarin de belastingplichtigen gewezen waren op den dank dien zij verschuldigd waren aan de grootmoedigheid van den Koning tegenover zijn achtenswaardigen bemoeial; sommige van die artikelen

¹ L. Jottrand: Louis De Potter, pag. 26.

² Warzée, année 1844, pag. 268.

³ De Gerlache, Tome 1, pag. 484.

⁴ Warzée, année 1844, pag. 262, sprekende van den *Courrier des Pays-Bas*, zegt: „Les imprimeurs-éditeurs furent successivement: MM. J. De Keyn, De Saegher et Coché-Mommens." Het *Journal des Flandres*, aangehaald bij Bartels, 2e édit. pag. 7, spreekt van „Coché-Mommens, Neervoort et de Saegher, imprimeurs."

waren ontleend aan de Bruggesche en Antwerpsche volksbladen *De Standaert* en *De Antwerpenaer* ¹; van anderen maakte Jottrand zich als schrijver bekend. Het was vermoedelijk ook naar aanleiding dezer artikelen, dat, zooals Bartels, pag. 336, 2e édit. pag 212, bericht, de redacteurs Van Meenen, Claes, en Mascart, de drukker Coché-Mommens, en de administrateur Deltombe in verhoor kwamen, en dat ook Sylvain Van de Weyer, die openlijk had verklaard niet meer tot de redactie te behooren, werd opgeroepen om zich hieromtrent nader te verklaren; hetgeen hem aanleiding gaf te antwoorden, dat, aangezien het feit geen misdrijf was, hij zich daarover niet had uit te laten, en dat bovendien eene ontkenning zich evenmin bij redeneering als in rechten liet bewijzen.

De mededeeling van den *Courrier des Pays-Bas* was intusschen verder verbreid door het « *Journal de Verviers* », den « *Courrier de la Meuse* », en « *Le Politique* ». Het parket van het Luiksche rechtsgebied, waaronder die drie bladen behoorden, en dat zich tot dusverre onthouden had van drukpers-vervolgingen, richtte zijn eerste onderzoek tegen het « *Journal de Verviers* », een blad sedert 24 September 1818 bestaande, en op dit oogenblik uitgegeven door Eug. Coumont. Zoowel bij dezen, als bij de medewerkers F. Mullendorf, J. F. Lardinois, en A. L. S. Lejeune werden huiszoekingen gedaan naar aanleiding dat in het nummer van 23 Juli 1830 een artikel was opgenomen aldus beginnende: « On lit dans un journal: Le bruit se répand que le forçat Libry a de nouveau reçu 15,000 florins, etc » ². — De toenmalige uitgever Dieudonné Stas van den « *Courrier de la Meuse, Journal politique littéraire et commercial* », dat sedert 1 Juli 1820 te Luik het licht zag, reeds éénmaal, 4 December 1829, voor den rechter van instructie geroepen, en de redacteur Pierre Kersten, vroeger Hoogleeraar te Maastricht, werden op 16 Juli 1830 ondervraagd; alle kasten werden doorsnuffeld, vrouwen en bedienden in verhoor genomen, en de vertaler bij het blad Louis Van de Wardt werd in hechtenis genomen ³. — Het derde blad te Luik dat het moest ontgelden was « *Le Politique* », de voortzetting van « *Mathieu*

¹ Warzée année 1845, pag. 496, 525.

² U. Capitaine a. w., pag. 281, 2; Warzée, année 1845, pag. 241.

³ U. Capitaine, a. w., pag. 166—170; Warzée année 1845, pag. 232.

Laensbergh». In de eerste helft der 17de eeuw namelijk heeft te Luik een astroloog van dien naam geleefd, die overgegaan is op den Luikschen Almanak ¹, en waarvan verschillende dichters en schrijvers zich hebben bediend ². Zoo werd door Joseph Lebeau ³, Paul Devaux, de beide broeders Firmin en Charles Rogier, Felix Van Hulst, en Henri Lignac ⁴, toen ze op 1 April 1824 tegenover de monarchale richting der regeering van Koning Willem I een blad van bezadigde vrijzinnige richting in het leven riepen, daaraan den naam van « Mathieu Laensbergh » gegeven om het ernstig doel dat beoogd werd te bedekken. Met 1 Januari 1829 werd de titel van het blad veranderd in « Le Politique municipal, provincial et national ». Op 16 Juli 1830 nu werden Joseph Lebeau, Felix Van Hulst, Charles Rogier, en Paul Devaux, die verklaard hadden de schrijvers te zijn van de vier artikelen: 27 Juni, « Siège de la Haute-Cour. — Election »; 28 Juni, « La Haute-Cour à La Haye »; 2 Juli, « L'éternel argument de la Gazette »; en 12 Juli, « Sur les Élections », waarin het heette dat zij den Koning beleedigd hadden, voor den rechter van instructie geroepen; ook Firmin Rogier werd, onder voorwendsel van medeplichtigheid, gedagvaard, en huiszoekingen werden gedaan bij Joseph Lebeau en den drukker Henri Lignac. Toen op 10 Augustus 1830 de schrijvers van het Journal de Verviers, van den Courrier de la Meuse, en van Le Politique te Luik moesten terecht staan, was, zooals Bartels, pag. 336, 2e édit. pag. 212, zegt, de regeering zoo weinig op haar gemak, dat de gouverneur een verzoek richtte tot de fabrikanten om de

---

¹ Mathieu Laensbergh was voor België wat Don Antonio Magino voor ons is geweest. Giovanni Antonio Magini, Italiaansch wiskundige, sterrekundige en sterrewichelaar, geb. te Padua 13 Juni 1550, overleden te Bologna 11 Februari 1617; toch is hier te lande welbekend doordien, tot en met 1855, tot het Mengelwerk door de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen bezorgd in den van ouds vermaarden Erve Stichters Almanak, in de eerste plaats behoorden „Aan-teekeningen van Don Antonio Magino.”

² Zoo: „Villeneuve. Mathieu Laensberg, comed.-vaudev. Brux. 1830”; zie Catal. Prov. Gen. v. Kunst. en Wetensch. in Noord-Brabant, 4de ged., blz. 885, No. 824, sub 10.

³ Later Minister in België; zie zijne Biographie door Th. Juste, Brux. 1863, vooral pag. 6.

⁴ Destijds drukker en uitgever, in later jaren Directeur der Staats spoorwegen in België,

werklui in hunne werkplaatsen te houden; intusschen werd de behandeling der zaak verschoven tot 31 Augustus, toen de opstand inmiddels was uitgebroken ¹.

Verder werd in diezelfde dagen Lesire-Misson, die sedert 1829 te Namen den « Courrier de la Sambre, Journal des provinces de Namur et de Luxembourg » uitgaf ², met al zijne werklui voor den rechter van instructie geroepen, evenals de chirurgijn Alexis te Namen die verklaarde de schrijver te zijn van een artikel opgenomen in dat blad.

En van den uitgever van den sedert 17 October 1829 te Doornik verschijnenden « Courrier de l'Escaut », waarschijnlijk J. A. Blanquart, zegt Bartels, t. a. p., dat deze de vlucht nam naar een Fransch dorp, maar eerst zijne vrouw in zijne plaats tot verantwoordelijk uitgever aanstelde. Dit intusschen lokte eene nieuwe vervolging uit krachtens art. 14 van het Kon. Besluit van 23 Septembr 1814.

Eindelijk maakt Bartels nog melding van moeilijkheden « Den Vaderlander » ³ aangedaan, gelijk ook aan het sedert 1 October 1828 te Antwerpen bij P. F. Slaets uitgegeven blad « Den Antwerpenaer, Nieuws-en-Aankondigingsblad » van den Abt Bulens, en aan den sedert 1 Januari 1815 bij J. P. Van Hoorebeke te Brugge gedrukten en door den boekverkooper De Pachtere aldaar uitgegeven « Standaerd van Vlaanderen » ⁴.

Met dat al zijn dit nog in de verste verte geen 30 vervolgingen!

Ten slotte nog het volgende. De Bosch Kemper, blz. 652, zegt bij het jaar 1828: « De telkens heviger wordende toon der dagbladen scheen nieuwe maatregelen te wettigen. Tegenover de hoon en de beschimpingen der oppositie waren weinigen geneigd uit eigen beweging en belangeloos de verdediging van de regering op zich te nemen. De ministers namen toen hunne toevlucht tot bezoldigde schrijvers, gedeeltelijk tot Fransche uitgewekenen. In

¹ U. Capitaine, a. w., pag. 173—177; Warzée, année 1845, pag. 212, aant., 231, 2.

² Warzée, année 1845, pag. 334.

³ Zie over dit blad hierboven.

⁴ Warzée, année 1845, pag. 496, 525. Ad. Bartels, 2e édit., pag. 75.

1828, vóór de oprigting van « le National » ¹ en « le Journal de Gand », vond men de verdediging der regering inzonderheid in de « Gazette de Bruxelles » en « la Sentinelle ».

Ter voorkoming van misverstand zij hier herinnerd dat het « Journal de Gand » eene schepping was van « l'An VI », herhaaldelijk werd vervolgd, en eerst in 1829 onder de redactie van Froment en Ch. Durand ², zooals Warzée, année 1845, pag. 507, opgeeft, een der voornaamste organen van de ministeriële pers, en wel; volgens Bartels, pag. 282, 2e édit. pag. 129, het orgaan van den Gouverneur Van Doorn ³ werd. — Wat de « Gazette de Bruxelles » betreft, met dit blad zal wel zijn bedoeld het « Journal de Bruxelles » of « Gazette des Pays-Bas »; de Belgische Staats-Courant toch, de « Gazette générale des Pays-Bas », die 1 October 1818 was vervangen door het « Journal général des Pays-Bas » droeg sedert 1 October 1820 den titel van « Journal de Bruxelles », en sedert 1 Juli 1827 dien van « Gazette des Pays-Bas » ⁴; het blad was, zooals Bartels, pag. 93, 2e édit. pag. 60, zegt, het « organe reconnu » van den Minister van Binnenlandsche Zaken Mr. P. J. S. Van Gobbelschroy ⁵. Omtrent « La Sentinelle » is mij alleen bekend dat het was een weekblad; dat Warzée, année 1845, pag. 512, melding maakt van « M. Thonet, de Bruges, homme de beaucoup d'esprit, qui a écrit dans la « Sentinelle » »; dat ook L. L. J. Jottrand er in heeft geschreven, en dat Bartels, 2e édit. pag. 41 (verg. 14), spreekt van « le fameux Charles

¹ Zie Handel. en Mededeel. Maatsch. Nederl. Letterk. 1878—79, blz. 10—17.

² Zie over Froment zoo aanstonds; over Ch. Durand mijne studie over „Het Journal de La Haye” in Handel. en Mededeel. Maatsch. Nederl. Letterk. 1878—1879, blz. 8 en vlgg.

³ H. J. Baron Van Doorn van Westcapelle, geb. te Vlissingen 23 Aug. 1786, overled. te 's Hage 18 Januari 1853, was sedert 1826 Gouverneur van Oost-Vlaanderen.

⁴ Warzée, année 1844, pag. 252, 266.

⁵ Hij was Minister van Binnenlandsche Zaken van 23 Juni 1825 tot 29 December 1829. De Bosch Kemper, a. w., Letterk. Aant. blz. 573, spreekt van „zijne niet zeer strenge zeden in het bijzondere leven.” In de Haarlemsche Courant van Zaterdag 19 April 1890, blz. 1, kol. 4, las men: „Te Brussel is op den leeftijd van 90 jaar overleden de weduwe des ministers „Van Gobbelschroy”, in hare jeugd onder haar eigen naam van „Marie Lesueur” als danseres aan den Muntshouwborg aldaar vermaard.”

Froment, rédacteur principal de la « Sentinelle » — pamphlétaire, sceptique achevé, s'il en fut jamais ». In de Nouv. Biogr. Générale van Hoefer wordt hij vermeld als « publiciste français, né à Douriers, près Abbeville, le 13 Janvier 1797, mort à Varemme, près de Lille, le 22 Juin 1846. Partisan dévoué des princes de la maison d'Orange, il continua, après la révolution Belge de 1830, à soutenir leur cause avec une extrême vivacité, ce qui le fit expulser de la Belgique. On a de lui un grand nombre d'articles dans Le Messenger de Gand ¹ et L'Hermite », cet. cet. In 1822 en 1823 was hij, gelijk hierboven is vermeld, redacteur van den Courrier des Pays-Bas.

Bartels nu zegt pag. 119, 2e édit. pag. 75: « De son côté, le gouvernement établit le « Janus », à Bréda, spécialement consacré à la réfutation des statistiques que le « Courrier de la Meuse » notamment, le « Belge », le « Courrier des Pays-Bas », etc. ne cessaient de publier sur l'inégalité de la répartition des emplois entre la Belgique et la Hollande. Cette tâche n'était pas des plus faciles: il fallait mentir tous les jours à l'évidence des chiffres. Le « Janus » ne dura que quelques mois ». Van dit blad, 4 blz. fol. in 3 kol., onder den titel «Janus. Algemeen Nederlandsch Nieuwsblad», verscheen N°. 1, in mijn bezit, op Zondag 21 Juni 1829 «Te Breda, bij Andries Jan Oukoop, Drukker en Boekverkooper». Het was blijkbaar een proefblad, want de teekening tegen 3 Gulden in de drie maanden ging in met 1 Juli 1829. Aan het hoofd van het blad las men: «Het eigenaartig kenmerk van het hier den bescheiden Lezer aangeboden «nieuwe» Nieuwsblad, laat zich met een enkel woord aanwijzen; het ligt in het « « Standpunt » », zoo nabij mogelijk gekozen aan de dezerzijds het Dorp « Westwezel » geplaatste « limietpaal » tusschen de Provinciën Antwerpen en Noord-Brabant, (en daarom mede tusschen de twee groote Afdeelingen van het «Zuiden» en «Noorden des Rijks »;) de « Benaming » strekke ten zinnebeeld van het voornemen om niet slechts het verledene, bij uitzigt op het toekomstende, te gedenken, maar ook bij de plaatselijke scheiding, naar wederzijde te zien. En hiermede bieden wij den bescheiden Lezer onze groete, zonder eenige verdere afhankelijkheid te kennen of te

---

¹ Dit was sedert 1 Januari 1831 de titel van het Journal de Gand,

willen kennen, anders dan uit verknochtheid aan den Koning en het Vaderland, eerbied voor de grondwettige instellingen des Rijks, en achting voor alle welgemeende gevoelens van elk eenen onzer medeburgere. Voor de bij den aanvang eener onderneming als deze schier onvermijdelijke onvolkomenheden of gebreken, verwachten wij billijke versoeking. «De Ondernemers»». Het vlotte niet met de uitgaaf. Uit eene circulaire toch aan de Postkantoren gericht, van 12 Juli 1829 ¹, blijkt, dat bij de verspreiding der drie eerste nummers onregelmatigheden hadden plaats gehad wegens nog niet behoorlijk geregelde uitgave, waarom men te rade was geworden de uitgave voor eene korte wijl, vermoedelijk tot Augustus, uit te stellen. De staatkundige beschouwingen zouden meestal van dezelfde hand zijn als de stukken in het Algemeen Handelsblad N°. 22, Bijv., N°. 36, 37, 40, 42, 43, Bijv., en 45 Bijv. Het algemeen adres voor alle toezendingen was de Heer Petit, geëmployeerde voor de distributie der nieuwspapieren aan het Postkantoor te Breda. Zoolang als het blad éénmaal 's weeks verscheen, zou dat 's Zondags zijn, op welken dag in de Noordelijke Provinciën geen blad uitkwam, waardoor men altijd frisch nieuws zou kunnen leveren. Verder is mij van dit blad niets bekend, dan dat Mr. J. I. Van Doorninck, Vermomde en Naaml. Schrijvers, II, 1782, het stelt onder redactie van den hierboven vermelden T. Olivier Schilperoort, met verwijzing naar Van der Aa, Biogr. Woordenb., waar het intusschen niet wordt opgegeven.

Een ander blad door de regeering in het leven geroepen «L'Observateur», de l'avocat Marchot, à Namur, ne vécut guère plus long-temps» dan Janus, zooals Bartels zegt. Warzée, année 1845, pag. 334, geeft den titel op als: «L'Observateur de la province de Namur», en voegt er bij: «Le «National», numéro du 7 Novembre 1829, en annonçant que «l'Observateur» venait de cesser sa publication, ajoute la note suivante: «Moins avancé que M. De la Pallisse, ce journal n'était guère en vie même avant sa mort»».

Een derde blad van dezelfde soort «Le «Landsmansvriendt»», volgens Bartels «rédigé à Gand, en opposition au «Vaderlander», par des écrivains hollandais, sous les auspices du gouverneur hol-

---

¹ In het bezit van den Heer J. P. J. W. Korndörffer, Bibliothecaris der Kon. Acad. te Breda.

landais, naquit et mourut sans avoir pour ainsi dire donné signe de vie. Il ne parvint jamais à obtenir six abonnés effectifs hors des murs de Gand, et, à Gand même, je doute qu'il en ait jamais eu vingt-cinq». En Bartels kon het weten, want hij was naar de mededeeling van Warzée, année 1845, pag. 513, een der redacteurs van Den Vaderlander.

Nog een blad van gelijke soort, maar niet door Bartels t. a. p. vermeld, was de «*Courrier Universel, journal politique, littéraire et commercial*», waarvan uitgever-drukker was J. De Sartorius te Luik, terwijl tot de redacteurs en medewerkers behoorden: Joseph Brandès, Ern. Münch ¹, Amedée Pocholle vroeger werkzaam aan Le Vrai Libéral, J. De Sartorius, en zoowel de reeds vermelde J. B. Teste als zijn zoon Ch. Teste. Gérant, of belast met het beheer, was de meervermelde S. Levenbach. Het blad verscheen sedert 15 Mei 1829, maar in weerwil van de toelage der regering van 12,000 franc volgens Warzée, année 1845, pag. 233, van 25,000 franc volgens U. Capitaine, pag. 185, ging de uitgever in 't begin van 1830 failliet, en hield het blad op te bestaan.

Amsterdam, Maart 1891.

---

¹ Ernest Münch, Hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan de Universiteit te Luik, werd in 1829 adjunct-bibliothecaris aan de Kon. Bibl. te 's Hage (verg. Levensb. Letterk. 1870, blz. 639), en in 1832 bibliothecaris van den Koning van Wurtemberg; hij overleed in 1842.

**BEREDENEERDE LIJST VAN BOEKWERKEN EN TIJDSCHRIFT-
ARTIKELS OVER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS ¹ IN
NEDERLAND EN HET BUITENLAND VERSCHENEN
IN DE JAREN 1888—1891 ²,**

DOOR

Mr. J. E. HEERES.

Toen ik mij, op voorstel van de redactie dezer „Bijdragen“, belastte met het leveren der bibliographie, begreep ik terstond, dat ik hier niet kon volgen de wijze van bewerking door mij aangenomen in de „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“ (zie hieronder N°. 17), waar bibliographische volledigheid voorgeschreven was. De „Bijdragen“ beoogen slechts op de belangrijkste uitgaven opmerkzaam te maken op het gebied der politieke en rechtsgeschiedenis en eenige aanverwante rubrieken, met bijvoeging van een enkel woord van toelichting over den inhoud der geschriften. Het spreekt van zelf, dat bij het beantwoorden van wat al of niet belangrijk is, ik mij vooral heb moeten laten leiden door mijn subjectief oordeel, maar geheel zonder regel handelde ik hierbij niet. Ik nam op werken die, 1°. nu ja, die zonder tegenspraak belangrijk zijn; 2°. die aanvulden opstellen of geschriften, welke vroeger in deze lijsten zijn opgenomen; 3°. bijna zonder voorbehoud die, welke in 't buitenland over onze geschiedenis zijn verschenen; 4°. die iets nieuws gaven of een onderwerp volledig behandelden. Werken van polemischen aard heb ik gemeend, niet te moeten buitensluiten.

Bibliographische pretensiën heeft deze arbeid niet: bibliographische eischen moeten dus hieraan niet worden gesteld. Ik had met het samenstellen er van niets anders op het oog, dan een uit een praktisch oogpunt gemakkelijk overzicht te geven van de literatuur over onze geschiedenis. Maar ik heb mij voorgenomen niets in deze lijsten op te nemen, wat ik niet zelf gelezen of bestudeerd heb. Daaraan is het te wijten, dat in deze eerste lijst nog al het een en ander ont-

---

¹ De geschriften meer bepaald de Nederl. Kerkgeschiedenis behandelende worden vermeld in het „Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis“, uitgegeven door J. G. R. Acquoy en H. C. Rogge.

² De boekwerken van Jan. tot Mei 1888 zijn reeds opgenomen in dl. IV der derde Reeks van dit tijdschrift.

breekt, dat, om de uitgave niet al te lang op te houden, in een volgende lijst zijn plaats zal vinden. Gaarne maak ik van deze gelegenheid gebruik, schrijvers en uitgevers dringend uit te noodigen, mij hunne werken ter beschikking te stellen, niet alleen ten behoeve dezer Bijdragen, waar ook voor de genoemde „Jahresberichte“. Het is mij daarbij vooral ook te doen geregeld afdrukken van tijdschrift-artikelen te ontvangen, dissertatiën, werken die niet in den handel zijn, enz. ¹

De lengte of kortheid der aantekeningen onder de titels is geen maatstaf voor de meerdere of mindere belangrijkheid van den inhoud. Sommige titels b. v. spreken zelf reeds genoeg, andere geven slechts in geringe mate aan, wat men zal vinden bij het gebruik maken van een of ander werk; sommige bronnenuitgaven geven door hare titels reeds duidelijk genoeg te kennen, wat zij voor ons doel belangrijks bevatten, bij andere was het noodig, met een enkel woord op den inhoud te wijzen. Ten aanzien der tijdschriften was het mij te doen om de opstellen, zoodat ik deze dan ook steeds afzonderlijk heb opgenomen. Alleen ten opzichte der tijdschriften voor hulpwetenschappen en voor lokale geschiedenis heb ik een anderen weg ingeslagen: van de eerste heb ik de titels gegeven, terwijl ik een enkel belangrijk opstel afzonderlijk heb genoemd of besproken; van de laatste heb ik onder den algemeenen titel de voor mijn doel geschikte bijdragen aangegeven, soms met een kort woord ter opheldering.

De geschriften zijn door mij steeds ingedeeld in de afdeeling waartoe de *hoofdinhoud* behoort, terwijl bij de chronologische indeeling het vroegste jaartal de plaats aanwees.

Dat men b. v. de werken over het beleg van Bergen-op-Zoom in 1747 onder de algemeene, niet onder de plaatselijke historische, geschriften vermeld vindt, behoeft zeker geen nadere verklaring. Door verwijzing met nummers is eenigermate voorzien in de willekeur, die door dit systeem natuurlijk soms moest ontstaan.

's Gravenhage, April 1892.

---

¹ Een woord van dank vinde hier een plaats aan die schrijvers en uitgevers, die mij reeds hulp hebben verleend en aan de ambtenaren der verschillende door mij geraadpleegde bibliotheken, vooral aan die der Koninklijke Bibliotheek, voor hunne medewerkende welwillendheid.

ALGEMEENE NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

HULPMIDDELEN. — HULPWETENSCHAPPEN.

De Navorscher. Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen. Onder bestuur van Jacobus Anspach. XXXVIII—XL. Nieuwe serie: XXI—XXIII. Nijmegen, Thieme. 1888, 1889, 1890. 8vo. (1.)

— **Hetz.** Onder bestuur van J. F. van Someren. XLI. Nieuwe serie: XXIV. Nijmegen, Thieme. 1891. 8vo. (2.)

In dit tijdschrift bevinden zich talrijke opstellen en aantekeningen van historischen, genealogischen aard, enz. Registers maken het naslaan gemakkelijk.

A. Winkler Prins, Geïllustreerde Encyclopedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid. Tweede uitgave. — Supplement met aanhangsel en algemeen register. Amsterdam, Maatschappij „Elsevier”, 1884—1888. 16 dln. 8vo. (3.)

Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. IX—XII 1886—1889. 's Gravenhage, Nijhoff. 1888—1891. 8vo. (4.)

Algemeene aardrijkskundige bibliographie van Nederland. Uitgegeven door de afdeling „Nederland” van het Nederlandsch Aardrijkskundig genootschap. Deel II. Natuurkundige toestand, bewerkt door W. J. D. van Iterson, E. Engelenburg, J. van Heurn, C. A. J. A. Oudemans, J. G. Boerlage, P. P. C. Hoek. Leiden, Brill. 1889. 8vo. (5.)

Aardkunde, weerkunde, wateren en waterstaat, flora, fauna.

— **Hetz.** Deel III. Het volk en zijn bedrijf, bewerkt door W. J. D. van Iterson, R. van der Meulen, J. E. van Renesse. Leiden, Brill. 1889. 8vo. (6.)

Het volk, bedrijf.

H. Blink, Nederland en zijne bewoners. Handboek der Aardrijkskunde en Volkenkunde van Nederland. Amsterdam, Brinkman. 1889—1891. 8vo. (7.)

In de nu verschenen deelen I, 1 en I, 2, bldz. 1—256, vindt men o. a. „De historische ontwikkeling van onze kusten”; „Het Maasgebied”; „Geschiedenis van den Rijn en zijne takken”; „De Zuidhollandsche en Zeeuwsche wateren en eilanden” en de verdere gesteldheid in Holland; „Het land tusschen den IJssel, den Rijn, den Krommen Rijn, de Vecht en de Zuiderzee”; „De rivier de IJssel” en haar gebied, enz. Ook historische kaarten worden hierin aangetroffen.

H. Blink, De woeste gronden in Nederland en de heideontginning. I. Bosschen en heidevelden in historisch verband. II. Ontwikkeling van den grondeigendom en van den landbouw in Nederland. [*Vragen van den dag.* 1889, bladz. 1—19, 98—119.] (8.)

Deze beide artikelen, waarin de gesteldheid van het oude Nederland wordt besproken, vormen het historisch gedeelte van een viertal opstellen over deze materie.

- A. M. H. J. Stokvis, Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie de tous les états du globe, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours. Tome second. Les états de l'Europe et leurs colonies. I. Leide, Brill. 1889. 8vo. (9.)

Hierin een „Table chronologique de 1 à 1900 ap. J.—C.” en andere chronologische hulpmiddelen.

- J. Dirks. Penningkundig repertorium. [*Navorscher*. 1888—1891. passim.] Met register. (10.)
- Joh. W. Stephanik, Geschiedkundige catalogus der verzameling munten van Nederland, bezittingen en koloniën, bijeengebracht en beschreven door Joh. W. St. en in bruikleen afgestaan aan het Rijksmuseum. 's Gravenhage, Alg. Landsdrukkerij. 1888. Met afbeeldingen. 8vo. (11.)
- Algemeen Nederlandsch Familieblad. Tijdschrift voor Geschiedenis, Geslacht- Wapen-, Zegelkunde, enz. Onder leiding van A. A. Vorsterman van Oijen en G. J. Honig. 5e jaargang 's Hage, Genealogisch — Heraldisch Archief. 1888. 4to. (12.)
- Hetz. 6e jaargang, onder leiding van A. A. Vorsterman van Oijen en J. D. G. van Epen. 1889. 4to. (13.)
- De Nederlandsche Heraut. Tijdschrift op het gebied van geslacht-, wapen- en zegelkunde. 6e—7e jaargang. 's Gravenhage, Van Doorn. 1889—1891. 8vo. (14.)
- Maandblad van het Genealogisch-heraldiek genootschap „De Nederlandsche Leeuw” 6e—9e Jaargang. 1888—1891 Z. p. ('s Gravenhage, Van Langenhuyzen). (15.)
- Jaarboek van den Nederlandschen adel, onder redactie van A. A. Vorsterman van Oijen, J. C. van der Muelen en G. J. Honig. 2e jaargang. 's Gravenhage, Geneal. Herald. Archief. 1889. 8vo. (16.)

BIBLIOGRAPHIE.

- Jahresberichte der Geschichtswissenschaft im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin herausg. von J. Jastrow. VII—XII Jahrgang. 1884—1889. Berlin, R. Gaertners Verlagsbuchh. 1888—1891. 8vo. (17.)

Hierin zijn opgenomen referaten over de historiographie der verschillende landen in en buiten Europa en daaronder van die landen, wier geschiedenis vele punten van aanraking met de onze heeft, als België (door E. Hubert), Frankrijk (nieuwe geschiedenis door A. Waddington), Engeland (nieuwe geschiedenis door L. Mangold), Spanje (door K. Häbler). Nederland wordt sedert 1888 behandeld door J. E. Heeres (§ 48.) Werken of tijdschriftartikels, die men niet vindt besproken of genoemd, zoekt men in een der volgende jaargangen.

- J. Jastrow. Handbuch zu Litteraturberichten. — Im Anschluss an die „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft”. Berlin. R. Gaertners Verlagsbuchh. 1891. 8vo. (18.)

Een leiddraad voor de samenstelling der referaten en het gebruikmaken daarvan.

- R. Fruin.** De catalogus van de pamflettenverzameling der Koninklijke bibliotheek. [*Nederlandsche Spectator* 1890, bldz. 122—124, 132—134.] (19.)

Bij gelegenheid eener bespreking van Knuttel's Pamflettencatalogus wijst Fruin op het onderscheid tusschen bibliographische en historische pamfletbeschrijving en geeft hij als proeve der laatste de geschiedenis van het „Sommier Discours” (Knuttel, no. 305), in 1577 door de Staten-Generaal gepubliceerd om „reden te geven van hun verzet tegen 's Konings landvoogd”, met zijn herdrukken, de verweerschriften van Don Juan, enz.

- W. P. C. Knuttel.** Nederlandsche Bibliographie van Kerkgeschiedenis. — Bijdragen tot eene Nederlandsche Bibliographie, uitgegeven door het Frederik Mullerfonds. Amsterdam, Fred. Muller & Co. 1889. 8vo. (20.)

Deze arbeid kan van eenig belang zijn ook voor de beoefenaars der politieke geschiedenis, voor zooverre b. v. de godsdiensttwisten tevens staatkundige twisten werden.

- W. P. C. Knuttel.** Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke bibliotheek. — Eerste deel. Eerste stuk. 1486—1620. — Eerste deel. Tweede stuk. 1621—1648. 's Gravenhage, Alg. landsdrukkerij (Nijhoff.) 1889 (21.)

5813 nummers, chronologisch geordend en bibliographisch beschreven.

- B. Cordt.** Beiträge zu einer Russisch-Niederländischen Bibliographie. [*Uhlenbeck's „Verslag”* (n°. 35), bldz. 243—272.] (22.)

Deze historicus, onderbibliothecaris aan de Universiteitsboekery te Dorpat, geeft een beredeneerd overzicht van de Russische bronnenpublicaties en verdere geschiedkundige werken, die bijdragen bevatten voor onze kennis der diplomatieke- en handelsbetrekkingen tusschen het Czarenrijk en ons land. Zijn stof verdeelt hij in 4 rubrieken: 1o. „Geschichte Russlands im Allgemeinen”; 2o „Geschichte des russischen Handels”; 3o „Quellenwerke”, 4o „Literatur”.

- E. W. Moes.** Nog iets over de Historie van het leven en sterven van Heer Johan van Oldenbarnevelt, beschreven door een liefhebber der waarheyt. [*Oud-Holland*. 1889, bldz. 61 — 62.] (23.)

Moes geeft eenige bijzonderheden over den eersten druk van dat boek in 1648 ter aanvulling van wat daarover door R. Fruin is gemeld in Fruin's Bijdragen. (Nieuwe reeks, IX, bldz. 119 — 169, 354 — 360).

ARCHIVALIA.

- Th. van Riemsdijk.** Oorkonden. [*Ned. Spectator* 1890. bldz. 274.] (24.)

Van Riemsdijk noemt oorkonden „geschreven stukken, die men in den daartoe bestemden vorm opmaakt, opdat zij als bewijs van het daarin vermelde zullen kunnen dienen.”

- P. J. Blok.** Onze archieven. [*Gids*. 1891. I, bldz. 159—181.] (25.)

Een korte historische schets van het Nederlandsche archiefwezen en een korte beschrijving van den tegenwoordigen toestand.

R. Fruin. Levensbericht van L. Ph. C. van den Bergh. [*Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* voor 1887. 1888, blz. 58—96. — *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. — Bijlage tot de Handelingen van 1888. Bldz. 29—80.] (27.)

1805 — 1887. — Met lijst der geschriften van dezen Algemeenen Rijksarchivaris, althans in de *Levensberichten*.

Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven. IX. 1886. 's Gravenhage, Nijhoff. 1888. 8vo. (28.)

Deze bundel bevat het verslag over het Rijksarchief in Den Haag (en hierin de beschrijving eener collectie dokumenten, afkomstig van de ingenieurs Arie Blanken Jansz. en J. van Lakeveld Blanken) door Th. H. F. van Riemsdijk, de verslagen over de Oud-provinciale en sommige gemeentelijke- en rechterlijke archieven.

— Hetz. X. Ald. 1887, 1889. 8vo. (28.)

Hierin komen behalve de verslagen over 't Rijksarchief in den Haag, de verschillende Oud-provinciale archieven en sommige gemeente- en rechterlijke archieven voor een korte beschrijving van het gescheuk — Van der Heim (archieven van Heinsius en den raadpensionaris van der Heim, papieren van den minister van Koning Lodewijk van der Heim) door Th. van Riemsdijk en een bespreking der collectie-Philips in Cheltenham door S. Muller Fz.

— Hetz. XI—XII. 1888, 1889. — Ald. 1890, 1891. 8vo. (29.)

Behalve de verslagen omtrent het Algemeen Rijksarchief en de dépôts in de provinciën, bevatten deze boekdeelen ook beschrijvingen van en mededeelingen over verschillende gemeentelijke, rechterlijke en particuliere archieven.

Register op de deelen I—X (1878—1887) der Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven. Ald. 1889. 8vo. (30.)

S. Muller Fz. De aankoop der Hollandsche handschriften van Sir Thomas Philips te Cheltenham. [*Nijhoffs Bijdragen*. Derde reeks. V. (1888), bldz. 104—122.] (31.)

P. J. Blok. Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. 1886 en 1887. 's Gravenhage, Alg. Landsd. (Nijhoff.) 1888. 8vo. (32.)

Blok bezocht in 1886 en 1887 de archieven in Keulen, Dresden, Berlijn, Marburg, Düsseldorf, Münster, Osnabrück, Bremen, Hamburg, Lübeck, Hannover, Wolfenbüttel, Altenburg, Coburg, Meiningen, Gotha, Weimar en Wiesbaden.

P. J. Blok. Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland en Oostenrijk naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. 1888. 's Gravenhage, Alg. Landsdr. (Nijhoff.) 1889. 8vo. (33.)

Blok bezocht in 1888 de archieven in Emden, Aurich, Oldenburg, Göttingen, Emsbüren, Berlijn, Praag, Weenen, München, de Beiersche rijksarchieven, die in Stuttgart, Constanz, Heidelberg, Darmstadt, Frankfurt a/M., Straatsburg, Coblenz, Trier, Aken en eenige particuliere verzamelingen.

- P. J. Blok. Verslag aangaande een voorloopig onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. Op last der regeering ingesteld. 's Gravenhage, Nijhoff. 1891. 8vo. (31.

Dit voorloopig onderzoek strekte zich uit over openbare verzamelingen in Londen, Oxford en Cambridge.

- C G. Uhlenbeck. Verslag aangaande een onderzoek in de archieven van Rusland ten bate der Nederlandsche geschiedenis. Op last der regeering ingesteld. 's Gravenhage, Nijhoff. 1891. 8vo. (35.

De betrekkingen tusschen Rusland en de Nederlanden waren meest van commerciëlen aard en slechts zelden sprak de politiek een woordje mee. Scheltema was een der weinige Nederlanders, die zich met de geschiedenis dier relatien hebben bezig gehouden. Uhlenbeck bezocht nu de archieven van Petersburg, Dorpat en Moskou en verdeelde het verslag over de voor zijn doel belangrijke archivalia in vier afdeelingen, nl. 1°. over den tijd „van 1600 tot de vestiging van een permanent Russisch gezantschap te 's Gravenhage" (1699); 2°. van daar tot de komst van Prins Koerakien (1699 — 1711), 3°. diens verblijf hier te lande (1711 — 1724), 4°. van 1725 tot den val der Republiek.

- A. R. Krajenhoff van de Leur. Ons hoogste militair onderwijs. 's Gravenhage, Van Cleef. 1889. 8vo. (36.

De schrijver bespreekt hierin o. a. het nut van archiefstudie voor den krijgshistoricus en wijst op de archivalia in het Rijksarchief, belangrijk voor onze krijgsgeschiedenis.

ALGEMEENE POLITIEKE GESCHIEDENIS, ENZ.

- Geschiedvervalsching. Eene wederlegging der meest in omloop zijnde dwalingen op het gebied van algemeene en kerkelijke geschiedenis door drie vrienden der waarheid Voor Nederland bewerkt door drie gelijkgezinden. Met een brief aan de vertalers van H. J. A. M. Schaepman. Aflevering 1—12. Utrecht, v. Rossum. 1887—1891. 8vo. (37.

Hierin wordt getracht, verschillende gedeelten der algemeene en der Nederlandsche geschiedenis te reconstruëeren in Katholieken geest.

- J. G. Frederiks. Uit de vaderlandsche geschiedenis. [*Tijdschrift voor geschiedenis*. 1889, passim.] (38.

Deze losse schetsen uit onze geschiedenis behandelen tot nog toe (1889) slechts gebeurtenissen en personen uit de Middeleeuwen.

- D. C. Nijhoff. Staatskundige Geschiedenis van Nederland. Eerste deel. Zutphen, Thieme, 1890—1891. 8vo. (39.

Deze gewichtige arbeid, door den schrijver ondernomen in de hoop, daardoor te voorzien in een behoefte van het beschaafde, ontwikkelde publiek, is thans gevorderd tot den vrede van Munster. In zijn *Voorrede* geeft hij rekenschap van de beginselen, die hem hebben geleid bij het schrijven van dit werk en bepleit hij het goed recht en de waarde eener politieke geschiedenis. Volgens hem vangt onze historie eigenlijk eerst aan bij de stichting van Dordrecht, en concentreert zich die gedurende de Middeleeuwen

in de geschiedenis van Holland, ofschoon ook aan Gelderland een plaatsje wordt ingeruimd. Met de Bourgondiërs begint eerst de algemeene historie van ons land. De subjectieve opvattingen van den schrijver doen allermint afbreuk aan dit werk als aangename lectuur, terwijl geheel deze arbeid getuigt van groote belezenheid en groote voorliefde voor het onderwerp.

James E. Thorold Rogers. Holland. London, Fisher Unwin. 1888. 8vo. (In de serie *The story of the nations*). (40.)

Ofschoon dit werk, voorzien van platen, portretten en een kaart, van geringe waarde is als geschiedenis van ons land, is het toch niet onaardig, om van Engelsch en republikeinsch standpunt de historie van Nederland, volgens den schrijver „*the Holy Land of modern Europe*”, beschouwd te zien, vooral waar het geldt de houding van onze overzeesche burenen tegen dat Europeesch Palaestina.

TIJ DV A K K E N.

(Politieke geschiedenis. — Handelsgeschiedenis, enz.)

MIDDELEEUWEN.

Constantius Buter (Hector Lebon). De handel, vooral in de Nederlanden tijdens Karel den Groote (I.) (Inleiding) Een blik op den handel in westelijk Europa vóór Karel den Groote. [*Dietsche Warande*. 1889, bldz. 63—76.] (41.)

Gisbertus Brom. Bullarium Trajectense. Romanorum Pontificum diplomata quotquot olim usque ad Urbanum papam VI (an. 1378) in veterem Episcopatum Trajectensem destinata reperiuntur, collegit et auspiciis Societatis Historicae Rheno-Trajectinae edidit. — Fasciculi I et II. Haga-Comitis, Nijhoff. 1891. Imp. 8vo. (42.)

Ofschoon vooral van belang voor onze middeleeuwsche kerkgeschiedenis, is deze uitgave, steunende vooral op de archieven van het Vaticaan, die in Parijs, België en ons land, ook overigens van gewicht genoeg, om hier te worden opgenomen. Deze beide deelen loopen over de jaren 751 (Bonifacius) tot 1312, terwijl het geheel ons brengen zal tot het jaar 1378 (Het Schisma). Van de circa 2000 oorkonden, waaruit de verzameling, als zij compleet is, zal bestaan, is het grootste deel onuitgegeven. Een „*Introductio*” en registers volgen aan het slot van dit belangrijk werk.

Th. Rudolph. Die Niederlaendischen Kolonien der Altmark im XII Jahrhundert. — Eine quellenkritische Untersuchung. Berlin, Walther & Apolant. 1889. 8vo. (43.)

Na een kritisch onderzoek ten aanzien der verschillende hem ten dienste staande bronnen (Helmold, Korner, enz.), deelt schrijver het volgend resultaat zijner studiën mede: de kolonisatie moet circa 1157 plaats hebben gehad, zij kan niet aanzienlijk geweest zijn wat getalsterkte betreft, noch wat plaatselijke uitgebreidheid aangaat; het is aan rechtmatigen twijfel onderhevig, dat de baksteenbouw in de Brandenburgsche Mark van Nederlandschen oorsprong is. Met laatstgenoemd resultaat is in overeenstemming de conclusie, waartoe P. J. Blok komt in een paar opstellen van hem en C. H. Peters over „Middeleeuwsche bouwkunst, (inzonderheid kerkbouw) in de provincie Groningen” [*Groningsche Volksalmanak* voor 1891, bldz. 97 — 143,] dat nl. „in ons Noorden eerst tegen 1200 op zijn vroegst de baksteenbouw bekend was.” Peters daarentegen is van meening in zijn bijdrage „Oud-Groninger kunst” [*Groningsche Volksalmanak* voor 1892, bldz. 145 — 190], dat de baksteenbouw „hier reeds in de tweede helft der (12de) eeuw niet alleen bekend was, maar dat men daarmede toen reeds (zeer) vertrouwd was.”

- Gustav v. d. Osten.** Die Handels und Verkehrssperre des deutschen Kaufmannes gegen Flandern. 1358--1360. Kiel, Lipsius & Fischer. 1889. 8vo. (44.)

Den 20 Januari 1358 werd bij besluit van alle Lubecksche en Pruisische, Gothlandsche, Zweedsche, Lijflandsche en Westfaalsche Hansesteden Vlaanderen in den handelsban gedaan, wegens allerlei onaangenaamheden en bezwaren. Ook Groningen sloot zich bij dit besluit aan, dat zijn invloed deed gelden in Nijmegen en Utrecht. Het hanzeatisch kantoor werd van Brugge naar Dordrecht verlegd. Kampen vischte in troebel water en sloot zich bij Vlaanderen aan, in welk gewest op den duur hongersnood dreigde te ontstaan wegens gebrek aan graan. In Aug. 1360 werd de vrede gesloten en het kantoor weder naar Brugge verlegd. Deze verwickelingen worden in dit proefschrift beschreven.

- K. Koppmann.** Die Recesses und andere Akten der Hansetage von 1256—1430. VI. Leipzig, Duncker und Humblot. 1889. 8vo. (45.)

- Goswin van der Ropp.** Hanserecesse (Zweite Abtheilung) von 1431—1476. V, VI. Leipzig, Duncker und Humblot. 1888, 1890. 8vo. (46.)

- Dietrich Schäfer.** Hanserecesse (Dritte Abtheilung) von 1477—1530. III, IV. Leipzig, Duncker und Humblot. 1888, 1890. 8vo. (47.)

Een enkele maal zijn deze bronnenuitgaven van belang voor onze staatkundige geschiedenis. Meer echter kunnen zij dienen als bouwstoffen voor de geschiedenis van den handel en de handelsbetrekkingen der Nederlandsche gewesten over de jaren 1411—1418, 1460—1473, 1491—1504.

- K. E. H. Müller.** Das Magnum Chronicon Bellicum und die in demselben enthaltenen Quellen. — Ein Beitrag zur Historiographie des 15 Jahrhunderts. Berlin, Mayer und Müller. Zonder jaar. 8vo. (48.)

Müller geeft een beschrijving dezer kroniek, die in zijn geheel niet vóór 1498 bewerkt is door een monnik uit Neuss, en niet van belang is ontbloeit voor onze geschiedenis, en tevens een uiteenzetting van de door haren vervaardiger gebruikte bronnen.

- R. Fruin.** De samensteller van de zoogenaamde Divisiechroniek. [*Hand. en meded. van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, over het jaar 1888—1889. Bldz. 114—122.*] (49.)

Uitgaande van een bericht in de Kroniek van Jan van Naaldwijck (*Bijdragen voor vadersche geschiedenis en oudheidk.* Derde reeks IV, bldz. 392. vv), komt de schrijver tot de slotsom, dat als auteur der Divisie-Kroniek moet worden aangenomen Cornelius Aurelius of Goudanus (Van Lopsen), de vriend van Erasmus.

NIEUWE GESCHIEDENIS.

Vóór den tachtigjarigen oorlog.

- E. de Marneffe.** La principauté de Liège et les Pays-Bas au XVIe siècle. Correspondance et documents politiques. 2 tomes. Liège, Grandmont—Donders. 1887, 1888. 8vo. (50.)

Enkele documenten dezer bronnenuitgave zijn van eenig belang voor de geschiedenis der Nederlanden onder de Bourgondiërs, 1506—1544.

**

- J. Gairdner. Letters and papers, foreign and domestic, of the reign of Henry VIII. Preserved in the Public Record office, the British Museum, and elsewhere in England. Arranged and catalogued by —. Vol. XI. London, Eyre and Spottiswoode. 1888. 8vo. (51.)

Dit deel loopt over 1536 en bevat verschillende brieven van en aan Karel V, van en aan de Gouvernante, enz. Het belang, 't welk het heeft voor onze vaderlandsche geschiedenis, ligt vooral in het licht, dat het werpt op de algemeene Europeesche politiek dier dagen en op de houding van Hendrik VIII gedurende den strijd tusschen Karel V en Frans I.

- Idem. Vol. XII. Part. I, II. 1890, 1891. 8vo. (52.)

Ook bij deze documenten, loopende over 1537, moet het belang voor de Nederl. geschiedenis in de eerste plaats gezocht worden in de bijzonderheden over de algemeene Europeesche politiek. Vele stukken zijn gewijd aan de mislukte zending van den bekenden Kardinaal Reginald Pole van Rome naar Engeland, bij welke gelegenheid hem het verblijf, zoowel in Frankrijk, als in de Bourgondische Zuidelijke Nederlanden, werd ontzegd, omdat én Frans I én Maria van Hongarije, wier houding door Karel V werd goedgekeurd, vreesden, Hendrik VIII te ontstemmen.

- P. De Gayangos. Calendar of letters, despatches, and state papers relating to the negotiations between England and Spain, preserved in the Archives at Simancas and elsewhere. Edited by —. Vol. V. Part. II. Henry VIII. 1536—1538. London, Eyre and Spottiswoode. 1888. 8vo. (53.)

Deze bronnenuitgave, waarin o. a. brieven van en aan Karel V en de Gouvernante, is van belang voor de geschiedenis dezer streken, vooral waar zij handelt over de algemeene Europeesche politiek dier dagen. Ook verspreidt zij licht over het karakter van Margaretha, sinds 1537 weduwe van Alessandro de' Medici, hertog van Florence, en van de huwelijksplannen tusschen haar en Ottavio Farnese.

- Idem. Vol. VI. Pars I. Henry VIII. 1538—1542. 1890. (54.)

Met het oog op onze geschiedenis hebben deze archivalia, waaronder brieven van en aan Karel V, van en aan de Gouvernante, vooral waarde, voor zooverre zij de algemeene Europeesche politiek behandelen, die in hooge mate van invloed was op het handelsverkeer en de handelsovereenkomsten tusschen deze streken en Engeland. Interessant zijn ook de stukken waarin melding wordt gemaakt van de latere Gouvernante, Margaretha van Parma, over haar in die dagen tot lichtzinnigheid overhellend karakter, over haar ongelukkig huwelijk met Ottavio Farnese. Ook wordt gezinspeeld op een plan van Hendrik VIII, om haar ten huwelijk te vragen.

Tachtigjarige oorlog.

- W. N. Du Rieu. Berichten van een tijdgenoot over gebeurtenissen in de Nederlanden in de bibliotheek Corsini te Rome bewaard. [*Hand. en meded. van de Maatsch. d. Ned. Letterkunde te Leiden* over 1890—1891, bldz. 125—128.] (55.)

Deze berichten over gebeurtenissen in de 16de en 17de eenwen zijn ontleend aan een bijdrage van Léon G. Pélassier getiteld: „Inventaire sommaire de soixante-deux manuscrits de la Bibliothèque Corsini (Rome). [*Centralblatt für Bibliothekswesen*. 1891, S. 176—202, 297—324.] Het extract-Du Rieu is niet geheel volledig.

De Meaux. La Réforme et la politique Française en Europe jusque à la paix de Westphalie. 2 Tomes. Paris, Perrin. 1889. 8vo. (56).

Dit werk steunt op de bekende bronnenuitgaven en schrijvers, maar levert geen nieuws.

B. Ter Haar, De hedendaagsche Ultramontanen tegenover de geschiedenis. [*Tijdspiegel*. 1891. I, bldz. 27—52.] (57).

In een warm geschreven opstel verdedigt Ter Haar Willem van Oranje tegen de beschuldigingen van grenzenlooze eerezucht, huichelarij, enz.

Polemiek over Lodewijk van Nassau en Willem den Zwijger tusschen Prof. P. J. Blok, Hoogleraar te Groningen, P. Goedhart, Leeraar te Roermond en X. (Overdruk uit *De Nieuwe Koerier*.) (58).

Naar aanleiding van de „Onthulling van het Monument voor de Graven van Nassau te Heumen” den 14^{den} April 1891 en de rede van prof Blok (n°. 82.) werden in *De nieuwe Koerier* de Prins van Oranje en Graaf Lodewijk van Nassau op heftige wijze aangevallen.

P. J. Blok. Historische critiek. [*Tijdspiegel*, 1891, III, bldz. 343—355.] (59).

De Groningsche hoogleeraar wijst in dit opstel op het ontbreken van een juist begrip van historische critiek, door X. getoond in bovengenoemde polemieken.

Claessens. L'inquisition et le régime pénal pour la répression de l'hérésie dans les Pays—Bas du passé. Turnhout, Splichal-Roosen. 1886. (60).

Dit werk, geschreven vooral met het oog op het tegenwoordige België, bespreekt den oorsprong, de ontwikkeling, de natuur, enz. van de inquisitie, waarna de schrijver overgaat tot den toestand in de Nederlanden bij den aanvang van den grooten strijd. Hij legt den nadruk op het onderscheid tusschen *crime d'hérésie* en *crime de contravention aux placards*; op den regel, dat de geestelijke rechter het doodvonnis niet wees, maar, waar zijne geestelijke middelen waren uitgeput, den delinquent aan den wereldlijken rechter overleverde, enz. Ook meent hij, dat het aantal slachtoffers van Alva en de plakaten zeer overdreven wordt voorgesteld, velt een ongunstig oordeel over Oranje, en is zeer gestreng in zijn uitingen over de Geuzen en de wandaden van sommigen hunner tegen de priesters.

D. Sepp, Verboden lectuur. — Een drietal Indices librorum prohibitorum toegelicht. Leiden, Brill. 1889. 8vo. (61).

Een bespreking van 3 Indices, in Nederland verschenen in 1550, 1558 (1557) en 1570.

Louis Wiesener. Etudes sur les Pays-Bas au XVIe siècle. — Charles Quint. — Commencements de Philippe II. — Marguerite de Parme et Granvelle. Paris, Hachette. 1889. (62).

Dit aangenaam geschreven boek steunt op de bekende bronnenuitgaven, op Motley, enz. en levert geen nieuws voor den Nederlandschen lezer. Hoofdzak is het tijdperk van Granvelle, van wiens karakter een al te schoone beschrijving wordt gegeven.

Theod. Jorissen. Filips II. [*Historische studiën, nagelaten door* —. Haarlem, Tjeenk Willink. 1891, bldz. 3—19.] 8vo. (63).

Een karakterschets, naar aanleiding van Forneron's *Histoire de Philippe II*.

D. C. Nijhoff. Willem van Oranje, de bevrijder en stichter van onzen staat. Een levensbeeld, naar de nieuwste geschiedkundige bronnen geschetst. Zutphen, Thieme. 1890. 8vo. (64.

Afzonderlijke uitg. van afl. 3 van Nijhoff's *Staatkundige geschiedenis*.

Brown and Bentinck. Calendar of state papers and manuscripts, relating to English affairs, existing in the archives and collections of Venice, and in other libraries of Northern Italy. Vol. VII. 1558—1580. Edited by —. London, Eyre and Spottiswoode. 1890. 8vo. (65.

Deze verzameling bevat meest berichten der Venetiaansche gezanten aan de autoriteiten in Venetië, ook over den toestand in deze streken, bv. over de ontevredenheid der edelen over de benoeming van Margaretha tot Gouvernante, die zich beklagden, dat zij opnieuw door een vrouw, en nu nog wel „*da una non legittima*”, geregeerd werden. Aan het feit, dat zij een bastaard was, wordt toegeschreven, dat haar door de edelen gehoorzaamheid werd geweigerd. In 1559 was hier de toestand „*in such confusion, that man can scarcely describe it*”. Interessant is ook een „*Report concerning king Philips of Spain, presented by Michael Soriano late Ambajador with his Majesty, to the most Serene Signory*” van 1559 (?), waarin de toestand van deze streken en het karakter van Philips worden beschreven. Hij is „*not much liked by the Italians, thoroughly disliked by the Flemings, and hated by the German*”. Hij wil wel het goede, maar hij is er de man niet naar, zijn zware taak naar eisch te volvoeren. Klein van gestalte, is hij mooi gebouwd en kleedt zich keurig. Hij heeft „*a very delicate constitution*”, slaapt veel en houdt van een rustig leven. Van oorlog houdt hij niet en hij „*thinks less of increming his own power than of obstructing the power of others*.” In tegenoverstelling van Karel V, is hij spoedig onder den invloed van vrees en regeert hij „*according to the views of others*”. — *He has no esteem for any nation except the Spanish*” enz. Nog wordt in deze collectie aangeroerd een huwelijkplan tusschen Willem van Oranje en Maria Stuart.

Moritz Brosch. Elisabeth und Leicester [*Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* von L. Quidde. V. (1891), 121—138.] 8vo. (66.

Met een enkel woord bespreekt Brosch de geruchten over huwelijkplannen tusschen Elisabeth en Willem van Oranje, tusschen dezen en Maria Stuart.

R. de Hinojosa. Felipe II y el Conclave de 1559 segun los documentos originales muchos inéditos. Madrid, Hernández. 1889. 8vo (67.

Van geen belang voor onze geschiedenis, dan voor zoover de algemeene Europeesche politiek daarin wordt besproken.

Jurien de la Gravière. Les gueux de mer. — [*Revue des deux mondes*, 1891. 15 September 1891. (Tome CVII), p. 347—368; 1 Novembre (Tome CVIII), p. 98—123; 1 Décembre (Tome CVIII), p. 527—548.] (68.

Aangenaam geschreven opstellen zonder nieuws voor den Nederlandschen lezer. De schrijver is gevorderd tot het midden van 1568.

Jos. Winkelmeijer. De Beeldstormerij in het Minderbroederklooster te Amsterdam. [*Volksalmanak voor Ned. Katholieken*, 1889, bldz. 145—217.] (69.

De schrijver wijt den beeldenstorm aan den „adel en de calvinistische consistoriën” en meent dat die beweging georganiseerd was en men daarbij te werk ging „volgens een nauwkeurig gevolgd plan”.

W. G. Brill. Is de beelden storm vooruit beraamd? [*Betwiste bijzonderheden op het gebied der studie van de geschiedenis van ons vaderland.* bldz. 78—83.] Utrecht, Kemink. 1889. 8vo. (70.)

De schrijver neemt aan, dat de beeldenstorm niet vooraf beraamd was door de Edelen van het Compromis en de Consistoriën.

Carta de D. Luis de Requesens, embajador en Roma á su hermano D. Juan de Zuñiga en 1556 siende Papa San Pio V. (*Collección de documentos inéditos para la historia de España.* XCVII (1890), bldz. 369—388.) (71.)

De paus beweert beter op de hoogte te zijn van den toestand in de Nederlanden, dan Philips en betreurt het zeer, dat deze niet zelf naar die streken gaat.

Cartas de D. Juan de Zuñiga, embajador en Roma, á su hermano D. Luis de Requesens, y á otros personajes de la Corte y amigos suyos, en 1568. (*T. a. p.*, bldz. 389—525.) (72.)

Deze brieven bespreken ook de Nederlandsche aangelegenheden.

R. Fruin. De Nederlandsche ballingen in Engeland, betrokken in den opstand hunner landgenooten tegen Spanje, 1568—1570. [*Nijhoff's Bijdragen.* Derde reeks VI (1890), bldz. 57—74.] (73.)

Fruin neemt over uit Hessel's *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum* (II) en licht toe eenige „stukken, die ons omtrent de geldheffingen in Engeland ten behoeve van den opstand tegen Alva en omtrent den overlast, dien ook welgezinde ballingen van de roovende Watergeuzen te lijden hadden, merkwaardige zaken verhalen”.

P. A. Tiele. Visitatie en repurgatie van boeken te Utrecht. [*Bibliographische Adversaria.* Tweede reeks. I, 3—5, bldz. 67—85.] 1568—1570. (74.)

J. L. Meulleners. Legertochten tusschen Maastricht en Mook, sedert 1568 tot 1575, en gelijktijdige belastingen en inkwartieringen te Elsloo. [*Publications de la Soc. hist. et archéol. dans le duché de Limbourg.* XXV, p. 161—354.] (75.)

Met gebruikmaking van documenten, meest rekeningen, uit het archief der voormalige rijksheerlijkheid Elsloo schetst ons Meulleners in een zeer uitgebreide studie de treurige tijden, die de bewoners der genoemde streken in de jaren 1568 tot 1575 hebben doorgemaakt. Men kan, uit hetgeen hij voor een deel van ons land schetst, eenigermate opmaken, hoe het er onder soortgelijke omstandigheden in de andere deelen van ons land in die dagen moet hebben uitgezien.

R. Fruin. De godsdienstige verdraagzaamheid van Alva geroemd en met de onverdraagzaamheid van den Prins van Oranje vergeleken door een Nederlandsch geschiedkundige. [*Hand. en Meded. van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden* over 1889—1890. Bldz. 159—177.] (76.)

Fruin onderwerpt Meulleners' meening, dat er „godsdienstige verdraagzaamheid” in het leger van Alva en „godsdiensthaat en onverdraagzaamheid” in dat van Oranje zou geheerscht hebben, en de door dezen schrijver in 't voorgaande opstel voor die meening bijgebrachte bewijzen (toelating van Luthersche geestelijken en de uitoefening van den Lutherschen godsdienst ter

wille van de Luthersche benden in Alva's armee en de beweerde poging van Oranje, om den gewonden Van Hoogstraten vóór zijn dood te bewegen, het Lutheranisme te omhelzen) aan een critiek. Hij komt in 't *algemeen* tot de stelling: „onder de vanen van Alva was de onverdraagzaamheid beginnelsen en recht, onder de vanen van Oranje was het de verdraagzaamheid van alle medestrijders onderling.”

- J. L. Meulleners.** De beoordeeling van Alva en van Oranje, voorkomend in het opstel: Legertochten tusschen Maastricht en Mook (1568 - 1575), nader toegelicht en gehandhaafd. [*Publ. de la Soc. hist. et archéol. dans le duché de Limbourg.* XXVII, p. 451—473.] (77.)

De schrijver blijkt door Fruin niet overtuigd te zijn en haalt voor zijne meeningen verschillende schrijvers aan.

- R. Fruin.** Nog eens over de onverdraagzaamheid van Prins Willem I. [*Hand. en Meded. van de maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden* over 1890—1891. Bldz. 113—119.] (78.)

Zonder verder in debat te treden met Meulleners, behandelt Fruin naar aanleiding van een brief van Alava, den Spaanschen gezant te Parijs, hem medegedeeld door Kervyn de Lettenhove via Nuyens, nog eens de stervenscène van Hoogstraten en eenige daarmede in min of meer nauw verband staande quaestiën. Alava's brief maakt de bewuste zaak waarschijnlijk; de toelating van Katholieke priesters in Oranje's leger is volstrekt niet onaannemelijk; van plundering van kloosters, enz. door de troepen van den Prins in 1568 is geen sprake, ook niet bij schrijvers als De Mendoza en De Londoño, dan nadat *Hugenootsche*, dus Fransche, hulpbenden zich daarbij op 's Prinsen terugtocht hadden gevoegd.

- H. de Jager.** Jan Pietersze Coppelstok. [*Oud-Holland.* 1889, bldz. 225—234.] (79.)

Eenige bijzonderheden over den bekenden „veerman”.

- Calendar of the manuscripts of the Marquis of Salisbury, preserved at Hatfield House, Hertfordshire. Part. II, III.** London, Eyre and Spottiswoode. 1888—1889. (*Historical Manuscripts Commission.*) 8vo. (80.)

Deze beide deelen van de z. g. *Cecil manuscripts* loopen over de jaren 1572—1589 en bevatten brieven van Elisabeth, van Anjou, enz. Zij houden veel belangrijks in over Queen Bess' houding tegenover de in opstand zijnde Nederlanden; haar vrees voor te grooten invloed op deze gewesten en van Spanje en van Frankrijk; haar huwelijksbesprekingen met Anjou; evenals over Leicester's zending en over personen in zijn omgeving, bv. over den beminden Philips Sydney, die in Oct. 1586 doodelijk werd getroffen in „*the scirmisse between the Englishmen and the Spanyardes*” bij Zutphen.

- Kervyn de Lettenhove.** Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II. Tome VII. — Gouvernement de Requesens. Première partie (29 Nov. 1573—25 Oct. 1575). — Tome VIII. Gouvernement de Requesens. Seconde partie (26 Octobre 1575 — 8 Novembre 1576). — Tome IX. Gouvernement de Don Juan. Première partie (3 Novembre 1576—8 Octobre 1577). — Tome X. Deuxième partie. 10 Octobre 1577—1 Octobre 1578). Bruxelles, Hayez. 1890, 1891. (*Collection de chroniques Belges inédites.*) (81.)

Kervyn publiceert hierin een groot aantal documenten, o. a. brieven van de Engelsche agenten Wilson en Davis, over den toestand in deze streken en de politieke betrekkingen tusschen Elisabeth en de verschillende partijen. Zij was bang voor te grooten invloed, zoowel van Frankrijk als van Spanje. De staatkunde ging bij haar dikwijls vóór de belangen van het protesiantisme. Kervyn stierf, zonder de *Introduction* van deel X te hebben zien gedrukt. Deel XI is ter perse.

- P. J. Blok. De slag op de Mookerheide, 14 April 1574. Rede gehouden bij de onthulling van het monument te Heumen, op 14 April 1891. Groningen, Wolters. 1891. 8vo. (82.)

Zie n 58,59.

- W. G. Brill. Is de overlevering, dat aan de Leidenaren na het ontzet de keus was gelaten tusschen vrijdom van tollén gedurende eenige jaren, of eene hoogeschool, al of niet gegrond? [*Betwiste bijzonderheden*, bldz. 86—91.] (83.)

Brill neemt de gegrondheid der overlevering niet aan.

- J. H. Hofman, Uit de Annales Belgici van Franciscus van Dusseldorp, 1575. [*Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*. XV. (1888), bldz. 1—20.] (84.)

Franciscus van Dusseldorp was geboren in 't midden der zestiende eeuw en overleed in 1630. Zijne annalen kenmerken zich door den heftigen toon, aangeslagen tegen de in opstand zijnde Nederlanders en tegen de vorsten uit het Oranjehuis.

- P. L. Muller et Alph. Diegerick. Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas. (1576—1583). Publiés par —. Tome I. (1576—1578). — Tome II. Troubles des Malcontents et des Gantois. (Septembre 1578—Février 1579). — Tome III. (Février 1579—Janvier 1581). 's Gravenhage, Nijhoff. 1889—1891. — *Werken, uitg. door het Hist. Genootschap, gevestigd te Utrecht*. — Nieuwe serie. N°. 51, 55, 57). 8vo. (85.)

De hier gepubliceerde stukken berusten in de verschillende Nederlandsche, Belgische en Fransche archieven en strekken zich reeds nu uit tot aan het verdrag van Plessis-lès-Tours, 1580—81, waarbij aan Anjou de souvereiniteit over deze gewesten werd opgedragen. Muller schreef de *avant-propos* vóór de verschillende deelen en de uitgebreide noten aan den voet der pagina's en neemt de verantwoordelijkheid voor de daarin vervatte meeningen geheel op zich. Deze uitgave werpt veel nieuw licht over de betrekkingen, die er het onderwerp van uitmaken en — in het tweede deel — over de troebelen der Malcontents en der Gentenaars in 1578 en 1579.

- P. L. Muller. Mededeelingen omtrent hetgeen het Belgische Rijks-Archief belangrijks oplevert voor onze geschiedenis gedurende de jaren 1576 tot 1585. [*Hand. en meded. van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden*, over het jaar 1888—1889. Bldz. 122—127.] (86.)

De Leidsche hoogleeraar maakt den lezer vooral opmerkzaam op een collectie, bekend onder den naam *Dépêches des rebelles*, volgens hem „het archief van het hoofd der griffie van den Raad van State tijdens het bestuur van den aartshertog Matthias en den hertog van Anjou, den audienier Asseiers”, loopende over de jaren 1577—1583.

Charles Piot. Histoire des troubles des Pays-Bas par Messire Renom de France, publiée par —. Tome II, III. Bruxelles, Hayez. 1889, 1891. (*Coll. de chroniques Belges inéd.*) 4to. (87).

Deze beide (laatste) deelen dezer mémoires handelen over de jaren 1576—1592 en leeren ons de opinie kennen van Renom de France, dezen „royaliste avant tout”, over de verschillende gebeurtenissen en personen, o. a. over den moord op Oranje, welke daad hij als „l'oeuvre de Dieu” beschouwt. Piot voegt er aan toe eenige documenten, o. a. brieven van de vrouw van Egmond aan Alva ten gunste harer kinderen; stukken, die handelen over de betrekking tusschen Friezen en de Spaansche partij; dokumenten over Geldersche aangelegenheden, enz.

Moritz Ritter. Wilhelm von Oranien und die Genter Pacification (1576). [*Deutsche Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft.* III. (1890). 28—47.] 8vo. (88).

Ritter bespreekt eerst het aandeel, dat Oranje — als een der *auctores intellectuales*, — gehad heeft in de gevangenzetting of bewaring der leden van den Raad van State op 4 September 1576, en wijdt tevens een woord aan de andere personen, die in deze aangelegenheid gemengd waren. Daarna bespreekt hij, met de adviezen van Oranje aan de Staten-Generaal in de hand, diens houding in zake de pacificatie, en tevens wat hem voor oogen zweefde, waarop zijn wil gericht was én ten aanzien van Philips' positie in deze landen én ten aanzien van hun regeeringsvorm.

P. G é n a r d. Collegiale Actenboeken (van Antwerpen) van 1577—1583. [*Antwerpsch Archievenblad* XVI. bld. 65—316] (89).

In deze bronnenuitgave worden bijzonderheden aangetroffen over de verhouding tusschen Antwerpen en de noordelijke gewesten, de Unie van Utrecht, enz.

M. H. J. P. Thomassen. Krijgsbedrijven van Alexander Farnese in Limburg en aangrenzende gewesten. (1578 en 1579). [*Publ. de la Soc. hist. et archéol. dans le duché de Limbourg.* XXVII. p. 22—142.] (90).

In deze bijdrage is hoofdzaak de beschrijving van het beleg van Maastricht, Maart tot Juli 1579, toegelicht met eenige plans uit dien tijd. Thomassen steunt op de bekende schrijvers en bronnenuitgaven, vooral op de gedenkschriften van Alonso Vasez, officier in 't leger van Parma.

Charles Piot. Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565—1583, publiée par —. Tome VII, VIII. Bruxelles, Hayez. 1889, 1890. (*Coll. de chroniques Belges inéd.*) 4to. (91).

Deze deelen bevatten de correspondentie van 1578 tot 1581 en een aantal ophelderende stukken. Brieven werden gewisseld tusschen Granvelle (in Spanje verblijf houdende) en Filips II, Margaretha van Parma, Alexander Farnese, d'Assonleville, Morillon, enz. Een deel er van handelt over Granvelle's plan, dat Margaretha van Parma opnieuw het regentschap over de Nederlanden zou aanvaarden, zij het dan ook met haar zoon als hoofd der militaire aangelegenheden naast zich. Werkelijk komt de vroegere Gouvernante in Juni 1580 in Luxemburg aan, maar de aarzelande en weifelende houding des Konings, die het buitendien aan alles en 't meest aan geld liet ontbreken en de tegenstand van haar zoon deden het plan mislukken. Verder wordt de toestand in deze streken besproken, wordt er op gewezen, hoe Granvelle het gevaar inzag, dat de Nederlanders voorspoedig zouden worden door hun handel, o. a. op Spanje, en daarom tevergeefs dien handel zocht tegen te werken en leest men in zijn brieven, hoe hij het wenschelijk oordeelde, dat Willem van Oranje door moord van het tooneel werd verwijderd.

Correspondencia de Felipe II con sus embajadores en la corte de Inglaterra, 1558 à 1584. Tome V. Madrid, Ginesta Hermanos. 1888. (Collection de documents inédits para la historia de España. XCII). (92.)

Dit deel vormt het slot dezer correspondentie en loopt van Mei 1581 tot Januari 1584.

The manuscripts of His Grace the Duke of Rutland, preserved at Belvoir Castle. London, Eyre and Spottiswoode. 1888. (Historical manuscripts Commission. Twelfth report. — Appendix, part IV.) (93.)

Deze dokumenten handelen dikwijls over gebeurtenissen uit den 80 jarigen oorlog, vooral over dezulke, waaraan Engelsche officieren en militairen hebben deelgenomen; maar ook over den aanslag van Jaureguy; over de twisten gedurende 't twaalfjarig bestand, den slag bij Duins, enz.

J. Tideman. De ondergang van de onoverwinnelijke vloot, in Juli (Augustus) 1588) 's Gravenhage, Visser. 1888. 8vo. (94.)

Een Nederlandsche bewerking van een opstel van Robinson in de *Illustrated London News*. (14 Juli 1888), met portretten en platen. — Over de verdere literatuur over dit onderwerp, zie men *De Nederlandsche Spectator*, 1888, bldz. 323.

C. A. van Sypesteyn, Een duel-ruitergevecht: De Bréauté en Lekkerbeetje op de heide bij Turnhout, 4 Febr. 1600. [Haagsche Stemmen. 1887/8, bldz. 367—378.] (95.)

R. Fruin. Sir Francis Vere als commandant in Ostende in 1601. [Hand. en meded. der Maatsch. d. Ned. Letterk. te Leiden over 1889—1890. bldz. 177—194.] (96.)

Naar aanleiding van het zeldzame, onder no. 1187 van Knuttel's Pamfletencatalogus voorkomende, boekje van een Engelsch officier bespreekt Fruin nog eens Vere's krijgslist in December 1601, toen hij met den vijand onderhandelingen aanknoopte, om tijd te winnen tot versterking der vesting en het verkrijgen van hulp in troepen en krijgs- en levensmiddelen. Door Hugo de Groot werd deze list genoemd een „*fraus per se indecora, ad hoc periculosa magis quam necessaria*”. Het eerste neemt Fruin aan op gezag van De Groot, bekend als deze kon zijn met de toenmalige krijgsgebruiken, omtrent het tweede, „de noodzakelijkheid, of liever doelmatigheid der krijgslist” verschilt hij met „den grooten meester” in meening. Hij toch kon kennis nemen van vele geschriften, die De Groot niet heeft gekend.

W. J. Hofdijk. De Kennemer Avonturier. [Gids. 1888, III, bldz. 325—353.] (97.)

Hofdijk beschrijft het leven van den Hollandschen vrijbuiters Claes Compae uit de eerste helft der 17de eeuw. (Zie ook *Nederlandsche Spectator*, 1888, bldz. 334—335.)

R. Fruin. Gedenkschrift van Joris de Bye, betreffende het bewind van Oldenbarnevelt. [Bijdragen en meded. v. h. Hist. Gen. te Utrecht. XI. (1888), bldz. 400—459.] (98.)

Dit „Gedenkschrift” berustte in de bekende verzameling van Sir Thomas Philipps in Cheltenham en is tusschen 1619 tot 1623 vervaardigd door Joris de Bye, die indertijd Thesaurier-Generaal der Unie was en als zoodanig zitting had in den Raad van State. Fruin geeft bij wijze van inleiding zeer duidelijk aan de plaats, door Oldenbarneveldt in onze geschiedenis ingenomen.

Theod. Jorissen. Johan van Oldenbarnevelt. [*Historische Bladen nagelaten door* —. Haarlem. 'Tjeenk Willink. 1889. Bldz. 3—35.] (99.)

Een voordracht over den grooten staatsman, met Willem den Zwijger „den grondlegger van onzen staat”.

W. G. Brill. Hoe over Oldenbarnevelts en de Witt's staatkunde te oordeelen? [*Belwiste bijzonderheden*, bldz. 100—111.] (100.)

Brills oordeel is over 't geheel genomen gunstig.

Ch. Flour. Etude historique sur l'Arminianisme. Nîmes, Clavelet Chastanier. 1889. (101.)

Deze dissertatie beweegt zich bijna uitsluitend op 't gebied der kerkgeschiedenis.

B. H. Klönne. Leonardus Marius en Hugo de Groot. [*Katholiek*. XCV. (1889), bldz. 337—350.] (102.)

B. H. Klönne. Nogmaals Leonardus Marius en Hugo de Groot. [*Katholiek*, XCVI (1889), bldz. 220—225.] (103.)

Klönne neemt aan op grond van de hier door hem gepubliceerde correspondentie, dat Grotius wel Katholiek is geworden, maar niet „openlijk de ware kerk van Christus binnen” is getreden. Leonardus Marius, „de beroemde Begijnenvader van Amsterdam”, stond met den bekenden geleerde in briefwisseling.

Theod. Jorissen. De diplomaat Rubens. [*Historische en literarische studiën*, nagelaten door —. Haarlem, 'Tjeenk Willink. 1891. bldz. 3—32.] 8vo. (104.)

Dit opstel, geschreven in 1877 naar aanleiding van Gachard's „*Histoire politique et diplomatique de Pierre Paul Rubens*. 1877”, handelt over de „weinig om 't lijf” hebbende diplomatieke carrière van den schilder als „ondergeschikt agent” van de Spaansche en Zuid-Nederlandsche regeeringen tot bewerking van den vrede tusschen Engeland en Spanje, tusschen dat rijk en de Zeven Provinciën.

H. J. Polak. Constantin Huygens. — Eene nalezing. [*Gids*. 1889, I, bldz. 496—535, II, bldz. 24—51.] (105.)

Naar aanleiding van eenige uitgaven van den laatsten tijd over de familie Huygens, geeft Polak een schets van het leven van dezen grooten Nederlander (1596—1687), secretaris van drie prins van Oranje.

G. Fagniez. Le père Joseph et Richelieu. — La préparation de la rupture ouverte avec la maison d'Autriche et la désignation du père Joseph à la succession politique de Richelieu. — Novembre 1632—Mai 1635. [*Revue historique*. XXXVI—XXXIX (1888—1889), passim.] (106.)

Een der leidende beginselen van Richelieu's politiek was, den vrede tusschen de Nederlanden en Spanje te verhinderen. In 1633 werd naar de Republiek als bijzondere gezant afgezonden De Charnacé, met last, „*d'entretenir la guerre en parlant de la paix*”. 't Gevolg van die zending waren de verdragen van 15 April 1634 en 8 Febr. 1635 tusschen Frankrijk en de Republiek.

H. Stein. Un faux diplomate au XVIIe siècle. [*Extrait* uit de *Revue d'histoire diplomatique* (1888).] (107.)

Deze diplomaat was David Palache, die zich bij het Fransche Hof voordeed als gezant van Marokko en dan ook inderdaad in 1634 met Lodewijk

XIII een verdrag sloot. Hij vond het toen echter geraden te vluchten en sloeg zijn teufen op in Amsterdam, waar hij later Marokkaansch zaakge- lastigde werd. Ook het Rijksarchief leverde bronnen voor het verhaal dezer zonderlinge ambassade.

- C. A. Van Sypesteyn. David Palache, een „singulier brutale jood“ als afgezant van den Koning van Marocco in Frankrijk en Nederland, 1635. [*Haagsche Stemmen*, 1887—1888, bldz. 433—434.] (108.

Oeuvres complètes de Christiaan Huygens, publiées par la Société Hollandaise des Sciences. Tome I—IV. Correspondance 1638—1663. La Haye, Nijhoff. 1888—91. 4to. (109.

Een enkele maal treft men hierin aantekeningen aan, die op het gebied der politieke geschiedenis te huis behooren. De meeste documenten berusten in de Universiteits-bibliotheek te Leiden, sommige in de openbare verzamelingen te Londen en Parijs.

- The manuscripts of His Grace the Duke of Portland, preserved at Welbeck Abbey. Vol. I. London, Eyre and Spottiswoode. 1891. (*Historical manuscripts commission. Thirteenth report. Appendix, part I.*) 8vo. (110.

Deze bundel loopt over de jaren 1628—1683 en behandelt vele zaken, voor onze aanraking met Engeland van belang. Zoo bevat hij brieven van Walter Strickland uit Den Haag en Leeuwarden van 1643—1645 en een missive van de St. Gen. aan Karel I van 23 Maart 1645; brieven enz., van Strickland, enz. over de toelating van Gerard Schaep als gezant in 1650; dokumenten over de ambassades van Oliver St. John en Strickland naar hier en van Jacob Cats, Gerard Schaep en Van de Perre naar Engeland in 1651 en 1652 en daardoor over de pogingen tot een „*more intimate alliance and neerer union*“ tusschen beide staten; over den moord op Doreslaar (Doreslaus); het verblijf van Engelsche koningsgezinden hier te lande; het nemen van schepen met z. g. contrabande, enz.

- W. Douglas Hamilton. Calendar of state papers, domestic series, of the reign of Charles I. 1644. Preserved in Her Majesty's Public record office. Edited by —. London, Eyre and Spottiswoode. 1889. 8vo. (111.

Deze dokumenten behandelen de eerste negen maanden van 1644 en bevatten brieven o. a. van Lord Jermyn, die de Koningin van Engeland gedurende haar verblijf in Frankrijk ter zijde stond, aan Frederik Hendrik, van Elisabeth van Boheme, van Engelsche uitgewekenen in Nederland enz. De houding en de gezindheid der Staten-Generaal, van Frederik Hendrik, enz. ten opzichte van den burgeroorlog, komen meermalen ter sprake.

- Idem. 1644—1645. 1890. 8vo. (112.

Karel had weinig hoop meer op hulp uit het buitenland. Alleen nog op, die van Frederik Hendrik en tegelijk daarmede misschien die van Frankrijk' bij welke verwachting hij echter te weinig rekening hield met diens positie als stadhouder tegenover de andere machten van Staat. Met het oog echter op die verwachting werden in 't voorjaar van 1645 door den agent des Konings in Den Haag, Dr. Goffe, met kracht onderhandelingen gevoerd over een huwelijk tusschen den Prins van Wales, 15 jaar oud, en een dochter van den Oranjevorst, waarbij niet zoo zeer het belang van den Prins als wel de politiek voorzat. De in dit deel voorkomende correspondentie van Goffe met o. a. Lord Jermyn, handelt dikwijls over deze aangelegenheid, en over de gezindheid der Staten-Generaal en der Staten van Holland

ten aanzien van en hunne bemiddelingsaanbiedingen tusschen de strijdende partijen in Engeland. Gedurende de huwelijksonderhandelingen kwam een andere pretendent voor de hand van Frederik Hendrik's dochter (van wie een portret gegeven wordt in een der brieven van Goffe aan Jermyn) opdagen in den persoon van „*The marquis of Brandenburg*”. Genoemde briefwisseling viel in handen van de Parlementspartij ten gevolge van het gevecht bij Sherburn in Yorkshire in 1645.

- J. G. Frederiks.** Jacob Cats en zijne omgeving, naar aanleiding van de handschriften in het Museum Catsianum. [*Oud-Holland*. 1889, bldz. 169—188, 241—265.] (113.)

Voor al de familiebetrekkingen van den staatsman-dichter worden in deze opstellen besproken.

- G. W. Kernkamp.** De sleutels van de Sont. Het aandeel van de Republiek in den Deensch-Zweedschen oorlog van 1644—1645. Met bijlagen, aantekeningen en kaartje van de Sont. 's Gravenhage, Nijhoff. 1890. 8vo. (114.)

Niet alleen voor onze politieke, ook voor onze handelsgeschiedenis in de jaren, dat de Sleutels van de Sont te Amsterdam lagen, heeft deze dissertatie die bijna geheel steunt op *Nederlandsche* archiefstukken en *Nederlandsche* gedrukte bronnen, waarde.

- M. I. Pauw.** Aantekeningen betreffende het Wapen door de Ambassadeurs der Republiek naar Munster te voeren. [*Nederlandsche Heraut*. VII, bldz. 63—72.] (115.)

Met afbeelding en bewijsstukken.

De republiek.

(1648—1795).

- E. Stoffella d'Alta Rupe.** Abrégé de l'histoire diplomatique de l'Europe à partir de la paix de Westphalie jusqu'à nos jours. Vienne, Seidel. 1888. 8vo. (116.)

In dezen „*aperçu fort succinct des plus importants événements qui constituent l'histoire diplomatique*” worden aan Nederland bepaaldelijk p. 261—266 gewijd.

- R. Schück.** Brandenburg—Preussens Kolonial—Politik unter dem Grossen Kurfürsten und seinen Nachfolgern. (1647—1721). Mit einer Vorrede von Paul Kayser. I, II. Leipzig, Grunow. 1889. 8vo. (117.)

Schück beschrijft hierin het aandeel door de Nederlanders Gijssels (1647—1663) en Raule (1675 en volgende jaren) in die politiek genomen ten nadeele der Nederlandsche Oost- en West-Indische Compagnieën. Zijne studie geeft tevens een blik op den handelsgeest onzer voorouders en hunne onderlinge ijverzucht.

- N. de Roever.** Twee concurrenten van de eerste West-Indische Compagnie. [*Oud-Holland*. 1889, bldz. 195—222.] (118.)

De schrijver bespreekt „de oprichting van twee naar den uiterlijken schijn te rekenen buitenlandsche maatschappijen, wier doel was in concurrentie te treden met de West-Indische-Compagnie in haren handel op de westkust van Afrika.” Later bleek, dat zij „door Hollanders waren opgericht ter ont-

duiking van het octrooi" en gedreven werden „met hollandsch geld, hollandsche schepen en hollandsche bemanning". Het waren de Zweedsch-Afrikaansche Compagnie (1647 en volgende jaren) en de Deensch-Afrikaansche Compagnie (1657 en volgende). Dit opstel is van belang, ook om den geest van winstbejag van onze Amsterdamsche kooplui te leeren kennen.

Theod. Jorissen. Johan de Witt. (Een fragment). [*Historische bladen nagelaten door* —. Nieuwe bundel. 1890, bldz. 131—142.] 8vo. (119.)

Na den dood van Willem II werd „het beginsel der provinciale souvereiniteit de grondslag der staatsorde", Holland aan de spits en in Holland de oligarchie der stedelijke besturen. Van die „heerschappij der regenten-aristocratie is De Witt de leider en de ziel geweest". Hij echter was „een partijhoofd: geniaal, eerlijk en kundig bovenmate — maar een partijhoofd".

J. C. Naber. Johan de Witt en zijn jongste geschiedschrijver. [*Gids*. 1888. II, bldz. 202—240.] (120.)

Dit keurige en belangrijke opstel is tegelijkertijd een lofspraak op het werk van Lefèvre-Pontalis „*Jean De Witt*", waarmee Naber het echter niet in elk opzicht eens is. Zóó niet waar het geldt de binnenlandsche politiek van den Raadpensionaris; niet, waar het geldt diens houding tegenover Frankrijk. De eerste was een voortdurend strijden van de republikeinsche staatsidee tegen de monarchale, zich op volk en leger steunende, der Oranje's. De Witt was niet een aanhanger *quand-même* van het Provincialisme, eerder het tegendeel. Evenmin gelooft Naber, dat ook de groote staatsman van meening was, „*Gallus amicus, non vicinus*": hij toont aan, dat deze op het punt stond, op Mazariu's voorstellen tot deeling der Zuidelijke Nederlanden in te gaan.

C. A. van Sypesteyn. Mededeelingen omtrent het huiselijk leven van Johan de Witt en zijne vrouw Wendela Bicker. [*Haagsche Stemmen*. 1887—88, bldz. 245—255.] (121.)

The manuscripts of the Duke of Beaufort, the Earl of Donoughmore, and others. London, Eyre and Spottiswoode. 1891. (*Historical manuscripts Commission*. Twelfth report. Appendix, part. IX.) 8vo. (122.)

Hierin zijn voor onze geschiedenis van meer of minder groot belang, o. a. het journaal van George Downing, gehouden gedurende zijn verblijf in Den Haag als Engelsch gezant van Januari—October 1658, waarvan hier een korte inhoud wordt meêgedeeld, benevens een enkel punt, waarin het aanvult de uitgave in de *Thurloe papers*, nl. ten aanzien van een verhaal over Downing's houding tegenover Karel II bij diens verblijf in den Haag (*Mss. of Keswick Hall*); brieven van den Markies van Worcester aan de Markiezin over den tocht naar Chatham (*Mss. of the Duke Beaufort*); stukken betreffende den Spaanschen successieoorlog (*Mss. of Ketton of Felbrigh Hall*); dokumenten over den toestand in de Nederlanden in 1787, waaronder brieven van William Grenville aan William Pitt, geschreven uit Den Haag in Augustus en September van dat jaar (*Mss. of the Earl of Donoughmore*, maar vooral *Mss. of Philip Vernon Smith*, kleinzoon van den partikulieren secretaris van Pitt sedert 1787.)

A. Legrelle. La diplomatie Française et la succession d'Espagne. Tome I. Le premier traité de partage. 1659—1697. Tome II. Le deuxième traité de partage (1697—1699). Gand, Dublé-Plus. Paris, Pichon. 1888—1891. 8vo. (123.)

Legrelle beziet de gebeurtenissen en de diplomatieke verwickelingen te veel uit een Fransch oogpunt. Daardoor is nòch zijn oordeel over De Witt, Willem III en Nederland, nòch dat over Lodewijk XIV billijk. Ofschoon deze arbeid in vele opzichten te prijzen is, moet hij, vooral waar hij onze geschiedenis raakt, met omzichtigheid gebruikt worden, niettegenstaande de schrijver ijverig bronnenstudie, ook uit Nederlandsche verzamelingen, heeft verricht.

- L. Wichers. De laatste dagen van het verblijf van Karel II in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. [*Tijdschrift voor Geschiedenis*. 3e jaargang (1888), bldz 42—55, 65—81. Vervolgen.]

(124.)

- The manuscript's of S. H. Le Fleming, of Rydal Hall. London. Eyre and Spottiswoode. 1890. *Hist. manuscripts commission*. Twelfth report. Appendix, part. VII. 8vo.

(125.)

Dit familiearchief bevat o. a. een groot aantal „*letters of news*”, geschreven uit Londen door vrienden, familieleden en officieele personen, waarin menige bijzonderheid, niet voorkomende in de gedrukte „*Gazettes*” van die dagen. Behalve enkele aantekeningen over Nederlandsche personen en toestanden, o. a. over Nederlandsche spotmedailles en platen op Frankrijk en den Prins van Oranje, vindt men in dezen bundel wetenswaardigheden over den Vierdaagschen zeeslag, den tocht naar Chatham, den slag bij Solebay en de houding der Franschen bij die gelegenheid, de gebeurtenissen in 1688 en in de volgende jaren, enz.

- F. van Rijsens. Hoe Lodewijk XIV den oorlog van 1672 heeft voorbereid. [*Tijdsch. voor Geschiedenis*. 3e jaargang (1888), bldz. 133—156.]

(126.)

- F. G. Slothouwer. De buitengewone ambassade naar het Zweedsche Hof in den jare 1672. [*Nijhoff's Bijdragen*. 3e reeks. VI. (1890), bldz. 81—132.]

(127.)

Door onze historici wordt dit gezantschap (1671—1673) van Willem van Haren slechts terloops besproken, vermoedelijk omdat het tot geen resultaat heeft geleid. Het had ten doel, Zweden voor ons belang te winnen, toen de diplomatieke hemel met zwarte wolken was bezet. Frankrijk was in die jaren te Stockholm vertegenwoordigd door De Pomponne, daarna door Courtin, Engeland door Coventry. Slothouwer vond documenten over deze ambassade op 't Rijksarchief en op de Provinciale Bibliotheek van Friesland.

- J. A. Wijnne. Mémoires sur la guerre faite aux Provinces-Unies en l'année 1672, par Mr. Abraham de Wicquefort. [*Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen*. XI. (1888), bldz. 70—378.]

(128.)

Reeds in 1857 waren de *Mémoires* van de Wicquefort uitgegeven door 't Historisch Genootschap. Deze nieuwe uitgave steunt nu ook op het Ms. in 't bezit der Leidsche maatschappij van Letterkunde, dat eenige afwijkingen vertoont, voortspuitende, volgens Wijnne, o. a. „uit overwegingen ten gunste of ten nadeele van de partij van Jan de Witt of van die van Oranje”.

- W. G. Brill. Het proces van Cornelis de Witt. [*Betwiste bijzonderheden*, bldz. 141—152.]

(129.)

- W. G. Brill. Wat te denken van eene dubbele ebbe in het jaar 1672? [*Ald. bldz.* 128—141.]

(130.)

Hij stelt dit natuurverschijnsel niet in 1672, maar in 1673.

Theod. Jorissen, Willem III. [*Historische bladen*, bldz. 107—136.] (181.)

In deze lezing beschouwt Jorissen zijn door Maria Stuart aangeboden held als den „representant van het beginsel der legaliteit in de Republiek en op den troon van Engeland”, als den in eigen schatting „geroepen tegenstander van Frankrijks heerschzucht en onverdraagzaamheid”.

The manuscripts of the Earl of Dartmouth. London, Eyre and Spottiswoode. 1887. (*Hist. manuscripts commission. Eleventh report. Appendix, part. VII.*) 8vo. (182.)

Het grootste gedeelte van deze papieren zijn brieven, gericht aan leden van het geslacht Legge, een van welke in 1682 werd verheven tot graaf van Dartmouth. Een aantal hunner dienden het vaderland in hooge betrekkingen en van daar, dat hunne correspondentie van groot belang kan zijn en dan ook is voor de geschiedenis, ook van onze Republiek, voor zooverre zij in aanraking kwam met Engeland. Vooral over den oorlog van 1672 en volgende jaren en den tocht van 1688 kunnen deze dokumenten met vrucht worden geraadpleegd.

Theod. Jorissen. De zeeslag bij Kijkduin. [*Hist. bladen. N. bundel*, bldz. 143—161.] (183.)

F. J. L. Krämer. Een nog onuitgegeven geheim tractaat van Willem den Derden. [*Nijhoff's Bijdragen. Derde reeks. VI.* (1891), bldz. 133—164.] (183a.)

Dit tot nog toe zooal niet, wat den inhoud betreft, onbekend tractaat vond Krämer in het familiearchief der Fagel's. Het werd in 1674 door Willem III gesloten met een Sieur de Sardan, die voorgaf uit naam van vier Fransche gewesten, Guyenne, Languedoc, Dauphiné en Provence, te handelen, met het doel een opstand en oorlog te beginnen tegen Lodewijk XIV met behulp van Nederland en Spanje. Een resultaat had het niet. Sardan ging in Amsterdam wonen en in 1681 beproefde Louvois hem van daar op te lichten. Men zie over de Sardan nog C. A. van Sypesteijn "Eene zamenzwering tegen Lodewijk XIV in Holland, 1681." [*Haagsche Stemmen.* 1888/89, bldz. 137—149.]

Relaciones Españolas de la batalla de Seneffe, 11 de Agosto 1674. — Relacion de lo sucedido después de la batalla. — Relacion de los combates de Saint Denis y Casteau (por el principe De Rache.) (*Collección de documentos inéditos para la historia de España.* XCV. (1890), bldz. 53—77.) (184.)

Spaansche verhalen over de slagen bij Seneffe, Saint-Denis, enz. Willem III's moed wordt zeer geprezen.

Memoria de los accidentes más notables sucedidos en la guerra pasada durante el gobierna del duque de Villahermosa. — (Memoria de la guerra en los Países Bajos, de 1675 á 1678). (Ald. XCV. (1890), bldz. 1—43.) (185.)

De schrijver dezer memoires neemt als zeker aan, dat Willem III wist dat de vrede was gesloten, toen hij den slag bij St. Denis leverde. Pas den volgende dag maakte hij dat echter bekend. Over 't geheel is hij over de z. g. baatzuchtige politiek van dien Vorst niet best te spreken, al prijst hij diens veldheerstalent.

- J. Soutendam. Aanteekeningen, getrokken uit de particuliere notulen van twee XL Raden van Delft, inzonderheid betreffende landszaken 1675—1753. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. V. (1889), bldz. 349—383.] (186.)

The manuscripts of the Duke of Athole, and of the Earl of Home. London, Eyre and Spottiswoode. 1891. (*Hist. Manuscripts Commission*. Twelfth report. Appendix, part. VIII). 8vo. (137.)

Slechts het familiearchief der Athole's, van welk geslacht enkele leden hooge waardigheden hebben bekleed, is voor onze geschiedenis van belang. Zoo trekken de aandacht een brief, „*relating to the purposed marriage of the Princess Mary to the Prince of Orange*” van 23 October 1677; een brief van Koningin Mary over partikuliere zaken, waarin haar godsdienstigen zin doorstraalt; brieven van den *Under-Secretary of State* Robert Pringle, o. a. uit den Haag dd. 30 April 1697 over den vrede te Rijswijk; berichten over den oorlogstoestand gedurende den Spaanschen successieoorlog, enz.

- P. Doppler. Journal du chanoine et camérier René Joseph de Meer, J. U. L., député du Chapitre de St. Servais à Maestricht au traité de paix de Nimègue en 1678. [*Publ. de la Soc. hist. et archéol. dans le duché de Limbourg*. Tome XXVII, p. 155—186.] (138.)

Bij den vrede van Nijmegen 10/11 Aug. 1678 tusschen de Staten-Generaal en Frankrijk werden Maastricht en omstreken door Lodewijk XIV aan de Republiek teruggegeven, zeer tegen den zin van het Kapittel van St. Servaas in genoemde stad, 't welk had gewenscht, dat aan Spanje Maastricht en omliggende streken zouden worden toegewezen. In de hoop, die wijziging in het tractaat nog te kunnen verkrijgen bij gelegenheid van de voortgezette onderhandelingen tusschen Frankrijk en Spanje en van die tusschen Frankrijk en den Keizer werd De Meer naar Nijmegen, zelfs naar Den Haag, gezonden. Zijne pogingen bij de Fransche en Nederlandsche afgevaardigden, en bij D'Avaux en Fagel leidden tot geen resultaat. Zijn journaal: *Series deputationum R. D. Reneri Josephi de Meer, J. U. L., Canonici et Camerarii ad pacem Noviomagensem*, thans in het Rijksarchief in Maastricht (in kopie?), wordt hier gepubliceerd.

- W. G. Brill. Hoe Prins Willems betuiging te verklaren, dat hij, den slag van St. Denis leverend, niet wist, dat de vrede gesloten was. [*Betwiste bijzonderheden*, bldz. 153—167.] (189.)

Brill tracht een plausible verklaring te geven van Willems geïncrimineerden brief aan Fagel van 15 Augustus 1678. (Vgl. n°. 135.)

- R. Fruin. Prins Willem III in zijne verhouding tot Engeland. [*Gids*. 1889. I, bldz. 264—303, 451—495; II, bldz. 52—94, 262—332.] (140.)

Deze fraaie, belangrijke opstellen steunen o. a. op het dagboek van Maria Stuart en de journalen van Huygens. Willems houding moet verklaard worden uit zijn politiek, wier hoofddoel was bescherming van het Protestantisme en bestrijding van Frankrijks overmoed. Dit beschouwde hij als zijn levens-taak, dit is de sleutel voor het beoordeelen zijner handelingen.

- H. J. Lettink. Duitsche Koloniën in de 17de eeuw. [*Tijdspiegel*. 1889, November, bldz. 288—299.] (141.)

Dit opstel handelt over de Pruisisch-Afrikaansche Compagnie van 1682 opgericht met medewerking van den Nederlander Benjamin Raule.

The manuscripts of the Duke of Leeds, the Bridgewater trust, Reading Corporation, the Inner Temple, etc. London, Eyre and Spottiswoode. 1888. (*Hist. manuscripts Commission. Eleventh report. Appendix. Part. VII.*) 8vo. (142.)

Verschillende stukken bespreken onderwerpen, van belang voor onze geschiedenis. Vooral de gebeurtenissen van 1688 worden behandeld. Thomas Osborne, Duke of Leeds, was „one of the active promoters of the Revolution” van dat jaar.

The manuscripts of the Duke of Hamilton. London, Eyre and Spottiswoode. 1887. (*Hist. manuscripts Commission. Eleventh report. Appendix. Part. VI.*) 8vo. (143.)

William Douglas Hamilton was een der eerste edelen in Schotland, die Willem III welkom heetten in 1688. De correspondentie tusschen hem en den Oranjevorst is daardoor ook voor onze geschiedenis van eenig belang.

The manuscripts of the House of Lords, 1689—1690. London, Eyre and Spottiswoode. 1889. (*Hist. manuscripts Commission. Twelfth report. Appendix. Part. VI.*) 8vo. (144.)

Van eenig, zij het ook verwijderd, belang voor onze geschiedenis na 1688.

J. Redington. Calendar of treasury papers, 1720—1728. Preserved in Her Majesty's Public record office. Prepared by —. London, Eyre and Spottiswoode. 1889. 8vo. (145.)

Hierin o. a. een verhaal over een Engelsche schippersvrouw, die, in 1688 belast met het overbrengen van gewichtige staatspapieren van de Prinses van Oranje en de Staten van Holland aan Willem III, ze veilig midden door de troepen van Jacob aan hun adres bracht en daarvoor een jaargeld ontving.

J. J. Doesburg. De oorzaken van den Spaanschen successieoorlog. [*Tijdschr. voor Gesch.* 3e jaargang (1888). bldz. 106—121, 157—166.] (146.)

De Vogüé. Villars d'après sa correspondance et des documents inédits. I, II. Paris, Plon. 1888. 8vo. (147.)

Van Fransch standpunt worden in dit werk de gebeurtenissen en de politieke verhoudingen gezien. Partijdig is 's schrijvers oordeel over Lodewijk, partijdig dat over Engeland en Nederland.

W. J. Knoop. Iets over een oud boekje. Over Ouwerkerk en den veldtocht van 1704. [*Tijdspiegel.* 1889, September. bldz. 1—18; October, bldz. 113—121.] (148.)

G. Slothouwer. De veldtocht van 't jaar 1708 in de Zuidelijke Nederlanden. (Naar onuitgegeven stukken.) [*Tijdspiegel.* 1890. I, bldz. 48—73.] (149.)

Slag bij Oudenaarde. — Beleg en verovering door de bondgenooten van Rijssel.

De Valori. Les vainqueurs de Denain. [*Nouvelle Revue.* 1889. 15 Juni, bldz. 678—690; 1 Juli, 68—80; 15 Juli, 236—247.] (150.)

Slechts zijdelings raken deze opstellen onze geschiedenis.

***

Edouard Lockroy. De l'histoire expérimentale à propos des campagnes de Louis XIV dans les Flandres. [*Nouvelle Revue*. 1889. 1 Juli, p. 5—29.] (151.)

In dit opstel, niet van groot belang voor onze geschiedenis, bespreekt Lockroy den invloed, dien de vijandelijke aanrakingen tusschen Frankrijk en de Nederlanden gehad hebben op de latere gebeurtenissen in eerstgenoemd rijk, o. a. op de Revolutie. Een nog al gewaagde vergelijking tusschen Jan de Witt en Robespierre wordt b. v. hierin ten beste gegeven.

Ottocar Weber. Der Friede von Utrecht. — Verhandlungen zwischen England, Frankreich, dem Kaiser und den Generalstaaten 1710—1713. Gotha, Perthes. 1891. 8vo. (152.)

In dit belangrijk werk, waarin, met gebruikmaking van onuitgegeven stukken uit de archieven te Weenen, Parijs, Londen en Den Haag (o. a. de correspondentie tusschen Heinsius en Oxford van 1711—1713), het vredescongres te Utrecht, maar vooral de daaraan voorafgegane en de daarmede gelijktijdige bijzondere onderhandelingen tusschen Engeland en Frankrijk, („*Der Friede von Utrecht ist wohl in letzterer Stadt unterzeichnet worden; verhandelt und abgeschlossen aber wurde er in London und der jeweiligen Residenz Ludwigs XIV.*”) uitgebreid worden behandeld, zijn voor onze geschiedenis in de eerste plaats van belang de hoofdstukken 4, 7 en 11, waarin de pressie, door het Toryministerie op de Staten-Generaal uitgeoefend, en Nederlands toetreding tot het congres, later tot den vrede, worden beschreven. Onze „*Verlegenheits- und Schaukelpolitik*”, die oorzaak was, dat bij slot van rekening de Republiek in Engeland's zog meêvoer, komt er bij dezen schrijver niet best af, evenmin de brutaal-egoïstische staatkunde van Bolingbroke en Oxford en de weifelende van het Kabinet te Weenen.

The manuscripts of the Earl Cowper, preserved at Melbourne Hall, Derbyshire. Vol. I, II, III. London, Eyre and Spottiswoode. 1888—1889. (*Hist. manuscripts Commission*. Twelfth report. — Appendix, part I—III. 8vo. (153.)

Deze papieren van het geslacht Coke, wier leden aanzienlijke betrekkingen in Engeland bekleedden, geven enkele aanwijzingen over de betrekkingen tusschen dat rijk en Nederland in de 18de eeuw en vroeger. ¹⁾

Theod. Jorissen. De Republiek in de eerste helft der achttiende eeuw. [*Hist. bladen*, bldz. 211—243.] (154.)

Een populair geschreven tafereel van den treurigen inwendigen toestand der Republiek: de regenten-aristocratie bijna zonder tusschenpoozen aan 't hoofd der zaken, gemis bij de verschillende gewesten van het bewustzijn, dat zij samen één staat vormen.

De Broglie. Etudes diplomatiques. Fin du Ministère d'Argenson. I. L'expédition d'Ecosse et la prise de Bruxelles. [*Revue des deux mondes*. 1889, 15 Nov., p. 313—349.] (155.)

Vaderlandslievende ijdelheid heeft bij den schrijver dikwijls voorgezeten, waar hij de stelling der Republiek in Europa, de houding der Staten-Generaal en de zending van Wassenaer naar Parijs in 1746 schetst. Daarom is hij van partijdigheid niet vrij te pleiten.

¹⁾ Deze deelen waren, bij nader inzien, beter op hun plaats geweest bij den 80-jarigen oorlog.

Victor de Stuers. Chronijk van het dorp Opcanne bij Maastricht, door Winand Mengels. 1740—1778. [*Publ. de la Soc. hist. et archéol. de Limbourg.* Tome XXIV. p. 167—297.] (158.

Hierin komen aardige bijzonderheden voor over de slagen van Raucoux en Lafeld en de gevolgen daarvan voor de bewoners der omliggende plaatsen en over het beleg van Maastricht, alsmede over het gehalte der troepen van de bondgenooten en van die van Lodewijk XV, met welke laatste Mengels en zijne dorpsgenooten „beter konden omkomen als met de geallieerden”.

C. A. van Sypesteyn. Het beleg en de overrompeling van Bergen-op-Zoom in 1747. [*Verslagen van de Vereeniging ter beoef. van de Krijgswetenschappen.* 1887—88, bldz. 108—144.] (157.

Een militair-geschiedkundige studie.

O. J. A. Schwarz. Eene bijdrage tot Neerlands krijgsgeschiedenis. (Met 1 overzichtskaart en 2 schetsen.) [*De militaire Spectator.* 1890. passim.] (158.

Deze militair-historische studie behandelt, na een „kort overzicht van de veldtochten in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1744—1746”, uitvoerig „het beleg en de overrompeling van Bergen-op-Zoom in 1747”. De schrijver, die zeer dikwijls de meeningen van Van Sypesteyn tracht te weerleggen, heeft o. a. gebruik gemaakt van dokumenten uit het Rijksarchief.

Theod. Jorissen. Willem V. [*Hist. bladen*, bldz. 245—275.] (159.

Een populaire beschrijving van den algemeenen toestand der Republiek gedurende het stadhouderschap van Willem V.

Theod. Jorissen. Het tijdperk der patriotten. [*Gids.* 1889. November, bldz. 242—267. — *Hist. bladen.* N. bundel. 1890, bldz. 271—293.] (160.

Een populaire beschouwing van dit tijdperk en van de oorzaken der bewegingen dier dagen.

D. C. Nijhoff. De Hertog van Brunswijk. Eene bijdrage tot de geschiedenis van Nederland gedurende de jaren 1750—1784. Den Haag, Nijhoff, 1889. 8vo. (161.

Dit interessant werk, steunende o. a. op onuitgegeven documenten uit de archieven van Den Haag en Wolfenbützel is een soort „*Ehrrettung*”. Nijhoff spreekt op waardeerende wijze over den Dikken hertog, tracht te bewijzen, dat hij steeds het beste voor Nederland heeft gewild en wijst de beschuldiging terug, als zou bij Brunswijk eigen belang hebben voorgezet, toen hij de opvoeding van Willem V leidde. Mij wil het voorkomen, dat de schrijver in zijne sympathien voor zijn held soms te ver is gegaan en dat hier en daar wel iets is af te dingen op zijne betoogen in het voordeel van Brunswijk. — Men zie nog het oordeel van W. G. Brill in *Tijdspiegel*, 1890. II, bldz. 422—438, naar aanleiding van Nijhoff's studie. Brill's bijdrage in de *Betwiste bijzonderheden* was geschreven vóór Nijhoff's arbeid.

W. G. Brill. De groote vraag betreffende den hertog L. E. van Brunswijk—Wolfenbützel. [*Betwiste bijzonderheden*, bldz. 167—193.] (162.

Brill spreekt over de jaren na 1780, dus over die, waarin de haat tegen Brunswijk het grootst was. Hij noemt hem „minder slecht dan ongelukkig”.

T h. Bussemaker. Joan Derck van der Capellen tot den Pol. *Tijdspiegel*. 1891. II. bldz. 1—15, 111—140, 267—281.] (163.

In eenige boeiende opstellen wordt het leven van den bekenden Overijsselschen edelman beschreven en worden zijne politieke denkbeelden en handelingen nagegaan en aan critiek onderworpen, vooral in verband met zijn optreden in zake de Schotsche brigade (1775) en tegen de drostendiensten (1778) en met zijn auteurschap van het pamflet *Aan het Volk van Nederland* (1781). Het oordeel, waartoe de schrijver komt, luidt niet gunstig, ook bij alle waardeering van het goede in Van der Cappellen. Hem, die zich „blind staarde op de schittering van holle theoriën en die verzuimde naar den inhoud te onderzoeken”, ontbrak het aan een hem duidelijk voor oogen staand einddoel, waardoor hij afbrak, zonder weder op te bouwen. Langzamerhand werd hij „van vaderlander partijman, van partijman demagoog”.

A. Loosjes. Nog een en ander over het pamflet *Aan het volk van Nederland*. Amsterdam, Egeling. 1891. (Niet in den handel.) 8vo. (164.

In aansluiting aan zijne in 1886 verschenen studie bewijst de schrijver nu op grond van een bij een familie in New-York berustende autobiographie van F. A. van der Kemp, vervaardigd in 1817 ten behoeve van zijn oudsten zoon, dat J. D. Van der Capellen tot den Pol de schrijver en Van der Kemp de voornaamste verspreider is geweest van bovengenoemd libel.

Brieven van R. M. van Goens en onuitgegeven stukken hem betreffende. IIIe deel. 's Gravenhage, Nijhoff. 1890. (*Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*. Nieuwe serie N°. 56.) 8vo. (165.

Dit derde deel (deel I verscheen in 1886) bevat dokumenten van 1781—1783, meest afkomstig van Ten Hove, Generaal-Meester van de Munt.

Theod. Jorissen. Doggersbank. (Eene feestrede op 5 Augustus 1881.) [*Hist. bladen*. N. bundel, bldz. 295—304.] (166.

„Een korte blik op 5 Augustus 1781”.

L. Riegel. J. H. Ramberg in zijne betrekking tot de Nederlanden. (Spotprenten.) [*Dietsche Warande*. 1890, bldz. 42—47; 139—150.] (167.

Een beschrijving (met afbeeldingen) van eenige vermakelijke spotprenten op gebeurtenissen in Nederland in 1787, geteekend door Ramberg, een Hannoveraan, geboren in 1763, een gunsteling van het Engelsche Hof.

A. Thürheim. Ludwig Fürst Starhemberg, ehemaliger K. K. A. O. Gesandter an den Höfen in Haag, London und Turin, etc. Eine Lebensskizze. Graz, „Styria”, 1889. 8vo. (168.

Starhemberg was Oostenrijksche gezant in den Haag in 1792 en 1793.

Otto Pringsheim. Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Niederlande im 17, und 18-Jahrhundert. (*Staats- und Socialwissenschaftliche Forschungen* herausgegeben von Gustav Schmoller. — Zehnter Band. Drittes Heft.) Leipzig, Duncker & Humblot. 1890. 8vo. (169.

De schrijver bestrijdt in het eerste hoofdstuk van dezen rijken arbeid, gegrond op archiefstudie, maar vooral op raadpleging van gedrukte bronnen, de meening, dat reeds na 1648 het verval in den handel begon; dagteekent die periode van ongeveer 1780 en toont aan, dat de handel op de Indiën niet zoo belangrijk was als die op Engeland, de Levant, de Oostzee. Verder

handelt hij over *die Organisation des Handels* (kleinhandel, binnenscheepvaart, groote vaart, de Compagnien, de Levantsche Directie, enz.); over den bloei en verval der industrie (kleinindustrie tot op de komst der réfugiés, verval ± 1730 door hooge loonen, onderdrukking van het platteland, zoodat de industrie zich niet daarheen kon verplaatsen, enz.); over de *Gewerbeverfassung* (gilden, toezicht der regeering op de qualiteit der waren, huisindustrie); over den toestand der arbeiders (arbeidstijd, zondagsarbeid, loon, woning, vrouwen- en kinderarbeid) en over de sociale beweging in de 17de en 18de eeuwen (tegenstelling tusschen grooten rijkdom en diepe armoede, godsdienstig-communistische bewegingen van Kwakers, Labadisten, enz.)

Tusschenperiode.

1795—1815.

- N. D. Doedes. Van republiek tot constitutioneele monarchie.
[*Tijdschr. voor Geschiedenis*. 3e jaargang. 1888, bldz. 24—42.]
(170.)

Nederland van 1795—1813.

- J. Mendels. Herman Willem Daendels, vóór zijne benoeming tot Gouverneur-Generaal van Oost-Indië. (1762—1807.) Met bijlagen.
's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1890. 8vo. (171.)

Dit gunstig beoordeeld akademisch proefschrift, dat zich zeer aangenaam laat lezen, niettegenstaande hier en daar de eenheid van 't verhaal wordt verbroken door uitweidingen van wetenschappelijk-polemischen aard (b. v. ten aanzien van Daendels' gedrag gedurende den veldtocht van 1799), is geschreven met gebruikmaking van het archief der familie Daendels, het Rijksarchief en verschillende Parijsche archieven. De waarde van dit werk ligt vooral in het feit, dat de vraag, of Daendels, „een der meest bekende figuren uit onzen revolutietijd”, ook „een der meest gekende” is, vóór het verschijnen van dit boekdeel ontkennend moest worden beantwoord, terwijl nu veel licht is verspreid over het karakter van deze „heldennatuur, bij ongeluk verdwaald onder achttiende eeuwse politieke tinnegieters”, over de omstandigheden, waaronder hij in 't belang van zijn vaderland werkzaam was, over de politieke personen, met wie hij moest arbeiden en met wie te arbeiden meestal ondoenlijk was, enz. Vóór alles soldaat, bestond zijn politiek geloof vooral in het bewustzijn, dat een krachtige regeering en een flink leger hoofdvoorwaarden waren voor het behoud onzer onafhankelijkheid en voor het vormen van een groot Nederland. Achtereenvolgens worden deze hoofdstukken behandeld: I. „Jongelingsjaren. Patriotsche woeelingen te Hattem”; II. „In Franschen dienst”; III. „Daendels als luitenant-generaal van het Bataafsche leger”; IV. „De staatsgreep van 22 Januari 1798”; V. „De staatsgreep van 12 Juni 1798”; VI. „Daendels' houding na 12 Juni 1798”; VII. „De Anglo-Russische inval”; VIII. „Ambtelooz leven. Koning Lodewijk”.

- J. H. Hingman. Stukken betreffende het voorstel tot deportatie van Van de Spiegel, Bentinck, Rhoon en Repelaer (1795—1798).
[*Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen.* XI (1888), bldz. 388—399.]
(172.)

- A. J. Kroonenberg. Wybo Fynje. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. VI, bldz. 290.]
(173.)

Aanvulling van het opstel in deze *Bijdragen*. (Derde reeks. IV, bldz. 204, vv.)

- G. Koolemans Beynen. Ons eerste ontwerp-vestingwet. [*De Militaire Spectator*. 1890, bldz. 722—737.] (174.)

Onder dezen titel publiceert Koolemans Beijnen een op het Rijksarchief berustende „Memorie” van den Agent van oorlog Pijman „betreffende den tegenwoordigen staat der defensie der Bataafsche Republiek met de midtlen daarin aangetoond tot verbetering derzelve, overhandigd in den Haag den 29sten Januari 1799 aan het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek”.

- W. J. Knoop. Iets over Herman Willem Daendels. [*Tijdspiegel*. 1890. III, bldz. 111—138; 1891, passim.] (175.)

Aan een recensie van Mendel's dissertatie worden vastgeknoot „eenige beschouwingen over den veldtocht van 1799 in Noord-Holland”, die nog „te weinig bekend is, te onjuist beoordeeld” wordt. Vooral met het oog „op eene billijke waardeering van Daendels” heeft Knoop de pen opgevat en hij geeft een uitgebreide militair-historische studie over deze krijgsverrichtingen. Hij neemt Daendel's houding in die dagen in bescherming en tegen diens tijdgenooten en tegen latere schrijvers en onderwerpt de meeningen van b. v. Bosscha en J. W. van Sypesteijn op dit punt aan een beoordeeling. Knoop's „onuitgegeven anti-critiek”. waarmede Mendels in hoofdstuk VII zijne lezer in kennis stelt, schijnt tot basis te hebben gediend van deze zijne opstellen.

- G. J. Koolemans Beijnen. Krijgsgeschiedkundige studie over de verdediging der Bataafsche Republiek in 1799. [*De Militaire Spectator*. 1891. passim.] (176.)

Deze uitgebreide studie heeft haar ontstaan te danken aan 's schrijvers meening, dat, niettegenstaande het onderwerp reeds meer dan eens en ook van bevoegde zijde is besproken, het volle licht daarover nog niet is opgegaan. Na aanwijzing zijner bronnen (Rijksarchief, Genie-archief bij het Departement van oorlog, archieven der familiën Van Boecop en Du Monceau, enz.), waaronder sommige, die niet gebruikt zijn door Dr. Mendels, en een korte kritische bespreking der Nederlandsche, Fransche en Engelsche gedrukte werken over zijn onderwerp, treedt hij in uitvoerige en interessante beschouwingen over den treurigen financiëlen toestand, over de inrichting der Fransche troepen hier te lande en over die der Bataafsche strijdkrachten en hare waarde, terwijl eindelijk het kommando daarover wordt besproken, het karakter van Generaal Brune aan een kritiek wordt onderworpen en de wijze, waarop hij het kommando verkreeg, wordt vermeld. Over één eigenschap van dezen Franschman, diens hebzucht, wordt uitvoerig gehandeld, „omdat zij kan bijdragen tot de verklaring van de, den 18 October (1799) gesloten, capitulatie”.

- P. H. Craandijk. Generaal Kraijenhoff. (1758—1813). [*Eigen Haard*. 1888, bldz. 8—51.] (177.)

- F. de Bas. Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd. X—XVIII. Schiedam, Roelants. 1888—1891. 8vo. (178.)

In dit in 1884 begonnen en met vele portretten, platen en kaarten versierd werk schetst de voormalige vertrouwde van Prins Frederik diens leven uit diens nagelaten papieren, uit dokumenten, hem toevertrouwd door hooggeplaatste personen, uit zijn eigen herinneringen, enz. Van subjectiviteit is deze, niettegenstaande zijne gebreken, lezenswaardige arbeid zeer zeker niet vrij te pleiten, terwijl niet altijd blijkt van zorgvuldige critiek op de gebruikte bronnen. Het is nu gevorderd tot ongeveer 1813.

¹ Het Decembern timer van dit tijdschrift heb ik nog niet kunnen raadplegen.

- C. Gijssberti Hodenpijl. De Fransch-Bataafsche armee in anno 1803. [*Tijdspiegel*. 1889, Juli, bldz. 254—262.] (179.)

Een militair-historische bijdrage, geput uit de „*Mémoires*” van Generaal Marmont, Chef der Armee van de Bataafsche Republiek.

- J. A. Sillem. Dirk van Hogendorp. (1761—1822). — Naar grootendeels onuitgegeven bronnen bewerkt. Amsterdam, Van Kampen. 1890. 8vo. (180.)

Deze levensbeschrijving van den merkwaardigen man steunt grootendeels op documenten uit het Rijksarchief te 's Gravenhage en papieren uit het familiearchief der Van Hogendorp's. Vooral voor onze koloniale geschiedenis is Sillem's studie van belang, maar ook onze staatkundige historie wordt in menig opzicht daardoor gebaat. Ik wijs op Van Hogendorps diplomatieke loopbaan als gezant te St. Petersburg (1803—1805), en te Weenen (1807—1809), op zijn houding ten aanzien van Napoleon na de inlijving, en na diens val ten aanzien van het jonge Koninkrijk, op zijn aanhankelijkheid aan den Keizer na diens terugkeer uit Elba, enz.

- V. Loosjes. Louis Bonaparte, de Koning van Holland. Amsterdam, Van Looy. 1888. 8vo. (181.)

Dit aangenaam geschreven werk biedt weinig nieuws. De schrijver gelooft, den sleutel tot veel, wat hem in het karakter van Lodewijk raadselachtig voorkomt, te hebben gevonden in den overheerschenden invloed, door den Keizer op hem uitgeoefend.

- F. A. Buis. (Fabius). Lodewijk Napoleon en de laatste dagen van het Koninkrijk Holland. [*Tijdschr. voor Gesch.* 1889, bldz. 257—281.] (182.)

- Theod. Jorissen. De Fransche tijd. [*Hist. bladen*, bldz. 333—425.] (183.)

Een populair geschreven opstel.

- J. J. Bastert. Uit het leven van een garde d'honneur. 31 Juli 1813—9 Mei 1814. [*Alg. Ned. Familieblad*. V. (1888), bldz. 46—56.] (184.)

- Theod. Jorissen. De omwenteling van 1813. (*Hist. en literar. studiën*, bldz. 155—260.) (185.)

Een nieuwe uitgave dezer bekende populaire schets van de dagen „Onder Fransch bestuur”, van den „Opstand”, van „De restauratie”.

Koninkrijk der Nederlanden.

- J. J. W. E. Verstege. Militair-historische terugblik bij den vijf-en-zeventigjarigen gedenkdag van Waterloo. — De historische oorsprong en beteekenis der grondslagen en het doel van Legioen van Eer, IJzeren Kruis en Militaire Willemsorde. — Met afbeeldingen in kleurendruk. — 's Gravenhage, J. en H. van Langenhuyzen. 1890. 8vo. (186.)

De Militaire Willemsorde werd gesticht den 30 April 1815.

- L. F. A. Winckel en G. B. Hooyer. 1815. 30 April. 1890. — De Militaire Willemsorde. Het vijf-en-zeventig-jarig bestaan, herdacht door —. Leiden, Sijthoff. Z. j. (1890). 8vo. (187.)

Treffende herinneringen aan de Nederlandsche krijgsverrichtingen bij Quatre-Bras en Waterloo, Algiers, gedurende den Belgischen opstand, in de wateren van Japan en in de verschillende streken van Oost-Indië.

P. H. K. Van Schendel. Album. — De Militaire Willemsorde. Galerij van Nederlandsche helden, samengesteld door —. Afscheffing 1—2. Edam, Roldanus. 4to. (188.

Een aardig gevonden en keurig uitgevoerd denkbeeld ter popularisatie van onze krijgsgeschiedenis. De portretten van de gedecoreerden bij Waterloo en gedurende den Belgischen opstand zijn reeds in de tot nu verschenen afleveringen opgenomen.

De Talleyrand. — Mémoires du prince — publiées avec une préface et des notes par De Broglie. Tome I—IV. Paris, Calmann Lévy. 1891. 8vo. (189.

Ofschoon in dit werk ook hier en daar b. v. *Tome II*, p. 17—22, 296—297 de Nederlandsche aangelegenheden in de Napoleontische periode ter sprake komen, is het belang dezer uitgave voor onze geschiedenis in de eerste plaats te zoeken in de *Dixième partie. Révolution de 1830* (1830—1832) in *Tome III* en *IV*. Talleyrand beschrijft in bijzonderheden den gang van zaken op het Londensche Congres, waar het lot van België en Nederland werd beslist, de gevoelens der mogendheden, de verschillen omtrent de grensscheiding, de koningskeuze, enz.; en deelt in zijne *mémoires* een groote massa tot nog toe onuitgegeven documenten mede, waaronder brieven van Louis Philippe, diens zuster „*Madame Adélaïde*”, Bresson, den Franschen Commissaris in Brussel, Palmerston, Leopold enz., welke correspondentie wordt aangevuld door documenten in de *Appendices*.

Gerard Slothouwer. Hoe in het jaar 1830 de stad Bergen (Mons) in opstand kwam en wat den Nederlandschen officieren al is weervaren. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. VI. (1891), bldz. 271—290.] (190.

Deze bijdrage steunt op de aantekeningen van een Nederlandsch officier, te Mons in garnizoen en later krijgsgevangen.

P. H. Craandijk. De vrijwillige Jagercorpsen van 1830—1831. [*Eigen Haard*. 1890, 1891, passim.] (191.

Een door te zeer naar het populaire te streven, wat al te vrije, maar duidelijke behandeling van het onderwerp.

H. A. Meshoff. De Nederlandsche Rhijn-Spoorweg. Utrecht, Van Druten. 1891. (Niet in den handel.) (192.

Nadat in 1838 door de Staten-Generaal een wetsontwerp tot aanleg van een spoorweg - Amsterdam - Arnhem was verworpen, nam Willem I het initiatief, om door particuliere krachten dit werk tot stand te brengen. In 1845 werd de geheele onderneming overgenomen door de „Nederlandsche Rhijnspoorwegmaatschappij”, wier geschiedenis, in verband met de historie van den spoorweg zelf, in „wording”, „ontwikkeling”, „vol bedrijf” en „kampstrijd” met andere ondernemingen hier wordt beschreven tot haar „overname” door den Staat in October 1890.

Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij. 1839—1889. Z. j. o. p. (Niet in den handel.) 4to. (193.

Een gedenkboek ter herinnering aan het 50-jarig bestaan dier maatschappij met tabellen, enz.

- F. N. Sickenga.** Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche financiën. X, XI. [*Bijdragen tot de kennis van staats-, prov. en gem. bestuur in Nederland* 1888 bldz. 41—83; 1889 bldz. 279—324.] (194.)

Schrijver behandelt thans de jaren 1841 tot 1843.

- P. A. Van der Lith.** Levensbericht van Mr. A. J. Duymaer Van Twist. [*Levensberichten der afgest. medeleden van de Maatsch. d. Ned. Letterk.* bldz. 1—115, 408—409.] (195.)

Van belang voor onze politieke geschiedenis van 1843, toen Van Twist (1809—1887) als lid der Tweede Kamer zitting nam, tot 1881, in welk jaar hij de waardigheid van lid der Eerste Kamer nederlegde.

- W. J. Van Welderen Rengers.** Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849. 1e en 2e gedeelte. Den Haag, Nijhoff. 1889—1891. 8vo. (196.)

Deze zeer belangwekkende uitgave begint met 13 Februari 1849, toen Willem II de zitting der nieuwe Staten-Generaal opende, behandelt vervolgens het ministerie De Kempener—Donker Curtius, het eerste ministerie Thorbecke, de Aprilbeweging, de ministeriën Van Hall, — Donker Curtius en Van der Brugghen, 1856—1858) en het begin van den schoolstrijd. Het tweede gedeelte is gewijd aan de ministeriën Rochussen—Van Bosse, Van Hall—Van Heemstra, Van Zuylen—Loudon, Thorbecke (1862—1866) en aan de „beproevingen der liberale partij” in 1865 en 1866, de aftreding van Thorbecke en de daarop volgende gebeurtenissen, eindigende met de vorming van een conservatief kabinet Heemskerk—Van Zuylen, waarin Mr. P. Meijer als minister van koloniën zitting had. De koloniale politiek sedert 1848 maakt het onderwerp van een afzonderlijk hoofdstuk uit.

- J. A. De Bruijne.** De geschiedenis van Nederland in onzen tijd. Deel I, aflevering 1. Schiedam, Odé. 1889. 8vo. (197.)

Aflevering 1 van het eerste deel loopt tot de opening der nieuwe Staten-Generaal, samengesteld volgens de Grondwet van 1848.

- W. P. J. Bok.** De belastingen in het Nederlandsche Parlement van 1848 tot 1888. I. Inleiding. De Nederlandsche belastingen en hare hervorming. Haarlem, Bohn. 1888. 8vo. (198.)

De schrijver geeft in deze studie, zijn academisch proefschrift, een geschiedkundige inleiding over ons belastingwezen, waarbij hij het stelsel van Gogel (1805) en de daarop steunende wet van 12 Juli 1821 (Stbld. no. 9) bespreekt.

- F. Von Reitzenstein.** Ueber indirekte Verbrauchsabgaben der Gemeinden. 3 Art. 2 Abschnitt. Die Aufhebung der Octrois in Belgien und Holland. Fortsetzung. III. Die Aufhebung der Octrois in Holland. [*Jahrbücher f. Nationalökonomie u. Statistik* k. 1889. LII. (N. Folge XVIII), bldz. 481—534.] (199.)

Hierin een beknopt historisch overzicht over het Nederlandsch belastingwezen en een bespreking van de wetten van 1861 (Gemeentewet) en 1865.

- C. A. Verrijn Stuart.** Ons maatschappelijk vermogen voor 30 jaren en thans. [*Bijdragen v. h. Statistisch Instituut*. 1888, 1889.] (200.)

Schrijver vergelijkt het maatschappelijk vermogen van Nederland gedurende de jaren 1854 tot 1886.

- G. J. Vos Az. Groen van Prinsterer en zijn tijd. 1857—1876. — Studien en schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis. Dordrecht, Revers. 1891. 8vo. (201.)

Deze op bronnenstudie steunende, maar meer polemische, dan geschiedkundige arbeid, hoewel zich naar luid van den titel hoofdzakelijk op kerkgeschiedkundig gebied bewegend, is ook van belang voor onze kennis van Groen als staatsman. De politieke toestand van het derde kwartaal der 19de eeuw, de beginselen van Groen en zijn aanhang, het optreden van Dr. A. Kuyper als invloedrijk lid, later hoofd, der anti-revolutionaire partij wordt beschouwd van het standpunt des schrijvers, een medestander van Groen in vele opzichten, maar een tegenstander van Kuyper, vooral na het bekende Amsterdamsche kerkelijk conflict.

- H. L. Asser. De buitenlandsche betrekkingen van Nederland. 1860—1889. Schets eener parlementaire geschiedenis. Haarlem, Bohn. 1889. 8vo. (202.)

Dit Akademisch proefschrift geeft een „kort overzicht van het beleid, de daden en de houding der Nederlandsche Regeering met betrekking tot vreemde mogendheden en vraagstukken van internationalen aard en van de wijze, waarop de Staten-Generaal hunne taak hebben opgevat, waar zij, hetzij de Regeeringsdaden met betrekking tot de buitenlandsche politiek aan hun oordeel onderwerpen, hetzij hunne medewerking tot het sluiten van verdragen met vreemde mogendheden verleenden”.

- De Nederlandsche marine in de wateren van Japan, 11 Juli 1863, 5 Sept. 1864. 's Gravenhage, Van Langenhuysen. 1888. 8vo. (203.)

De Casembroot bij Simonoseki, enz.

- J. Heemskerk Az. Levensbericht van Mr. Hendrik Jacob Baron Van der Heim Van Duivendijke. [*Levensberichten der afgest. leden van de Maatsch. d. Nederl. Letterk.* 1890. Bldz. 193—234.] (204.)

Van belang voor de kennis van onzen economischen en financiëlen toestand, vooral gedurende de jaren 1874—1877, den tijd, dat Van der Heim aan 't hoofd stond van het Departement van Financiën.

- C. Steger. De openbaarmaking van de Handelingen der Staten-Generaal. [*Gids.* 1889, III, bldz. 313—340.] (205.)

- J. Tideman. De openbaarmaking van het verhandelde in de Kamers der Staten-Generaal. (Ontstaan van het volledig officieel verslag.) — Geschiedkundige bijdrage. Den Haag, van Langenhuysen. 1889. 8vo. (206.)

- H. J. Lettink. De ontwikkelingsgeschiedenis der Nederlandsche posterijen. Met een voorwoord van Dr. W. G. Brill. Breda, Broese. 1888. 8vo. (207.)

Lettink schetst zoowel de geschiedenis van het binnenlandsch brievenvervoer als van dat naar het buitenland.

GESCHIEDENIS VAN HET HUIS ORANJE-NASSAU.

- A. de Pontbriant. Histoire de la principauté d'Orange, suivie de lettres inédites des princes d'Orange, des rois de France, du comte de Grignan, etc., etc. Avignon; Paris; La Haye, Nijhoff. 1891. 8vo. (208.)

Nadat in 1544 René van Nassau zijn prinsdom Oranje aan zijn neef Willem had vermaakt, is de geschiedenis van dat staatje tot den vrede van Utrecht niet te begrijpen zonder die van het geslacht Oranje-Nassau en van ons land. De lotgevallen onzer stadhouders werkten steeds terug op die van hun prinsdom. Willem I en Lodewijk van Nassau, Maurits en Philips Willem, Frederik Hendrik, Willem II, Willem III en de „*régence des trois princesses*”: zij allen passeeren de revue in het werk van De Pontbriant, die, jammer genoeg, geen kennis heeft genomen van Nederlandsche archiefstukken (Groen's *Archives*, 't Huisarchief); en dat, niettegenstaande in een zijner *Pièces justificatives* (waaronder brieven onzer stadhouders, meest uit verzamelingen van het voormalig prinsdom) wordt gezegd, dat „*les principaux papiers des archives d'Orange ont été emportés en Hollande en divers temps*” (3 Mei 1703).

P. J. Blok. Het Stamhuis Oranje-Nassau. [*Eigen Haard*. 1889, bldz. 226--231, 236—242.] (209.)

E. d. Jacobs. Juliana von Stolberg, Ahnfrau des Hauses Nassau-Oranien. Nach ihrem Leben und ihrer geschichtlichen Bedeutung quellenmässig dargestellt. Halle, Hendel. 1889. 8vo. (210.)

Een zeer leesbaar werk, waarin voor de Nederlandsche geschiedenis vooral van belang zijn de bladzijden, gewijd aan de verhouding van Juliana tot Willem den Zwijger en tot den opstand tegen Spanje. Duitsche en Nederlandsche archieven zijn door den schrijver geraadpleegd.

A. Lorsbach. Wilhelm I. Prinz von Oranien. Sein Leben und Wirken in kurzer Darstellung geschildert. Wiesbaden, Limbarth. 1889. 8vo. (211.)

Zonder eenig belang hoegenaamd.

Hector De la Ferrière. La véritable abbesse de Jouarre, Charlotte de Bourbon. [*Nouvelle Revue*. 1889. 8 Oct. p. 449—480.] (212.)

De levensroman van Charlotte wordt op onderhoudende wijze door den schrijver verhaald. Ook de rol, die Lodewijk van Nassau in dien roman zou hebben gespeeld, wordt ter sprake gebracht.

Jules Delaborde. Charlotte de Bourbon, Princesse d'Orange. Paris, Fischbacher. 1888. 8vo. (213.)

Een aangenaam geschreven, op bronnen steunend, boek zonder hooge wetenschappelijke waarde. Charlotte huwde 12 Juni 1575 met Willem I en stierf den 5 Mei 1582, na de voldoening gesmaakt te hebben, te mogen zien, dat de Zwijger de gevolgen van Jaureguy's aanslag te boven was gekomen. J. H. Hora Sicama besprak dit werk in den sedert overleden *Maandbode* (1888), C. A. van Sypesteijn in de *Haagsche Stemmen* (1887/8).

P. L. Muller. Brieven van Prins Willem I en van zijne derde vrouw, Charlotte van Bourbon, aan haren broeder, François de Bourbon, Prins-Dauphin van Auvergne. (1578—1581). [*Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen.* XI. (1888), bldz. 509—520.] (214.)

Niet uitgegeven bij Delaborde.

H. C. Rogge. Charlotte Brabantine van Nassau. [*Eigen Haard*. 1889, bldz. 621, vv.] (215.)

Charlotte Brabantine (1580—1630) was een dochter van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon.

- P. J. Blok. Lodewijk van Nassau. Den Haag, Nijhoff. 1889. 8vo. (216.

Een populair-wetenschappelijke studie, steunende op de in 1887 door den schrijver openbaar gemaakte Correspondentie van Lodewijk, op Groens *Archives* en op de *Mémoires* van La Huguerye, secretaris van den vorst.

- A. Waddington. De Huberti Langueti vita. (1518—1581). Paris, Leroux. 1888. 8vo. (217.

In dit werk, steunende behalve op de bekende bronnen, op eenige onuitgegeven brieven in de verzamelingen te Parijs, komt Waddington o. a. terug op de vraag, of Languet de schrijver is van Willem van Oranje's Apologie. Hij komt tot een ontkennende beantwoording en geeft de eer aan De Villiers.

- R. Fruin. Nieuw bericht over P. Loyseleur de Villiers (1582). [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. (1889). V., bldz. 272—277.] (218.

Dit nieuw bericht over „'s Prinsen hofprediker en medewerker aan de *Apologie* van 1581" (n. l. een brief van Willem Herle, den agent der Engelsche regeering in de Nederlanden, aan Lord Burghley, van Augustus 1582), ontleende Fruin aan den *Calendar of the manuscripts of the Marquis of Salisbury. II*", (n°. 80).

- T. R. Van Nassau-la-Leck. [*Navorscher*. 1889, bldz. 205—207.] (219.

Over 't ontstaan van het geslacht Nassau-la-Leck.

- A. Schimmelpenninck van der Oije van de Poll en Nijenbeek. Genealogische Aanteekeningen op het geslacht Nassau La Leck. [*Geldersche Volks-Almanak* voor 1892, bldz. 69—72.] (220.

- Theod. Jorissen. Een vorstelijk engagement. [*Hist. bladen*. N. bundel. 1890, bldz. 27—129.] (221.

Den 27 December 1641 werd in Den Haag de verloving gevierd tusschen Enno Ludwig, zoon van Ulrich II van Oostfriesland, 9 jaren, en Henriëtte Catharina, dochter van Frederik Hendrik, 5 jaar oud. De politiek zat bij deze voorgenomen verbintenis voor. In 1655/6 werd dan ook dit engagement door Henriëtte Catharina verbroken, omdat er van genegenheid bij haar geen sprake was voor een man, „die fysiek haar een walg en moreel een afschuw was". Zij huwde in 1659 met Johann George van Anhalt—Dessau.

- Theod. Jorissen. Amalia van Solms en Maria Stuart. [*Hist. bladen*, bldz. 37—70.] (222.

De onaanname verhouding tusschen de echtgenoot van Frederik Hendrik en die van Willem II wordt op onderhoudende wijze geschetst.

- W. H. de Beaufort. De dood van den Stadhouder Willem II. [*Gids*. 1889. III, bldz. 50—65.] (223.

Officiël werden als oorzaak van den dood de kinderpokken opgegeven, de volksmeening sprak van een gewelddadigen dood. De Beaufort tracht aan te toonen, dat voor de laatste meening voldoende gronden ontbreken.

- W. Koster. Nadere beschouwingen over den dood van den Stadhouder Willem II. [*Gids*. 1889. III, bldz. 66—77.] (224.

De emeritus-hoogleraar in de medicijnen spreekt een *non liquet* uit.

F. J. L. Krämer. Maria II Stuart, gemalin van Willem den Derden. Historisch-biographische schets. Utrecht, Beijers. 1890. 8vo. (225.)

Het leven der gemalin van den Stadhouder-Koning wordt op aantrekkelijke wijze beschreven. Krämer maakt van zijne heldin als 't ware het middelpunt van hare omgeving.

Theod. Jorissen. Martijken-Meu. [*Hist. bladen*, bldz. 175—210.] (226.)

Dit populair geschreven opstel over Maria Louise van Hessen—Kassel is tegelijk een bijdrage over 't leven van Willem IV.

Theod. Jorissen. Het ouderlijk huis van Anna van Hannover. [*Hist. bladen*. N. bundel. Bldz. 217—260.] (227.)

Jorissen beschrijft de omgeving, waarin de toekomstige gemalin van Willem IV opgroeide — het hof van haar grootvader en vader, George I en II —, haar huwelijk met den Stadhouder van Friesland in 1734 en de verhouding tusschen haar en hare bloedverwanten tot den dood van haar moeder, Caroline van Brandenburg—Anspach in 1737.

J. H. Hora Siccama. Wilhelmina van Pruisen, Prinses van Oranje. (1767—1880). [*Haagsche Stemmen*. 1888/9., bldz. 199—210.] (228.)

A. A. Vorsterman van Oijen. Het Vorstenhuis van Waldeck en Pyrmont. 's Gravenhage, *Geneal. Herald. Archief*. 1889. Met portretten en wapens. 8vo. (229.)

ALGEMEENE RECHTSGESCHIEDENIS.

Varia. [*Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*. II. (1891), bldz. 514—520.] (230.)

Hierin o. a.: S. Muller Fz. Van een heymelick gericht, dat duer Karolum Magnum inghesat is ende die veem ghenoept werd. [Handschrift uit het midden der 15de eeuw.]

B. J. L. De Geer van Jutphaas. De Saksenspiegel in ons vaderland. [*Rechtsgel. Magazijn*. 1888, bldz. 45—72.] (231.)

De Geer bespreekt de handschriften van den Saksenspiegel, die in ons vaderland thuis behooren en tevens de wijze, waarop en den weg, waarlangs dit rechtsboek hier in de 14de en 15de eeuwen inheemsch werd. De groote bezittingen, die West-Duitsche abdijen in Overijsel en Gelderland hadden, maken het waarschijnlijk, dat het langs dien weg ook in andere streken bekend is geworden, en in zijn oorspronkelijken vorm en met de glosse van Buch.

B. J. L. De Geer van Jutphaas. De Saksenspiegel in Nederland. I, II. 's Gravenhage, Nijhoff. 1888. (Uitgegeven door de Vereeniging tot uitgave der bronnen voor het oude vaderlandsche recht.) 8vo. (232.)

Deze nieuwe uitgave van Eyke von Repgou's *speculum* is door De Geer bewerkt met gebruikmaking van verschillende handschriften en bevat zoowel den niet-geglasseerden tekst, als dien met de glosse van Buch.

Matthée Valet n. Het Leenstelsel. [*Tijdschrift voor Geschiedenis*. 1888—1889.] (233.

Deze opstellen zijn voor de specifiek Nederlandsche geschiedenis slechts van verwijderd belang, althans voorzoover zij gevorderd zijn in den jaargang 1889.

S. J. Fockema Andreae. Het wezen en de beteekenis der verleenings van stadrechten in Nederland. [*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, over het jaar 1890—1891. Bldz. 21—49.] (234.

Drieërlei karaktertrekken treft men aan bij de dorpen, die in den loop der jaren tot steden opklommen: het dorp kan zijn een markedorp (b. v. Almelo), een heerlijk, vorstelijk landgoed (b. v. Delft, Haarlem) of een handelsvestiging (b. v. Vlissingen). Sommige vertoonden meer dan één van deze karaktertrekken (b. v. Schiedam, n. l. die van heerlijk, vorstelijk landgoed en die van handelsvestiging). Ruime verdeling van arbeid, veroorzaakt door grooten wasdom van een plaats, kon, bij gebrek aan voldoende bescherming der staatsmacht, leiden tot onderlinge aaneensluiting van bedrijfsgeenooten (gilden) en dit, benevens de decentralisatie van 't gezag en de overdracht van 't gezag der hooge overigheid ook aan de dorpsgeenootschappen en de behoefte van de groote middelpunten der landelijke kringen aan bijzondere bestuursinrichtingen en afwijkende rechtsregeling, b. v. het vrije marktrecht, waren voor die opklimming belangrijke factoren. Toch is in de Nederlanden het stadrecht niet als een voortdurend marktrecht aan te merken; ook ligt het wezen en de beteekenis der stadsvrijheid niet in de vrijheid der burgers of inwoners der stad, evenmin ligt het karakter van het Nederlandsche stadrecht in het recht om keuren te maken. Wel echter „vooreerst en vooral in de uitdrukkelijke erkenning van het burgergeenootschap als zelfstandig lichaam, met eigen rechten en plichten tegenover den landheer (of den keizer)”; wel behoort tot de vaste kenmerken der stad ook deze „dat ook het grondgebied, waar het burgergeenootschap is gevestigd, een afzonderlijken kring vormt, rechtens gescheiden van zijne omgeving.”

J. J. De la Basse cour Caan. De regeeringsvorm van Nederland van 1515 tot heden. Derde verbeterde nitgave. 's Gravenhage, Belinfante. 1889. 8vo. (235.

Een beknopt overzicht.

H. J. A. Mulder. De Raad van State. Historisch-staatsrechtelijke proeve van vergelijkende rechtstudie. 's Gravenhage, Zuid-Hollandsche boek- en handelsdrukkerij. Nijhoff. 1889. 8vo. (236.

Deze dissertatie bevat o. a. een geschiedkundig overzicht van de plaats van den Raad van State in ons vroeger staatsrecht.

J. B. Westerkamp. Das Bundesrecht der Republik der Vereinigten Niederlande. (1579—1795.) Marburg, Elwert. 1890. 8vo. (237.

Volgens den schrijver was deze Republiek oorspronkelijk een middending tusschen een statenbond en een bondstaat, maar ver gevorderd op den weg, die naar den bondstaat in de moderne beteekenis leidt. Eerst langzamerhand traden de onderdeelen op den voorgrond ten nadeele van het geheel en werd de Republiek gedreven in het onzekere vaarwater van den statenbond. Hij gaat vervolgens in 't kort de beginselen van het staatsrecht van 1579—1795 na en bespreekt achtereenvolgens de „*materielle Befugnisse der Bundesgewalt*”; de „*Organisation der Bundesgewalt*”; de „*Funktionen der Bundesregierung*” en de „*Garantien und Abänderung der Verfassung*”.

- R. Fruin.** Bijdrage tot de geschiedenis van het burgemeesterschap van Amsterdam tijdens de Republiek. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. V. (1888), bldz. 211—250.] (238.

Deze studie, gewijd aan de geschiedenis der ontwikkeling van de groote macht dezer burgerkoningen in Amsterdam, daardoor in Holland en in geheel de Republiek, is een interessante bijdrage tot de staatsrechterlijke geschiedenis van onzen staat.

- J. C. C. Den Beer Poortugael.** Het internationaal maritiem recht. Breda, Broese. 1888. 8vo. (239.

De verschillende vraagpunten op dit gebied worden geschiedkundig toegelicht.

- G. A. Van Hamel.** Inleiding tot de studie van het Nederlandsche strafrecht. I. 1. Haarlem, Bohn; 's Gravenhage, Belinfante. 1889. 8vo. (240.

Hierin o. a. Hoofdstuk II: „Ontwikkelingsgeschiedenis en bronnen van het Nederlandsche strafrecht”.

- M. S. Pols.** Leiddraad bij de voorlezingen over strafrecht en strafvordering. Eerste aflevering. 's Gravenhage, Nijhoff. 1889. 8vo. (241.

Hierin o. a. „Geschiedkundige ontwikkeling van het strafrecht in Nederland” en „Geschiedkundige ontwikkeling der strafvordering”.

- M. S. Pols.** Strafrecht en strafrechtspraktijk vóór de Fransche Revolutie. 's Gravenhage, Nijhoff. 1889. 8vo. (242.

Openingsrede in de vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van 25 Juni 1889. Door een schets te geven van den ellendigen toestand, waarin strafrecht en strafrechtspleging zich vóór de Fransche revolutie bevonden, geeft de schrijver reeds voldoende de grootte der verplichting aan, die wij in dat opzicht tegenover die omwenteling hebben.

- G. A. Van Hamel.** Koning Lodewijk en het Crimineel Wetboek van 1809. [*Tijdschrift voor Strafrecht*. 1889, bldz. 1—23.] (243.

Op grond van een Hs. in 't Rijksarchief, „houdende aanteekening van hetgeen over het ontwerp—Reuvs—Elout—Van Musschenbroek in Sept. en Oct. 1808 in den Staatsraad gesproken en beslist is”, komt Van Hamel op tegen de bewering van J. De Bosch Kemper, als zou het vleierij zijn, indien tijdgenooten beweren, dat Koning Lodewijk een werkzaam aandeel heeft genomen in de beraadslagingen over het nieuwe Strafwetboek. Tevens gaat de hoogleeraar na, waarin Lodewijk's grootste verdiensten in dit opzicht zijn gelegen: hij kwam n.l. vooral op voor „de beginselen van rechtsgelijkheid, van gebondenheid des rechters door de geschreven wet en van humaniteit”.

- S. J. Fockema Andreae.** Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis. Tweede bundel. Haarlem, Bohn. 1889. 8vo. (244.

De schrijver behandelt hierin den invloed van het huwelijk op den staat der echtgenooten, zoowel ten aanzien hunner personen als hunner goederen. Natuurlijk was een provinciesgewijze behandeling noodzakelijk.

GEWESTELIJKE EN PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS.¹

Noordbrabant.

Noordbrabantsche Volks-almanak voor het jaar 1889. — Jaarboekje voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde onder redactie van Aug. Sassen. Helmond, De Reijdt. Z. j. (1888). 8vo. (245.

Hierin o. a. J. G. Frederiks. Jan van Amstel, overleden in zijne geboorteplaats Schijndel, den 29 September 1669, (bladz. 1—34). [Levensbijzonderheden over dezen zeekapitein uit de dagen van De Ruiter en Tromp]. — H. N. Ouwerling. Deurne in 1785. De toestand van een Meijerisch dorp in het laatst der vorige eeuw, (bldz. 86—91). — [Vooraf over den druk der belastingen]. — J. Th. de Raadt. Jan Berthout, gezegd van Berlaer, de eerste van dien naam, (bldz. 198—211). [Laatste gedeelte der 13de en begin 14de eeuw. — Stamvader der heeren van Helmond.]

Idem voor het jaar 1890. Helmond, Pellemans. Z. j. (1890). (246.

Hierin geen bijdragen, voor ons doel van belang, behalve eenige aanvullingen der opstellen in den vorigen jaargang over Jan van Amstel en over de Heeren van Helmond.

Idem voor het jaar 1891. Z. j. (1891). (247.

Hierin o. a. Aug. Sassen. Eene bladzijde uit de geschiedenis van Helmond, (bldz. 393—418). [Dit opstel handelt vooral over de jaren 1793—1798]. — H. N. Ouwerling. Uit den tijd van het Dwangrecht der molens in de Meijerij van 's Hertogenbosch, (bldz. 512—532). [Dit dwangrecht gaf ongeveer 1740 aanleiding tot onlusten.]

A. C. Bondam. Ordening en inventarisatie van oude gemeente-archieven in Noord-Brabant. 1886—1887. Z. j. o. p. (1888.) 8vo. (248.

O. a. Oerle en Meerveldhoven. — Dit rapport is ook opgenomen in de *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven*. X. 1887, bldz. 195—205.

Idem. (1889.) (249.

Hoogeloon, Hapert en Casteren, Tilburg, Lierop, Duisel en Steensel, Valkenswaard. — Dit verslag is ook opgenomen in de *Versl. omtrent 's rijks oude archieven*. XI. 1888, bldz. 347—361.

Idem. Verslag omtrent de oude gemeente- en burgerlijke standsarchieven in Noord-Brabant. 's Hertogenbosch, Lutkie en Cranenburg. 1890. (250.

O. a. Vucht en Erp. (Zie ook n°. 254). — Dit verslag is ook opgenomen in de *Versl. omtrent 's rijks oude arch.* XII. 1889, bldz. 510—520.

Idem. 1891. (251.

O. a. Dommelen, Eersel.

---

¹ Voor provinciale en plaatselijke archivalia en voor sommige politieke gebeurtenissen, enz. zie men ook de rubriecken der Algemeene Nederlandsche geschiedenis.

Th. Ign. Welvaarts. De huizing der Frankische vorsten te Netersel onder Bladel aan de Norbertijnen van Postel verkocht. 923—1340. [*Dietsche Warande*. 1890, bldz. 524—534.] (252.

Hierin wordt opnieuw de vraag ter sprake gebracht, of Bladel in Noord-brabant is het Pladella in den giftbrief van Karel den Eenvoudige aan graaf Dirk van Holland. Welvaarts meent voor een bevestigend antwoord op die vraag een steun gevonden te hebben in een door hem bij deze gelegenheid uitgegeven charter van 1340.

F. N. Smits. Beknopte Geschiedenis van Eindhoven, met twee gravuren en een kaartje. — 1^e Deeltje. Van 't begin der stad — 1648. — 2^e Deeltje. Van 1648—1722. — 3^e Deeltje. Van 1723—1790. Eindhoven, Van Piere. 1887—1890. 8vo. (253.

Krom en Bondam. Inventaris van het Oud-Archief der gemeente Erp. — Opgemaakt in 1884—1889. Helmond, De Reijdt. 1889. 8vo. (254.

Aug. Sassen. De protocollen der Helmondsche notarissen (1595—1798.) 's Hertogenbosch, Muller. 1890. (*Werken van het Prov. Gen. van Kunsten en Wetensch. in N.-Brabant*. N. reeks. N°. 4.) (255.

C. C. N. Krom. Inventaris van het oud-archief der gemeente Stip-horst. Opgemaakt in 1884. Helmond, De Reijdt. 1888. 8vo. (256.

Krom en Bondam. Inventaris van het oud-archief der gemeente Vechel. — Opgemaakt in 1884—1888. Helmond, De Reydt. 1888. 8vo. (257.

G E L D E R L A N D.

Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1889. Hoofdredacteur J. C. W. Quack. — Vijf en vijftigste jaargang. Arnhem, Gouda Quint. Z. j. (1888). 8vo. (258.

Hierin o. a.: A. Schimmelpenninck van der Oije van Nijen-beek. Eenige bladzijden uit het Register op de Leenen van het Furstendom Gelre en van de Graafschap Zutphen. Medegedeeld door — II, (bldz. 3—13). — Dezelfde. Genealogische Aanteekeningen op oude Geslachten. IV. (bldz. 14—21.) — H. M. Werner. De Kemnade (bldz. 22—78.) [Tusschen Doetinchem en Terborg.] — A. Aarsen. Nijmegen van 6—9 November 1794. Een brief uit die stad en uit die dagen. Ingeleid en meêgedeeld door — (bldz. 143—156). — Peter A. N. S. Van Meurs. Bernardus Johannes Cornelis baron Dibbets. Met portret, enz. (bldz. 180—208.) [De bekende generaal (1782—1839).]

Idem voor 1890. — Zes en vijftigste jaargang. Z. j. (1889.) (259.

Hierin o. a. (behalve een vervolg op Schimmelpenninck's „Genealogische Aanteekeningen”) D. Van Asbeck. Eenige Arnhemsche medailles van het Gemeentemuseum te Arnhem (bldz. 79—98) [1696—1799.] — J. A. Heuff A. z. Avezaath. Met geslachtslijst (bldz. 119—152.) [De dorpen Kerk- en Kapel-Avezaath.]

Idem voor 1891. — Zeven en vijftigste jaargang. Z. j. (1890.) (260.

Hierin o. a. (behalve een vervolg op Schimmelpenninck's „Register op de leenen van Gelre en Zutphen”): Jac. Anspach. De Schaffelaar (bldz. 120

****

tot 128.) [Over de vraag, aan welke besitting Jan Van Schaffelaar zijn geslachtsnaam ontleende.] — W. Van de Poll. Tiel in 1813 en 1814. Geschiedkundige schets. (bldz. 139—176).

Idem voor 1892. — Acht en vijfzigste jaargang. Z. j. (1891.) (261.

Hierin o. a. (behalve een vervolg op Schimmelpenninck's „Leenen van Gelre enz.)” H. M. Werner. Het Kasteel Vorden (Met 3 plaatjes en eene stamtafel) (bldz. 16—68.) — J. G. Ch. Joosting. Iets over de Kanselarij te Nijmegen (1420—1430.) (bldz. 87—100). [Getrokken uit de stadsrekeningen.] — W. Van de Poll. Maarten Schenk-herinneringen te Nijmegen (bldz. 101—127). [Eenige bijzonderheden over diens dood bij den mislukten aanslag op Nijmegen in 1589 worden medegedeeld, geput uit twee zeldzame geschriftjes uit datzelfde jaar.] — J. C. W. Quack. Het gevecht te Niftrik. 30 Juli 1388. (bldz. 128—138). [Willem van Gelder behaalde een overwinning op de troepen van Johanna van Brabant.]

W. Pleijte. Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote. — Gelderland. — Afbeeldingen naar de oorspronkelijke voorwerpen of naar photographieën met begeleidenden tekst en oudheidkundige kaart. Afl. 14. Leiden, Brill. 1889. 8vo.

(262.

Opgravingen o. a. bij Doorwerth, Heelsum, Wolfhees, Wageningen enz.

P. Th. A. Dohmen. De slag aan de Kempekoel, bij Sittard, op den 24sten Maart 1543. [*Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg*. Tome XXVI, p. 441—452.]

(263.

Dohmen publiceert „Ein warhaftige und gewisse neue Zeittung” van een ooggetuige over dezen bloedigen slag, waarin de troepen van Willem van Gulik een nederlaag toebrachten aan die van Karel V.

G. Müller. Die Entwicklung der Landeshoheit in Geldern bis zur Mitte des 14 Jahrhunderts. Marburg, Elwert. 1889. 8vo. (264.

Müller meent, dat in het midden der 14de eeuw het gebouw der „Landeshoheit” in hoofdzaak voltooid is. Als kenteeken daarvan neemt hij aan het bezit „der vollen, öffentlichen Gerichtsgewalt”, niet de „Grund-”, niet de „Lehensherrlichkeit”.

J. Wessels Boer. Stadrecht van Arnhem. [*Versl. en Meded. der Vereen. tot uitg. der bronnen van het oude vad. recht*. II. (1891), bldz. 475—508.]

(265.

„Van veel oudere dagteekening dan 1354 is Arnhem's oudste keuren-verzameling niet”.

Pleijte, Van den Bogert en Bouwheer. Bijdrage tot de geschiedenis van Barneveld. — Uddel en Uddeler Heegde. Barneveld, Boonstra. 1889. 4o.

(266.

James De Fremery. Cartularium der abdij Mariënweerd, uitgegeven door — 's Gravenhage, Nijhoff. 1890. 8vo. (267.

Dit cartularium, berustende in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, dateert uit de 14de en 15de eeuw en loopt van 1129 tot 1457 (555 nummers). Sommige der oorkonden zijn reeds uitgegeven door Sloet en door Van den Bergh. Een „goederenlijst der abdij”, een beschrijving der zegels, een kaart uit de 16de eeuw, registers, enz. besluiten dezen arbeid, die als 't ware een voortzetting is van De Fremery's *De Abten van Mariënweerd* ('s Gravenhage, Nijhoff. 1888.)

Abeleven en Van Voorthuysen. Catalogus van het Museum van Oudheden te Nijmegen. — 1ste gedeelte. Gedenkteeken van Vóór-Germaanschen, Germaanschen en Romeinschen oorsprong. (3de herziene en vermeerderde druk). Nijmegen, Macdonald. 1889. 8vo. (268.

Met afbeeldingen.

Idem. — 2de gedeelte. Gedenkteeken van middeleeuwschen oorsprong en van lateren tijd. — 1890. (269.

W. C. Schönstedt. De wallen van Nijmegen. Nijmegen, Ten Hoet. 1889. 8vo. (270.

„De ontwikkelingsgeschiedenis van de vesting Nijmegen”.

W. Van de Poll. Inventaris van het Oud-Rechterlijk Archief der gemeente Nijmegen. — Gedrukt op last van het Gemeente-bestuur. Nijmegen, Thieme. Z. j. (1890). 8vo. (271.

Stadrechten van Nijmegen. Eerste stuk. (*Werken der Vereen. tot uitg. der bronnen van het oude vad. recht.* — Eerste reeks. N°. 11) 's Gravenhage, Nijhoff. 1890. 8vo. (272.

Dit deel bevat „de drie Keurboeken, achtereenvolgens als geheel door de Regeering der stad vastgesteld”.

J. G. Ch. Joosting. Inventaris van het Oud-Archief der Nijmeegsche Broederschappen, opgemaakt door —. Nijmegen, Macdonald. 1891. (273.

In de 13de en 14de eeuw ontstonden in ons vaderland vereenigingen, die ten doel hadden „zorg voor het geestelijk heil der medebroeders en arm-verzorging”. Ook in Nijmegen had men dergelijke „broederschappen”. „Een nauwkeurige kennis van haar wezen en werken” is van groot belang voor „de wetenschap der maatschappelijke toestanden in de Middeleeuwen”. Maar er werden ook opgericht broederschappen, die niet uitsluitend bovengenoemd doel najaagden, en „niet zoo zelfstandig” waren, maar „in verband” stonden „met de gilden”. Deze „werden langzamerhand meer politieke lichamen” en verwierven zich in de 15de en 16de eeuw groote macht, die echter tegen ± 1600 was gebroken. Haar geschiedenis levert Joosting in de „Inleiding”, waarna hij overgaat tot de charters (1223 nummers van 13.. tot 1715), de Cartularia (1307—1365), enz. Registers maken het gebruik van dit werk gemakkelijk.

Theod. Jorissen. Freule van Dorth. (*Historische en literarische studiën*, bldz. 33—54). (274.

Een bijdrage (1879), aan de hand van Staats Evers' „De Geldersche Achterhoek in 1799, 1879” over de opstootjes in de Graafschap in September 1799 en het uiteinde der freule van Dorth.

HOLLAND IN HET ALGEMEEN.

W. G. Brill. De strijd om Dordrecht in 1018. — Willem van Holland: heeft hij zich voor den Bisschop van Utrecht vernederd? heeft hij Holland bij verdrag aan Lodewijk van Loon afgestaan? — Willem II, Roomsche Koning: is hij door verraad om het leven gekomen? is zijn lijk teruggevonden en opgedolven? — Steunt de

blaaam van echtbreuk, aan Floris V verweten, op waarheid? --- Is Van Velzen dadelijk na de overgave van het slot Kronenburg met den dood gestraft? — Wat te denken van de oneenigheid tusschen Albrecht van Beieren en zijnen zoon? — De waarheid aangaande Allaert Beilinc. [*Betwiste bijzonderheden*, bldz. 9—64.] (275.)

- J. Kappeyne van de Coppello. Hecmundensia. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. V. (1888), bldz. 1—103.] (276.)

Deze opmerkelijke studie dankt haar ontstaan aan de bewering van Mr. S. Pols (Zie deze *Bijdragen*. Derde reeks. IV, bldz. 128—152), dat de bekende giftbrief van Dirk V van 1083 in het Rijksarchief niet echt zou zijn. Kappeyne neemt de echtheid wel aan. Over dezen wetenschappelijken strijd zie men ook de *Versl. en Med. der Kon. Akademie, Afd. Letterkunde*. Derde reeks. V, Zitting van 10 December 1887.

- R. Fruin. Het gravenregister uit het Adelbertsboek der Egmonder abdij, naar het handschrift van Balduinus de Haga. [*Fruin's Bijdragen*. Derde reeks. V. (1888), bldz. 182—210.] (277.)

De vervaardiger van het hier gepubliceerde handschrift was een monnik uit de Egmonder abdij van 't begin der 16de eeuw. Fruin neemt de echtheid der oorkonde van 1083 onvoorwaardelijk aan.

- M. S. Pols. De echtheid der cyrograaf van Dirk V nader getoetst. [*Nijhoff's Bijdragen*, Derde reeks. V. (1889), bldz. 278—344.] (278.)

Pols blijft de echtheid van den cyrograaf van Dirk V (1083) ontkennen. Zij is „niet vol te houden, zonder nagenoeg al onze echte bronnen voor de oudste geschiedenis van het graafschap Holland naar de prullemand te verwijzen.”

- R. Fruin. Naschrift. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. V. (1889), bldz. 344—348 en Inhoud, bldz. II.] (279.)

Fruin blijft de echtheid volhouden.

- L. Quidde. Zum Romzugsplan Wilhelms von Holland. [*Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* von L. Quidde. I. (1889). S. 166—169.] (280.)

In een kroniek van Nauclerus wordt verhaald, hoe Koning Willem den 24 Juni 1256 een vorstendag te Keulen samenriep en daar besloot tot een tocht naar Rome, om door den Paus gekroond te worden. Deze datum moet natuurlijk onjuist zijn. Quidde slaat voor te lezen 27 Dec. 1256, d. i., als men rekening houdt met den Kerstijl, 27 Dec 1255. De vergissing zou inderdaad niet zoo groot geweest zijn, als men nagaat dat 27 Dec. is *Johannes* Evangelista en 24 Juni *Johannes* Baptista. Ook andere overwegingen geven aan deze interpretatie een groote mate van waarschijnlijkheid.

- J. M. Lion. Chi sont li duc li conte li visconte li banereche et li chevalr qui furent sur le Kuunre en frise lan nre singir MCCCXCVI. Ancien armorial contenant 333 écussons de chevaliers Neêrlandais, Belges, Français et Allemands qui sous Albert de Bavière, ont été faire la guerre en Frise en 1396. Cet armorial est conservé aux Archives du royaume des Pays Bas à la Haye et copié par — La Haye. Nijhoff. 1889. (gr. fol.) (281.)

Léopold Devillers. *Cantulaire des Comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière. Tome IV. Bruxelles, Hayez. 1889. (Collection de chroniques Belges inédites.)* 4to. (282.)

Dit deel dezer bronnenuitgave behandelt de jaren 1414 tot 1428 (Verdrag van Delft) en is natuurlijk van belang voor de geschiedenis van Holland en Zeeland. Vele der dokumenten, op deze gewesten betrekkelijk, waren reeds vroeger gepubliceerd in de bekende verzamelingen. In de *Préface* geeft Devillers een beschrijving van de gebeurtenissen in Henegouwen en ter loops ook van die in Holland en Zeeland, waarin Jacoba van Beieren's levensroman gevlochten wordt.

H. G. Hamaker. Iets over de huslotha, de vronescond en de beden in Holland. [*Nijhoff's Bijdragen.* 3de reeks. V. (1888), bldz. 274—356.] (283.)

Een studie over de belastingen in Holland tot het midden der 14de eeuw. „Huslotha” is een huisbelasting, een huisgeld, dat tot 958 in de bronnen onder dezen naam wordt aangetroffen, later in dien van „vronescond” zich oplost; jaarbede of schot een jaarlijksche grondbelasting, ten behoeve van den Graaf reeds in de 11de eeuw aan niet-adellijke grondbezitters opgelegd. Nog worden besproken de buitengewone beden, bij buitengewone gelegenheden (b.v. oorlog) door den Graaf aan zijn onderdanen gevraagd.

A. d. Reiners. De school van H. Willebrord in de abdij van Echternach. — De handschriften van de nationale boekery te Parijs. [*Dietsche Warande.* 1889, bldz. 47—62.] (284.)

In de *Bibliothèque nationale* te Parijs berusten een aantal handschriften uit de abdij van Echternach, waaruit zij in 1795 zijn ontfond. Hieronder bevinden er zich, die gegevens bevatten vooral voor de (kerkhistorische) topographie van Holland. Van deze manuscripten geeft Reiners een korte beschrijving.

ZUIDHOLLAND.

C. h. M. Dozy. De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1284—1424. Uitgegeven door — 's Gravenhage, Nijhoff. 1891. (*Werken, uitg. door het Hist. Gen.* Derde serie. N°. 2.) 8vo. (285.)

Deze uitgave is gesplitst in twee deelen: 1°. de oudste rekeningen van 1284—1287, een collectie, zooveel te merkwaardiger, omdat de oudste ons bekende rekening in ons land dateert van 1308, de oudste stadsrekening zelfs van 1326; 2°. „extracten uit de thesoriërsrekeningen van 1311—1424, gemaakt door (den bekenden) Wouter van Goudhoeven.” Registers en een Woordenlijst maken het raadplegen dezer uitgave gemakkelijk.

K. Höhlbaum. Drei Briefe der Stadt London an die Stadt Dordrecht aus dem Jahre 1359. [*Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. te Utrecht.* XI. (1888.) bldz. 379—388.] (286.)

Niet zonder gewicht voor de handelsgeschiedenis van Dordrecht.

J. L. van Dalen. De wijnhandel te Dordrecht. [*Vragen van den Dag.* 1891, bldz. 147—159.] (287.)

Een geschiedkundige schets van dezen handel gedurende de middeleeuwen tot op onzen tijd,

A. Van de Weg, JSzn. Inventaris van het archief van het Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk binnen Dordrecht. Dordrecht, Blussé van Oud-Alblas. 1888. 8vo. (288.)

J. L. van Dalen. De verdeeling der Merwede bij Dordrecht. [*Vragen van den Dag*. 1890, bldz. 502—510.] (289.)

Volgens de meeste schrijvers heeft de Merwede zich niet altijd bij Dordrecht verdeeld. Van Dalen stelt de verandering in het laatste kwart der 13de eeuw, en niet, zooals anderen willen, in het laatst der twaafde eeuw.

J. Soutendam. Uittreksels uit de „Opera omnia” van Petrus Forestus, betreffende Delft, Delvenaars, Delftsche toestanden, enz., loopende over de jaren 1558—1596. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. V. (1889), bldz. 252—272.] (290.)

Pieter van Forest was o. a. lijfarts van Prins Willem I.

J. Soutendam. Mr. Christiaan Adriaansz. Van der Goes, schout der Stad Delft, 1559—1581. [*Tijdspiegel*. September 1889, bldz. 48—62.] (291.)

J. Soutendam. Uit de papieren van Mr. Christiaan Van der Goes, schout ter stede van Delft [*Tijdspiegel*. 1890. III, bldz. 358—371.] (292.)

Een kijkje in de strafrechtspleging dier dagen.

J. Soutendam. Uit de resolutiën van XL. Raden van Delft. [*Tijdspiegel* 1888. I, bldz. 511—516; II, bldz. 59—62.] (293.)

Uit de zestiende en zeventiende eeuw.

B. W. F. Van Riemsdijk. Het klooster van Sinte Agatha met het Prinsenhof te Delft. Afzonderlijke overdruk uit de *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst*. X. (1889). 8vo. (294.)

Met een platten grond, in de „Verslagen” niet aanwezig. Van 1572 tot 1584 nam Willem van Oranje hier zijn intrek, als hij zich in Delft ophield.

Haagsch Jaarboekje voor 1889, onder redactie van A. J. Servaas van Rooijen. 's Gravenhage, Cremer. 1888. 8vo. (295.)

Hierin o. a. L. Wichers. Historische bijdrage omtrent de „Karosse van Staat”, (bldz. 38—47). — A. J. Servaas van Rooijen. Het bericht van den moord op Prins Willem I in den Haag, (bldz. 48—52). — J. C. Van der Muelen. Een oud Hollandsch huis in de 1e helft der XVIIe eeuw. (Het Huis van Constantijn Huygens te 's Gravenhage), (bldz. 67—84). — J. G. Frederiks. Leeuwendaal bij Rijswijk (bldz. 97—107).

Idem voor 1890. 1890. (296.)

Hierin o. a.: R. Krul. Govard Bidloo, (bldz. 49—75). [Bidloo werd in 1701 benoemd tot lijfarts van Willem III en was bij diens sterven tegenwoordig.]

Idem voor 1891. 1891. (297.)

Hierin o. a.: L. J. J. Hageraats. De stichting van 's Gravenhage, (bldz. 6—20). — J. C. van der Muelen. Wapens in de Grootte of St. Jacobskerk te 's Gravenhage 1665—1736 (bldz. 82—102).

Idem voor 1892, onder redactie van A. J. Servaas van Rooijen. —
Orgaan der Vereeniging: „Die Haghe.” 's Gravenhage, Mouton.
1892. 8vo. (238.

Wouter Nijhoff. 's Gravenhage en zijne oude beschrijvingen.
[*Bibliographische Adversaria*. Tweede reeks. I, 6—7, bldz. 157—168.]
(239.

Over de jaren 1552—1785.

W. P. Van Stockum. 's Gravenhage in den loop dertijden. 2 deelen.
's Gravenhage, Van Stockum. 1889. 8vo. (300.

Met een kaart (1570).

Rotterdamsch Jaarboekje onder redactie van J. H. W. Unger.
Eerste jaargang. Rotterdam, Eeltjes. 1888. 8vo. (301.

Hierin o. a. J. H. W. Unger. De vroedschapspenningen van Rotterdam,
(bldz. 169—195). — [Met afbeeldingen dezer penningen, „die in plaats van
presentiegeld werden uitgereikt.”]. — G. Van Rijn. Het pamflet „Aan
het volk van Nederland”, te Rotterdam, (bldz. 207—268). [De geschiedenis
van den Rotterdamschen nadruk van dit bekende geschriftje (1781).]

Idem. Tweede jaargang. Rotterdam, Bazendijk. 1890. 8vo. (302

Hierin o. a. R. Fruin. Naar aanleiding der vereeniging van Delfshaven
met Rotterdam, (bldz. 1—41). [In deze bijdrage wordt nagegaan, „hoe ver-
schillende steden aan de Maas (Vlaardingen, het dorp Schie, Delft, Schiedam,
Rotterdam, Delftshaven) achtereenvolgens de zetel geworden zijn van de
riviervaart en van het verkeer van Holland met Zeeland en met de Zuide-
lijke Nederlanden” en hoe Delfshaven, „indertijd door Delft aangelegd om
met Rotterdam mede te dingen” door den loop der omstandigheden zelf heeft
aangeboden, met die stad te worden vereenigd.] — J. Craandijk. Iets
over het geslacht van Cralingen, (bldz. 71—101). [Bijzonderheden omtrent
leden dier familie, die de heerlijkheid Kralingen niet hebben bezeten,
waarvan echter vele een rol in de geschiedenis van Holland hebben gespeeld.] —
G. Van Rijn. Kaat Mossel, (bldz. 159—231.) (1723—1798.) [Met portret
van deze bekende Rotterdamsche Orangiste, eigenlijk geheeten Catharina
Mulder, en met een lijst van brochures, enz. door voor- en tegenstanders
over haar geschreven.]

S. Muller Hzn. De jaarstijl te Rotterdam vóór de Hervorming.
[*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. VI. (1891), bldz. 268—270.]
(303.

De Rotterdamsche schepenbank heeft althans van 1357 af constant den
Kerststijl gebruikt. In het geheele Oostenrijksche tijdvak heette de Kerststijl
„stilus communis, tgemeen scriven, den gewonen loop”; de Paaschstijl „stilus
curie, tscriven in den Hove van Holland, den loop van den Hove”.

Theod. Jorissen. Een steenworp in Mei 1810. (*Hist. en lit.*
studiën, bldz. 141—154.) (304.

Deze bijdrage, geschreven in 1870, handelt over opstootjes in Rotterdam
bij gelegenheid van het verblijf van Fransche troepen aldaar.

R. Fruin. Over de opkomst van het Hoogheemraadschap van Rijn-
land. [*Versl. en meded. Kon. Akademie Afd. Letterk.* Derde reeks. V.
bldz. 274—356.] (305.

Reeds in het midden der 13de eeuw is van dit Hoogheemraadschap sprake,
maar eerst door Philips van Bourgondie is daarvan de rechtsbevoegdheid

omschreven, welk feit aanleiding heeft gegeven tot de meening, dat het ook in dien tijd pas is ontstaan.

P. A. van Buuren. Woerden in November 1813. [*Tijdspiegel*. 1888. III. bld. 221—247.] (306.)

J. H. Hingman. Verslag aangaande de oude gemeente- en waterschapsarchieven in Zuidholland, over 1890, uitgebracht aan Gedeputeerde Staten dier provincie. ¹ [Afzonderlijke afdruk van bijlage CC² van het *Provinciaal Verslag*.] (307.)

Dit verslag handelt over de archieven van den polder Oostijsselmonde, van de gemeente Zoeterwoude en van het hoogheemraadschap Schieland.

M. S. Pols. De rechten der stad Goedereede. [*Versl. en med. der Vereen. tot uitg. der bronnen v. h. oude vad. recht* II (1890), bldz. 288—357.] (308.)

„Privilegien” (1312—1562). — „Keuren of voorboden” (1478—1563.)

M. S. Pols. De ambachtsheerlijkheid van Dirksland. [*Versl. en meded. der Vereen. tot uitg. der bronnen van het oude vaderl. recht*. II. (1890), bldz. 270—288.] (309.)

„Willeceure van Dirckxlandt” (1536, 1557/8.) — „Dingtalen” (zonder tijdsbepaling, maar in „den vorm der middeleeuwsche wijze van recht te houden”.)

Peter A. N. S. Van Meurs. Terechtstelling van een lijk in 1560. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. VI, bldz. 267.] (310.)
Te Gorkum.

NOORD-HOLLAND.

M. S. Pols. Westfriesche stadrechten. I. II. 's Gravenhage, Nijhoff. 1885—1888. (Uitg. door de *Vereeniging tot uitg. der bronnen v. h. oude vaderl. recht*) 8vo. (311.)

Deze interessante bronnenuitgave is voorzien van een inleiding en van belangrijke aantekeningen over de middeleeuwsche rechts- en maatschappelijke toestanden dier streken. Deze stadrechten werden door de Graven geschonken niet alleen aan afzonderlijke steden en dorpen, maar ook aan een verzameling van dorpen; de stad Grootebroek b.v. bestond uit 4 dorpen, Hoorn uit de stad van dien naam en 9 dorpen. Zelfs Texel kreeg stadrechten (1415).

G. de Vries Az. Een drietal ordonnantiën betreffende den Westfrieschen Zeedijk. [*Versl. en Meded. der Vereen. tot uitgave d. bronnen van het oude vad. recht*. II. 3. (1889), bldz. 209—245.] (312.)

Geestmerambacht (1439); Vier-Noorder-Koggen (1510); Geestmerambacht, Schagen en Nedorper Koggen (1518).

¹ De voorgaande verslagen van Hingman heb ik in deze bibliographie niet besproken, omdat zij niet afzonderlijk zijn uitgegeven en buitendien in de *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven* geregeld worden opgenomen. Maar met het rapport over 1890 is het gewestelijk bestuur de archief-autoriteiten vóór: vandaar dat dit hier wordt genoemd,

H. Kroon Dz. en F. Kapteijn. Nieuwe kroniek van Hoorn. Geschiedenis van Westfrieslands hoofdstad, van haar ontstaan tot op onze dagen. Naar officiële bronnen bewerkt door —. Met 23 platen, portretten, platte gronden, enz. Hoorn, Boldingh. 1891. 4to. (313.

Een uitgebreide, net uitgevoerde en met zorg bewerkte uitgave.

C. W. Bruinvis. Over Alkmaarsche geschiedboeken en geschiedschrijvers. Alkmaar, Coster. 1888. (Niet in den handel.) 8vo. (314.

De Kronijk van Van der Woude (1645 enz.); Simon Eikelenberg (1663—1738); Gijsbert Boomkamp (18de eeuw).

C. W. Bruinvis. Hoe de Alkmaarsche Waagtoren zijn klokkenspel bekomen heeft. — Tweede druk, vermeerderd en uitgebreid tot eene geschiedenis van de Kaasmarkt, het Waaggebouw en het Waagrecht te Alkmaar. Alkmaar, Coster. 1889. 8vo. (315

De eerste druk verscheen in 1888. — 't Behandelt vooral het jaar 1688.

Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren onder redactie van N. De Roever. 1889. Amsterdam, Van Looy. 1889. 8vo. (316.

Hierin o. a. R. W. P. De Vries. Amsterdamsche atlassen (bldz. 25—37). — A. W. Kroon. De blijde inkomst van den laatsten Graaf van Holland te Amsterdam (bldz. 148—173) [18 September 1549]. — J. F. B. Bijdrage tot eene geschiedenis van het geslacht Schaep, (bldz. 198—226). [Met portret van Mr. Gerard Schaep Pietersz. (1599—1655).]

Idem. 1890. 1890. 8vo. (317.

Hierin o. a. A. de Roever Nz Het geslacht Barchman — Wuytiers (bldz. 121—138). — Bern. J. M. De Bont. Cornelis Jacobsz. Brouwer, genaamd Bam, (bldz. 139—162). [Brouwer (1512—1592) was Magistraat der stad in 1578 en werd in dat jaar verbannen, toen Amsterdam de Spaansche zijde verliet.] — N. de Roever. Een belasting-oproer, (bldz. 177—197). [In 1835.]

Amsterdamsch jaarboekje 1891 onder redactie van N. de Roever. Amsterdam, Van Looy. 1891. 8vo. (318.

Hierin o. a. J. G. Frederiks. Wat men las in de Amsterdamsche Courant voor 1790. (bldz. 73—92). — A. de Roever Nz. De Vlaming van Oudshoorn (bldz. 105—122) [Genealogische bijzonderheden over dit Amsterdamsch geslacht.]

N. de Roever. Uit onze oude Amstelstad. — Schetsen en taferelen betreffende de Geschiedenis der Veste, het Leven en de Zeden harer Bewoners. Amsterdam, Van Looy. 1890. 8vo. (319.

In dezen bundel losse populaire schetsen komen o. a. voor: Straatnamen (bldz. 5—25). — Een bezoek bij den vice-admiraal Engel baron de Ruyter (bldz. 76—85). — Iets over werkliedenbeweging in vroegeren tijd (bldz. 86—91). — De gevolgen van 1795 in het goudsmidsgilde (bldz. 92—104).

Idem. Tweede bundel. 1890. (320.

Hierin o. a.: Uit den Franschen tijd (bldz. 88—101). — Regenten en Ambtenaren (bldz. 102—120).

Idem. Derde bundel. 1891.

(321.

Hierin o. a.: Handel en Nijverheid (bldz. 1—55). — Bekende en vergeten Amsterdammers van verdienste (bldz. 78—121).

P. A. J. Van den Brandeler. De Wapens van de Magistraten der stad Amsterdam sedert 1306 tot 1672. 's Gravenhage, Van Doorn. 1890. 8vo.

(322.

Naar een manuscript wapenboek uit het laatst der 17de eeuw.

J. Ter Gouw. Geschiedenis van Amsterdam. VI. VII. Amsterdam, Van Holkema. 1888—1891. 8vo.

(323.

Deze op groote schaal begonnen en voortgezette arbeid, op vertrouwbare bronnen steunend, is nu gevorderd tot 1578, toen Amsterdam „Geus” was geworden.

A. W. Kroon. Amsterdam in 1672, naar officieele bronnen bewerkt. Amsterdam, Brinkman en De Vries. 1888. 8vo.

(324.

Deze arbeid steunt in de eerste plaats op de aantekeningen van Hans Bontemantel, een der stedelijke regenten van die dagen.

A. Heinsius. Amsterdam in 1787. Een bladzijde uit de geschiedenis der Patriotten. [*Vragen van den Dag*. 1888, bldz. 82—112.]

(325.

Een populaire beschrijving der woelingen van Orangisten en Patriotten' eindigende met de bezetting der stad door Pruisische troepen.

L. Wichers. Politicq Journaal van den 15den tot den 19den Januarij 1795. [*Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen. te Utrecht*. XII. (1889), bldz. 33—92.]

(326.

Dit journaal werd gehouden door Mr. W. F. Roëll, Pensionaris van Amsterdam, later Minister onder Koning Lodewijk en William I. Gedeeltelijk geeft Wichers een uitgave van den tekst, gedeeltelijk geeft hij daarvan den inhoud weer.

Theod. Jorissen. Amsterdamsche couranten in 1809. [*Hist. en lit. studiën*, bldz. 131—140.]

(327.

Dit opstel, geschreven in 1869, handelt over de houding van de Amsterdamsche pers en het over haar uitgeoefende toezicht in de dagen van den inval der Engelschen op Walcheren.

Alard van Amsterdam. De lotgevallen der Amsterdamsche Beurzen, sinds de stichting der stad. Amsterdam, Van Langenhuisen. 1888. 8vo.

(328.

Met platen.

N. de Roever. Tweeërlei regenten. [*Oud-Holland*. 1889, bldz. 63—88.]

(329.

In deze bijdrage, steunende op eenige „discoursen” van den Amsterdamschen Burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft (1547—1626) beschrijft De Roever de plannen tot uitlegging der stad in 1612—1615 en volgende jaren.

F. A. Molster. De eigendom der gemeene heiden en weiden van Gooiland. Amsterdam, Robbers. 1888. 8vo.

(330.

Z E E L A N D.

Archief. — Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen. Zevende deel. Eerste stuk. Middelburg, Altorffer. 1891. 8vo. (331.

Hierin o. a. H. M. Kesteloo. De stadsrekeningen van Middelburg. (IV) van 1550—1600 (bldz. 1—182).

F. Nagtglas. Levensberichten van Zeeuwen. Vervolg op P. de la Rue, Geletterd, staatkundig en heldhaftig Zeeland. (Voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen uitgegeven.) I. Middelburg, Altorffer. 1888. 8vo. (332.

G. A. Vorsterman van Oijen. Het Archief van Aardenburg. I. Beredeneerde catalogus van de handvesten, rekeningen enz. uit het tijdperk van de Graven van Vlaanderen. 1201—1604. Middelburg, Altorffer. 1889. 8vo. (333.

H. M. Kesteloo. Domburg en zijn geschiedenis. Omgewerkte en vermeerderde uitgave van „Wandelingen door de voormalige Smalstad Domburg”. Middelburg, Van Benthem en Jutting. 1890. 8vo. (334.

Met kaartje.

Hollestelle en Laban. Inventaris van het Oud-Archief der stad Tholen, bevattende een chronologische opgaaf en omschrijving van de charters, oorkonden, rekeningen enz., daarop betrekking hebbende. Tholen, Pot. 1888. 8vo. (335.

R. Fruin. Grondbezittingen der abdij van Echternach op Walcheren. Opnieuw uitgegeven. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. VI. (1891), bldz. 291—306.] (336.

Onlangs werd in de *Bibliothèque nationale* te Parijs ontdekt „een fragment van een goederenlijst der abdij”, een handschrift uit het laatst der 11de of het begin der 12de eeuw. In West- en Noordmunster schijnt zij hare meeste Zeeuwsche goederen gehad te hebben. Zie ook no 284.

K. Baart. Westkapelle, haar bevolking, Westkapelsche dijk. Geschiedkundig en karakteriseerend beschreven. Met twee kaarten. Middelburg, Altorffer. 1889. 8vo. (337.

U T R E C H T.

R. Fruin Th. Azn. Verslag omtrent oude gemeente- en waterschapsarchieven in de provincie Utrecht over 1888. (Uitgebracht en gedrukt op last van Gedeputeerde Staten.) Utrecht, Kemink. 1889. 8vo. (338.

Abcoude, Loenersloot, Ruwiel, Loenen, Loosdrecht. — Dit verslag is ook opgenomen in de *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven*. XI. 1888, bldz. 378—386

Idem over 1889. 1890.

(339.

Montfoort, Leusden, Stoutenburg. — Dit verslag komt ook voor in de *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven*. XII. 1889, bldz. 533—540.

S. Muller Fz. Bijdragen voor een Oorkondenboek van het Sticht Utrecht. Programma. 's Gravenhage, Algemeene landsdrukkerij. 1890. 8vo. (340.

In dit programma worden eerst de grenzen aangewezen, die aan een oorkondenboek van het Sticht moeten worden gesteld, 1°. wat den tijd betreft, waarbij 1528 als uiterste termijn wordt aangewezen, 2°. wat territorium betreft, waarbij blijkt, dat de schrijver in de eerste plaats noodig rekent een oorkondenboek der bisschoppen van Utrecht, niet van het vroegere Sticht, niet van het grondgebied der tegenwoordige provincie. Als voorbereiding zal hij uitgeven lijsten van regesten, archiefigwijze, niet naar tijdvakken, welk plan wordt opgehelderd door een „Overzicht der serie regestenboeken betreffende het Sticht Utrecht” (bijlage II). Verder wordt een betoog gewijd aan de vaststelling van de aan te nemen stijlen, terwijl een „*Calendarium Trajectense*” de berekening der heilighedagen gemakkelijk maakt.

Verslag van het verhandelde in de algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch genootschap van Kunsten en Wetenschappen. 1888. 8vo. (341.

Hierin (bldz. 6—36) de openingsrede van S. Muller Fz. dd. 26 Juni 1888, waarin deze den treurigen toestand van het bisdom Utrecht onder Jan van Diest (1323—1341) schetst en tegelijkertijd de plaats aangeeft, die volgens hem dat bisdom in onze middeleeuwsche geschiedenis inneemt, en die zou wettigen, dat dit eerder dan Holland als uitgangspunt daarvan moet worden aangenomen.

S. Muller Fz. Drie Utrechtsche Kroniekjes vóór Beka's tijd. [*Bijdr. en med. v. h. Hist. Gen.* XI (1888), bldz. 460—508.] (342.

I. Annalen van het Kapittel van St. Marie te Utrecht; II. Catalogus episcoporum Ultrajectinorum; III. Bella campestria inter episcopos Trajectenses et comites Hollandie.

S. Muller Fz. De Registers en Rekeningen van het bisdom Utrecht (1325—1336.) Uitgegeven door —. I, II. 's Gravenhage, Nijhoff. 1889—1891. (*Werken uitg. door het Hist. Gen. Utrecht*. N. serie. N°. 53, 54.) 8vo. (343.

Deel I bevat de dokumenten zelf, deel II wordt hoofdzakelijk ingenomen door een zeer uitgebreide Inleiding en uitvoerige Registers. Deze bronnen-uitgave is van groote waarde voor onze kennis van maatschappelijke en huishoudelijke toestanden uit de dagen, toen Jan van Diest aan het hoofd stond. Buitendien is door haar „een tamelijk volledig overzicht verkregen van de positie van den Utrechtschen bisschop in de eerste helft der 14e eeuw en van de administratie van het bisdom”.

G. Brom. De schatting op het bisdom Utrecht gelegd ten behoeve van Walraven van Meurs. [*Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*. XVI. (1888), bldz. 372—407.] (344.

Deze studie, vervaardigd met gebruikmaking van Vatikaansche archivalia, behandelt het slot van het z.g. Utrechtsche schisma.

S. Muller Fz. Gedenkschriften van Jhr. Herbern van Mijnden. [*Bijdr. en Med. van het Hist. Gen.* XI (1888), bldz. 1—69.] (345.

Deze mémoires dagteekenen uit de eerste helft der zestiende eeuw en berusten thans in het *Staatsarchiv* te Munster, waar prof. Blok ze op zijn ontdekkingsstocht vond.

- S. Muller Fz. Collatierecht en ambtsbejag. Bijdragen tot de geschiedenis van het vergeven van beneficiën en ambten bij tourbeurten. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derdereeks. V. (1889), bldz. 423—462.] (346)

Uit door hem medegedeelde stukken (1341—1661) trekt Muller de conclusie, dat de contracten van correspondentie, hoewel een vrucht van de republiek, toch wortelen in veel oudere misbruiken en dat ook hier de veel gesmaadde 17de eeuwse regenten slechts den laatsten stap deden op den weg van het bederf, dien reeds de middeleeuwen hadden ingeslagen.

- S. Muller Fzn Collatierecht en ambtsbejag. Naschrift. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. VI. (1890), bldz. 75—80.] (347.)

Bronnen uitgave 1625.

- S. Muller Fz. Een Stichtsche dingtaal van doodslag. [*Versl. en Med. d. Vereen. tot uitg. der bronnen v. h. oude vad. recht*. II. (1891), bldz. 508—514.] (348.)

„Uit het 2de kwartaal der 15de eeuw.”

- S. Muller Fz. Openbare verzamelingen der gemeente Utrecht. — Catalogus van het archief. Tweede afdeeling. 1577—1795. Utrecht, Beijers. 1890. 8vo. (349.)

In de nog niet verschenen eerste afdeeling (de derde verscheen in 1884) zal de geschiedenis van het archief worden opgenomen, terwijl in deze noten zijn geplaatst over „de geschiedenis, inrichting en werkring der verschillende takken van bestuur”, wier archieven in dezen bundel zijn gecatalogiseerd, nl. de Secretarie, de Finantiekamer, de Momboirkamer, de Aalmoezenierskamer, de Ambachtskamer, verschillende kleine commissiën, het „Gerecht”, de Stads-heerlijkheden, de gecommiteerden ter Statenvergadering.

- S. Muller Fz. De Woudenbergse meente. [*Verslagen en Mededeelingen der Vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderl. recht*. II, 3. (1889), bldz. 246—264.] (350.)

(1594—1844.)

- J. F. Croockewit. De Patriotten te Wijk-bij-Duurstede in de jaren 1783—1787. Wijk-bij-Duurstede, Vonk. 1889. 8vo. (351.)

„Vooral merkwaardig is de rol, gespeeld door dit kleine stadje, het broeinest en de wijkplaats der Patriottische weerhanen, welke zich elders niet veilig achten. Begrijpelijk is het derhalve, dat (het) in die dagen meer dan gewone belangstelling trok.”

- S. Muller Fz. Het dorpsbestuur van Amerongen in 1399. [*Versl. en Med. d. Vereen. tot uitgave der bronnen van het oude vad. recht*. II. (1890), bldz. 357—358.] (352.)

FRIESLAND.

- De Vrije Fries. — Mengelingen, uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. — Zeventiende deel. — Derde reeks. Vijfde deel. Aflevering 2—4. Leeuwarden, A. Meijer, 1888—1890. 8vo. (353.)

Hierin o. a. F. G. Slothouwer. De wording van het college der Gedeputeerde Staten in de provincie Friesland (bldz. 165—236). [Zijn vorming dagteekend van 1532 en langzamerhand ontwikkelde het zich vooral gedurende de eerste helft van den tachtigjarigen oorlog. De instructie van 1601 is tot den ondergang der Republiek blijven bestaan.] — J. G. Van Blom J. G. z. Overzicht van de Inrichting en de Bevoegdheid der Plaatselijke besturen in Friesland sedert 1795 (bldz. 341—424.) [I. De revolutie (1795—1801.); II. Opkomst van het modern gemeente-recht. (1801—1810); III. Ondergang van het modern gemeente-recht. (1810—1815); IV. De Restauratie. (1815—1851.)"]

F. Buitenrust Hettema. Bijdragen tot het Ondfriesch Woordenboek. Leiden, Brill. 1888. 8vo. (354.

Akademisch proefschrift.

W. B. S. Boeles. Het archief van wijlen Mr. W. W. Buma. [62^e verslag der Handelingen v. h. Friesch Genootschap 1889—1890.] (355.

Over Friesche aangelegenheden.

O. Bracklo. Zusammenstellung einiger Notizen, betreffend die Warfen und ihre alten heidnischen Besitzer oder Versuch einiger Blicke in die Urzeit unserer friesischen Heimath. Emden und Borkum, Haynel. 1889. 8vo. (356.

Aan dezen *Conferenz-Vortrag* mag in zooverre hier een plaats worden ingeruimd, als de schrijver, ofschoon handelend over Oostfriesland, generaliseert ook ten aanzien der Friesche streken van ons land. Hij steunt op de bekende onderzoekingen van Von Richthofen, Bartels, enz. Ook hij bespeurt familiegelijkenis tusschen de terpen (wierden) en de paalwoningen en terramaren.

M. Ph. Boissevain. De inscriptione Romana apud Frisios reperta. [*Mnemosyne. Bibliotheca philologica Batava. Nova series. Vol. XVI, 1888, bldz. 439—447.*] (357.

Den 15 Augustus 1888 werd bij Beetgum in Friesland een geloftesteen gevonden met het opschrift. „*Deae Hludanae conductores piscatus mancipe C. Valerio Secundo V. S. L. M.*” Prof. Boissevain geeft van dezen steen een beschrijving en knoopt daaraan verschillende opmerkingen vast over de verhouding der Friezen tot het Romeinsche rijk. Ook door de *Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, werd deze vondt besproken in hare zitting van 10 September 1888.

W. Pleijte. Geloftesteen aan de godin Hludana, gevonden 1888 te Beetgum in Friesland. [*Verslagen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterk. Derde serie. VI. (1889), bldz. 58—64.*] (358.

M. Ph. Boissevain. Romeinsche steen te Beetgum gevonden. [*De Vrije Fries. Derde reeks. XVII. (1888), bldz. 325—337.*] (359.

P. J. Blok. Studiën over Friesche toestanden in de middeleeuwen. [*Nijhoff's Bijdragen. Derde reeks. VI. (1890), bldz. 1—56.*] (360.

In dit interessant opstel gaat Blok eerst de geschiedvorsching over Friesland in 't kort na, waarna hij de resultaten van zijn onderzoek ten beste geeft over de geschiedenis vooral der „maatschappelijke verhoudingen.” Zijne bronnen zijn de weinige oorkonden; goederenlijsten en inkomstenregisters

der abdijen van Fulda en Werden; wetten; kloosterkronieken, munten, oudheden, enz. Achtereenvolgens bespreekt hij nu de grenzen van het gebied, waarover hij wil handelen; den grond en het daarvan gemaakte gebruik met handel en verkeer en in de derde plaats het volk en zijn toestand: de onderscheiding in oude tijden, in edelen, vrijen, liten en slaven, (waarbij veilig kan worden aangenomen, dat in de 13de eeuw de Friezen geen hoorigheid meer kenden en de onvrije standen onder de Friezen zelf niet meer bestonden); den regeeringsvorm (in de 13de eeuw die van een aantal kleine, soms aristocratisch getinte republieken); den toestand der geestelijken, enz.

- J. L. Berns.** Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken, belangrijk voor de geschiedenis van Friesland, uit het tijdperk der Saksische hertogen. — Op last der regeering ingesteld. 's Gravenhage, Nijhoff. 1891. 8vo. (361.)

Berns bezocht de archieven in Dresden, Weenen en Weimar. De in zijn rapport besproken documenten strekken zich uit over de jaren 1487—1525 en zijn van belang voor de geschiedenis der tegenwoordige provinciën Friesland en Groningen.

- S. J. Fockema Andreae.** Tekstverklaring van Oud-nederlandsche rechtsbronnen. Friesche rechtstermen. [*Rechtsg geleerd Magazijn* 1888, bldz. 503—525.] (362.)

Kest (= pand, eed), kestere, kesta, kestene, kestigia, (deze groep werd reeds vroeger besproken in de zitting der *Koninklijke Akademie van Wetenschappen* van 10 Sept. 1888); bokia; (= het inschrijven van een uiterste wilsbeschikking in het testamentboek van den geestelijke), bokinge, bokland; erdbrechtme (= het onrechtmatig gebruik van land en ook = de vergoeding daarvoor); clerie (= ecclesia) en Schoutenrecht § 32.

- F. Fontein Tuinhout.** Inventaris van het rechterlijk archief der stad Leeuwarden. 's Gravenhage, Genealogisch-Heraldisch Archief. 1888. 8vo. (363.)

Herdruk van bijdragen in het *Algemeen Nederlandsch Familieblad*.

OVERIJSEL.

- Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, uitgegeven door J. I. Van Doorninck en J. Nanninga Uitterdijk. IX, 4, bldz. 281—368. Zwolle, Tijl. 1888. 8vo. (364.)

Hierin o. a. J. I. Van Doorninck. Bouwstoffen voor eene handelsgeschiedenis van Overijssel, (bldz. 281—321.) [III. Graanprijzen (1714—1837.)] — J. Nanninga Uitterdijk. Kamper schepen tegen de Turken gevraagd, (bldz. 349—354.) [1538]

- Idem. X. 1888—1890. (365.)

Hierin o. a. Jac. Anspach. De familie van Ingen. Een bijdrage tot de kennis van het voormalig Kamper patriciaat, (bldz. 1—58.) — J. I. van Doorninck. Dalensche leengoederen, (bldz. 89—92.) [Lijsten van leengoederen in 1324.] — J. I. van Doorninck. David Wendorp. 1788, (bldz. 116—136.) [Een request van eenen Wendorp aan Willem V wordt hier gepubliceerd, dat licht, „doet vallen op Overijsselsche personen en toestanden in het veel bewogen jaar van 1788.”] — J. I. van Doorninck. Instructie voor den fiscaal van het Hoogschoutamt van Hasselt, (bldz. 165—167.) [1747.] — R. E. Hattink. Mr. J. I. van Doorninck 27 Maart 1840—16 November 1889. (bldz. 286—315.) — J. I. van Doorninck. Bouwstoffen voor eene handelsgeschiedenis van Overijssel, bldz. 316—223. [IV 1795.] — R. E.

Hattink. Het Comité revolutionair te Ambt Almelo in 1795, (bldz. 325—330.) — B. P. Velthuis. Rechters of schouten te Zwolle, (bldz. 356—362.) [1304—1501.]

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. — Verzameling van stukken die betrekking hebben tot Overijsselsch regt en geschiedenis. — Tweede afdeeling. Verslagen en Mededeelingen. Zeventiende stuk. Zwolle, Tijl. 1889. 8vo. (366.

Hierin o. a. J. W. Mulder. Overblijfselen der oudheid in Overijssel. (bldz. 1—15) [Opgravingen in de gemeenten Tubbergen en Diepenveen. Met platen.] — J. Hogeman. Is Selcham dezelfde plaats als IJsselham? Oudheid der buurt Kalenberg (bldz. 25—30.)

Idem. Achttiende stuk. 1891. (367.

Hierin o. a. J. C. Bijsterbos. De Schijve (bldz. 1—22) [Dus werd geheeten een door David van Bourgondië in 1474 ingesteld rechtscollege voor hooger beroep, dat om in dit opstel genoemde redenen hevig verzet uitlokte in Overijssel en dan ook in 1477 weer werd opgeheven.] — J. Nanninga Uitterdijk. Het oudste burgerboek van Kampen (bldz. 23—38.) [Dit dateert van 1302. Deze bijdrage handelt vooral over het geslacht Van Buckhorst en zijn verhouding tot Kampen.] — Van Wulfften Palthe. Onderhandelingen omtrent het Regeeringsreglement van Overijssel in 1786 (bldz. 57—68). [Van Patriotsche zijde.]

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. — Verslag van de handelingen der zeven-en-zeventigste vergadering. Zwolle, Tijl. 1891. 8vo. (368.

Hierin [bldz. 21—24] een lijst van stukken betreffende de geschiedenis van Overijssel, „afkomstig van het voormalige kasteel Buckhorst, thans in het bezit der Vereeniging”.

J. I. van Doorninck. Overijssel onder Karel V. Gekend uit regesten op officiële registers en daarbij behoorende acten. 2 stukken. Deventer, Deventer boek- en steendrukkerij. 1889. 8vo. (369.

Deze arbeid, gestaakt door den dood des schrijvers, is gevorderd tot 1534.

C. H. Th. Bussemaker. Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk. 's Gravenhage, Nijhoff. 1888, 1889. 8vo. (370.

Het eerste deel was een Akademisch proefschrift.

J. I. Van Doorninck. Cameraarsrekeningen van Deventer. — Inleiding tot de rekeningen van 1337—66 en bladwijzer op deel I (1337—1347). 2 deelen 1888. 8vo. (371.

In 1881 begon Van Doorninck deze uitgave, die niet in den handel is.

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis — Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten. — Derde deel. Acht-tiende stuk. — Markeregt van Epse en Dommer. Zwolle, Tijl. 1890. (Uitgegeven door J. W. Mulder.) (372.

J. Nanninga Uitterdijk. Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen. Zesde deel. Van 1611—1620. — Zevende deel. Van 1621—1625. Bewerkt door —. Kampen, Van Hulst. 1887—1890. (373.

Het „Voorbericht” voor elk der deelen geeft een beknopte aanwijzing van het belang des inhouds.

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. — Ontwerp van een stadregt van Campen door Dr. Herman Croeser. — Eerste gedeelte. Zwolle, Tjil. 1891. 8vo. (374.

Dit deel bevat het „Ontwerp”; de „Inleiding” volgt later.

(**A. Teltling.**) Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten. — Eerste deel, negende stuk. — Stadregt van Rijssen. Zwolle, Tjil 1889/90. (Uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.) 8vo. (375.

Dit stadrecht is merkwaardig en omdat daarin overblijfselen voorkomen van zeer oude rechtsgebruiken en omdat men daaruit beter dan ergens anders den overgang van den vroegeren marketoestand tot het latere gemeentewezen nasporen kan.

Inventaris van het archief der gemeente Steenwijk. — Opgemaakt in 1888. Steenwijk, Spanjaard. 1889. 8vo. (376.

W. A. Elberts. Historische wandelingen in en om Zwolle. Zwolle, Tjil. 1890. 8vo. (377.

Vroeger reeds opgenomen in de *Overijsselsche en Zwolsche Courant*.

GRONINGEN.

Groningsche Volks-almanak voor 1890. — Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en letterkunde der provincie Groningen. Onder redactie van J. A. Feith en J. E. Heeres. Groningen, Van der Kamp. (1889) 8vo. (378.

Hierin o. a. P. J. Blok. Het Oldambt in oude tijden, (bldz. 9—49), met een kaart. [Geschiedenis van de beide Oldambten en van hunne Friesche bewoners in de middeleeuwen.] — H. O. Feith. Het journaal van Thomas Seeratt, bldz. 87—92.) [Dit journaal „bevat eene nauwkeurig beschrijving van den toestand der dijken (in de provincie Groningen) in het begin der achttiende eeuw”] — K. Meijer Wiersma. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het „Provinciaal Tugthuis,” (bldz. 123—143.) — J. E. Heeres. Holland contra Groningen. — Een bijdrage tot de geschiedenis der financiën van Stad en Lande, (bldz. 175—197.) [Over ernstige oneenigheden tusschen Holland en Groningen in 1755 en volgende jaren over het niet betalen eener geldschuld, door Groningen aangegaan bij inwoners de provincie Holland.] Seerp Gratama. Het een en ander over de posterijen te Groningen in den tijd van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, (bldz. 198—227.)

Idem voor 1891. 1890. (379.

Hierin o. a. M. G. de Boer. Een kijkje te Groningen in de revolutiedagen van 1795, (bldz. 26—44). — H. O. Feith. Trouwbeloften, (bldz. 45—55.) — J. A. Feith. Wandelingen door het oude Groningen. II. De straten en hare namen (bldz. 187—215.)

Idem voor 1892. 1891. (380.

*****

Hierin o. a. behalve een vervolg van de bijdrage van J. A. Feith: P. J. Blok. De grenzen van Groningen, (bldz. 1—16) — H. O. Feith. Het leisten, (bldz. 17—32.) [Een korte uiteenzetting, door voorbeelden opgehelderd, van dit contract van „vrijwillige ingijzeling.”] C. P. L. Rutgers. Een langdurig proces, (bldz. 121—143.) [Een voorbeeld der aansprakelijkheid van burgers „voor de door het bestuur hunner woonplaats aangegane verplichtingen. (Eerste helft der 16de eeuw.)] — H. Brugmans. Zeerooverij op de Wadden in de 16de eeuw, (bldz. 191—206.)

- H. Hoogeweg. Die Krenzpredigt des Jahres 1224 in Deutschland mit besonderer Rücksicht auf die Erzdiöcese Köln. (*Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft von L. Quidde*. IV. (1890), S. 54—74] (381.

In dit opstel, dat vooral steunt op de kroniek van Emo, worden de werkzaamheden van Olivier van Keulen in 1222/3 en 1224 besproken in de tegenwoordige provincie Groningen, ook, maar vluchtiger, die in de provincie Friesland, ten bate van een nieuwen, door Honorius III voorgenomen, kruistocht.

- J. A. Feith. Inventaris van het Huisarchief van De Nienoord, gedeponeerd in het oud-Archief in Groningen, opgemaakt door — Groningen, Van der Kamp. 1890. 8vo. (382.

Dit kasteel, gesticht in het eerste vierdedeel der 16de eeuw, nabij de Leek, behoorde achtereenvolgens aan de geslachten Van Ewsum, Inn-und Knyphausen en Van Panhuijs. De stukken in dit archief strekken zich uit van 1437—1824 en zijn van grooter of kleiner belang voor de geschiedenis der tegenwoordige provincie Groningen, vooral voor die van Vredewold en Langewold en voor de genealogie van Groningsche geslachten.

- W. Zuidema. Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw. [*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*. XII (1889), bldz. 93—181.] (383.

Deze kroniek, geschreven ± 1535 is van belang voor de tegenwoordige provinciën Groningen en Friesland, vooral voor de jaren 1454—1514.

- W. Zuidema. Wilhelmus Frederici, Persona van Sint Maarten te Groningen, (1489—1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd. Groningen, Wolters. 1888. 8vo. (384.

In dit academisch proefschrift wordt niet zoozeer het leven van den bekenden „Persona” als wel de politiek van Groningen, vooral ten opzichte van Friesland, en zijn aandeel daarin besproken.

- M. G. de Boer. Een groninger Jonker der zeventiende eeuw. Een bijdrage tot de geschiedenis van Groningen gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk. [*Tijdspiegel*. 1891. I, bldz. 295—314.] (385.

Aan bijzonderheden over het leven van Osebrand Jan Rengers, geboren in 1620 of 1621, wordt een beschrijving van de woelige dagen in Stad en Lande van 1650—1655 vastgeknoopt.

- J. Zijlma. Thomas Seeratt, geschetst in zijne verhouding tot het Provinciaal Dijkwezen [*Provinciale Groninger Courant*. 1891, n°. 45—50.] (386.

De groote verdiensten van dezen ambtenaar (1716—1721) ten aanzien van het dijkwezen in Stad en Lande worden aan de hand van zijn journaal aangetoond. Zie n°. 378.

- K. Meijer Wiersma. Bijdrage tot de geschiedenis der bepalingen aangaande in- en uitvoer in de provincie Groningen, 1795—1802. Groningen, Noordhoff. 1888. 8vo. (387.)

Akademisch proefschrift.

- J. A. Feith. Groningen in 1813. [*Prov. Groninger Courant van* 19 Nov. 1888.] (388.)

- J. A. Feith. De practijk van het Reglement Reformatoir van 1749 ten opzichte der crimineele rechtspraak van Stad en Lande van Groningen. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. V. (1888), bldz. 59—65.] (389.)

- J. B. Schepers. Groningen als Hanzestad. Groningen, Wolters. 1891. 8vo. (390.)

In dit Akademisch proefschrift, bij het schrijven waarvan vooral is gebruik gemaakt van de bekende oorkonden-uitgaven over de geschiedenis der Hanze en van Groningsche archiefstukken, bespreekt Schepers deze stad, wier ligging oorzaak is geworden van haar „opgaan, blinken en verzinken”, als middelpunt van den omtrek, haar functie in het organisme van de Hanze als verbinding van de Oostzee met Brugge, haar buitenlandschen handel, vooral met Engeland (laken), haar handelswetgeving, vervat in het in 1425 gecompileerde Stadboek, het Oldermansboek gecodificeerd in 1434 en den gildebrief voor het Kremersgilde van dien tijd (Gild-, water- en stapelrecht, burgerrecht, vreemdelingenverkeer, enz.), haar bloeiperiode van $\pm$ 1430 tot $\pm$ 1490 en het verval van haar handel, samentreffende met den grooteren bloei der Hollandsche steden.

- A. Pekelharing. Een en ander over de bank van leening te Groningen. [*Tijdspeigel*. 1888. III, bldz. 362—382.] (391.)

Een historisch overzicht dier inrichting.

- Seerp Gratama. Het ontstaan en de ontwikkeling van het eigenlijke stadsbestuur te Groningen tot in het begin der 15de eeuw. [*Nijhoff's Bijdragen*. Derde reeks. VI. (1891), bldz. 165—266.] (392.)

In dit hoogst belangrijk opstel tracht de schrijver aan te toonen, dat Groningen oorspronkelijk was een marke, of liever dat het ontstond uit de samensmelting van twee marken. Dat die marke is geworden een stad, zal zonder twijfel liggen aan hare voor handel en verkeer zoo gunstige ligging. Naast de markeinstellingen kwam dus het markt- (resp. stad) recht. Beide oefenden invloed op elkander, beide zijn factoren geworden in de ontwikkeling van het stadsbestuur, zooals zich dit in den loop der middeleeuwen vertoonde.

- A. O. H. Tellegen. Hoenderpacht. [*Rechtsgeleerd Magazijn*. 1889, bldz. 542—570.] (393.)

Een aangenaam geschreven verhandeling over deze heffing, dagteekenende uit de vroegere middeleeuwen, die thans nog voorkomt onder de ontvangsten van de stad Groningen.

- H. O. Feith. Willekeuren van Westerwolde [*Verlagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*. II. (1891), bldz. 416—474.] (394.)

Uit de 17de, 18de en 19de eeuw.

DRENTHE.

Nieuwe Drenthsche Volksalmanak voor het jaar 1869, Orgaan van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe, onder redactie van H. Hartogh Heijs van Zouteveen. — Zevende jaargang. — Assen, Van Gorcum. 1868. 8vo. (395.

Hierin o. a.: J. Hogeman. De kerk te Runen. De eerste kerk in het Zuidwesten van Drenthe, het Noorden van Overijssel en de Oostzijde der Stellingwerfen. — (bldz. 19—74, 256.) — Menno O. Gratama. De Gedeputeerden van Drenthe beramen het Landrecht van Drenthe 1608—1614 (bldz. 89—94.) — M. A. D. Jolles. Eenige losse aantekeningen uit de geschiedenis der gemeente Assen (bldz. 118—126.) [Vervolg. 1809—1813.] — Seerp Gratama. Het een en ander met betrekking tot de Leenkamer der heerlijkheid Ruinen. (bldz. 215—236.)

Idem voor het jaar 1890. — Achtste jaargang. 1889. (396.

Hierin o. a. H. Hartogh Heijs van Zouteveen. Drenthe's representanten in de eerste Nationale Vergadering der Bataafsche Republiek. (Met twee silhouetten [van C. de Vos van Steenwijk en J. L. Tonckens van Westervelde.]) (bldz. 34—49) — J. Lorie. De Derbingskuil van Gieten en zijne familie. (bldz. 222—237.)

Idem voor het jaar 1891. — Negende jaargang. — 1890. (397.

Hierin o. a. J. A. G. de Vos van Steenwijk. De kerk te Dwingeloo en de bezitters van Batinge (bldz. 23—35.) — H. Hartogh Heijs van Zouteveen. De Vleddersche beker (bldz. 40—74.) [Vooral belangrijk voor de genealogie van het Geldersche geslacht Van Gent.] — Seerp Gratama. Gebeurtenissen in Drenthe in het laatste kwart der 18de eeuw (bldz. 75—108.) — H. Hartogh Heijs van Zouteveen. Hunebedden in Noordwest-Duitsland. (Met eene plaat.) (bldz. 152—169.) — R. O. Van Holthe tot Echten. De comparanten in de Ridderschap van Drenthe, 1600—1795, met aantekeningen omtrent de Havezaten en de vereischten tot de admmissie (bldz. 198—254.)

Idem MDCCCXCII. — Tiende jaargang. — 1891. ¹ (398.

Hierin o. a.: behalve de vervolgen op de opstellen in de vorigen jaargang van Seerp Gratama en R. O. Van Holthe tot Echten: H. Hartogh Heijs van Zouteveen. Sylter sagen in verband met Drentsche oudheden en overleveringen. (bldz. 26—34.) [Een praeistorische bijdrage.] — J. Hogeman. Inleiding tot de hier volgende vertaling van den onbekenden schrijver over de zaken van Drenthe en Groningen uit de eerste helft der dertiende eeuw. — Ernstig en getrouw geschiedverhaal van de daden der Utrechtsche bisschoppen, vooral wat Groningen, Drenthe en Koevorden betreft. (Opgemaakt reeds in 't jaar 1232.) (bldz. 35—64.) [Vertaling van de in 1888 opnieuw door Pijnacker Hordijk uitgegevene *Quaedam narracio*.] — E. Pelinck. Het oudste charter betreffende Drenthe. (A^o. 820) (bldz. 73—78.) [Vertaling van n°. 40, deel II, van Lacombet's *Urkundenbuch*.] — E. Pelinck. Bijdrage over den Etstoel van Drente (bldz. 160—174)

S. J. Fockema Andreae. Vingerwijzingen omtrent den oorsprong der Nederlandsche rechten. [Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1869—1890. Bldz. 145—159.] (399.

¹ De heer Hartogh Heijs is overleden. Een bepaalde redacteur wordt nu niet genoemd.

De schrijver meent sporen van Friesch recht in de oude rechtspleging in Drenthe te kunnen aanwijzen (etstoel, lotting, het proces om vast goed met de „seven buer”) en die sporen mogen volgens hem „gelden als vingervijzingen hiervoor, dat in Drenthe sommige Friesche rechtsgebruiken bestonden, voordat het onder Frankisch bestuur geraakte.” Hieruit gevolgtrekkingen te maken omtrent de oorspronkelijke bevolking in dat gewest, zal niet te gewaagd mogen heeten.

- S. Gr a t a m a.** Eenige ordelen en verordeningen van den Drost en Etten van het Landschap van Drenthe, uitgegeven door —, als aanvulling van Het Oordelboek van den Etstoel van Drenthe, uitgegeven door Mr. H. O. Feith. Groningen, Scholtens. 1890. (*Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands, waarbij geroegd zijn eenige analecta tot dezelve betrekkelijk door een genootschap te Groningen, Pro Excolendo Jure Patrio. — Zevende deel, tweede stuk, tweede supplement.*) 8vo. (400.

„Deze uitspraken komen voor in een handschrift door den Hoogleeraar Blok gevonden in de verzameling van den Graaf Von Inn-und Knyphausen te Lützburg bij Norden” en zijn hoogstwaarschijnlijk vervaardigd „in het begin van het derde kwart der 16de eeuw.” Deze vonnissen loopen van 1416—1447, „liggen dus tusschen de landrechten van 1412 en 1447 en vormen derhalve den schakel tusschen beide”. In een „Aanhangsel” wordt nog in het kort nagegaan, „wat nu omtrent de rechtspraak van den Drentschen Etstoel tot ons is gekomen.”

- S e e r p G r a t a m a.** Inventaris van het oud archief van Coevorden. — Inventaris van het Schultengerecht's archief te Coevorden. [*Verlagen omtrent 's rijks oude archieven.* XII. 1889, bldz. 194—288.] (401.

- S e e r p G r a t a m a.** Eenige rechtsbronnen van Coevorden. [*Verlagen en mededeelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht.* II. (1891), bldz. 369—416.] (402.

Deze documenten „betreffen bepaaldelijk het inwendig bestuur der stad en daarmede in verband staande onderwerpen” en dagteekenen bijna alle uit de 16de eeuw. Een historische inleiding over de inrichting en de bevoegdheid van het stedelijk bestuur gaat vooraf.

L I M B U R G.

- De Maasgouw, Orgaan van Limburgsche geschiedenis, taal- en letterkunde.** 10e, 11e. jaargang. Maastricht, Leiter-Nijpels. 1888, 1889. 8vo. (403.

In dit tijdschrift komen steeds een groote massa kleine bijdragen voor over de geschiedenis van ons Limburg.

- Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg. — Tome XXIV. — Nouvelle série. Tome IV.** 1887. Ruremonde, Romen. 8vo. (404.

Hierin o. a. Alb. Wolters. De leenen van het adellijk huis te Dieteren, bij Susteren. (p. 3—38.) — Marcel De Puydt. Epoque néolithique. Sainte Gertrude. (p. 39—66.) — J. L. Meulleners. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth, benevens eene bijdrage tot het hooger beroep naar Aken. (p. 67—166.) — Jos. Habets. Ambtelijke brieven en andere bescheiden over de bokkenrijders in het Staatsstelsel.

Land van Overmaas. 1775—1782. (p. 298—408.) [„Eene rooverbende, die gedurende de geheele tweede helft der vorige eeuw in ons land eene treurige rol speelde.”] — A. I. Willemsen. Le château de Vrijmerssum & St. Odilienberg. (p. 409—476.)

Idem. Tome XXV. — Nouvelle série, Tome V. 1888. Maestricht, Typographie du « Courrier de la Meuse. » (405.

Hierin o. a. Jos Habets. Beknopte Geschiedenis der Proostdij van Meerssen. (p. 3—160.) [Meest kerkgeschiedenis. Van den Romeinschen tijd tot de laatste jaren. Met charters en andere archief stukken van 968—1797.] — Jos. Habets. Chroniek der stad Weert van 1784 tot 1802, geschreven door den ooggetuige Lambertus Goofers (p. 365—410. Zie ook p. 411—418.) [Hierin eenige bijzonderheden over de gezindheid der bewoners van Weert ten aanzien der hervormingsplannen van Jozef II, enz.]

Idem Tome XXVI. — Nouvelle série. Tome VI. 1889. (406.

Hierin o. a. Victor de Stuers. Beknopt dagverhaal van Arnold Borret, pastoor te Herten bij Roermond, later apostolisch vicaris te Ravestein en Megen. 1792—1830. (p. 29—67.) — J. B. Sivrè. De vrijheerlijkheid en de vrijheeren van Daalenbroek. (p. 76—166.) — Casimir Ubaghs. Communication du congrès international des catholiques à Paris en 1888. (p. 337—354.) (Ubaghs handelt over praehistorische quaestiën, waarbij de bekende vondst bij Maastricht (caberg) in 1823 opnieuw ter sprake komt, benevens de „ateliers dit préhistoriques” van St. Gertrude en Rijksholt bij Maastricht.

Idem. Tome XXVII. — Nouvelle série. Tome VI. 1890. (407.

Hierin o. a. Amédée De Ryckel. Notice sur le libre seigneurie de Breust. (p. 3—22.) — J. L. Meuleners: Oude statuten en verordeningen van de heerlijkheid Reckheim. (p. 335—361.)

Jos. Habets. Limburgsche wijsdommen. Dorpscostumen en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en boschrechten. — Uitgegeven door — (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, gevestigd te Utrecht. Eerste reeks. N°. 12) 's Gravenhage, Nijhoff. 1891. 8vo. (408.

Onder den naam „wijsdommen” verstaat Habets de dorpsrechten, die in Limburg bijna overal bekend waren en daar den naam droegen van „Cleernissen, Costuymen en meer zelden Gewijsden en Wijsdommen.” Hun inhoud is verschillend van aard. Hier worden gepubliceerd 1° „bankrechten” (die „bijna altijd de verhouding van den dorpsheer tot zijne onderdanen bevatten”); 2° „boschrechten” (bepalingen over het boschwezen”); 3° „laatrechten” (wijsdommen betrekkelijk de laatbanken of laathoven, die recht spraken in zake de laatgoederen, goederen, die door den heer of vrijen eigenaar onder bepaalde voorwaarden waren weggeschonken aan personen, die nu zijn hoorigen werden, maar aan wie de goedere erfelijk toekwamen en die ze konden vervreemden of verdeelen, mits bij elken o.ergang, ook bij versterf, een „cyns in geld of keurmede in natura”, de „laatcijs” werd opgebracht.)

J. Habets. Over de vraag of de Limburgsche mergelsteen door Plinius wordt besproken. [Verslagen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Derde serie, V, 2 (1888) bldz. 209—221.] (409.

In deze bijdrage treft men opmerkingen aan over de bouwmaterialen, door de Romeinen in het zuiden van ons land gebruikt.

P. Math. Peeters. Catualium, de mansio langs den Romeinschen weg Tongeren — Nijmegen. [*Maasgouw*, 1889, bldz. 133—195.] (410.

Peeters meent, dat Catualium is het tegenwoordige Catert, een gehucht oostwaarts van Grathem.

A. J. Flament. Inventaris der atlassen en van de kaarten, zoo gedrukte als geteekende, die op het Hertogdom Limburg betrekking hebben, zich bevindend op het Rijksarchief in Limburg. Maastricht, Leiter-Nijpels. 1888. 8vo. (411.

Ook in *De Maasgouw* 1888.

Rijksarchief in Limburg. — Overzicht der pastoreele doop-, trouwen sterfregisters, die op de raadhuizen en pastorieën dezer provincie aanwezig zijn en waarvan de uitlevering ingevolge de wet van 20 Sept. 1792 heeft moeten plaats hebben en derzelver copiën. (Uit-treksel uit het jaarverslag van den Rijksarchivaris over het jaar 1889.) Maastrichtsche stoomdrukkerij. (1890.) 8vo. (412.

Alphabetisch gerangschikt. — Dit overzicht komt ook voor in de *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven*. XII. 1889, bldz. 343—424.

980239

DJI
B5
Ser. 3
V. 6

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

